

SPOLEČNOST

Michal Pullmann

Ještě před pár lety se zdálo, že „společnost“ jako svébytná kategorie historické vědy se v dohledné době ze současných debat zcela vytratí, resp. přesune do učebnic historiografie jako uzavřená kapitola, mapující pokusy historiků postavit proti politickým dějinám analýzu vývoje společenských struktur, skupinových identit a sociálních konfliktů. Navzdory sebevědomému nástupu sociálních dějin v 60. a 70. letech se poměrně brzy – nejvýrazněji od počátku 90. let – začaly namísto společnosti dostávat do popředí analytické kategorie jako kultura, diskurs nebo vyprávění. Jakkoliv nesamozřejmé byly všechny zmíněné pojmy, dostaly se analýzy společnosti asi do největší defenzivy, neboť jejich vazba na stále více problematizované kategorie jako pokrok, skupinový zájem, kolektivní identita nebo subjekt byla velmi úzká. V současné době se historické analýzy společnosti neobejdou bez kritického zpracování podnětů z dějin politických, kulturních nebo hospodářských, a to zejména ve vztahu k otázkám kolektivního jednání lidí, způsobům artikulace jejich skupinově specifických zkušeností a požadavků a proměně skupinových vzorců jednání.

Ostatně těmito a podobnými otázkami se začala na přelomu 18. a 19. století zabývat sociální filosofie, která se zajímala především o různé směry sociálního vývoje; v polovině 19. století se pak přetvořila v sociologii jakožto empirickou disciplínu, zkoumající rozmanité aspekty společenského života. „Sociální“ v jednotlivých pojetích odkazovalo k tomu, co utváří zvláštní povahu mezilidských vztahů a odlišuje je od přírodního stavu (HONNETH 1996). Ve středu zájmu přitom stály buď integrativní síly a vazby, tedy schopnost lidí založit trvalé společenství, anebo naopak kritické motivy, tedy negativní dopad mezilidských vztahů na možnost dosažení spokojeného života. S pojmem „sociální“ se tak pojila jednak snaha pojmenovat podmínky, za nichž je možné trvalejší soužití mezi lidmi, jednak pokus identifikovat možnosti překonání neblahých důsledků, které s sebou přináší orientace lidí na „vnější“ prostředí, na očekávání a jednání ostatních.

Od té doby došlo k výrazné – téměř nepřehledné – diferenciaci výzkumů navázaných na pojem „společnost“ nebo „sociální“ podmínky lidského jednání. Badatelé orientovaní na teorie usilovali o založení takových konceptů společnosti, které by umožnily porozumět povaze vztahů mezi lidmi a případně též nabídnout měřítko pro posouzení jejich žádoucích a neblahých podob. Empirické bádání – na poli sociologie a později dalších disciplín, jako sociální psychologie

nebo sociální historie ad. – zase mělo poskytnout oporu pro vysvětlení pravidelnosti a napětí, které byly s kolektivním jednáním lidí spojeny, a porozumět jejich proměnám v procesu od tradiční (homogenní) k moderní (individualistické) společnosti. Nárůst badatelského zájmu a rozšíření jeho záběru během 19. století sice umožnil vhléd do dosud neprobádaných sfér mezilidského jednání, ale vedl rovněž k postupnému znejistění, do jaké míry je vlastně adekvátní studovat „společnost“ a kde leží výkladový přínos pojmů „společnost“ a „sociální“.

Nabízelo se přitom vícero možností, jak společnost studovat. Analýzy společnosti mohly postupovat podle měřítka hustoty lidských interakcí (Émile Durkheim), které odlišují tradiční společnosti od moderních. Anebo za svůj úkol považovaly identifikaci jednání lidí a možnost vysvětlit jeho pravidelnosti (Max Weber), které by nám přiblížily utváření nadosobních struktur. Ještě jiný cíl spočíval ve snaze postihnout to, co jednotlivce determinuje, a vysvětlit proměny ve vzorcích jednání i strukturálních tlacích (pozitivistická sociologie). V těchto klasických přístupech, charakteristických pro zkoumání společenských vztahů na počátku 20. století, byla společnost v nejobecnějším smyslu chápána jako prostor odlišný od politiky (sféry moci a institucí donucování), rodinných vztahů (prostředí intimity) i hospodářství (smluvního řízení materiálního prospěchu lidí).

Rozlišení těchto sfér u Maxe Webera získalo v sociálních vědách asi největší vliv. Politika podle Webera zahrnuje dvojí typ jednání: jednání vyplývající ze vztahů mezi existujícími režimy a jednání směřující k udržení nebo ke změně existujících mocenských vztahů v rámci režimu (WEBER 1988, s. 506). Rodinné vztahy jsou založeny na vzájemné náklonnosti; ekonomické vztahy na schopnosti uzavírat smlouvy o tom, co je pro účastníky smluvních vztahů materiálně výhodné. „Společnost“ se vedle těchto určení stala souhrnem takových bezprostředních vztahů, které mají každodenní charakter, nelze z nich vystoupit, přitom však nemají politicky sevřenou hierarchickou povahu. V tomto smyslu se užívala a dodnes užívají spojení jako např. „společenské vazby“ (TERRIER 2011, s. XI), která označují to, co jednání lidí determinuje, avšak co zahrnuje víc než jen politické instituce, sféru intimity či smluvní ekonomické vztahy.

Toto pojetí „společnosti“ se ve 20. století promítlo i do historické vědy. Když se historici začali ve 20. století hlouběji zamýšlet nad předpoklady velkých historických transformací i jedinečných událostí a náhlých zvrátů, přišel jim právě pojem „společnost“ velmi vhod, neboť vycházel vstříc jejich snahám vysvětlit viditelné jevy (rozhodnutí státníků nebo hospodářské zájmy) prostřednictvím působení hlubších strukturálních sil. Takovými silami byly proměny rodiny, prosazování byrokracie, pokračující urbanizace nebo dělení společnosti do jednotlivých skupin či tříd (JINDRA – SVÁTEK – ŠTAIF 1997, s. 72n). Otto Hintze například jako první již v roce 1910 upozornil, že formování moderního úřednictva v 17. a 18. století, spojené se zaváděním pevné mzdy, formalizovaných pravidel rekrutování a zvláštního úředního práva, nebylo zdaleka jen výsledkem panovníkova rozhodnutí, nýbrž na ně měly velký vliv i sociální vztahy v rámci úřednictva. Na příkladu pruské státní byrokracie ukázal, že „v 17. a 18. století se v pruském úřednictvu lišila starší vrstva od mladší: starší vrstva, zastoupená nejjasněji ve vládách provincií, stále ještě patří k teritoriální, stavovské epoše státního života; mladší vrstva slouží snahám nového vojensko-absolutistického velkostátu a jeho klíčovými zástupci jsou úřady komisariátu“ (HINTZE 1962). Moderní profesionální

úřednictvo tak nebylo výsledkem jasněho politického rozhodnutí a neprosadilo se jako homogenní skupina, nýbrž přijímalo hybridní formy, v nichž byly přítomny oba principy – feudální i profesionální. Právě z napětí mezi těmito principy pak vyplývaly konflikty a zápasy o vliv, jakož i snaha moderního úřednictva emancipovat se od autokratické vlády.

Ve Francii se k sociálněhistorickým analýzám obrátila první a druhá generace školy Annales. Pod výrazným Durkheimovým vlivem vznikly ve 20. a 30. letech Blochovy práce o agrárních dějinách nebo o charakteru středověké feudální společnosti. Na rozdíl od starších prací k těmto tématům se však Bloch neomezil na vztah vlastnictví, společenské hierarchie a státu, ale snažil se postihnout středověkou společnost jako celek, tedy včetně každodenních zkušeností lidí, pojetí prostoru a času a dosahování „sociální soudržnosti“ (BURKE 2004, s. 25n). Vysoce originálním způsobem, jak zachytit různě pojatou podmíněnost lidského jednání, byla i Braudelova koncepce odlišně dlouhých časů, o níž se opírala jeho monumentální práce *Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Středomoří a středomořský svět v době Filipa II., BRAUDEL 1966). Ačkoliv zde pojem společnosti nemá přednost před pojmy kultura nebo životní prostředí, představovala analýza různých časů (od jedinečných událostí až po stabilní struktury geohistorie) jedinečný pokus, jak zachytit podmíněnost lidského jednání kolektivně pojatými strukturami a zkušenostmi, jejichž proměna v čase měla různou vývojovou logiku.

„Společnost“ v poválečné historiografii

Největší rozmach však analýzy společnosti zaznamenaly v období po druhé světové válce. Hlavním důvodem zájmu o historické analýzy společnosti byl nejspíše obecný vzestup sociálních věd, za nímž jistá část historiků nechtěla zůstat úplně pozadu (IGGERS 2002, s. 68n). Předpokladem nového tázání ve vztahu k minulosti byla představa, že konstelace v mezilidských vztazích mají své struktury, že tyto struktury vykazují jistou trvalost v čase a že jsou pro historiky poznatelné. Společným předmětem zájmu poválečných sociálních historiků pak byla otázka sociální změny, tedy proměn těchto struktur, na jejichž základě chtěli historikové vysvětlit proměny v lidském jednání.

V poválečné historiografii lze rozlišit dva okruhy bádání, které byly spojeny s analýzami „společnosti“ – anglosaský a německý. Prvně jmenovaný můžeme ilustrovat na práci amerického historika Barringtona Moora, který zkoumal rozdíly v genezi demokratických a autoritativních režimů. Zdůraznil přitom, že formování národních států nikde neproběhlo pokojnou cestou. V analýze společenských konfliktů, které předznamenaly různé vývojové cesty, se Moore (1966) zaměřil na vztah rolnictva a vlastníků půdy a sledoval jejich chování v klíčových fázích historického vývoje různých zemí – konkrétně v revolučních zvratech. S těmito vztahy podle něj souvisela samotná možnost uzavírat různě pojaté společenské koalice, jejichž vyjádřením je pak buď demokracie, nebo různé formy autoritativních vlád. Moorovo dílo inspirovalo řadu badatelů, jejichž analýzy se zpravidla disciplinárně řadí pod obor historické sociologie. Jejich cílem je poskytnout kauzální vysvětlení velkých historických procesů a změn na základě rozboru klíčových třídních

konstelací, tedy vzájemného vztahu velkých skupin lidí a jejich možností uzavírat různě pojaté koalice.

Blíže k aktérům šly analýzy raných dějin dělnictva z pera E. P. Thompsona. Ve své klasické práci *The Making of the English Working Class* (Utváření dělnické třídy v Anglii, THOMPSON 1963) se Thompson výrazně inspiroval kulturní historií: pomocí kategorie „zkušenosti“ a s odkazem na formování nového morálního řádu se snažil rozkrýt motivace lidí k různým formám dělnického radikalismu (nebo naopak rezignace). Vycházel z toho, jak sami dělníci v této době pojímali kapitalismus – jak si stěžovali na své zaměstnavatele (bez tradiční autority a bez přijetí povinnosti péče), na vykořisťování jakožto základ bohatství a moci, na prohlubující se závislost dělníků na výrobních nástrojích, na nespravedlnost soudního systému a práva jako celku, na přísnou pracovní disciplínu, monotónnost a délku pracovní doby (IBID.). Ukázal systém vykořisťování a utváření dělnické třídy v Anglii jako proces, který vycházel z jistého morálního řádu a tento morální řád dále proměňoval. Thompson tak přispěl ke změně pohledu na skupinové zájmy: jak doložil na příkladu formující se dělnické třídy v Anglii, skupinový zájem nekopíroval vztahy námezdní práce, nýbrž formoval se v kontextu představ o spravedlivém společenském uspořádání.

Druhou linií, již se ubíraly poválečné historické výzkumy společnosti, byla německá historická sociální věda (*Historische Sozialwissenschaft*). Už bezprostředně po válce se ve Spolkové republice Německo etabloval směr bádání, pro nějž se vžilo označení *Strukturgeschichte*. Jeho klasickým představitelem byl Werner Conze, který věnoval pozornost především otázkám industrializace Německa a jejímu vlivu na povahu společenských vztahů. Historici z tzv. Pracovního kruhu pro moderní sociální dějiny (*Arbeitskreis für moderne Sozialgeschichte*) se věnovali poměrům průmyslového dělnictva v Německu 19. století, jakož i otázkám dopadu průmyslové revoluce na další společenské vrstvy (IGGERS 2002, s. 71n).

Teprve v 70. letech se však v německém prostoru definitivně ustavila historická škola, která si do svého programu postavila analýzu společenských procesů, jež chápala jako výkladový nástroj pro zachycení „dobíhající modernizace“, tedy procesu německého „zezápadnění“ (NOLTE 2002b, s. 68). V roce 1975 byl založen časopis *Geschichte und Gesellschaft* (Dějiny a společnost), který nesl podtitul „časopis pro historickou sociální vědu“ a stal se intelektuální platformou této historické školy. Analýza společnosti zde byla formou zastřešení interdisciplinárního projektu mezi historií, sociologií, politologií a ekonomikou.

K nejvýznamnějším badatelským počínům této školy patří analýza německé společnosti v období první světové války z pera Jürgena Kocky (1973), dále analýza zaměstnanecké vrstvy v USA v první třetině 20. století od téhož autora (KOCKA 1980) a pak monumentální syntéza dějin společnosti v německém prostoru od Hanse-Ulricha Wehlera, která pod názvem *Deutsche Gesellschaftsgeschichte* vycházela v letech 1987–2008.

Ve své knize *Klassengesellschaft im Krieg* (KOCKA 1973) analyzoval Jürgen Kocka německou společnost v období první světové války. Sledoval proměny zaměstnanosti, vzrůst či pokles příjmů v jednotlivých odvětvích, spotřebu různých komodit atd. Hlavní tezí jeho knihy je polarizace německé společnosti v průběhu první světové války. Důkladně totiž prozkoumal nejen dělnictvo, kde doložil jednoznačné zbláckování, a třídu největších průmyslníků, která z války naopak těži-

kultura ↓ 147
třída ↓ 187

struktura ↑ 64
proces ↑ 72
diskurs ↑ 82

politika ↓ 134

třída ↓ 188
politika
↓ 135–136
válka ↓ 310

la, ale zvláštní pozornost věnoval polarizaci „středního stavu“, který se mezi lety 1914 a 1918 vzhledem k válečným tlakům na hospodářství i společnost postupně vnitřně rozkládal. Kocka se tedy soustředil na proletarizované a levicově radikalizované skupiny nižších zaměstnanců a úředníků na straně jedné a konzervativní vyšší úřednictvo a politicky dezorientované maloobchodníky a řemeslníky na straně druhé. Ve své práci ukázal, že se německá společnost během války „rozpadala“ do dvou velkých tříd, které od sebe stále výrazněji oddělovaly protichůdné zájmy. A ani intervence státu tomu nedokázaly zabránit, ba naopak – čím více státní orgány zasahovaly do výroby, organizace zásobování apod., tím více se prohlubovala dichotomická struktura německé společnosti, jejíž největší (proletarizovaná) část ztrácela zájem na *statu quo* a v situaci prohrané války pak podporovala změnu politického uspořádání. Kromě toho, že Kocka v této své práci definitivně vyvrátil mýty o „nadstranickosti“ státu v období války (které byly přítomny v konvenční politické historiografii, reprodukcující dobové sebe prezentace představitelů státu), bývá největší přínos této jeho práce spatřován v tom, že ukázal společenské předpoklady zhroutení německého císařství v roce 1918.

Když se Kocka (1980) pouštěl do analýzy zaměstnanců v první třetině 20. století, jeho původním záměrem bylo napsat komparativní analýzu německé a americké zaměstnanecké vrstvy (tzv. bílých límečků) a posoudit, proč zde došlo k tak odlišnému vývoji: proč se v americkém kontextu tato vrstva stala oporou demokracie, zatímco v Německu se orientovala na podporu nacistického autoritářství. Ač od komparace Kocka nakonec ustoupil a zaměřil se na americkou stranu, podařilo se mu na základě pečlivé analýzy ekonomické situace těchto lidí, jejich pracovních poměrů, organizace atd. poukázat na základní prvky, které odlišovaly americký vývoj od německého. Předně, americké dělnictvo bylo mnohem méně ofenzivní než německé, takže svým postupem nevyvolávalo strach středních vrstev ohledně udržení si postavení, majetku a vlivu. Dále byli američtí „white collars“ výrazně různorodější skupinou než jejich němečtí kolegové – nejen etnicky, nýbrž i konfesně se natolik odlišovali, že by se jim obtížněji hledala společná ideologie vlastní rasové či jiné nadřazenosti. Ani intervence státu do hospodářství nebyly v USA tak běžné jako v Německu, takže ani na této rovině nevznikal pocit ohrožení jejich „středostavovského“ statusu. A nakonec i sociální mobilita byla v USA mnohem větší než v Německu, takže lidé mohli mít právem pocit, že jejich šance na společenský vzestup nejsou zcela uzavřeny. Z výše uvedeného Kocka vyzovuje, že se v amerických středních vrstvách neprosadila inklinace k defenzivní ničivé ideologii, která by – tak jako tomu bylo v Německu – jakožto kompenzace za své ohrožení zdola dělníky i shora velkopřumyslem a státem postavila záměr ničivé expanze „nadřazené“ rasy.

Od společnosti ke kultuře

Přestože si tyto a další analýzy získaly ve své době zasloužený respekt, neboť v pojmu společnosti našly nástroj, jak vyložit řadu rozhodnutí, která nejsou z čistě politickohistorického pohledu vysvětlitelná, docházelo na poli sociálních dějin k jistému rozvolnění přístupů, a tím i ke znejistění ohledně užitečnosti pojmu společnosti pro historický výzkum. Samotný pojem společnosti se rozšířil natolik, že najednou nebylo úplně jisté, zda není jen obecnou zastřešující kategorií,

kteřá sama vyžaduje výklad pomocí jiných kategorií a pojmů, jako jsou zájmy, třída ad. Jedním z nejdůležitějších indikátorů, že v prostoru sociálních dějin dochází k důležité konceptuální proměně, byla rostoucí atraktivita dějin každodennosti. Tak například Detlev Peukert ve své analýze německé společnosti v nacistickém Německu (PEUKERT 1982) ukázal, že je jen stěží udržitelné dosavadní oddělování společnosti a jedince, státu a občana. Jeho analýza zkušeností a životního světa „obyčejných Němců“ mezi lety 1933 a 1945 doložila souběh protichůdných postojů ve vztahu k panujícím poměrům – směr vynalézavosti a přizpůsobení, důvěry v režim i jeho podkopávání. Na těchto a dalších místech bylo zřejmé, že představu „reálně“ existujících sociálních struktur (definovaných příjmem, demografickými údaji nebo rodinnými vztahy), které by předurčovaly konkrétní lidské jednání, bude zapotřebí znovu důkladně promyslet. A že historici možná budou muset hledat jemnější analytické nástroje, chtějí-li uspokojivě vysvětlit vztah mezi tím, co aktéry determinuje, a jejich jedinečným jednáním.

V této situaci se část historiků nechala inspirovat poststrukturalismem. Přední americká historička Joan Scott se snažila zpochybnit ústřední kategorie dosavadních sociálněhistorických analýz (SCOTT 1991), zejména kategorii zkušenosti a zájmu. Ve svém záměru nového kulturněhistorického zkoumání kladla důraz na to, co umožňuje lidskou zkušenost vůbec konstituovat, což jsou podle ní diskursivní kategorie, na jejichž základě lidé teprve mohou hrubý materiál svého pocitování nějak „zakoušet“ a případně sdělovat dále. Z toho pro historiografii vyplývalo, že namísto sociálních struktur je zapotřebí zkoumat diskurs – nejdůležitější kategorie vnímání sebe sama, schopnost rozumět světu a přikládat mu svébytné významy.

V historiografické produkci si tento požadavek můžeme představit na příkladu analýzy dělnické kultury z pera Garetha Stedmana Jonese. Jonesův příklon k analýze jazyka měl závažné důsledky pro jeho pojetí specificky dělnické politiky – dělnický jazyk pro něj totiž nebylo možné odvodit z „objektivní“ existence tříd a společenských tlaků, nýbrž spíše z existující politické aktivity, kde se hrubý materiál pocitů přeměňoval v artikulovatelné zkušenosti. Dělnický jazyk nebyl důsledkem nějakých objektivních společenských formací, ale předcházal existenci dělnictva jako specifické skupiny (STEDMAN JONES 1983). Za příklad Stedman Jones zvolil anglický chartismus, na němž bylo možné ukázat, že se antagonismus mezi společenskými skupinami nedefinoval v kategoriích námezdní práce, ale ve vztahu k parlamentnímu zastoupení. Chartismus tak podle Jonese představoval spíše pozdní fázi anglického radikalismu, nikoli socialistickou odpověď na „objektivní“ struktury vykořisťování.

Ať kulturněhistoricky orientovaní autoři usilovali pouze o doplnění strukturalně pojatých sociálních dějin nebo se snažili o rozpracování nového konceptu zcela mimo kategorie „společnosti“, měli jeden společný rys – chtěli historizovat lidskou zkušenost a ukázat, že vysvětlení historické změny neleží v neosobních strukturách společnosti, ale je výsledkem sémioticky vytvářené akce, neboť aktéři svému jednání vždy připisují nějaké významy. Problém, který při tom vyvstal a stal se předmětem kritiky ze strany mnohých sociálních historiků, však spočíval v tom, že ani analýza reprezentací nenabízela uspokojivé vysvětlení toho, proč vůbec k historické změně dochází. Odkud lidé čerpají schopnost rozhodnout se jinak než dosud? Analýza reprezentací sice ukazovala, jak prakticky docházelo ke

historický
aktér ↑ 100
gender
↓ 198–200

politika
↓ 135–140
třída ↓ 190

vzniku odlišného jednání, nevysvětlovala však samu schopnost aktérů jednat odlišně. Na jedné straně tak zájem o jazyk a kulturu vnesl do historického bádání řadu podnětných motivů a umožnil hlouběji tematizovat historickou genezi individuálních či skupinových zájmů, na druhé straně však vyvolával stále větší skepsi ohledně možností vysvětlit historickou změnu, což byl deficit, kritizovaný dříve na starších strukturálních dějinách společnosti. Otázka, jak se analyticky můžeme dobrat k silám, které vedou k historické změně, tak na poli sociálních dějin zůstala otevřená a je předmětem teoretické debaty dodnes.

Zpět ke společnosti?

Že je potřebné svět reprezentací, v němž se z prestrukturovaných kategorií vnímání generují významy, doplnit o faktory vysvětlující jejich proměnu, předznamenala již analýza Benedicta Andersona v knize o „myšlených společenstvích“ (*imagined communities*). I když se Anderson velmi podrobně zabýval národní symbolikou a jejím významem pro vytváření národního společenství definovaného společnou imaginací národa, tyto představy a symboly mu nestačily pro vysvětlení toho, že kategorie národa skutečně také vstoupila do zkušenosti lidí a stala se jeho klíčovou složkou. Anderson naopak zdůrazňuje, že národní texty a symboly zakládaly zkušenost národní identifikace teprve tehdy, když se ujal v čtenářské praxi konzumentů tištěného slova. Každý čtenář, který ráno otevírá noviny, říká Anderson, „ví, že ten samý obřad provádějí současně tisíce (a miliony) dalších lidí, jejichž existencí si je zcela jist, o jejichž identitě však nemá nejmenší potuchy“ (překlad MP, viz také ANDERSON 1983, s. 35). Národní společenství tak není jen derivátem představ a symboliky, které by stály mimo sociální praxi, nýbrž záleží na opakované společné praxi čtení novin. Skutečnost, že se v jednání lidí uplatní určité reprezentace a jiné ustoupí do pozadí, tak podle Andersona nelze vysvětlit bez zahrnutí analýzy procedur jejich kolektivního užívání. Důraz na „tištěný kapitalismus“ není pro Andersona jen historickým kontextem, nýbrž i výkladovým rámcem: texty samy o sobě nepředepisují lidem, jak je mají interpretovat (i když jistě hranice možného výkladu samozřejmě poskytují) a ani samotná kolektivní praxe, tedy čtení tištěného slova, nevede nutně k prosazení konkrétních významů, byť jim také klade jisté hranice. Když se však kolektivní praxe (čtení tištěného slova) spojí s jistými reprezentacemi (představy o národě), může se podle Andersona prosadit zkušenost národa jako společensky dominantní identifikační prvek.

Podobný přístup, který hledá vazby mezi reprezentacemi a sociální praxí, zvolil i Richard Biernacki ve svém zkoumání pojetí práce v Británii a Německu mezi polovinou sedmnáctého a začátkem 20. století. Jak Biernacki ve své komparativní analýze pojetí práce zjistil, v Německu i v Británii dostávali tkalci svou odměnu za množství vyrobené látky. Avšak zatímco v Británii se tkaniny měřily podle objemu určeného délkou té které látky, v Německu se látky hodnotily podle počtu vsazených nití na určitou délku látky. V obou zemích se tkalci snažili o maximalizaci svých zisků podle příslušné představy o její měřitelnosti: ve své každodenní činnosti se však britští tkalci opírali o zkušenost, že cena látky kolísala podle jejího celkového objemu, zatímco pro německé tkalce cena kolísala podle počtu vsazených vláken. Způsoby, jimiž si tkalci navykli určovat cenu svých látek, pak měly zásadní vliv na odlišné vnímání práce (jakožto abstraktní kategorie

etnicita ↓ 215

politika ↓ 140

pro tržní směnu): pro německé tkalce byly pro chápání výkonu zásadní pracovní pohyby (vedoucí k zasazení určitého počtu vláken), zatímco pro britské tkalce to byly míry jejich pracovního výstupu (tedy rozměry hotové látky). Ačkoliv tedy tkalci v obou zemích původně dešifrovali hodnotu své práce podle znaků odvozených z množství látky, toto každodenní praktické dešifrování probíhalo odlišným způsobem a mělo zásadní vliv na vnímání abstraktní, tržně směnité práce – v Německu podle principu vkladu pracovní síly, resp. v Británii podle kvantity hotových výrobků. Navzdory podobným výchozím podmínkám (hodnocení práce podle kvantity výsledného produktu) se v obou zemích prosadilo odlišné pojetí abstraktní kapitalizovatelné práce (BIERNACKI 1995). Na tomto základě Biernacki (2000, s. 305) tvrdí, že „praxe implicitně mění status toho, co říkájí znaky“, což jinými slovy znamená, že lidská zkušenost není výhradně určována reprezentacemi, ale pro výklad historických změn potřebujeme také pojem sociální praxe. Chceme-li postihnout, proč se prosadily konkrétní vize, hodnoty a způsoby chápání a jiné naopak ustoupily do pozadí, je podle Biernackého zapotřebí vzít v úvahu zejména to, jak různé společenské vrstvy aplikovaly významy a interpretace ve své každodenní praxi.

Thomas Welskopp se ve své práci *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz* (Prapor bratrství. Německá sociální demokracie od doby předbřeznové do roku 1878, WELSKOPP 2000) zaměřil na před-dějiny německé sociální demokracie, které byly dříve opomíjeny – převážně byly chápány jako proces „zrání“, jako pouhý prolog ke „skutečným“ dějinám dělnického hnutí. Welskopp přesvědčivě ukazuje, že ačkoliv němečtí dělníci neměli mezi lety 1848 a 1878 příznivé podmínky pro své aktivity, rozvíjeli takové strategie, které jim umožnily definovat se jako svébytná skupina se specifickými zájmy. Tyto zájmy však nebyly podmíněny třídě (tedy vztahem k výrobním prostředkům), nýbrž utvářely se v návaznosti na radikálně demokratické proudy zejména z období předbřeznového a revoluce 1848. Dělnické hnutí, jak ukázal Welskopp, mělo mnohem „buržoaznější“ základy, než se dříve předpokládalo, a to ve vztahu ke složení (vysokým zastoupením řemeslníků ve spolcích), institucím (velkým významem politických spolků, a naopak nezájmem dělníků o odbory a „proletářské“ formy angažovanosti) a nakonec i ideologicky (dělníci se primárně chápali jako občané, nikoli jako proletáři).

Welskopp analyzuje dělnické hnutí na třech rovinách. Předně, všímá si složení členstva, vedoucích osobností v lokálních spolcích, typizuje osobnosti, sleduje jejich sociální pozice ve společnosti i heterogenitu povolání. Za druhé se věnuje sociální a kulturní praxi ve spolcích a na shromážděních, kde vystupují stejní aktéři jako v prvním případě, avšak jako účastníci spolků a slavností, jako řečníci na shromážděních či volebních kampaních atd. Ve třetím kroku se pak zaměřuje na sféru reprezentací – mentální dispozice aktérů, jejich hodnoty, postoje, zkušenosti a ideologie. Welskopp se chce vyvarovat sociálněekonomického determinismu i autonomie diskursu, a opírá se proto o vzájemnou souvislost zmíněných tří dimenzí – 1. sociálně-ekonomických zkušeností (zejména námezdní práce), 2. zkušeností v prostředí spolkového života a 3. ideologie hnutí. Hovoří o kruhové kauzalitě: ačkoliv zkušenosti s námezdní prací stimulovaly rozhodnutí lidí angažovat se v hnutí, vešly do hnutí přefiltrovány a proměněny v návaznosti na zkušenosti ze spolků, slavností a shromáždění. Mentality a ideologie aktérů, kteří se rozhodli podílet se na dělnickém hnutí, tak nepředstavovaly pouhé prodloužení sociálně-ekonomických výchozích podmínek, nýbrž utvářely se – s využitím hrubého materiálu zkušenosti s námezdní prací – teprve v rámci politických veřejností. „Kauzální vztah mezi třemi dimenzemi [...] lze sice vytvořit. Není však lineární ve smyslu jasněho pořadí. Spíše každá ze tří sfér působila na obě ostatní: je to kruhová kauzalita“ (IBID., s. 27).

Na tomto půdorysu se pak na začátku 21. století rodilo nové pojetí dějin společnosti: studium reprezentací zůstalo sice výchozím bodem historických analýz, neboť odhaluje diskursivní předpoklady toho, že lidé pojímali svůj svět určitým způsobem a byli schopni se v něm orientovat a rozhodovat; avšak tyto reprezentace svou dynamiku získávají až tehdy, když je chápeme jako reálné činitele sociální praxe. Teprve když historicky postihneme způsoby, jimiž aktéři v minulosti zapojovali určité významy do svých každodenních životů a na základě těchto významů společně jednali, jsme schopni vysvětlit historickou změnu, tedy prosazení určitých vzorců jednání a ústup vzorců jiných.

Ač může tento posun vypadat nepřilíš významně, ve skutečnosti stál na počátku nového přístupu k sociálněhistorickým otázkám, které pojímaly společnost jako souhrn mezilidských vztahů a kolektivního jednání lidí. Nejlépe tento nový projekt sociálních dějin vyjádřil William Sewell, který původně aplikoval klasické kvantitativně orientované sociální dějiny a později přijal kulturněhistorický přístup, aby dnes formuloval nové pojetí studia společnosti jako vyjádření naší citlivosti vůči „historicky sedimentované a fyzicky konkretizované povaze sil a omezení, které zprostředkovávají mezilidské vztahy“. Nechce zapřít ani odvolat kulturní dějiny, nýbrž zesílit jejich platnost zasazením do klasických sociálněhistorických otázek a problémů, které byly v průběhu jazykového obratu zatlačeny do pozadí – geografického rámce, populačních změn, způsobů a vztahů výroby, třídních struktur nebo institucionálního vývoje (SEWELL 2005, s. 365). Společnost pak vymezuje velmi volně jako „komplexní vzájemnou závislost lidských vztahů“, které lze sledovat z perspektivy jejich podmíněnosti kulturní stejně jako z pohledu dalších zmíněných omezení a struktur. To, co lze na sociálních vědách vymezit jako „sociální“, se Sewell snaží definovat jednak jako artikulovanou a proměňující se síť sémiotických praktik (použijeme-li metaforu jazyka), jednak jako „řadu fyzických rámců, zasazujících tyto praktiky do matic a vymezujících hranice jejich možným důsledkům“ (opřeme-li se o metaforu vnějšího prostředí). Základní metoda pro analýzu „sociálního“ má v tomto smyslu interpretativní povahu – tzn. „rozebírá lidskou činnost prostřednictvím rekonstrukce sémiotických kódů“. Nezáůstává však jen u těchto kódů, nýbrž zaměřuje se i na účinky, které lidská činnost vyvolává ve vnějším prostředí, takže sleduje „sociální konstrukci a historickou stálost materiálních matic v mezilidských vztazích“. Také proto Sewell hájí využití metod kvantifikace, matematického zpracování a jejich propojení s analýzou sémiotických praktik. A usiluje o takové pojetí sociálních dějin, které ukáže, jak „zdanlivě slepé sociální síly a němé sociální tlaky mají ve skutečnosti inteligibilní povahu a jsou výsledkem sémioticky generované akce“ (IBID., s. 369).

Podobným směrem se vydal i Miguel A. Cabrera (2004) ve svém pokusu propojit kulturní a sociální dějiny a nabídnout tak nové vymezení historického zkoumání společnosti. Terčem jeho kritiky se stal metodologický individualismus všech starších přístupů, tj. jak vycházejících ze sociálněhistorického přístupu 70. let, tak z přístupu kulturněhistorického let devadesátých. Konkrétně se vymezil proti představě, že aktéři „mají“ vlastní individuální orientace a zájmy, jejichž obsah lze vysvětlit poukazem buď ke sféře sociálních struktur, nebo kulturní podmíněnosti. Tyto zájmy se podle Cabrery nenacházejí ve vzduchoprázdnu, nýbrž jsou vždy zakotveny v historických kontextech. V tomto smyslu si rovněž Cabrera cení kulturněhistorické snahy o historizaci forem jednání lidí, poukazuje však

na to, že si aktéři ze společného repertoáru hodnot a představ vybírají odlišné cíle, které nabývají pozitivních či negativních konotací.

Relativně samostatně a kontinuálně se oproti tomu vyvíjel zájem o společnost u autorů, kteří tradičně stojí na pomezí historie a sociologie, resp. na poli dějin myšlení o společnosti. Zde nehrálo vyrovnávání se s kulturněhistorickými přístupy zdaleka tak výraznou roli jako v předchozích příkladech a analýzy moderní doby tak měly podobu zkoumání zaměřeného na společnost. Například Peter Wagner se ve své sociologii modernity zaměřil na zkoumání toho, jak se utvářela moderní společnost a co na ní bylo vlastně „moderní“. Ve svém zkoumání historických debat o společnosti (dějin sociální teorie a sociologie) upozornil na to, že evropská modernita se zrodila na představě, že společnost má jako jeden ze svých klíčových rysů schopnost sebereflexe a že sociální svět lze cíleně utvářet a proměňovat (WAGNER 1994, s. xi, 175). Věda o společnosti tak pro Wagnera není ani zcela nezávislým a autonomně se vyvíjejícím polem reflexe, ani pouhým nástrojem disciplinace, jehož prostřednictvím by si stát vynucoval poslušnost svých občanů, nýbrž vyjádřením sociální praxe. Chceme-li porozumět „organizované modernitě“, jak moderní společnost Wagner nazývá, musíme diskursy o společenských institucích, mezilidských vztazích i společenských hierarchiích zasadit do kontextu proměn trhu, státu i občanské veřejnosti. Jen tak porozumíme tomu, kde se představy o proměnlivosti a formovatelnosti struktur moderní společnosti, zrozené ve specifické historické době, stávaly základem státních nároků na zásahy do společnosti (a tedy nástrojem disciplinace lidí) a kde naopak poskytl sebereflexi ohledně životních podmínek (a tedy hrubý materiál sociální kritiky). V tomto smyslu se Wagner v současné době snaží rozvíjet své úvahy o občanské společnosti jako historicky situovaném projektu, v němž se rodily jisté ideály s univerzalistickým nárokem (WAGNER 2006), nebo historicky analyzovat další podoby modernity (politické, ekonomické, vědecké) a jejich význam pro proměny moderní společnosti (WAGNER 2008).

Jiným vlivným příkladem zkoumání společenských procesů je výzkum kolektivní nespokojenosti a dynamiky konfliktu, kterou se ve svém díle zabývá Charles Tilly. Jeho analýzy sociálních hnutí se již od 80. let zaměřovaly na otázky masové mobilizace, proměn myšlenek a představ o spravedlivém uspořádání, které protestující požadovali, strategií protestu, složení protestujících, jejich vztahu ke státu, respektu vůči nerovnostem (či jejich odmítání) a odvahy vstoupit do politických jednání (TILLY 2005). Klíčovou konceptuální otázkou byl vztah mezi „politikou“ a „společností“, zejména jak společenské struktury a procesy podmiňovaly, či alespoň ovlivňovaly připravenost lidí zapojit se do kolektivního protestu. Zatímco „politika“ je zde chápána jako konfliktní pole, v němž se střetávají různé kolektivní zájmy a v němž figurují vlády buď jako objekt nároku, aktér, spojenec, případně pozorovatel konfliktního jednání (TILLY – WOOD 2009, s. 3–4), „společnost“ je nejlépe vymezitelná jako souhrn interakcí mezi lidmi – je definována společným jednáním ve vzájemném souladu a v konfliktu s jinými lidmi (TILLY 2005, s. 393). Pokud podle Tillyho chceme vysvětlit vývoj sociálních hnutí, pak nám nestačí zkoumat svět představivosti, mentalit a symbolů, nýbrž potřebujeme postihnout souběh strukturálních faktorů. Skutečnost, že v Británii konce 18. a první třetiny 19. století došlo k výrazné nacionalizaci a parlamentarizaci projevů lidové nespokojenosti, podle Tillyho nelze vysvětlit jen odkazem k proměnám identit

a představ aktérů o jejich světě, nýbrž je třeba ji zasadit do souvislosti čtyř makrostrukturálních procesů: 1. centralizace státu a pokles významu lokálních patronů, který naopak zvýšil atraktivitu parlamentu, 2. komercializace hospodářského života, která rovněž oslabil tradiční (lokální) vazby a zvýšila atraktivitu agitace na národní úrovni, 3. růst populace a migrace, které otevřely prostor pro flexibilnější účast ve spolkovém životě, a konečně 4. akumulované představy, vzorce paměti, vědomí precedentu a mezilidských vazeb. „První tři soubory změn vymezovaly čtvrtý okruh, i když jej [plně] nedeterminovaly. Rozvoj státu, kapitalizace a demografická změna postupně podlomily efektivitu těch forem jednání, které byly charakteristické pro veřejné vznášení požadavků v 18. století, a vytvořily podmínky pro prosazení nových forem, uplatňovaných v 19. století“ (IBID., s. 367). V tomto ohledu by se mohlo jednat o konceptuální návrat k výkladovému modelu 70. let, neboť znovu zavádí rozlišení mezi materiální a ideální složkou světa, přičemž materiální má mít ve výkladu kategoriální přednost. Tilly se však vedle toho pustil do výzkumu materiální složky v dynamice představ a symbolů. Sledoval otázky kolektivního násilí, resp. připravenosti aktérů zapojit se do různých strategií kolektivního násilí (TILLY 2003). Analyzoval rovněž sféru cti a obviňování, které patří k hlavním projevům identifikace, pojetí dobrého života, spravedlnosti či definice nepřítelů (TILLY 2008).

Výhledy

V historických analýzách společnosti až do 80. let převládalo paradigma práce, v jehož rámci se společenské procesy jeví jako prodloužení schopnosti lidí ovlivňovat a ovládat svůj vnější svět. Pravidelnosti v jednání lidí nebo dynamika kolektivního protestu se v tomto výkladovém rámci zdály být vyjádřením „objektivních“ struktur, postavených na společném „zájmu“ lidí i jejich podobné podmíněnosti vnějšími materiálními silami. Současná historická zkoumání klíčových společenských procesů se naopak opírají o paradigma kultury, paradigma komunikace nebo uznání. Klíčová je zde schopnost aktérů rozumět svému světu, orientovat se v něm a vyjádřit (v součinnosti s jinými lidmi nebo proti nim) kritické motivy včetně požadavků zásadních změn. Tento posun od „objektivních“ struktur ke kultuře neznamená, že by se historikové vzdávali materiální podmíněnosti lidského jednání (skutečnosti, že vnější svět omezuje a někdy i usměrňuje jednání lidí), nýbrž reflektuje poznání, že svět interakcí mezi lidmi a kolektivního jednání má svébytnou logiku vývoje, která není přímo závislá na praxi „zhotovování“ a vztahu lidí k přírodě.

Když se tedy dnes někdy mluví o materiálním nebo sociálním obratu, neznamená to návrat k tradiční podobě sociálních dějin z 60. a 70. let. Nejvíce dnes asi jde o to, abychom porozuměli „inteligibilní povaze“ zdánlivě slepých sociálních sil, tedy abychom na interakcích mezi lidmi a jejich komunikaci ukázali připravenost lidí podřídit se omezením a pravidlům, nebo se naopak vzepřít vnějším tlakům, a zejména pak abychom zasadili sociální síly, které podmiňují a omezují jednání lidí, do kontextu předešlého vývoje. Současně však historické analýzy společnosti musí klást otázky, které odpovídají na dnešní problémy globalizovaného světa, včetně významu, který zde hrají různé výklady dějin. Postmoderní vyhlášení konce dějin a radikální skepse vůči možnostem poznání dnes nepředstavují

adekvátní reakci na výzvy současnosti. Jak píše Geoff Eley v závěru své autobiograficky laděné knihy *Crooked Line*: „Čelit působení velkých vyprávění však nelze pouhou skepsí a nedůvěrou – už vůbec ne ve světě, kde velká vyprávění s novou silou přetvářejí celou planetu. Nelze čelit velkým vyprávěním, budeme-li se tvářit, že neexistují. A to je důvod, proč potřebujeme nové ‚dějiny společnosti‘. Ve své době se sociální dějiny a nové kulturní dějiny staly formou vědění nesoucí vzdor a odpor a smysl historického výzkumu se do budoucna jistě neobejde bez obnovy tohoto ducha vzdoru“ (ELEY 2005, s. 203).

POLITIKA

Rudolf Kučera

Pojem politika dnes v závislosti na kontextu svého použití nabývá řady významů a jeho definice a analytické využívání se v dějinách historiografie posledních zhruba šedesáti let různorodě překrývalo a překrývá s jinými obory. Moderní lexikony uvádějí desítky možných definic politiky a najít konsenzus, co dnes vlastně slovo politika znamená, je takřka nemožné.

S ohledem na historiografii jsou ze záplavy definic politiky nejdůležitější zejména tři. První z nich chápe politiku v nejužším slova smyslu, jako sféru boje o rozhodující pozici při výkonu veřejné správy i jako její výkon samotný. Hlavními aktéry politiky jsou podle ní konkrétní osoby či politické strany a politika spočívá v jejich střetávání se za účelem obsazení centrálních mocenských pozic a následném výkonu veřejné moci, který z jejich držení vyplývá (SHAMBAUGH – WEINSTEIN 2003; JONES 2005).

Druhá definice politiky je svázána s teorií demokracie a chápe politiku jako centrální atribut demokratického řádu. Politika je podle ní sférou reprezentace skupinových zájmů, která tím, že poskytuje prostor pro jejich veřejné zastoupení, kultivuje veřejnou diskusi a předchází společenským konfliktům. Veřejná reprezentace skupinových zájmů a dialog mezi nimi podle této definice tlumí pokusy o jednostranné, neorganizované prosazení zájmů jednotlivých skupin, které může vést k divokým střetům, ve výsledku destabilizujícím celé společenské uspořádání (MAYO 1960; BLATTBERG 2000).

Třetí definice pojímá politiku poněkud širě, když ji nedefinuje jako úzkou sféru přijímání politických rozhodnutí či reprezentace parciálních zájmů, nýbrž jako sféru, ve které se formují a vznášejí kolektivní nároky. Politika tak podle této definice zasahuje do mnohem většího prostoru, než jsou vládní a parlamentní jednací síně či kuloáry. Toto pojetí politiky zahrnuje veškeré prostory, v rámci kterých jednotlivci či nejrůznější skupiny formulují, artikuluji a prosazují své nároky ať už vůči sobě navzájem, nebo vzhledem ke stávajícímu společenskému řádu. Politickými tak nejsou pouze jednání parlamentu, sjezdy stran či volební kampaně, nýbrž i nejrůznější formy sdružování, které se primárně nedotýkají bezprostřední sféry výkonu moci (BAKER 1990).

Podíváme-li se na vývoj historiografie během posledních zhruba padesáti let, můžeme konstatovat rozličné prolínání se všemi těmito definicemi. Historickým narativům již od 19. století dominoval zájem o politiku, která byla chápána jako

válka ↓ 309

oddělená společenská sféra, kde se přijímají zásadní rozhodnutí s celospolečenským dopadem (IGGERS 1997). Tehdejší historiografie, zpravidla institucionálně pevně svázaná se státní mocí, kladla důraz na konkrétní osobnosti zahraniční, v menší míře i vnitřní politiky; hlavními postavami historických prací byly hlavy států, ministerstev, generálové či diplomaté.

V souvislosti s nástupem masových politických stran a sociálních hnutí koncem 19. století se někteří historici začali věnovat i jejich dějinám; ty však byly zpravidla podávány rovněž jako přehled jednání jejich vůdců (MCNEILL – POWDERLY – JAMES 1887; DRAKE 1920). V centru pozornosti historiografie politiky tak až do období po druhé světové válce stál přímý výkon politické moci konkrétními aktéry „vysoké“ politiky, jejichž rozhodnutí byla implicitně považována za „dějektivná“ a jako taková tvořila základní předmět historického zkoumání.

Od státu ke společnosti

Přestože řadu náběhů ke změně této perspektivy můžeme pozorovat již před druhou světovou válkou, rozhodující proměnou začala historiografická konceptualizace pojmu politika procházet až během padesátých let 20. století. Již od jejich první poloviny sílilo jak na evropském kontinentě, tak zejména ve Velké Británii volání po opuštění konzervativních politických dějin, zaměřujících se na „velké muže“, ve prospěch širokých lidových vrstev. V britském kontextu byl tento raný reformní proud nejvíce patrný v prostředí mladých marxistických historiků soustředěných kolem Erika Hobsbawma, kteří také v roce 1952 iniciovali založení časopisu *Past and Present*. Ten představoval po dlouhou dobu základní platformu pro historiky, kteří se odkláněli od tradičního pojetí politických dějin směrem k „popular history“, tedy k dějinám, které se místo úzce definované sféry politiky zaměřují na její ekonomické a sociální souvislosti (HOBSBAWM 1959; THOMPSON 1963; RUDÉ 1966).

Obdobný vývoj, i když vycházející ze zcela jiných podmínek, zaznamenala i historiografie těsně poválečné Spolkové republiky. Zde se zejména v okruhu Wenera Conzeho soustředili mladší historici, kteří sdíleli kritickou perspektivu vůči konzervativním politickým dějinám. Jejich základní přesvědčení, že nejpозději od doby industrializace není možné německý historický vývoj vysvětlit pouze politickými rozhodnutími králů a jejich ministrů, stálo v pozadí proklamovaného odklonu „od politiky ke společnosti“ a přeorientování od aktérů „vysoké politiky“ a jejich rozhodnutí k hospodářským dějinám industrializace, k historické demografii či k dějinám sociálních nerovností (DUNKHASE 2010).

Obě tyto skupiny, tedy jak skupina kolem časopisu *Past and Present* v Británii, tak i Conzeho kroužek ve Spolkové republice, přinášely první impulzy pro zcela nové pojmání politiky, které se prosadilo během 60. a 70. let. Zejména ve druhé polovině 60. let, kdy západoevropské a americké univerzity zachvátila rozsáhlá vlna nepokojů provázená řadou reforem ve studijních kurikulech, se začal prosazovat nový směr historiografického bádání, často souhrnně označovaný jako sociální dějiny. Ten s sebou přinesl i zcela novou konceptualizaci politiky jako centrální kategorie historické analýzy (CONRAD 2001; KOCKA 2003; ELEY – NIELD 2007). Otevřené distancování se nastupující generace historiků a historiček 60. let od úzce definované politické historie, zaměřené na zahraniční politi-

struktura ↑ 64
společnost
↑ 124

ku, osoby státníků a na výkon vlády, provázal příklon k tezi o analytickém primátu „sociálna“ a sociálního kontextu.

Moderní politický vývoj a politika jako taková byly chápány jakožto derivát procesů sociálních změn, nejlépe postižitelných pomocí kvantitativních metod empirických sociálních věd. Otázky získání a výkonu politické moci byly v tomto paradigmatu zodpověditelné na základě převážně kvantitativních, sociálněhistorických analýz vývoje a působení socioekonomických struktur. Do středu zájmu se dostala „sociální analýza politiky“, zdůrazňující závislost politických rozhodnutí na sociálním kontextu (WEHLER 1969; STEDMAN JONES 1971). Politika tak vlastně přestala být ústředním analytickým pojmem tehdejší historiografie a byla nahrazena třídou, která sloužila jako hlavní kategorie výkladu politických jevů. Právě třída byla v sociálních dějinách 60. let určujícím subjektem politiky. Politika se dostala do pozice odrazu sociálních proměn společnosti a jako taková nebyla zpravidla ani zkoumána odděleně od těchto proměn (ELEY 1980).

společnost
↑ 126třída
↓ 190–191
modernizace
↓ 264

Tomu odpovídala i pramenná základna tehdejších sociálních dějin, kterou tvořily zejména ty písemné korpusy, které kvantitativně reflektovaly interakci mezi širokými lidovými vrstvami a státem (sčítání lidu, daňové soupisy, seznamy branců apod.). Právě od sériové analýzy těchto pramenů si sociální historici a historičky slibovali proniknutí k životní zkušenosti širokých vrstev a podrobnou rekonstrukci vzniku a působení moderních socioekonomických struktur.

Tyto struktury byly chápány jako prakticky cokoli, co přesahuje a zároveň formuje individuální jednání aktérů, aniž by si toho byli tito aktéři zpravidla vědomi. Jednalo se tak např. o přístup k pracovnímu trhu, ekonomické cykly, demografické výkyvy, dědické systémy, právní systémy přístupu k půdě či nejrůznější jevy spojené s moderní urbanizací (SEWELL 2001). Takto pojímané struktury byly chápány jako faktor, který má vůči politice veskrze hierarchicky vyšší pozici – politika je jejich odvozeninou (nadstavbou).

Za doslova paradigmatickou pro toto sociálněhistorické pojetí politiky jakožto derivátu sociálních procesů a struktur lze dnes pro anglickojazyčné prostředí považovat knihu britského historika Garetha Stedmana Jonese *Outcast London: A Study in the Relationship Between Classes in Victorian Society* (Vyvrhelové Londýna. Analýza vztahu mezi třídami ve viktoriánské společnosti), vydanou v roce 1971 (STEDMAN JONES 1971); pro kontinentální historiografii pak práci německého historika Jürgena Kocky *Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918* (Třídní společnost ve válce. Německé sociální dějiny v letech 1914–1918), publikovanou o dva roky později (KOCKA 1973). Přestože se od sebe obě práce v řadě aspektů liší, můžeme je považovat za exemplární ztělesnění sociálních dějin, jejichž vliv kulminoval v první polovině 70. let, a využijeme je proto pro představení způsobů, jak tyto sociální dějiny pojímaly kategorii politiky.

společnost
↑ 124–125
válka ↓ 310

Gareth Stedman Jones si ve své knize *Outcast London: A Study in the Relationship Between Classes in Victorian Society* (Vyvrhelové Londýna. Analýza vztahu mezi třídami ve viktoriánské společnosti, STEDMAN JONES 1971) jako objekt analýzy zvolil Londýn v době překotné industrializace druhé poloviny 19. století, kdy toto město prožívalo vzestup do pozice centrální imperiální metropole a kdy došlo k prudkému nárůstu počtu jeho obyvatel, jež doprovázela řada krizových sociálních

jevů. V první části knihy autor detailně ukazuje rozdílnou strukturu pracovního trhu v celém městě a kolaps některých tradičních průmyslových odvětví. V dalším oddílu pak analyzuje dopady těchto struktur na chudší londýnské čtvrti, kde v jejich důsledku klesala přístupnost bydlení a množily se velmi krátkodobé pracovní úvazky, zpravidla nepřesahující jeden den. Tyto dvě úvodní části knihy načrtávají základní půdorys sociálních podmínek britské metropole druhé poloviny 19. století, které produkovaly „londýnské vyvrhele“. Dále se Stedman Jones soustředí na politickou sféru města, kde konstatuje naprostou převahu starších řemeslnických profesí a měšťské honorace, které sledovaly vlastní politické zájmy a neumožňovaly řešit naléhavé sociální otázky londýnských předměstí. Závěr knihy interpretuje politickou krizi liberalismu poslední čtvrtiny 19. století jako produkt nevládnuté dynamické urbanizace Londýna, kdy politická reprezentace města nebyla v rámci liberální ideologie schopná reagovat na překotné sociální změny, které velké části města proměnily v místa dosud nevídané bídy a sociálního rozvratu. Celkové členění práce i její hlavní argumentace tak představuje klasickou analýzu sociálních dějin 60. a 70. let. Celá kniha nabízí jasnou, sociálně strukturální interpretaci politické krize liberalismu v Británii konce 19. století. Politický vývoj je interpretován jako výsledek strukturálních změn na pracovním trhu a na trhu s bydlením v procesu překotného populačního růstu Londýna druhé poloviny 19. století. Politika je determinována předcházejícími změnami socioekonomických struktur.

V základních rysech podobně postupoval i Jürgen Kocka při své analýze rozkladu německé společnosti během první světové války. Svou knihu *Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918* (Třídní společnost ve válce. Německé sociální dějiny v letech 1914–1918, KOCKA 1973) zahájil nastíněním socioekonomických nerovností Německa v předvečer vypuknutí válečného konfliktu. Za použití hospodářských statistik, např. růstu či poklesu počtu zaměstnanců v jednotlivých hospodářských odvětvích či proměny průměrného příjmu na hlavu, Kocka konstatoval rostoucí sociální stratifikaci německé společnosti před rokem 1914, charakterizovanou vzrůstajícími příjmovými nerovnostmi jednotlivých sociálních skupin. Podrobným sledováním vývoje německého válečného průmyslu a přerozdělování jeho zisků v letech 1914–1918 poté demonstroval, jak kontext válečného hospodářství panující sociální nerovnosti dále prohluboval a tvořil tak v německé společnosti nepřekonatelné sociální propasti.

Interpretací číselných řad dobových statistik Kocka dokládá strmý nárůst produktivity a zisku německého průmyslu, který však byl značně nerovně přerozdělován ve prospěch akcionářů, zatímco reálné příjmy dělnictva trvale klesaly. V důsledku těchto rostoucích sociálních nerovností vzrůstal i protestní potenciál německého dělnictva, který se nejvíce manifestoval v narůstajícím počtu stávek, zejména v posledních letech války. Ještě podstatnější roli hrála výrazná polarizace středních tříd, která v německé společnosti rovněž akumulovala značný revoluční potenciál. Ten vyvrcholil až v odvržení celého politického řádu v podobě listopadové revoluce roku 1918 a v následném ustavení Výmarské republiky.

Kockova analýza sociálního rozkladu německé společnosti v důsledku první světové války se tak v konceptualizaci politiky příliš nelišila od Stedmana Jonese. I zde byla zásadní politická změna, tedy odvržení Německého císařství a založení Výmarské republiky, interpretována jako výsledek působení nadosobních struktur, v německém případě ztělesněných válečným hospodářstvím. Tyto struktury dávaly do pohybu procesy prohlubující se sociální stratifikace, které se výsledně manifestovaly politickými změnami.

Jazyk a každodennost

Náznaky relativizace výkladového primátu, který byl přisuzován socioekonomickým strukturám, se začaly objevovat zhruba v druhé polovině 70. a první polovině 80. let. První z nich přicházel z prostředí politologie, která již od 60. let pracovala s analytickým pojmem „politická kultura“, pomocí něhož se snažila vysvětlit odlišnosti v politické praxi států s podobným institucionálním politickým systémem (VERBA 1963). Sociální determinanty politiky zde ustupovaly do pozadí ve prospěch analýzy hodnot, postojů a přesvědčení občanů ve vztahu k danému politickému systému a zvýšená receptce těchto politologických přístupů zejména v anglofonním prostředí pomalu rozvolňovala pevnou, hierarchickou vazbu mezi socioekonomickými strukturami a politikou.

Druhý impuls pro změnu historiografické konceptualizace politiky pak vzešel z prostředí americké historické sociologie. Právě zde sílily hlasy kritizující přílišný důraz na socioekonomické determinanty historického vývoje, které se ve většině empirických prací vyčerpávaly analýzou změn sociální stratifikace společnosti a ztrácely ze zřetele úlohu státu jako aktivního aktéra společenských procesů (SKOCPOL – EVANS – RUESCHEMEYER 1985). Stát přitom již nebyl chápán jako úzká skupina politických elit, ale jako mnohem méně viditelný, zato však všudypřítomný aktér, který disponuje výrazně širší paletou nástrojů pro zásah do společnosti, než byla tradičně vnímaná politická vláda. Analýza státní regulace či intervence v oblastech jako sociální péče, veřejné zdraví, školství, v náboženských otázkách nebo analýza státních zásahů do uspořádání rodiny, genderových vztahů či vztahů pracovněprávních tak byly chápány jako jedny z velkých deficitů historického výzkumu (CANNING 1996). Sociální dějiny byly stále více kritizovány pro svoji výkladovou reduktivnost, kdy převažující zaměření na velké socioekonomické struktury a procesy sociálních změn ztrácelo ze zřetele vliv nejen státu, ale i zcela konkrétních historických událostí, individuálního jednání aktérů či jejich osobních prožitků a zkušeností.

Historiografie na tuto výzvu reagovala částečným ústupem z dřívějších sociálněhistorických pozic, jejichž kritika zaznívala s přibývajícím intenzitou i z vlastních řad. Zajímavé v tomto kontextu je, že mezi nejhlasitější kritiky převládajícího sociálněhistorického paradigmatu patřili i ti, kteří jej o jedno desetiletí dříve sami pomáhali ustavit (STEDMAN JONES 1983). Historiografie tak pozvolna opouštěla sociálněhistorické chápání politiky jako nadstavby sociálních procesů a struktury a obracela se od abstraktních, kvantifikujících analýz dlouhodobých sociálních procesů ke konkrétním politickým událostem, jako byly např. stávky či nepokoje, k roli státu nebo k politickým horizontům a jednáním konkrétních historických aktérů. Politika tak byla postupně vyvazována ze své závislosti na „sociálnu“ a již v některých pracích 80. let můžeme vysledovat první náznaky plné autonomizace sféry politiky, která dominovala historiografii o dekádu později.

K obzvláště vyhrrocenému střetu mezi sociálními dějinami a novějšími přístupy došlo v Německu v podobě debaty mezi zastánci sociálních dějin a tzv. dějin všedního dne či každodennosti (*Alltagsgeschichte*), která propukla v první polovině 80. let (BRÜGGEMEIER – KOCKA 1985; HITZER – WELSKOPP 2010). Nově se formující dějiny všedního dne se vědomě distancovaly od přístupů

kultura ↓ 147

historický
aktér ↑ 98diktatura
a autoritářské
režimy ↓ 292

sociálněhistorické školy a své inspirace hledaly zejména v oblasti antropologie či mikrohistorie – mezi jejich hlavní referenční body patřily např. italské práce Carla Ginzburga (2000) či amerického antropologa Clifforda Geertze (2000). V opozici ke konceptu „sociální“ jako univerzálního explananda politiky stavěly historický koncept „aktérské svěhlavosti“ (*Eigensinn*), tedy subjektivní komponenty jednání historických aktérů, která jim umožňovala přizpůsobit se panujícímu politickému řádu, případně si jej přímo aktivně osvojit, a to v souvislosti s celou řadou jiných faktorů, než byla pouhá sociální příslušnost (LÜDTKE 1993). Německé dějiny všedního dne tak proti sociálním vysvětlením stavěly subjektivní dimenzi jednání historických aktérů, kteří v jejich pojetí nebyli pouze pasivním objektem působení nadosobních struktur, nýbrž sami přispívali k jejich tvorbě a udržení, nebo naopak vyvrácení.

Klasickým příkladem je práce Alfa Lüdtkeho „*Gemeinwohl*“, *Polizei und „Festungspraxis“*. *Innere Verwaltung und staatliche Gewaltsamkeit in Preußen, 1815–50* (Obecné blaho, policie a represivní praxe. Vnitřní správa a státní násilí v Prusku v letech 1815–1850), publikovaná v roce 1982 (LÜDTKE 1982). Lüdtke se v ní zaměřuje na státem sankcionované a vykonávané násilí, které formovalo každodennost obyvatel Pruska první poloviny 19. století. Zejména na základě písemností pruské lokální správy analyzuje masivní přítomnost armády v pruském veřejném prostoru a její každodenní násilné praktiky, jejichž pomocí udržovala pruská správa „veřejné blaho“. Ukazuje, jak byl veřejný prostor v pruských městech a městečkách definován buď přímo výkonem fyzického násilí, či alespoň jeho symbolickou přítomností a jak se násilí pevně zakořenilo v chápání obyvatelstva jako státem posvěcená nezbytnost. K ústupu všudypřítomného násilí jako hlavního prostředku k udržení veřejného pořádku, a tím i ustaveného sociálního a politického řádu nedošlo ani se zformováním moderní policejní správy. Ta v Prusku podle Lüdtkeho převzala drtivou většinu praktik právě od armády, a vojenské vzory chování tak pruskému veřejnému prostoru dominovaly i bez armádní přítomnosti. V závěru své práce Lüdtke letmo srovnává pruskou situaci se situací v Anglii a Francii a konstatuje, že masivní nasazení fyzického násilí jako hlavního prostředku udržení stávajícího politického řádu bylo více méně pruským specifíkem. Pomocí analýzy každodenních zkušeností obyčejných Prusů se státem administrovaným fyzickým násilím tak Lüdtke ukázal, jak se konzervativní politický řád pevně zapsal do lidového vnímání jakožto neměnný a jak mohl být udržován i navzdory silným sociálním nerovnostem. Právě pevným ukotvením konzervativního politického řádu v myslích obyvatel pak vysvětloval krach revolučních pokusů v letech 1848/49, které v Prusku nevedly k zásadnějším politickým reformám.

Lüdtke tak vysvětlení politických událostí a jevů nehledal v socioekonomických změnách pruské společnosti, jak se o to pokoušely klasické sociální dějiny. Příčiny politického krachu revoluce z let 1848/49 viděl v každodenním životě obyvatel, který byl formován všudypřítomným vojáckým drilem, a v rámci kterého tudíž nevznikl potenciál pro politickou změnu.

Poněkud odlišnou cestou se ubíral vývoj chápání politiky v angloamerické historiografii. I zde byl narušen dřívější primát strukturálně pojatých sociálních dějin, nicméně hlavní inovativní impulzy nepřicházely z prostředí mikrohistorie či historické antropologie, které zde ve srovnání s Německem nacházely menší odezvu. Pozornosti se dostávalo naopak otázkám spojeným s jazykem a jeho úlohou v tvorbě kolektivních identit, jež následně ovlivňují i politiku. Na důležitosti tak při vysvětlování politických jevů nezáležely samotné socioekonomické změny, nýbrž způsoby, jak byly tyto změny vnímány a artikulovány státem a dalšími

aktéry (ELEY – NIELD 2007). Základní prameny sociálních dějin v podobě hospodářských a sociálních statistik přestávaly být vnímány jako spolehlivé zdroje informací pro postižení robustních sociálních procesů, ale naopak jako produkt politické agendy, která si jejich zhotovení objednávala (SCOTT 1986). V přibývajícím míře tak byl reflektován fakt, že samotná pramenná základna, na jejímž základě byly doposud sociálními dějinami interpretovány politické jevy jako např. stávky či volby, je výsledkem politické agendy a politické změny nejsou vysvětlitelné pouze na základě socioekonomických kategorií. Pozornost se proto začala upírat směrem k diskursivnímu přístupu, který se spíše než na kvantitativní socioekonomická data zaměřoval na jazyk politiky a jeho vliv na vnímání a jednání historických aktérů (CRONIN 1986).

Jak jsme již zmínili výše, tento odklon od sociálních dějin byl zčásti nesen týmiž historiky a historičkami, kteří o dekádu dříve povýšili sociálněhistorické přístupy do pozice univerzálně platného paradigmatu. Pakliže kniha Garetha Stedmana Jonese o Londýně viktoriánské éry z roku 1971 symbolizovala vítězný nástup sociálních dějin, byl to soubor esejů téhož autora *Language of Class: Studies in English Working Class History* (Jazyk třídy. Studie o dějinách anglické dělnické třídy), který o dvanáct let později signalizoval ústup z některých dříve nepřekročitelných stanovisek (STEDMAN JONES 1983) a spolu s ním i novou historiografickou konceptualizaci kategorie politiky.

společnost
↑ 126
třída ↓ 190

Stedman Jones ve své knize *Language of Class: Studies in English Working Class History* (Jazyk třídy. Studie o dějinách anglické dělnické třídy, STEDMAN JONES 1983) shromáždil pět esejů týkajících se „*labour history*“ (dějin dělnictva a práce) v 19. a 20. století. Nejednalo se tak o ucelenou monografii, ale o soubor metodologicky propojených studií, které sloužily *de facto* jako manifest nového, lingvistického přístupu k historické analýze politiky. Místo důrazu na sociálně-ekonomické předpoklady vzniku moderního dělnického hnutí to byl pro autora tentokrát specifický jazyk, který umožnil konstituci organizovaného dělnictva jako politického aktéra. Stedman Jones tak odvrhl představu o podmíněnosti politické akce sociálním postavením aktérů a všechny jeho eseje byly silným argumentem pro pojmání politiky odděleně od socioekonomických struktur a pro jejich kontextualizaci v rámci tvorby a působení symbolické praxe. Věnoval se tak např. britskému chartismu jako nejvýraznějšímu politickému hnutí Británie 19. století, které aspirovalo na změnu celého politického uspořádání. Jeho základní argument, že to byla specifická symbolika a rétorika chartistů, osře kritizujících politická privilegia určitých sociálních skupin a s nimi spojenou korupci, která dokázala ze sociálně značně heterogenních skupin vytvořit jednotné chartistické hnutí, zcela popíral většinu dřívějších výkladů, vycházejících ze sociální homogenity chartistů.

Nejjasněji pak svoje přesvědčení o primátu jazyka pro formování kolektivních identit vyjádřil v posledním eseji knihy, věnujícím se britské labouristické straně po druhé světové válce. Stedman Jones argumentoval, že labouristická strana není „přirozeným vyústěním“ politických zájmů britských dělníků a její působení nemůže být chápáno jako prosté zastupování politických zájmů této skupiny. Mnohem spíše se jednalo o instituci, která sice začátkem 20. století jako reprezentant dělnických zájmů vznikla, avšak proměnou svého jazyka v meziválečném období, a zejména po roce 1945 výrazně změnila svůj akční rádius v britské společnosti. Stedman Jones ukazoval, jak proměněný jazyk Labour Party po druhé světové válce dokázal k dříve dělnické straně přitáhnout i značnou část středních vrstev a stal se základem dominance strany v domácí politice mezi lety 1945 a 1951. Neschopnost stranický jazyk, apelující nejen na dělnictvo, ale i na velkou část střední třídy, flexibilně přizpůsobit měnícímu se kontextu britské společnosti 50. a 60. let tuto politickou převahu naopak

podryla a stála podle Stedmana Jonese i u zrodu thatcherovské konzervativní dominance 80. let. Stedman Jones tak v *Jazyce třídy* nabídl zcela odlišné pojetí politiky, než jaké zastával ve *Vyvrhelech Londýna*. Politické jevy již nechápal jako logické vyústění působení socioekonomických struktur a sociálních procesů, nýbrž jako výsledek působení kolektivních identit, které vznikaly na základě společného jazyka a symbolů.

Kulturní historie politiky

Důraz, který historiografie politiky v 80. a 90. letech kladla na jazyk, reflektoval širší vývoj v řadě humanitních věd, často shrnovaný pod pojem jazykový obrat (CLARK 2004). Posun od studia „reálných struktur“ ke studiu symbolických prostředků, kterými je realita nikoli jen reprezentována, ale přímo vytvářena, zahrnoval vedle jazyka i studium mnohem širších forem symbolické reprezentace, jako byly např. specifické uspořádání veřejného prostoru, nejrůznější formy ritualizace politiky či jejího ikonografického znázornění (HUNTOVÁ 2007). Politika byla chápána jako zcela autonomní sféra, která nejenže není kauzálně podmíněna socioekonomickými strukturami, ale má naopak potenciál tyto struktury vytvářet.

Studium politiky se oprostilo od jednostranného studia jazyka, jak ho ještě v první polovině 80. let praktikoval např. Gareth Stedman Jones, a zaměřilo se na mnohem rozmanitější formy reprezentace politického řádu. V 90. letech se tak prosadila nová „kulturní historie politiky“, která politiku nechápala jako sféru přijímání zásadních rozhodnutí s celospolečenským dopadem či jako nadstavbu sociálních struktur, ale jako oblast, která je pomocí symbolických prostředků schopna dalekosáhle ovlivňovat společenské vztahy.

Gramscioho koncept kulturní hegemonie (HOARE – SMITH 2001), a zejména Foucaultovy (1980; 1999; 2002; 2003a; 2003b; 2007) práce ovlivnily kulturně inspirované dějepisce politiky, které se soustředilo na zkoumání konstituce a sedimentace politické moci, jež byla schopna udržet stávající politický řád i bez přemíry fyzického násilí. Dějepisce politiky tak analyzovalo, jak si určitý politický řád nenásilně zajišťuje souhlas ovládaných i přesto, že jejich postavení je značně nevýhodné. Hlavní perspektivy se v tomto kontextu zaměřovaly na nejrůznější formy interakce politiky se širokými lidovými vrstvami. Konkrétní studie se zabývaly např. politickými rituály, které před obyvatelstvem manifestovaly daný politický řád (NELSON 1986; STOLLBERG-RILINGER 1986), obsazováním veřejného prostoru určitou politickou symbolikou (FRANÇOIS – SIEGRIST – VOGEL 1995) nebo rolí tištěných médií při formování moderních kolektivních identit (ANDERSON 1983).

Nová kulturní historiografie s sebou přinesla i značné rozšíření pramenů, na jejichž základě byla moderní politika zkoumána. Vedle oficiálních statistik či písemností nejrůznějších státních institucí se do popředí dostávaly prameny veskrze lidové provenience, např. nejrůznější politické plakáty, letáky, karikatury, mapy, lidová slovesnost, ale i hmotné prameny typu soch, maleb, mincí či architektury, které dohromady podávaly komplexní obraz toho, jak mohl být stávající politický řád historickými aktéry vnímán a interiorizován.

etnicita ↓ 215
společnost
↑ 127

Ukázkovou studií je v tomto ohledu kniha Jamese Vernona *Politics and the People: A Study in English Political Culture, c. 1815–1867* (Politika a lid. Analýza anglické politické kultury přibližně v letech 1815–1867), publikovaná v roce 1993 (VERNON 1993), která se věnuje politické proměně Velké Británie mezi lety 1815 a 1867. Na příkladu pěti anglických volebních obvodů Vernon ukazuje, jak volební reforma z roku 1832, která nastartovala hlubokou proměnu britského politického života ve prospěch majetných středostavovských mužů, změnila většinu britské společnosti právě v souladu se zájmy této skupiny. Na základě rozboru překotného obsazování náměstí, parků nebo radnic politickou symbolikou v podobě soch či pomníků autor demonstruje proměnu veřejného prostoru, který byl přeplňován mužskou středostavovskou symbolikou, a neumožňoval tak reprezentovat jinou politickou identitu.

Prostřednictvím analýzy volebních kampaní a shromáždění Vernon dále dochází k tezi, že vnitřní politice Velké Británie po roce 1832 stále více dominovala „volební poetika“ a „politika zraku“, tedy potřeba jednotlivých kandidátů sama sebe co nejvíce a co nejlépe prezentovat v bezprostředním osobním kontaktu se svými voliči na stovkách masových volebních shromáždění. Veřejné prostory britských měst tak nebyly obsazovány pouze pomníky a sochami středostavovských mužů, kteří ve sledované době tvořili dominantní politickou třídu, ale v cyklických volebních intervalech i jejich jazykem a fyzickou přítomností, které nebylo možno přeslechnout ani přehlédnout.

Vzmáhající se kultura periodického tisku, jenž od čtyřicátých let 19. století doznal obrovského vzestupu, poté omezovala veřejnou debatu, která se přestala odehrávat na veřejných prostranstvích, ale byla přesměrována na značně selektivní stránky novin. Celkově tak zmasovění britské politiky vedlo podle Vernona k sedimentaci mocenské hegemonie středostavovských majetných mužů, kteří si pro sebe monopolizovali veřejný prostor a vymazali možnost reprezentovat zde alternativní politické zájmy. Toto důsledné obsazení veřejného prostoru poté mělo za následek vnitropolitickou stabilitu Velké Británie 19. století, kde po krachu chartismu nevznikly žádné ambicióznější projekty politické reformy.

Vernon tak na empirickém příkladu pěti volebních okrsků ukázal, jak všudypřítomný a mnohvrstevnatě působící diskurs středostavovských vrstev definoval politickou sféru, úspěšně překryl sociální rozdělení uvnitř anglické společnosti a v posledku stabilizoval celý anglický politický řád.

Obrat k prostoru

Důraz na kulturu, který při studiu dějin politiky dominoval v devadesátých letech 20. století, nezmizel ani po roce 2000, nicméně byl poněkud oslaben a dějepisné konceptualizace politiky se i v posledních zhruba deseti letech dynamicky vyvíjely. Historiografie reagovala na aktuální společenský vývoj a v souvislosti s procesy globalizace se postupně přeorientovala na otázky vztahu mezi politikou a prostorem.

Hlavní důraz byl kladen na procesy utváření a imaginace geografických prostorů a na ustavování kulturních hierarchií mezi nimi, které následně ovlivňovaly i mezinárodní vztahy. Euroatlantické dějepisce se zde v mnohém inspirovalo klasickou prací Edwarda Saida *Orientalismus* (SAID 2008) a v návaznosti na jeho hlavní teze historizovalo vznik hodnotových hierarchií mezi euroatlantickým světem a rozličnými „periferiemi“. Historiografie politiky se tak začala pomalu vracet na půdu mezinárodních vztahů, které však chápala značně odlišně od tradičních konzervativních přístupů, zdůrazňujících jednání diplomatických elit (OSTERHAMMEL 1998). První náznaky tohoto posunu bylo možné pozorovat

identita/alte-
rita ↓ 242

již v 90. letech, kdy zejména po pádu socialistických diktatur střední a východní Evropy začala vznikat řada studií, které historizovaly západoevropské vnímání tohoto regionu jako oblasti strukturálně zaostalé a „necivilizované“ (WOLFF 1994; STRUCK 2006).

Rozšíření historiografického bádání na otázky spojené s konstrukcí a vnímáním geografického prostoru se zejména po roce 2000 materializovalo ve velmi dynamickém a neustále se rozrůstajícím studiu globálních dějin (MAIER 2000; BAYLY 2004; CONRAD – ECKERT – FREITAG 2007). Ty programově odmítaly jakékoli snahy představovat světové dějiny v duchu severoatlantického centralismu jako kauzální posloupnost událostí sledující určitý morální, společenský nebo materiální cíl. Do popředí se namísto toho dostávaly analýzy globálních souvislostí historických procesů a jevů, které zatlačovaly doposud dominující přístupy, pokládající zpravidla národní stát za základní objekt historické analýzy. Rozličné studie ukazovaly – zejména na pramenném materiálu z indického či čínského prostředí – stále nové a nové varianty propletení historického vývoje euroatlantického centra s jednotlivými periferiemi, které sahaly daleko za dřívější pojetí světových dějin jako jednosměrného procesu rozšiřování euroatlantické civilizace (WERNER – ZIMMERMANN 2006; CONRAD 2006; IGGERS – WANG 2008; OSTERHAMMEL 2009).

Zároveň však zejména postkoloniální dějiny neztrácely ze zřetele mocenskou komponentu globálních vztahů a v řadě prací se zaměřovaly na mechanismy konstrukce politické dominance evropských mocností v rámci jejich koloniálních říší (PRAKASH 1999). Historiografické konceptualizace politiky se tak v posledních letech v rámci globálních dějin znovu otvírají dialogu s hospodářskými dějinami i dějinami mezinárodních vztahů, od kterých se v předchozích desetiletích spíše distancovaly. V centru pozornosti však již nejsou vztahy mezi státy a národy či klasické dějiny ekonomické produkce a směny, nýbrž strukturální vztahy, které mezinárodní či ekonomické vztahy primárně utvářejí a zčásti zároveň rozvracejí (VRIES 2003).

Návrat k tématu mezinárodních vztahů i znovu nalezený dialog s hospodářskými dějinami tak v současné historiografii chápání pojmu politika značně proměnil. Základní tematická perspektiva se posunula od politiky vnitřní k politice v globálním měřítku. Zároveň se některé práce vracejí k procesuálním argumentům, zdůrazňujícím vliv dlouhodobých historických změn na politický vývoj jednotlivých regionů. Primární postavení kultury, která hrála v 90. letech roli hlavního analytického nástroje při zkoumání dějin politiky, tak bylo částečně oslabeno ve prospěch mnohohrstevných přístupů, které vedle diskursivní analýzy a kulturních dějin do historického zkoumání politiky vracejí i hospodářské a sociální faktory.

Současná historiografie politiky je tak ve svém místy až eklektickém metodologickém instrumentáriu pravděpodobně mnohem rozmanitější než kdy dříve (PEDERSEN 2004). Její příklon k transnacionálnímu aspektu politiky znamená zesílené problematizování otázek konstituce a udržování moci, které v řadě aspektů navazuje na starší konceptualizace politiky jako boje o diskursivní hegemonii, v tomto případě však přeneseného z úrovně vnitřní politiky jednoho státu na úroveň nadnárodních a mezikulturních vztahů (CHAKRABARTY 2006). Na druhé straně vznikají i velmi podnětné studie, které nemíří na analýzu diskursu

prostor ↑ 42

hospodářství
↓ 172–175

historie ↑ 115

jako určujícího prvku vztahů mezi státy a kulturami, nýbrž klasickými postupy hospodářských dějin problematizují zažité teze o příčinách hospodářského rozmachu euroatlantického prostoru během posledních dvou staletí a z něj odvozené globální mocenské dominance (CHANG 2003). V neposlední řadě se spolu s rozšiřováním pojmu politika směrem k hospodářským dějinám do historiografie znovu vrátil koncept velké syntézy (OSTERHAMMEL 2009).

Je proto velmi obtížné vybrat jednu práci, která by vhodně odrážela všechny trendy, jimiž historiografické konceptualizace politiky v posledním desetiletí prošly. Práce zaměřující se na mechanismy globální kulturní dominance zpravidla nepřikládají takovou váhu hospodářským aspektům či vzájemnému prolínání kulturních vlivů a naopak. Jako příklad nové konceptualizace politiky po roce 2000 jsme proto vybrali knihu Dipeshe Chakrabartyho *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* (Provincializace Evropy. Postkoloniální myšlení a historická diference) z roku 2000, která sice nereflektuje všechny uvedené metodologické posuny, ale ještě dlouho po svém vydání rezonuje jako jedna ze základních a zároveň nejprovokativnějších prací postkoloniálních dějin, bez jejichž znalosti je alespoň základní orientace v současné proměně chápání politiky prakticky nemožná (CHAKRABARTY 2008).

Základním východiskem Chakrabartyho knihy *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* (Provincializace Evropy. Postkoloniální myšlení a historická diference, CHAKRABARTY 2008) je teze, že euroatlantická globální dominance nemá pouze silově-mocenský aspekt, ale také zcela zásadní aspekt intelektuální. Moderní historiografie jako vědecká disciplína podle Chakrabartyho vznikla v úzké souvislosti s evropským vývojem v 19. století a již její základní kategorie jako „národ“ či „pokrok“ postulují evropský vývoj jako jediný správný standard, podle kterého jsou pak měřeny historie ostatních oblastí planety. Jejich dějiny jsou poté díky ústřednímu postavení těchto evropských kategorií automaticky psány jako dějiny deficitů a zaostávání. Regiony mimo euroatlantický prostor jsou tedy ze samé podstaty odborné historiografie odkázány do „čekárny dějin“, do stavu, kdy historiografie z pozice vědecké autority popisuje jejich vývoj jako stále „ještě ne“ zcela moderní, kulturní a v neposlední řadě i civilizovaný. Kořeny tohoto stavu nachází Chakrabarty zejména u klasiků evropského politického liberalismu, např. u Johna Stuarta Milla, který považoval samosprávu za nejvyšší formu vlády, zároveň však konstatoval neschopnost mimoevropských společností této formy vlády dosáhnout. Podle Chakrabartyho to byl v první řadě právě Mill, který odkázal všechny kultury mimo euroatlantický prostor do stadia čekání, až západní věda uzná, že dosáhly modernity. Chakrabarty tak ve zhuštěné formě podal centrální argument společný takřka všem pracím postkoloniálního dějepisectví. Samotnou kategorii politiky chápe jako evropský fenomén, který svou definicí vylučuje aplikaci na mimoevropské oblasti. Druhá část Chakrabartyho knihy se v souladu s tímto argumentem na konkrétních problémech indických dějin 19. a 20. století zabývá právě otázkou, jak psát dějiny mimoevropských oblastí bez použití tradičních historiografických kategorií jako „občanská společnost“ či „veřejná sféra“, které zpravidla představují rovněž základ pro jakoukoli konceptualizaci politiky. Politika jako koncept tak pro Chakrabartyho není kategorií historické analýzy, ale spíše předmětem, který je třeba důsledně historizovat v kontextu globální hegemonie euroatlantického způsobu, jak psát dějiny.

Výhledy

I přesto, že klasické politické dějiny zaznamenaly po druhé světové válce ústup z pozice historiografického mainstreamu, kategorie politiky stále tvoří jednu ze základních os historického bádání a není důvod se domnívat, že by se tento stav měl v budoucnosti výrazněji změnit. Současné zpochybnění centrálních kategorií euroatlantického dějepisectví z postkoloniálních pozic přispívá spíše k dalšímu promýšlení kategorie politiky a radikální hlasy volající po jejím naprostém opuštění jsou ve znatelné menšině.

Na druhé straně nelze nevidět, že dynamické proměny konceptualizace politiky, jak jsou nastíněny výše, v žádném případě nezasáhly historiografii jako celek. Na řadě univerzitních i neuniverzitních výzkumných pracovišť, která stojí stranou hlavního proudu euroatlantické historiografie, stále vznikají konzervativnější práce, zaměřující se na politiku v úzkém slova smyslu jako na dějiny diplomacie či politických stran. Na obou stranách Atlantiku zcela nezmizela ani sociální historiografie, která se v posledním dvacetiletí jeví obzvláště silná v zemích bývalého východního bloku, kde jsou s jistým zpožděním recipovány zejména německé teoretické impulzy 70. a 80. let. Vliv kulturalistických přístupů se tu zdá být menší, i když zejména mezi mladšími generacemi historiků a historiček postupně narůstá. Vzhledem k tomu, že místní historiografie se v minulosti jen velmi výjimečně vyznačovaly produkcí vlastních teoretických a metodologických konceptů a byly zpravidla odkázány na vnější import, je možné se domnívat, že i ve střední a východní Evropě budou v přibývajícím míře vznikat spíše kulturněji zaměřené analýzy politiky. Ty pravděpodobně nikdy zcela nevytlačí jiná pojetí, nicméně mohou otevřít zásadní diskusi o tom, co vlastně pro historiky pojem politika dnes může znamenat.

KULTURA

Jan Horský

Úvodem

Slovo kultura je odvozeno od latinské *cultus*, které znamená pěstování, péči. Jako pojem pak bývá kultura vymezována v opozici vůči přírodě a znamená v širokém slova smyslu vše, co má svůj původ v lidské aktivitě či praxi. V diskursu humanitních věd 20. století zřejmě největšího ohlasu dosáhlo určení této dichotomie v podání francouzského antropologa Clauda Lévi-Strausse, který přírodu vymezil vším, co je spontánní a univerzální, zatímco kulturu charakterizoval vším, co je závislé na určitém systému norem, a co se tedy může lišit od jedné společnosti ke druhé. Zároveň ovšem identifikoval i jeden prvek, který se této dichotomii vymyká – zákaz incestu, jenž je na jedné straně kulturní normou, na straně druhé má však rovněž univerzální rozměr, protože je přítomen ve všech společnostech. Antropologie či etnologie jsou pak těmi vědami, které jako svůj primární předmět chápou právě kulturu (LÉVI-STRAUSS 1967, s. 3–13).

V historiografii mělo studium kultury ve smyslu konceptualizovaného předmětu bádání dlouho pouze druhotné postavení. Teprve během 80. let minulého století, kdy došlo k tzv. „kulturnímu obratu“ v dějepisectví, bylo opuštěno tzv. „stratigrafické“ pojetí kultury (v němž byla kultura chápána jako „nadstavba“ nad biologickou, ekonomickou a sociální „základnou“) a nahrazeno pojetím „syntetickým“, v němž se kulturní, biologické, sociální a hospodářské faktory chápou jako rovnocenné a vzájemně se prolínající a zastupující (GEERTZ 2000, s. 45–67; CHARTIER 1992, s. 7–23). V návaznosti na to se stále bohatší škála jevů začala vykládat jako „kulturní“ či „kulturně“ podmíněná (DRESSEL 1996, s. 71–155; BURKE 2011, s. 129–176) a prosadilo se výrazně širší pojetí „kultury“ (BURKE 1992, s. 118–126; 2006, s. 9–29, 190–218), korespondující s poststrukturalistickým pojetím. Badatelé začali opouštět představu kultury jako relativně uzavřeného strukturovaného sémiotického systému a přiklonili se ke smyslu pro kulturní variabilitu a relativně svébytnou aktérskou interpretační tvořivost (BURKE 2005, s. 24). Při tom všem však zůstává velmi rozmanitým to, co se v historických vědách vlastně „kulturou“ rozumí (DINGES 2002; HÜBINGER 2002b). V následujícím textu proto 1. nejprve představíme některá pojetí kultury, 2. na vybraných příkladech, týkajících se zejména raně novověké problematiky, ilustrujeme dopad

proměny pojetí kultury na vlastní badatelskou praxi, a konečně 3. poukážeme na některé meze historického studia kultury po „kulturním obratu“.

Teoretické koncepty kultury v rámci historických věd

Prvotně je zapotřebí rozlišovat, zda se „kultura“ používá jako rétorický, výkladový nástroj, jehož pomocí se v rámci historiografických děl vytváří jednota heterogenních jevů (MAREK 1992b; ŘEPA 2006), nebo zda si historické vědy kladou „kulturu“, popř. vybrané „kulturní obsahy“ a „kategorie“ jako objekt svého bádání (HORSKÝ 2009, s. 106–117, 131–135, 231–235). Je-li kultura tím, o čem se má bádání, je dále možné rozlišovat její různá pojetí podle šíře toho, co se jí rozumí. Ute Daniel (1993, s. 77) rozlišila dva základní způsoby, jimiž se v dějepisectví s pojmem kultury zachází: a) „účelově racionální a funkcionální“ způsob a b) způsob „hodnotově racionální“. Prvý způsob chápe kulturu především jako kulturu vysokou (elitní). Nahlíží ji jako oblast tvorby, např. výtvarného umění, hudby, literatury či vědy. Kultura je svébytným předmětem bádání, odlišným od jiných jeho předmětů (politiky, práva, ekonomiky, společnosti apod.). Druhý přístup chápe kulturu jako něco (vše)obsažného, co ovlivňuje individua i sociální skupiny a co je zároveň jejich praxí znovuvytvářeno (DRESSEL 1996, s. 167–18). Hodnotově racionální pojetí kultury tíhne k tomu, chápat ji jako sémiotický a symbolický systém (KROIS 2004) a zároveň jako soubor tímto symbolickým systémem řízených praktik (HÖRNING 2004). Toto široké, hodnotově racionální pojetí kultury je v dějepisectví na vzestupu od 60., a zejména pak od přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století (BURKE 2011, s. 43–45, 48–49, 144).

Jako „kultura“ či „kulturní“ jsou v historických vědách studovány velmi rozmanité jevy a entity, které však nejsou stejnou měrou empiricky dostupné. Některé jsou badatelsky uchopitelné bezprostředně, jiné jen interpretativními postupy. Odlišit tak dále lze různé způsoby badatelského sledování „kultury“. Tyto způsoby je zajisté možné – dovolují-li to prameny – navzájem kombinovat, avšak mohou spolu i soupeřit. Kulturu lze chápat buď a) jako soubor artefaktů, což je běžné především v archeologii, nebo ji charakterizovat b) prostřednictvím praktik (sociálních, rituálních, diskursivních, technologických atd.). Dále c) můžeme kulturu analyzovat na základě specifických konfigurací těchto praktik coby určitých mikrosociet (typu rodiny nebo domácnosti) či jejich zřetězení (životní cykly). Oba posledně zmíněné způsoby sdílí dějepis kultury s dějinami každodennosti (PETRÁŇ 1995, s. 31–68), dějinami rodiny (MITTERAUER 1990) a vzhledem k jeho zájmu o artefakty i s dějinami „materiální“ či „hmotné kultury“ (PETRÁŇ 1985, s. 16–107; 1995, s. 9–68). Konečně d) je možné kulturu studovat jako soubor hodnot, idejí, postojů či významů, přičemž právě tento způsob studia má dnes jak ve své „účelově racionální a funkcionální“, tak v „hodnotově racionální“ podobě četné zastoupení. Jeho příkladem může být definice, kterou nabízí Peter Burke: „Kultura‘ je nepřesný termín s mnoha soupeřícími definicemi. Má znít: ‚Systém sdílených významů, postojů a hodnot a symbolických forem (chování, předmětů), jimiž jsou vyjádřeny nebo ztělesněny‘. V tomto smyslu je kultura součástí celkového životního stylu, ale není s ním identická“ (BURKE 2005, s. 15). Z hlediska sémiotického pojetí kultury, k němuž tíhne i citované Burkeovo vymezení, je možné si klást otázku, nakolik jsou artefakty, praktiky (chování) a jejich (popřípadě

institucionalizované) konfigurace součástí kultury, nebo pouze jejími indikátory. Čím více se část historické vědy antropologizovala, tím více chce, říká André Burguière, studovat jevy tak, jak byly určitou společností a kulturou „označeny“, a nikoli jak ji navenek „označují“ (BURGUIÈRE 1978; WUNDER 1990, s. 80–81). „Předměty“ a „chování“ samy o sobě, bez vazby k významům, které jim připisují dějinní aktéři, se tak pro historické vědy stávají stále více „kulturně němými“.

Široké, sémiotické pojetí kultury, které je pro tzv. „kulturní obrat“ rozhodující, vzniklo mimo jiné v návaznosti na teorii znaku, resp. symbolu Abyho Warburga a Ernsta Cassirera ze začátku 20. století (KROIS 2004; HORSKÝ 2009, s. 106–117). Vedle ruské tartuské školy, v níž se díky Juriji M. Lotmanovi prosadilo pojetí „kultury jako hierarchie korelovaných sémiologických systémů“ (VAŠIČEK 2006, s. 72), má na dějepisectví zejména od 80. let značný vliv Geertzovo pojetí kultury. Clifford Geertz chápe kulturu jako systém signifikantních symbolů. Kultura je veřejná, protože významy jsou veřejné. „Jako vzájemně působící systémy interpretovatelných znaků“, píše Geertz, není „kultura síla, které by se daly příčinným způsobem přisoudit sociální události, chování, instituce či procesy; je to *kontext*, v jehož rámci mohou být *srozumitelně* [...] popisovány.“ Pro účely interpretace musíme předpokládat minimální nutnou soudržnost této kultury. Interpretativně do ní můžeme proniknout specifickou antropologickou terénní metodou, tzv. „zhuštěným popisem“ (*thick description*), a díky „zúčastněnému pozorování“ nabýt schopnost vnímat jednotlivé jevy z pohledu aktérů (*native's point of view*). Konstruujeme tak „interpretace druhého řádu“, tj. srozumitelné výklady toho, jak mohl aktér pomocí kategorií své kultury prožívat svoji zkušenost (tj. jak asi vypadaly pro badatele nedostupné aktérské „interpretace prvního řádu“). Náš popis by měl být emický (tj. v kategoriích studované kultury), a ne etický (nemá vycházet z hodnot kultury, na níž se podílíme my coby badatelé). Geertz tuto emičnost klade do protikladu vůči metodám klasické hermeneutiky, které interpretaci chápou jako postupné sblížení mého a jiného (cizího). „Kultura“ je pro Geertze zároveň také „negenetickým“ (nebiologickým) faktorem kontrolujícím lidské chování (GEERTZ 2000, s. 13–67).

Proměny konceptualizací kultury v historiografii

V dějepisectví není široké pojetí kultury ničím zcela novým. Velmi obsažně ji chápal již Jacob Burckhardt v *Kultuře renesanční doby v Itálii* (1860), smysl pro symbolické formy a proměnu zacházení s nimi prokázal Johann Huizinga v *Podzimu středověku* (1919) (HÜBINGER 2002b). Významnou roli při rozvoji kulturního dějepisu následně sehrály dějiny mentalit (WUNDER 1990, s. 65–80; BURKE 2006, s. 169–189). Inovace kulturního dějepisu však výraznou měrou vzešly právě z kritiky postupů dějin mentalit. Příkladem může být již Carlo Ginzburg v *Benandantech* (1965) stejně jako práce vzešlé z ruského prostředí v 70. letech, především *Kategorie středověké kultury* Arona J. Gureviče a *Francois Rabelais a lidová kultura středověku a renesance* Michaila Bachtina. Souběžně s tím rozšířil Edward P. Thompson v práci *The Making of the English Working Class* (Utváření anglické pracující třídy, 1963) původně úzce socioekonomický pohled na sociální skupiny o studium jejich kulturou podmíněného sebereflektování (DÜLMEN 1993, s. 372–401; BURKE 2011, s. 37–39, 49–51, 55, 72–73).

pramen ↑ 17
prostor ↑ 40
struktura ↑ 62

historický
aktér ↑ 98

historický
aktér ↑ 99

společnost
↑ 124
třída ↓ 187

historický ak-
tér ↑ 98–99

Široké, sémiotické pojetí kultury se pak ujalo především v „historické antropologii“ (DRESSEL 1996; DÜLMEN 2002) a v tzv. „nových kulturních dějinách“ (DINGES 2002). O historické antropologii se – pod vlivem antropologie Marcela Mause, Edwarda Evans-Pritcharda, Mary Douglas a právě i Clifforda Geertze (BURKE 2011, s. 49) – začalo mluvit od přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století, avšak v poměrně mnohoznačném smyslu. Ve Francii tak v 70. letech činil kupříkladu již Jacques Le Goff. Francouzské prostředí však historickou antropologii vymezuje spíše ve smyslu dějin každodennosti. André Burguière ji např. chápe jako historii zvyků těla, gest, stravy, emocí a zvyků mentálních (BURGUIÈRE 1978; WUNDER 1990, s. 80–85). V německém prostředí začal prosazovat uplatnění Geertzova pojetí kultury a metod jejího výzkumu např. Hans Medick (1989). Historická antropologie se zde vymezuje jako dějepisná aplikace „zhuštěného popisu“: zásadní roli hraje pohled aktéra a konkrétní průběh aktérských sociálních praktik (HABERMAS – MINKMAR 1992, s. 7–16). Aktérem se pak, stejně jako ve francouzském pojetí, rozumí také, ne-li především aktér z nižších sociálních vrstev. Vedle toho se však konstituoval rovněž komparativní směr historické antropologie, představovaný zejména Jochenem Martinem. Ten usiluje o srovnávání historických světových kultur z hlediska způsobu, jímž pojednávají tzv. „funkcionální ekvivalenty“, tj. určité uzlové body lidské zkušenosti (např. „mužství“ a „ženství“, životní fáze, rodinné pozice apod.) (MARTIN – NITSCHKE 1986; MARTIN – ZOEPFEL 1989). Část badatelů naopak historickou antropologii úzce propojuje s mikrohistorií (BURGHARTZ 2002; NODL 2004).

Souběžně s přijetím Geertzova pojetí kultury se historická antropologie začala pohybovat v rámci paradigmatu, které – na rozdíl od starších německých duchovních dějin (HÜBINGER 2002a) a ve shodě s francouzskými dějinami mentalit (BURKE 2006, s. 178–180) a Foucaultovou představou „epistemologických zlomů“ (FOUCAULT 2007, s. 44–45) – odmítá představu kontinuity kulturního vývoje a zčásti i představu homogenity kulturního pole určité epochy. Zrodil se tak přístup, jenž chce minulé podoby kultury studovat jako kulturu cizí (MEDICK 1989, s. 59–61; DRESSEL 1996, s. 166–175, 180–184), což je vlastně obdobou Geertzova požadavku emického popisu, a zároveň se historická antropologie mohla zapojit do širších diskusí o homogenitě kultury (BURKE 2006, s. 193–194, 210–212) a o poměru mezi „elitní“ a „lidovou“ kulturou. Ačkoliv je nutné předpokládat základní jednotu kultury (IBID., s. 208), kterýžto předpoklad umožňuje studovat i způsoby vzájemného ovlivňování elitní a lidové kultury (dějiny knihy a čtenářské praxe, dějiny gest, rozsáhlá tematika disciplinačního tlaku elity na „lid“ v raném novověku apod.), zároveň je nezbytné vymezovat též pojmy „subkultury“ a „kontrakultury“ (IBID., s. 212–213). Burke dále navrhuje uvažovat o lidové kultuře jako o svébytném kulturním systému (BURKE 2005, s. 15, 20–23) a o „bikulturnosti“ (BURKE 2006, s. 195, 216) jako o způsobilosti (některých aktérů, zejména těch, kteří participují na vyšší kultuře) pohybovat se zároveň ve více kulturních systémech. Jedním z historiků, kteří se již v 70. letech pokusili pojednat lidovou kulturu jako relativně svébytný hodnotový a symbolický systém, byl Carlo Ginzburg. Lidové kultuře oproti elitní připisoval „náboženský materialismus“ (GINZBURG 2000, s. 100–101) a v souladu s Dominickem La Caprou i další čtyři rysy, totiž „fundamentalistický materialismus, rovnostářství, (náboženskou) toleranci a pozemský utopismus“ (HIML 2000, s. 210).

New Cultural History (nová kulturní historie) – termín, který začala na konci 80. let razit Lynn Hunt (1989) – neoznačuje určitou přesně definovanou metodu kulturních dějin ani se nepojí s jednou obecně uznanou definicí „kultury“. Označuje se jím, jak říká Roger Chartier (2002, s. 197), určitý, vůči dřívějšímu proměněný způsob „ohraničování a analýzy historických objektů“. V tomto smyslu mluví Peter Burke (2011, s. 69) o nových kulturních dějinách jako o „novém paradigmatu“, plně v duchu Kuhnova pojetí coby „modelu pro ‚normální‘ praxi, z nějž postupně vyvěrá tradice výzkumu“. Teoretické základy nové kulturní historie spatřuje Burke v dílech Michaila Bachtina, Norberta Eliase, Michela Foucaulta a Pierra Bourdieua (IBID., s. 71–78). Z nich vychází snaha historiků a historiček o kulturně dějinné pojednání stále bohatnoucí škály témat. Někdy je nová kulturní historie považována za další vývojovou etapu kulturních dějin, následující po historické antropologii (IBID., s. 45, 47–48, 69, 97), jindy je prezentována spíše jako inovace dějin mentalit (CHARTIER 2002). Jak Chartier (IBID., s. 193, 199–205), tak Burke (2011, s. 79–98) považují za výrazný rys nových kulturních dějin badatelský zájem o praktiky a reprezentace. Chartier (2002, s. 193, 203–205) nadto ještě upozorňuje na zájem o aktérské způsoby užívání jazyka a diskursivní praxi, přičemž neopomene zdůraznit, že pro novou kulturní historii je předmětem zájmu i oblast aktérského jednání a žité zkušenosti, jež se nachází za diskursivními praktikami. Burke (2011, s. 99–128) pak za významný znak nové kulturní historie považuje „teorii kulturní konstrukce reality“, kterou však sám označuje za kontroverzní (IBID., s. 98).

Povahu změn, které v dějepisectví vzešly z „kulturního obratu“, lze po metodické stránce dobře dokumentovat na diskusi týkající se práce Roberta Darntona *The Great Cat Massacre* (Velký kočičí masakr, DARNTON 1984). Darnton v její druhé kapitole nabízí rozbor textu sepsaného tiskařským tovaryšem a vydaného v roce 1762 v rámci tisku s názvem *Anecdotes typographiques* (Tiskařské anekdoty). Tento text pojednává o události, jež se odehrála v jedné pařížské typografické dílně ve třicátých letech 18. století. Jeho autor popisuje, jak tiskařští tovaryši a učedníci, kteří byli od svého mistra špatně vypláceni a v noci rušeni ze spánku mňoukáním koček, uspořádali s mistrovým souhlasem ritualizovanou popravu oněch koček včetně kočky, jež byla oblíbeným mazlíčkem mistrovny ženy a kterou jim mistr zakázal zabít. O tomto masakru si v následujících letech opakovaně, vždy s velikým pobavením vyprávěli. Darnton nabízí trojí vrstvu rozboru tohoto textu: jednak sociálnědějinnou (v 18. století dochází k disociaci rodiny a podniku, tovaryši a učni jsou postupně vytlačováni z užšího kruhu rodiny svých mistrů, kam původně náleželi; ekonomické pozice jsou obsazeny, postavení tovaryšů je mnohdy doživotní); jednak etnologickou (popravu koček lze číst v logice lidové karnevalové kultury a vykládat ji jako svého druhu *charivari*) a konečně – v návaznosti na Geertzovo pojetí kultury – symbolicko-antropologickou, o níž nám zde především jde. V rámci poslední jmenované vrstvy Darnton například konstruuje symbolický význam kočky (mj. na základě zpráv z poměrně velkého časového rozmezí a značně široké geografické oblasti; kočka značí něco ďábelského, je pojena s maleficiem, značí sexualitu). O tomto významu pak předpokládá, že byl v onom kočičím masakru přítomen a tovaryši a učni využít. Popravu koček lze tudíž podle Darntona číst např. jako pomstu mistrovi a symbolickou kritiku jeho ženy za nevěru či jako její symbolické obvinění z čarodějnictví. Darntonova studie podnítila metodickou debatu, v níž se řešila řada otázek. Konceptu kultury a způsobu její interpretace se týkala kupříkladu otázka, zda lze kulturu číst jako text. Znamená to chápat ji jako symbolické univerzum, které nemůže být vysvětleno z něčeho ne-kulturního (LORENZ 1997, s. 179) – což ale ihned nastoluje otázku, nakolik můžeme porozuměním kultuře vypovídat o tom,

co je ne-kulturní. Zároveň můžeme jednotlivé významy interpretovat jako v kultuře přítomné a jí nesené, aniž by si jich museli být aktéři vědomi (k čemuž se Darnton přihlašuje [1986]). Vůči Darntonovi se v tomto bodě kriticky vyslovil Roger Chartier (1985, s. 689–692), upozorňující, že vztah mezi symboly a tím, co reprezentují, se musí chápat jako v čase nestálý a skupinově i individuálně odlišný a že nelze ztotožňovat symbolické manipulace se skutečnými činy. Je tudíž otázka, jak má vlastně kulturní historie při interpretaci symbolů postupovat, a dále je sporné, nakolik lze předpokládat homogenitu lidové kultury (Darnton tak činí; Chartier odmítá představu jedné evropské lidové kultury jako koherentního systému významů) či jaký je poměr mezi symbolickou a sociální praxí (CHARTIER 1985; HORSKÝ – TINKOVÁ 2009, s. 51–57). V pozdějších diskusích byla nastolena rovněž otázka žánru rozebíraného textu, totiž zda to, že vyšel jako anekdota, neznamená, že má specifickou sociokulturní funkci, se kterou se pojí svébytné diskursivní strategie a rétorické figury (CHARTIER 1985; LA CAPRA 1987; FERNANDEZ 1988). Obecně řečeno, debata o *The Great Cat Massacre* vede k otázce, jež je významná z hlediska teorie kulturní konstrukce reality: Může určitý text, jenž je svého druhu podsystémem širšího symbolického systému kultury, přímo vypovídat o širší a hlubší sociokulturní skutečnosti a zároveň ji i spoluvytvářet, nebo je jeho vztah k této skutečnosti jen nepřímý, různými způsoby prostředkovaný?

Pokud jde o proměnu samotného bádání o rysech a roli kultury, mohou jako příklad posloužit práce, které se tak či onak snaží testovat a diskutovat starší teorie či teze o procesálních proměnách typu „odkouzlení světa“ nebo „konfesionalizace“ jejich vztahem ke „kultuře“, „každodennosti“, „životnímu světu“ a „sebetematizaci“ aktérů. Následující příklady jsou ukázkou prací (přínejmenším zčásti) vzniklých v kontextu historické antropologie a nové kulturní historie, které vykazují větší smysl pro vzájemné působení kulturních systémů (přínejmenším elitní a lidové kultury) na sociální figurace či struktury a naopak.

Zvolíme-li jako příklad teorii „odkouzlení světa“ (HORSKÝ 2009, s. 167–172, 186–196, 231–235), můžeme si na ní příhodně demonstrovat proměnu kulturnědějinné (a historicko-sociologické) analýzy, jež se odehrála za posledních sto let. Autor této teorie Max Weber v práci *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (Protestantská etika a duch kapitalismu) z roku 1905 (WEBER 1996; 1998, s. 185–245) vychází z otázky, kterou by Geertz označil za „etickou“ (a nikoli „emickou“), totiž jak se dějinně utvořily naše nynější „kulturní obsahy“. Jeden z procesů jejich vzniku vidí v „odkouzlení“ (*Entzauberung*) světa, jež se mj. vyznačuje vytlačováním magických prvků z náboženství a jeho určitou spiritualizací. Z hlediska evropské modernity byla podle Webera zlomovým obdobím v tomto procesu reformace 16. století. Weber ideálnětypicky konstruuje „spřízněnost volbou“ (*Wahlverwandschaft*) mezi náboženskými idejemi, ideály či postoji etiky práce. Svoji interpretaci by sice patrně implicitně vztahoval k určitému pojmu „kultury“ (měl by za ni systém jednání, který umožňuje aktérům navzájem si do určité míry rozumět), avšak tuto kulturu nijak dějepisně nestuduje. Rozebírá základní věroučné ideje, zcela vyabstrahované z myšlenkového i kulturního kontextu, a ideálnětypicky konstruuje jejich možný dopad na intencionalitu sociálního jednání aktérů.

Nárůst snahy o kulturní kontextualizaci náboženských idejí lze pozorovat v díle Richarda van Dülmena. Ten původně reformaci chápal jako sociální hnutí, avšak posléze přistoupil k rozboru dopadů reformace na vyšší i lidovou kulturu (DÜLMEN 2006). V 80. letech se díky Wolfgangu Reinhardovi a Heinz Schillingovi začala v této souvislosti diskutovat i teze o procesu konfesionalizace (FÄTKENHEUER 2004, s. 11–33), tj. o úsilí církvi (jak katolické, tak protestantských) v 16. a 17. století, aby nejen křesťanské, ale přímo i konfesijně specifické hodnoty, ideje a postoje pronikly do běžného života laiků. Bádání posledních dvou desetiletí začalo uvedené teze ověřovat ve vztahu k „životním světům“ (*Lebenswelten*) jednotlivých aktérů. Jde tedy o rozbor náboženství jako svébytného kulturního symbolického systému v jeho korelacích s lidovou religiozitou a magií. Nové studie se ptají, jak nábo-

ženské představy a disciplinační tlak církvi (Dülmen mluví o „zcírkevňovací“)) ovlivnily život v rodině/domácnosti, sexualitu, prožívání osobní identity atd. S tím je spojena změna perspektivy: přístup současných badatelů a badatelek je oproti Weberovu nápadně „emičtější“.

Snaha o kulturní kontextualizace je patrná v třísvazkové práci *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit* z roku 1989 (Kultura a každodennost v raném novověku, DÜLMEN 1999; 2006). V prvním dílu, věnovaném domu a rodině, Dülmen říká, že chce „odkrýt široce pojatou – sociální, kulturní a ekonomickou – perspektivu života v rodině od narození až po smrt, a tím také ukázat „vnitřní“, citovou stránku lidského soužití v domě. Zobrazení životního cyklu proto považují za nejlepší způsob, jak ozřejmit život v rodině doby raného novověku“ (DÜLMEN 1999, s. 10). „V tomto smyslu zde stojí v popředí ‚zhuštěný‘ popis ‚předmoderního‘ světa ve své komplexní podobě, která určovala ráz každodenního života většiny lidí dlouho do 18. století, ba dokonce do počátku 19. století, a představovala v něm základní organizační prvek“ (IBID., s. 11). Zájem o systém kultury a o každodennost raně novověké společnosti je perspektivou, kterou Dülmen zřetelně odlišuje od snahy o „rekonstrukci a objevení nových jevů a procesů, které vedly k vytvoření moderních rodinných struktur“ (IBID.). Dülmen tedy chce raně novověkou kulturu analyzovat jako z našeho hlediska cizí, do sebe uzavřený systém. Jde mu v posledku o „plastický obraz tehdejší doby“ (IBID., s. 3, 11). Mimo jiné usiluje o to, popsat „sociální, i pohlavím ovlivněné rozdíly, protože zkušenosti různých sociálních skupin stejně jako zkušenosti mužů a žen jsou značně odlišné“ (IBID., s. 11). Dále deklaruje zájem o „život obyčejných lidí, neboť většinu lidí raného novověku tvořili sedláci a řemeslníci“ (IBID.). Domnívá se, že se tímto způsobem kladení otázek dostává za rámec pouhé „objektivní reality; dochované prameny nám totiž dovolují nahlédnout i do světa subjektivních zkušeností samotných obyvatel domu“ (IBID.). Dülmen tedy nesdílí představu o „kulturní konstrukci reality“, nýbrž zastává spíše Thompsonovo stanovisko. „Kultura“ je nástrojem „subjektivního“ vnímání „objektivních“ struktur (DÜLMEN 1993, s. 19–20). Dülmen se snažil teze o „odkouzlení“ a „konfesionalizaci“ testovat makrohistoricky, vztahem k celku kultury. Nutno však poznamenat, že ve svých studiích sice pojednává řadu jevů, které jsou pro posouzení uvedených tezí významné, avšak ne vždy je k těmto tezím explicitně vztahuje a také není pokaždé jasné, v jakém smyslu jsou tyto jevy vlastně „kulturní“.

O krok dále postoupili ve svých studiích Frank Fätkenheuer (2004) a Ulrike Gleixner (2005). Fätkenheuer rozebírá na základě mikrohistorické analýzy sedm souborů egodokumentů od osob katolického i protestantského vyznání ze 16. a 17. století. Snaží se posoudit, jak hluboce do jejich „životního světa“ pronikly konfesionalisty vnucované „vzorové vnímání“. Podle Fätkenheuera se ukazuje spíše způsobnost jednotlivých aktérů uchovat si kontextuálně podmíněnou bikulturnost a žít „multiplicitní identitu“, tj. určitá míra rezistence individuálních životních světů vůči zcírkevňujícímu nátlaku. Ulrike Gleixner vyšla z rozboru „náboženské kultury“ luterského pietismu a snaží se rovněž prostřednictvím rozboru egodokumentů (pietismem vyžadovaného autobiografického a deníkového psaní) sledovat průnik této kultury do individuálních „životních světů“, tedy to, nakolik tato náboženská kultura opravdu mohla být nástrojem, jehož pomocí aktéři a aktérky nabývali své individuální zkušenosti.

Výhledy a diskuse o možnostech a hranicích historické analýzy kultur

Byla to mimo jiné právě i debata o Darntonově *The Great Cat Massacre*, v níž se na přelomu 80. a 90. let minulého století rozkryly významné noetické, metodické a teoretické otázky historické interpretace a analýzy kultury. Zřetelně se vyjevilo napětí mezi tím, co chápeme jako „objekt“ našeho bádání, tj. o jaké konfiguraci sledovaných entit, o jaké vrstvě, části či segmentu skutečnosti chceme vypovídat, a tím, co je pro nás vlastně „empiricky“ dostupné (HORSKÝ 2009, s. 92–95).

Předně jde o otázku, jak při samotné interpretaci zacházet s kulturou coby (předpokládaným) systémem symbolů, resp. s jednotlivými symboly. Je to jednak a) otázka samotného postupu při ustanovování významu jednotlivých symbolů, jednak b) otázka – vždy do určité míry jen předpokládaného, hypoteticky konstruovaného (CHARTIER 1987, s. 131; 2010, s. 234) – vztahu mezi textovou vrstvou pramene a mimotextovými vrstvami. Mainstreamové bádání na poli historické antropologie a nové kulturní historie totiž nepovažuje – na rozdíl od radikálních interpretací, odvolávajících se na jazykový obrat –, jazyk za neprůhledný, byť uznává, že snaha proniknout skrz textovou vrstvu k vrstvám mimotextovým je významným problémem.

Darnton podle Chartiera dostatečně nepřihlíží ke způsobům vnímání a prožívání samotných aktérů, k tomu, nakolik pro ně mohly jednotlivé znaky/symboly (např. kočka) mít opravdu ten význam, který jim Darnton připisuje. Je však otázka, zda je zájem o vědomé aktérské interpretace vůbec přenositelný do konkrétní badatelské praxe. Chartier odkazuje na soudobý Furetieresův slovník z roku 1727. Říká se v něm, že „symbol“ předpokládá „vztah reprezentace“ a (patrně i aktérskou) znalost tohoto vztahu reprezentace. Naproti tomu „znak“ nevytváří vztah reprezentace a je pouhou „indicií“. Každý „symbol“ je tedy „znak“, ale ne každý „znak“ je „symbolem“. To má mít historik podle Chartiera na paměti a má usilovat o to, aby pokud možno pomocí pramenných stop pro daný čas, prostor a sociokulturní prostředí dokládal možnou přítomnost onoho vědomého vztahu reprezentace, tj. že aktéři si byli významů „symbolů“ vědomi (CHARTIER 1985, s. 688–689; HORSKÝ – TINKOVÁ 2009, s. 51–55).

Zároveň se odkrývá rozdíl mezi vyslovitelným či symbolizovatelným (rituálně, symbolicky proveditelným) na jedné straně a tím, co lze skutečně učinit v rámci sociokulturního pole, na straně druhé. Navzdory tvrzení, že realita je utvářena kulturně a že všechny vztahy – „ekonomické“ i „sociální“ – jsou vlastně vztahy kulturními, Chartier odlišuje oblast diskursivních či symbolických praktik od praktik sociálních. Upozorňuje v souvislosti s Darntonovým postupem na nebezpečí „směšování dvou logik“, totiž logiky písemného vyjádření s logikou utváření „praktického smyslu“. Stále jde o schopnost uvědomovat si distinkci mezi diskursivní funkcí určitého textu a sociokulturní, zakoušenou „realitou“ (CHARTIER 1985, s. 685, 692).

Stanovisko podobné Darntonovu nalezneme mezi historiky kupříkladu u Hanse Medicka (1989, s. 59–61), podle nějž se v rámci kultury pojaté jako veřejný systém symbolů a jako text konstituuje například určitý rituál smysl/význam, aniž by si jej museli být aktéři v našem slova smyslu plně vědomi. K Chartierovu stanovisku by naopak inklinoval kupříkladu Georg G. Iggers (2002, s. 20–21, 109–110, 115–118). Podrobnější analýzu problému, jenž se za tímto rozrůzněním stanovisek skrývá, pak nabízí kupříkladu Ricoeurův výklad (2000, s. 94–96), který nastoluje otázku po míře ztotožnitelnosti symbolického jednání s textem a otevírá cestu k dvojímu chápání symbolismu (implicitního a imanentního či explicitního a autonomního).

Podle tohoto dělení by se Chartier v debatě s Darntonem vlastně odvolával na autonomní, explicitní symbolismus. Důrazem na aktérskou znalost vztahu reprezentace by naplňoval rysy toho, co Ricoeur označuje jako příliš bohaté pojetí symbolů, fungujících podle modelu metafory. To je však požadavek pro studium

(lidové) kultury přehnaně omezující a patrně i vůči konkrétním aktérům (zejména pokud pocházeli z nižších vrstev) takřka neproveditelný. Darnton a Medick se naopak pohybují na půdě implicitního a imanentního symbolismu a jsou rozhodně blíže Ricoeurovu „střednímu“ pojetí symbolu než Chartier.

Další diskusi o Darntonově práci (LA CAPRA 1987; FERNANDEZ 1988) lze také převést na rozdíl perspektiv. Na jedné straně je a) hledisko zájmu o kulturní vrstvu skutečnosti, jenž Darntona vede k – až sémioticko-strukturalistickému – náčrtu základního významového schématu. To je kultura (18. století ve Francii?) imanentní a stojí na protikladech jako kultura – příroda, práce – sexualita, domestikované – divoké apod., mezi nimiž mají právě tovaryši či doma chovaná kočka prostředkovat (DARNTON 1986, s. 232–234). Na straně druhé je zde b) hledisko zájmu o sociální praktiky, které byly větší či menší měrou kontrolované kulturně symbolickým systémem a měly určitý, avšak ne jednoznačný vztah k diskursivním praktikám. Tyto sociální praktiky byly či mohly být uskutečnitelné v určitém sociokulturním poli. V tomto smyslu Chartierova výhrada, že text o kočičím masakru rozebíraný Darntonem vyšel v 18. století v souboru anekdot, není projevem antikvovaného objektivismu historistů 19. století, kteří se s Rankem ptají, „jak se to vlastně stalo“. Chartier se prostě jen ptá jinak než Darnton, ptá se na vrstvu kulturou zajisté nějak prostředkované sociální praxe. Obě uvedená hlediska jsou legitimní, vycházejí však z rozdílných předpokladů.

Spoléháme-li na implicitní a imanentní symbolismus, není pak dále zcela jisté, zda je náš přístup opravdu emický, tak jak by požadovali Geertz či Medick (1989, s. 59–61). Týká se to kupříkladu i v historické antropologii a nové kulturní historii často zmiňované kategorie aktérské zkušenosti, které bychom chtěli pomocí analýzy kultury porozumět. S Paulem Ricoeurem (1993, s. 168–201) se např. můžeme ptát, nakolik je naše schopnost rozumět nějaké kultuře, resp. určitému kulturnímu obsahu podmíněná zkušeností, kterou jsme s to s aktéry oné kultury sdílet a která přesahuje daný okamžik, v němž je aktéry příslušný „obsah“ (symbol, kulturní kategorie) zvažován či prožíván, ale zároveň překračuje i rámec kultury, jež tvoří kontext tohoto „obsahu“. Historičtí antropologové a noví historici kultury však vycházejí spíše z předpokladu, že na minulou kulturu nahlížíme analogicky, jako antropologové nahlíží na kulturu „cizí“. Kategorie ricoeurovské „lidské zkušenosti“ patří z jejich hlediska do jiného paradigmatu. Přece však je na místě otázka, zda historická antropologie a nové kulturní dějiny nepodceňují nejen určitou transcendenci lidského vědomí a zkušenosti, ale také jistou kontinuitu kultury (či kontinuitu kulturní paměti, jež nese významy). Otázkou je, zda předpoklad této transcendence a kontinuity není, byť zamlčeně, v našich postupech vždy do jisté míry přítomen (KNOBLAUCH 2004). „Subjektivní“ zkušenost aktéra totiž rozhodně není dostupná tak jednoduše, jako si představuje např. Dülmen.

Problém „zkušenosti“ nám rovněž odhaluje rozdíl mezi kulturním smyslem určitého symbolu a jeho žitým významem. Jde o poměr mezi obsahem zkušenosti, jenž v sobě zahrnuje určité nejazykové či ne-kulturní složky, a kulturními, symbolickými, popř. jazykovými prostředky, jimiž zkušenost uchopujeme a její obsahy pojednáváme. Existuje zde rozdíl mezi kvalitou, jež plyne z interpretativního ustanovování „smyslu“ v rámci určitého uzavřeného systému (symbolického systému kultury či jazyka, popř. v rámci diskursu), a individuálním, osobním vyprávěním o „významu“. Pokud se historik kultury snaží vystihnout povahu jejího

systému, vystačí si s předpokladem jeho uzavřenosti. Avšak tam, kde se chce – ku příkladu mikrohistoricky – propracovat ke konkrétnímu aktérovi, stává se aktuálním problémem otevřenosti individuálního vypovídání o osobní (existenciální) zkušenosti. Je to – ricoeurovsky řečeno – napětí mezi způsobností systému jazyka (symbolů, kultury) produkovat neosobní „smysl“ a způsobností „mluvy“ vypovídat něco o něčem (RICOEUR 1993, s. 203–219).

Ukazuje se tedy, že otázka vhodné definice kultury pro historickou vědu zůstává živá, byť se její široké sémiotické pojetí jeví namnoze jako badatelsky produktivní. S tím souvisí i otázka dalšího definičního rozhraničování kultury od civilizace, mentality, diskursu či společnosti. Jiný nosný problém představuje otázka historických vztahů kulturní vrstvy k tomu, co bylo/je ne-kulturou.

HOSPODÁŘSTVÍ

Jiří Růžička

Úvod, vymezení pojmu

Pojem hospodářství či cizím slovem „ekonomika“ pochází ze starořeckého *oikonomia*, které vzniklo spojením dvou slov, *oikos*, tj. domácnost, a *nomos*, jehož kořen *nem-* znamená regulovat, spravovat, řídit (FINLEY 1973, s. 17). Jednu z prvních definic nám poskytuje Aristotelés: hospodářství určuje jako umění, jehož cílem je zajišťování soběstačnosti (*autarkeia*). V tomto smyslu je kladeno proti politice, jejímž cílem je starost o záležitosti obce. *Oikonomia* se pak dle Aristotela dělí na dva typy činností – *oikonomiké* v úzkém slova smyslu znamená umění užívat prostředků a *chrematistiké* pak umění prostředky opatřovat. V každém případě platí, že přirozeným účelem těchto činností je získávání dostatečných prostředků pro dosažení volného času, jenž má být využit pro politickou činnost. V následujících staletích samotný pojem *oikonomia* prošel různorodým vývojem. Aniž by zcela opustil své původní významové pole, které mu určil Aristotelés, objevuje se v raně křesťanské teologii v rámci debat o Svaté Trojici, kde označuje vzájemnou součinnost mezi trojičnými osobami, a pak rovněž jako specifická činnost řízení či správy, jíž Bůh vládne nad stvořeným světem (AGAMBEN 2008). V desakralizované verzi nacházíme výraz „*économie politique*“ v 18. století u Rousseaua, který jím označuje již zcela světskou správu konkrétního území (ROUSSEAU 1989).

Moderního významu pak termín ekonomika nabývá na přelomu 18. a 19. století spolu se vznikem (klasické) politické ekonomie jakožto svébytné vědy. Zhruba od této doby je nutné pečlivě odlišovat právě ekonomii (*economy*) jakožto vědu od ekonomiky (*economics*) jako jejího předmětu, tj. konkrétní hospodářské soustavy či systémů a principů, resp. zákonů, jimiž se tato soustava řídí. Hlavním cílem klasické politické ekonomie (v podání autorů jako Adam Smith, David Ricardo nebo John Stuart Mill) je pak analýza zákonů, které řídí tvorbu produktu a jeho distribuci mezi jednotlivé společenské třídy. Univerzální platnost těchto zákonů se ovšem stala terčem kritiky německého národohospodáře Friedricha Lista a vůbec celé historické školy v čele s později patrně nejvýznamnějším představitelem Gustavem Schmollerem, která oproti těmto nadčasovým ekonomickým zákonům zdůrazňovala buď jejich historickou a kontextuální podmíněnost (List), nebo se zaměřovala již jen na individuální, neopakovatelné historické jevy (Schmoller). Tato situace trvala zhruba až do sedmdesátých let 19. století, kdy nastupuje nové,

tzv. marginalistické paradigma (později nazývané „neoklasická ekonomie“). Těžiště ekonomické analýzy se nyní přesunulo od výroby a rozdělování produktu k jednotlivci a jeho jednání, tj. zvláště k analýze způsobů, jimiž individuum (či malé ekonomické jednotky jako rodina či firma) alokuje omezené zdroje mezi různá použití. Slavný metodologický spor (tzv. „*Methodenstreit*“) z osmdesátých let 19. století mezi nastupujícím marginalistickým paradigmatem, reprezentovaným rakouskou školou (Carl Menger), a německou historickou školou (Gustav Schmoller) sice neměl jasného vítěze, nezabránil však postupnému šíření marginalistické analýzy. Marginalismus totiž nacházel stále větší oporu v akademických institucích rovněž proto, že dokázal lépe konkurovat marxistické ekonomii, která získávala sílící odezvu v rostoucím dělnickém hnutí. Konstitutivní prvek marxistické ekonomie – protiklad práce a kapitálu – byl totiž na teoretické rovině v marginalismu neospravedlnitelný (SCREPANTI – ZAMAGNI 2005, s. 172–173). Dominantní pozici marginalismu s jeho důrazem na „laissez-faire“ pak sice ve 30. letech nakrátko otřásla keynesiánská revoluce, nicméně již po druhé světové válce dochází k řadě pokusů o syntézu, jež vyústila v propojení marginalistické mikroekonomie a její individualistické perspektivy s keynesiánskou makroekonomickou perspektivou, která naopak kladla důraz na „velké“ agregátní jednotky analýzy. Takto chápe ekonomická věda ve své mainstreamové podobě svůj předmět (tj. analýzu hospodářství) dodnes.

Je ovšem třeba připomenout, že již v průběhu 20. století vznikaly v opozici vůči tomuto ortodoxnímu mainstreamovému směru alternativní ekonomické školy (především klasická institucionální ekonomie a postkeynesianismus), které napadají jeho základní východiska: metodologický individualismus stejně jako přílišný akcent na formalizaci a matematizaci, a tím i racionální předvídatelnost lidského jednání. Alternativní přístupy se namísto toho snaží o zasazení ekonomického jednání do širších společenských, mocenských a kulturních vazeb a zabudování prvků nejistoty a nepredikovatelnosti do ekonomické analýzy (TABB 1999). V tomto smyslu byl již ve 40. a 50. letech minulého století kladen důraz na nutnost rozlišování mezi substantivním a formálním pojmem ekonomie (POLANYI – ARENSBERG – PEARSON 1957). První, substantivní pojem odráží závislost člověka na přírodě a jeho sociálním okolí, především v tom ohledu, zda mu poskytuje prostředky k uspokojení jeho materiálních potřeb. Druhý, formální pojem se naopak odvozuje od logického charakteru vztahu mezi prostředkem a účelem a odkazuje na situaci volby mezi omezenými prostředky. Právě zde mají původ výrazy jako „ekonomický“ a „ekonomizující“. Důležité pro Karla Polanyiho ovšem je, že tyto pojmy nemají nic společného: první je odvozen z faktické skutečnosti, zatímco druhý z logiky. Právě z této pozice Polanyi také kritizoval snahu moderní neoklasické ekonomie podříditi substantivní pojem formálnímu (viz níže).

Krize, struktury a konjunktury

Bez nadsázky lze říci, že hospodářské dějiny patřily v prvních dvou desetiletích po druhé světové válce k nejdynamičtěji se rozvíjejícím odvětvím historiografie, což relativně ostře kontrastuje s jejich situací na konci století. Vliv na to měly především dva faktory: jednak šlo o stále pocítovanou hrozbu Velké krize 30. let, která badatele a badatelky nutila k historické reflexi vzniku kapitalismu a povahy

jeho krizí, jednak o související masivní průnik marxismu do historiografie obecně. Nelze samozřejmě říci, že by marxistická historiografie zcela opanovala prostor hospodářských dějin, resp. že by se objevila na scéně až v tomto období, nicméně právě její teze vyvolávaly největší ohlasy a polemiky. Mezi ty klíčové patřily především problematika tzv. první (14./15. století) a druhé (17. století) krize feudalismu, a zvláště povaha průmyslové revoluce a s ní spojený nástup moderního kapitalismu.

Modelovou ukázkou marxistického přístupu k historické konceptualizaci hospodářství se stala studie Maurice Dobba *Capitalism*, v níž systematizoval a dále rozvinul některé teze Karla Marxe a Friedricha Engelse (DOBB 1946). Dobb se právě na příkladu analýzy historického fenoménu kapitalismu vymezil proti nominalistickým (v Dobbově terminologii nihilistickým) pojetím, která odmítají jakoukoliv systematizaci, i proti dvěma směrům analýzy hospodářství, které měly v předválečné historiografii velké slovo – sombartovsko-weberovské tezi o kapitalismu coby produktu specifické formy „ducha“ či obecněji myšlení a německé historické školy, která nahlížela na zrod kapitalismu prizmatem rozlišení na ekonomiku přírodní a peněžní. Obě kritická vymezení přispěla k postupnému opouštění sombartovsko-weberovského pohledu na dějiny hospodářství a ke kritice teorie kapitalismu jako systému, jenž se v podstatné míře orientuje na zisk, trh a peníze jako převažující prostředek směny. V obecnější rovině Dobb charakterizoval marxistický přístup jako systémovou analýzu, v níž rozhodující úlohu hraje pojem „výrobního způsobu“. Ten se vyznačuje především tím, jak se konkrétní sociální skupiny (tj. třídy) vztahují k výrobnímu procesu (tj. zvláště k formě vlastnictví výrobních prostředků), a formou extrakce a distribuce nadpráce, tedy té části hodnoty, kterou práce vyprodukuje nad hodnotu, jež je nutná k její vlastní reprodukci. Právě přivlastnění si plodů nadpráce jedné (podřízené) třídy druhou (vládnoucí) tvoří konstitutivní antagonistický prvek každého výrobního způsobu. Odtud i důraz na konfliktualistickou povahu jednotlivých hospodářských systémů a kvalitativní a násilnou formu jejich proměny (sociální revoluce), které Dobb staví proti koncepcím, jež kladou důraz na kontinuální růst a pozvolnou přeměnu jednoho hospodářského systému v druhý. Je nutné dodat, že marxisticky chápaná analýza hospodářství si činí nárok na vysvětlení nikoli pouze ekonomických jevů, ale rovněž celého společenského vývoje, v němž ekonomika hraje určující roli.

Dobbovy analýzy kapitalismu položily základ debatám o dvou krizích feudalismu, které přesáhly nejen okruh marxistické historiografie, ale rovněž úže vymezený okruh dějin hospodářských. U zrodu těchto diskusí stáli marxističtí historikové z okruhu kolem časopisu *Past and Present*. Diskusi o první krizi feudalismu ve 14. a 15. století odstartoval článek Rodneyho Hiltona (1951) uveřejněný v časopise *Annales ESC* a odezvu našel zvláště v historiografii středoevropské a východoevropské. Stať Erika Hobsbawma v *Past and Present* z roku 1954 naopak nastolila téma druhé (všeobecné) krize feudalismu v 17. století (HOBBSAWM 1965). Do obou debat se promítla řada badatelských perspektiv, které zdůrazňovaly i jiné než přísné ekonomické faktory: např. Roland Mousnier (MOUSNIER – CROUZET 1956) chápal krizi 17. století jako krizi projevující se v každé složce společnosti (umění, kultura, hospodářství, politice, náboženství), a nikoliv jako krizi systému, jak tomu bylo u marxistů; Hugh Trevor-Roper pak

vyzdvihl politický a sociální konflikt mezi králem a šlechtou a centrem a periferií (TREVOR-ROPER, 1965; obecně k této diskusi HROCH – PETRÁŇ 1976, s. 11–75). Pro hospodářské dějiny bylo ovšem rozhodující, že diskuse iniciované marxismem nastolily otázku po povaze a dosahu hospodářských krizí, jejich odlišení od pouhých depresí a v posledku i po rozlišení na krize, jež charakterizovaly feudalismus, a krize, které byly typické pro (moderní) kapitalismus. Krize 14. a 15. století byla v kontextu těchto otázek chápána jako víceméně přechodná, způsobená buď limity technického vývoje feudální ekonomiky a omezenými možnostmi investic (Rodney Hilton), demografickým růstem (Michael Postan), nebo naopak poklesem (Wilhelm Abel) či přechodem na peněžní rentu (František Graus). V rámci krize 17. století však šlo už o postupný rozklad společenských a ekonomických struktur, který nejen definitivně otřásl základy feudalismu a položil stavební kameny pro moderní kapitalismus, ale rovněž vytvořil předpoklady pro odlišný vývoj v rámci jednotlivých (zatím pouze) evropských hospodářských regionů (kapitalismus západní Evropy vs. druhé nevolnictví Evropy východní).

Zatímco debata o první krizi kulminuje v 50. a doznívá v 60. letech, diskuse o druhé krizi má zhruba jedno desetiletí zpoždění s vrcholem v letech šedesátých. Nový impuls jim vdechlo vystoupení Roberta Brennera (1976), který se vymezil proti oběma doposud vládnoucím interpretačním modelům. Prvním z nich byl model demografický, jenž byl založen na dvoufázovém pohybu – fázi demografického růstu, narážející dříve či později na omezení daná technologickou úrovní produkce, a následné fázi demografického poklesu a obecné deprese. Brenner odmítl rovněž tržní interpretační model (*commercialization model*), podle něhož tržní síly vedly k úpadku nevolnictví a nástupu kapitalistického zemědělství. Brennerově interpretaci se dostalo širšího ohlasu především proto, že se pokusila výrazněji konceptuálně posunout debatu o krizích a vůbec povaze předkapitalistické ekonomiky. Zatímco výše zmíněné modely považovaly za určující čistě ekonomické hledisko (technika výroby, osídlení, rozsah využívané půdy atd.), Brenner se zaměřil právě na třídní vztahy a konflikty, které pro ostatní – a to i pro marxistické historiky a historičky – byly pouze odvozeným jevem. Brenner považoval za rozhodující pro vývoj předkapitalistické ekonomiky třídní vztahy mezi feudálem a poddaným, konkrétně moc feudála vynutit si dávky nad stanovenou fixní rentu. Z této perspektivy pro něj nemohl mít demografický model dostatečnou vysvětlující sílu, jeho údajnou obecnou platnost navíc zpochybňovalo i širší srovnání – např. předpokládané uvolnění vztahů mezi poddaným a feudálem, které mělo následovat po fázi demografické deprese doprovázené vyšší poptávkou po pracovní síle, nebylo zdaleka prokazatelné pro všechny evropské regiony (což ostatně platilo i pro údajné utužení feudálních vztahů ve starší době demografického růstu). Podobně ani tržní model nedokázal vzhledem k historické všudypřítomnosti instituce trhu a s ní spojené dělby práce vysvětlit některé konkrétní historické jevy. Proti nim kladl Brenner jako rozhodující pro vývoj předkapitalistické ekonomiky právě třídní vztahy mezi feudálem a poddaným.

Pozvolné odeznívání debat o krizích feudalismu koncem sedmdesátých let pak souvisí nejen s jejich (dočasným) vyčerpáním, ale patrně rovněž s ústupem marxismu obecně jako směru, který nastoluje klíčové badatelské problémy na poli (nejen) hospodářských dějin. Tato situace je zajímavá, protože 70. léta byla poznamenána výraznými hospodářskými depresemi a krizemi, které odstartoval ropný

šok roku 1973. Za viníka ovšem začal být označován „přebujelý“ stát blahobytu, a nikoli krizová povaha kapitalismu. Jak ještě uvidíme, právě tento moment výrazně ovlivnil další směřování hospodářských dějin, jež se od této chvíle nezdá nešly spíše ve znamení obhajoby (neo)liberálního řádu.

Marxistická historiografie se ovšem zdaleka nevyčerpávala pouze diskusí o krizích feudálního, resp. kapitalistického výrobního systému. Významným způsobem nastolila i otázku po formách racionality (dnes bychom mluvili spíše o logikách), jež jsou charakteristické pro konkrétní historické výrobní způsoby, a zvláště pro jednání ekonomických aktérů v jejich rámci. V tomto ohledu mohl marxismus mnohé čerpat z prací sovětského ekonoma a historika Alexandra V. Čajanova (CHAYANOV 1966), který již ve 20. letech poukazyval na odlišné formy ekonomického jednání, jež se projevují v kapitalisticky orientovaných ekonomikách a v ekonomikách nekapitalistických. Čajanov chtěl na příkladu ruské obštiny především ukázat, že pro analýzu hospodářského života ruského venkova jsou zcela neadekvátní konceptuální nástroje moderní politické ekonomie, jako jsou např. tržní cena, mzda, kapitál, úrok. Čajanov přitom zdůrazňoval převahu kvalitativního faktoru v těchto naturálních ekonomikách, která činí velice problematickou jak kvantifikaci ekonomického života, tak jeho redukci na racionální snahu o maximalizaci zisku. Tato kvalitativní povaha se projevuje zvláště u určení objemu produktu práce, který je závislý na velikosti a struktuře domácnosti, produktivitě jednotlivce, a zvláště na stupni nezaplaceného pracovního úsilí neboli „sebevykořisťování“. Tento stupeň je pak určován rovnováhou mezi uspokojením potřeb domácnosti a „dřinou“ (*drudgery, tjagostnost*), kterou je třeba vydat. Práce domácnosti ustává teprve ve chvíli, kdy je tato rovnováha nastolena, přičemž moment jejího dosažení je velice proměnlivým bodem a závisí na subjektivním hodnocení v rámci domácnosti. Situace na trhu zde tedy nerozhoduje o tom, jakou (a zda vůbec nějakou) ekonomickou aktivitu vyvinout. Na tomto základě formuluje Čajanov tezi (tzv. „Čajanovo pravidlo“), podle níž se v tomto předkapitalistickém ekonomickém modelu v domácnostech intenzita práce nezvyšuje s kvantitou pracovní síly, která je k dispozici, ale je tomu právě naopak – míra intenzity práce každého člena domácnosti je nepřímou úměrnou velikosti této domácnosti.

Doslova průlomem v marxistických dějinách hospodářství se však stala až práce polského historika Witolda Kuly *Theorie économique du système féodale* (Ekonomická teorie feudálního systému, 1970), jež ovšem zároveň čerpala mnoho podnětů ze školy Annales (viz níže).

Kulova *Theorie économique du système féodale* (Ekonomická teorie feudálního systému, Kula 1970) byla osobitou syntézou postupů „seriálních“ dějin francouzské školy Annales a marxistické teorie, kterou Kula navíc obohatil o vlastní perspektivu analýzy specifické logiky chování jednotlivých ekonomických aktérů (pro Kulu šlo však vždy o kolektivní aktéry – třídy). Zatímco sledování strukturálních proměn a konjunkturálních výkyvů bylo nepochybně „francouzským dědictvím“, důraz na rozpory ve feudálním zřízení naopak sledoval marxistické inspirace. Na těchto konceptuálních základech se Kulovi podařilo vytvořit model polského hospodářství 16.–18. století, jenž mu ovšem sloužil k postižení fungování feudálního systému jako takového. Kula zde především poukázal na zcela odlišné výchozí institucionální a sociální podmínky (absence volného trhu a konkurence, existence netržních fenoménů jako nevolnictví či cechy), které si na ekonomických aktérech vynucovaly výrazně odlišnou logiku jednání než tu, která je založena na maximalizaci zisku a minimalizaci

nákladů. Pokud bychom totiž podle těchto kritérií hodnotili rentabilitu např. šlechtického velkostatku, došli bychom k naprosto ztrátovým údajům, které by musely vyústit v jeho postupný zánik. Přesto k takovým událostem nedocházelo a velkostatek svým způsobem rentabilní byl. Při absenci volného trhu a peněžní ekonomiky vůbec je totiž podle Kuly naprosto zavádějící hodnotit výrobní faktory dle tržních cen a moderního ekonomického kalkulu, protože zde neexistuje adekvátní ekonomické prostředí (volný trh), které by tyto faktory učinilo relevantními. Do hry zde vstupují zcela odlišné naturální, a nikoli tržní faktory. Tyto podmínky se pak podstatným způsobem odrážejí také v chování rolníka i feudála na trhu. Rolník využívá trhu v podstatě jen proto, aby zde získal peníze pro umožnění svých závazků vůči státu a vrchnosti. Jeho „příjem“ totiž nezávisí přednostně na trhu, ale na stavu úrody. Naturální faktor zde tedy převažuje nad tržním. Odtud i specifická logika chování, která reaguje na cenové pohyby na trhu zcela opačným způsobem, než jak by předpokládala moderní ekonomická věda: v případě růstu cen prodává rolník méně, v případě poklesu naopak více. Klíčovým činitelem rolníkova rozhodování tedy není samotná situace na trhu, ale nutnost zajistit si dostatečnou hotovost pro splacení svých závazků. Podobně ani pro ekonomické chování vrchnosti není důležitá tržní situace, ale udržení vlastní životní úrovně a sociálního statusu. Proto není nic iracionálního na tom, když feudál rozšiřuje vlastní výrobu a prodává více právě v případě špatné úrody, resp. nízkých tržních cen, protože jeho cílem je kompenzace ztrát, a nikoli vyšší zisk. Kula v tomto případě mluví o „negativní tržní stimulaci“ v porovnání s „pozitivní tržní stimulací“ v kapitalismu, kde producent vyrábí pouze pro trh, a je na něm tedy zcela závislý.

Právě tento odlišný vztah k trhu spočívá podle Kuly v základu diametrální odlišnosti feudálního a kapitalistického systému v rámci dynamiky krátkého trvání. Období růstu cen (fáze *hausse*) plní v kapitalismu roli stimulace ekonomické aktivity a mobilizuje rezervy (ať již jde o úspory nebo o nezaměstnané pracovní síly). Ve feudalismu je to naopak pokles „národního důchodu“ (*revenu national*, tedy příjmové stránky), zapříčiněný pověšinou mimoekonomickými faktory (špatná úroda, válka), který zde funguje jako potřebná stimulace ekonomické aktivity. V případě kapitalismu má tedy prioritu při vysvětlování jeho fungování pohyb cen, v případě feudalismu pak pohyb objemu „národního důchodu“. Odtud i odlišná funkce růstu a poklesu cenové hladiny: zatímco v kapitalismu je hospodářský vzmach podněcován růstem cen, ve feudalismu k němu dochází naopak při jejich poklesu.

V rámci dynamiky dlouhého trvání se pak v polské ekonomice setkáváme s takřka opačnými tendencemi, než je tomu v zemích raně kapitalistické západní Evropy. Především je pozoruhodné, že výrazně se zlepšující podmínky pro zahraniční obchod (zvláště pro vývoz obilí) se nijak zdatně neodrazily v celkové struktuře výroby a spotřeby, jakkoliv dokázaly generovat značné zisky pro feudální třídu. Příčinou byla celková orientace polského šlechtického dominia, které není v posledku zaměřeno navenek, na zahraniční obchod, ale dovnitř, na rolníka, z jehož nezaplacené práce a přebytku se snaží především profitovat. Druhou výraznou tendencí byla snaha po formování kompaktních ekonomických bloků – velkých dominií, která by byly schopna zajistit veškeré zdroje pro svůj vlastní provoz. Tato tendence k izolaci a autarkii dominií byla navíc doprovázena specifickou ekonomickou strategií vlastníků, která měla zajistit, aby se nejen případné náklady, ale i případný rolníkův monetární přebytek dostaly zpět do šlechtické pokladnice. K tomu sloužila nejen roboty, ale rovněž nucený odběr produktů z vrchnostenských manufaktur a výroben. Tím se vytvářela zvláštní forma uzavřeného monetárního okruhu, který Kula příhodně označuje jako ekonomické perpetuum mobile.

Kulova studie ovšem nepřinesla jen originální poznatky o struktuře a dynamice feudální ekonomiky, ale rovněž upozornila na zásadní teoretické a metodologické otázky hospodářských dějin. Jednalo se nejen o již zmíněné různé formy ekonomické racionality, ale též o koncepci fungování historicky odlišných ekonomických systémů a na obecné rovině vůbec o modelování samotné historicko-ekonomické skutečnosti. Tento přínos se projevil zvláště v originální reformulaci pojmů „struktury“

a „konjunktury“ školy Annales, které se mu i za pomoci marxistického pojmu „rozporu“ a „přechodu kvantity v kvalitu“ podařilo výrazným způsobem dynamizovat. Kula se však vyhnul tomu, aby formuloval jakékoliv imanentní zákonitosti dějin, které marxistickou teorii v té době často zatěžovaly. Ekonomické systémy v sobě sice podle Kuly obsahují rozpory, ale samy ze sebe nejsou schopny přejít na jinou, kvalitativně odlišnou úroveň. Tento přechod je totiž umožněn až zásahem nějakého vnějšího faktoru – v případě polského ekonomického systému šlo o napoleonské války, a především blokádu roku 1806.

V kontinentální Evropě udávala tón progresivního trendu hospodářských dějin v prvních dvou desetiletích po druhé světové válce především snaha o kvantifikaci ekonomických jevů. Mezi hlavní iniciátory tohoto trendu náleželi dva ekonomové-historikové, kteří ovšem svá první stěžejní díla sepsali již ve 30. letech. Ve francouzském jazykovém prostředí šlo o Ernesta Labrousse, v německém pak o Wilhelma Abela. Nelze opominout, že do výzkumu obou badatelů se výrazně promítla Velká krize 30. let. Pro oba dva se stal klíčovým indikátorem stavu hospodářství vývoj cenových relací a mezd, jejichž výkyvy jim umožňovaly určovat fáze hospodářského vzestupu, či naopak deprese. Druhým impulzem jejich zkoumání byla nepochybně snaha o hlubší porozumění některým událostem a fenoménům moderních dějin: v případě Labrousse šlo o hospodářské předpoklady vypuknutí Francouzské revoluce, v případě Abela (1966) se pak jednalo jednak o vyrovnání se s novodobými malthusiánskými teoriemi, které původ hospodářských krizí předmoderní doby připisovaly vzrůstajícímu počtu obyvatelstva, jednak o vysvětlení důvodu pauperizace obyvatelstva 19. století a vůbec o charakter potravinových krizí v průběhu novověku. Zatímco Labroussovy koncepce vedly k založení celé školy, jejíž ohlas přesáhl hranice Francie, Abel, jakkoliv byly jeho práce hojně čteny, takového úspěchu nedosáhl.

Labrousse v mnohém navazoval na francouzského ekonoma Françoise Simianda, který vnesl do hospodářských dějin pojmy A a B fáze, jež označovaly období vzestupu (*hausse*), resp. poklesu cen (*baisse*). Labrousse tyto podněty rozpracoval ve své slavné knize *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle* (Nástin pohybu cen a příjmů ve Francii v 18. století, 1932), která se během 50. let stala paradigmatickou ukázkou analýzy hospodářských dějin a v podstatě definovala podobu výzkumů celé druhé generace školy Annales (LABROUSSE 1989). Labrousse v ní shromáždil velké množství dat týkajících se cen a výše příjmů v relativně dlouhém časovém období (v letech 1701–1817), jejichž rozbořením získal podrobnou mapu konjunkturálních výkyvů (tj. určení fází *hausse* a *baisse*). Jakkoliv si ale samotná studie nedělala nároky na širší explanační dosah a prezentovala se jako deskriptivní, poukázala na některé zajímavé korelace mezi výší cen potravin a výší mezd obecně, a zvláště na souvislost dlouhodobě rostoucí výše cen potravin, růstu renty, a naopak poklesu mezd, vrcholící v roce 1789 s nástupem revoluční vlny. Závěry z *Esquisse* pak byly dále rozvinuty v dnes již klasické studii o krizi francouzského hospodářství v předvečer Velké francouzské revoluce (LABROUSSE 1990), kde autor hlouběji rozpracoval zcela klíčové rozlišení mezi krizemi starého a nového typu. V prvním případě šlo o krizi z „podvýroby“, která byla způsobena špatnou úrodou (či sériemi špatných úrod), poklesem produktivity v zemědělství, což vyústilo v následný růst cen základních potravin, pokles mezd a nezaměstnanost nejprve v zemědělském a pak i v průmyslovém

sektoru. Ve druhém případě se pak jednalo o krize z „nadvýroby“, které byly doprovázeny spekulativními bublinami a následným poklesem cen (LABROUSSE 1989, s. 615–618; 1990, s. 173–181).

Labroussovy analýzy způsobily doslova revoluci v konceptualizaci historicko-ekonomické reality, v níž od tohoto momentu hlavní roli hrály nikoli jednotlivé události, ale opakující se jevy. Jeho metoda, která v hojné míře využívala do té doby v historiografii spíše opomíjenou statistiku, ovšem zdaleka nezůstala omezena jen na dějiny hospodářství, ale prosadila se a následně se stala dominantní v dalších oblastech historiografického výzkumu – především v sociálních a pak i v kulturních dějinách. Obrat od individuálního a událostního, který započala již první generace školy Annales v čele s Lucienem Febvrem a Markem Blochem, zde získal zcela nový náboj a postavil historiografii na mnohem exaktnější, tj. kvantifikovatelnou půdu. Jedním z výsledků tohoto obratu byl i zrod tzv. seriálních dějin, v nichž stěžejním metodologickým krokem bylo právě labroussovské kladení jednotlivých jevů (zvláště cen a demografických údajů) do statisticky určených řad, které byly zkoumány v delších časových úsecích (většinou jednoho až dvou století). Ty pak měly ukázat dlouhodobé stabilní uspořádání (struktury) a v jejich rámci krátkodobé cyklické výkyvy (konjunktury). Rozlišení strukturálních a konjunkturálních jevů bylo v dynamičtějším modelech seriálních dějin (zvláště u marxistů, jako byli P. Vilar nebo W. Kula) určováno s ohledem na jejich případný reverzibilní (tj. zvrtný), či naopak kumulativní charakter: reverzibilní fenomény (cyklická fluktuace cen, mezd atd.) byly charakteristické pro krátká trvání, o dlouhém trvání naopak rozhodovaly kumulativní fenomény růstu. Růst zde ovšem nabýval významu pouze v té míře, ve které dokázal vyvolat transformaci struktury (KULA 1970, s. 84). Z metodologického hlediska bylo však rozhodující získat takový typ dat (ceny určitých produktů, příjmů konkrétních sociálních skupin, demografických údajů), která byla v maximální možné míře homogenní (tj. získaná pro kvalitativně jednoznačně vymezené jednotky) a umožňovala právě utvoření dostatečně reprezentativních řad (sérií) (CHAUNU 1974, s. 30). Tento postup tedy vedle propracované kvantifikující metody vyžadoval i pečlivou historickou konceptualizaci vlastního předmětu. Profilové práce užívající tuto metodu se proto soustředily na kvantifikovatelné fenomény v určitých vyhraněných regionech a časových obdobích, kde mohly s větší spolehlivostí a přesností postihnout ony strukturální stability či konjunkturální proměny. Druhým konceptuálním průlomem bylo zpochybnění dosavadních jednotek analýz – od té doby se již nutně nejednalo jen o státní celky, ale právě o určité osobité regiony, např. o menší regionální celky (hrabství, panství) nebo rozsáhlé geografické oblasti sjednocené na základě obchodu a kultury (Středomoří, Atlantik). Právě to bylo devízou takových prací jako *Beauvais et les Beauvaisis de 1600 à 1730* (Beauvais a Beauvaisané v letech 1600 až 1730) Pierra Gouberta (1960), *Séville et l'Atlantique, 1504–1650* (Seville a Atlantik v letech 1504–1650) Pierra Chaunu (1955–1960) či kniha Pierra Vilara o moderním Katalánsku (1962).

Od hospodářského růstu k institucím

Již v průběhu 50. let, ale ještě výrazněji v 60. letech se vedle seriální historie setkáváme s jiným kvantifikujícím přístupem, jenž má kořeny v USA, ale zasahuje

čas ↑ 34
událost ↑ 30

struktura ↑ 63
proces ↑ 74

postupně i do Evropy (zvláště do Francie). Nesou-li se seriální dějiny Labroussovy školy ještě ve znamení hospodářské krize 30. let, pak „kvantitativní dějiny“ amerického střihu reagují již na zcela nové ekonomické klima, jímž je obecný hospodářský růst 50., a zvláště 60. let (nazývaný rovněž „tučná léta“). I proto zde hrají klíčovou úlohu pojmy růstu, rozvoje a formování kapitálu, zatímco problematika konjunktur a krizí ustupuje do pozadí (VILAR 1974, s. 42). Jedním z rozhodujících impulzů pro tento směr hospodářských dějin se staly práce tří ekonomů-historiků, Simona Kuznetse, Alexandra Gerschenkrona a Wálta W. Rostowa, jež (zvláště v případě dvou posledně jmenovaných) vznikaly jako přímá odpověď na marxistické koncepce. Tyto práce se nicméně pohybují takřka výhradně na poli moderních ekonomik, především průmyslové revoluce, a reflektují hlavně jejich předpoklady, strukturu a průběh. Do doby předmoderní zasahují jen málokdy a silnější systematizace a periodizace hospodářských dějin stojí mimo jejich zájem. Pojmy jako feudalismus a kapitalismus bychom tak u nich našli jen stěží.

Průlomové analýzy Simona Kuznetse (KUZNETS 1961; 1974; 1976) položily konceptuální a metodické základy zvláště pro zkoumání a kvantifikaci míry hospodářského růstu a jeho struktury a kapitálových formací v moderních, rozvinutých ekonomikách (19. a první polovina 20. století). Právě Kuznets vyšel ze státu jako konstitutivní jednotky pole výzkumu. Odtud i klíčová role, kterou připisoval objemu národního důchodu pro výpočet míry hospodářského růstu moderních ekonomik. Za rozhodující faktor pak považoval jednak růst produktivity – zdokonalování kvality práce a kapitálu spojené s technologickými inovacemi –, jednak změny ve struktuře výroby, tj. změny v rámci jednotlivých výrobních sektorů, proměny podílu těchto sektorů na celkové výrobě stejně jako podílu pracovních sil činných v těchto sektorech. Kuznets na základě svých kvantitativních analýz ukazoval, že od začátku 19. století máme co do činění se zcela novou hospodářskou epochou. Walt W. Rostow a Alexander Gerschenkron se pak soustředili zvláště na postžení předpokladů, podmínek a průběhu hospodářského růstu moderních ekonomik. Rostow (1960) tyto činitele sledoval v rámci jím zkonstruovaného modelu pěti stadií (tzv. *take-off model*): tradiční společnost, předpoklady pro vzestup, vzestup, tah na vyzrálou (*drive to maturity*) a epocha masové spotřeby. Stejně jako Kuznets i on kladl velký důraz na proměny, strukturu vůdčích výrobních sektorů a v jejich rámci pak zvláště na skladbu investic. Na základě těchto východisek byl s to zformulovat koncepci ideální sektorové rovnováhy, z níž vyplývaly rovněž optimální vzorce investic. Neopomíjel ovšem ani neekonomické faktory, ať již šlo o zcela zásadní roli vlády a existenci fungujícího, centralizovaného národního státu jako podmínky pro úspěšné zvládnutí fáze vzestupu či o pozitivní roli nacionalismu a vzniku nové elity, která dokáže modernizaci hospodářství uchopit jako prostředek k určitému eticky významnému cíli (např. ve smyslu národní emancipace). Gerschenkron (1962) se naopak pokoušel vyhnout tomuto až příliš mechanistickému a lineárnímu výkladu modernizace a industrializace (zvláště v polemice s Marxem), kde by každá země kopírovala jednotný model, a více zohlednil národní specifika těchto procesů. Za tímto účelem rozpracoval pojem „zaostalosti“ (*backwardness*), kterým vysvětloval historicky výrazně odlišnou podobu industrializace v rozvinutých a méně rozvinutých či zaostalých evropských zemích (jako příklad v prvním případě posloužila Anglie a v druhém zvláště Německo, Francie a Rusko). Na základě míry a charakteru

modernizace
↓ 261–267

zaostalosti, již se daná země lišila od rozvinuté na počátku industrializačního procesu, pak vykládal právě povahu národních rozdílů: čím větší míra zaostalosti, tím větší úlohu hrály banky, resp. stát, tím více nabýval industrializační proces řízené a zároveň skokové povahy.

Americká varianta kvantifikujícího proudu hospodářských dějin (někdy nazývaného rovněž „*cliometrics*“ nebo „*new economic history*“) však hojně čerpala ještě z jiného zdroje, jímž byly výdobytky moderní neoklasické ekonomie, především jejího matematického a statistického aparátu (zejména regresní analýzy). Jejich možností se pokusili v zakladatelském článku z roku 1959 využít Alfred H. Conrad a John R. Meyer při analýze ekonomického významu otrokářského systému v USA před válkou Severu proti Jihu a rozpracovali ji hlavně v úvodní metodologické stati k výboru *The Economics of Slavery* (CONRAD – MEYER 1964). Zde již najdeme takřka všechny prvky, které se stanou nepostradatelnou výbavou kliometrického přístupu: scientistní/pozitivistický důraz na analýzu kauzality ve stochastických procesech (tj. takových, které obsahují nějakou míru nepredikovatelnosti); deduktivní přístup, který umožňuje vyvozovat kvantitativní důsledky pro původně kvalitativní hypotézy, resp. pro hypotézy, jimž schází dostatečná kvantitativní evidence; používání kontrafaktuálů. Paradigmatickou aplikací těchto postupů se stala (později velmi kritizovaná) práce *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery* (Čas na křížovatce. Ekonomika amerického černošského otroctví) Roberta W. Fogela a Stanleyho L. Engermana (1974), kteří zde na základě čistě statistických výpočtů poukazovali na ziskový charakter otrokářského systému a vůbec na jeho pozitivní dopad na americké hospodářství i postavení samotných otroků. Metodu kontrafaktuálů, tj. fiktivních hypotéz, které měly potvrdit relevanci skutečných historických faktorů, zviditelnila jiná Fogelova práce *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History* (Železnice a americký hospodářský růst. Eseje o ekonometrické historii, FOGEL 1964). Fogel se v ní pokusil hájit tezi, že úroveň amerického hospodářství by byla kolem roku 1890 stejná i v případě, že by nedošlo k výstavbě rozsáhlé železniční sítě.

Ve Francii měl kliometrický přístup velký vliv v 60. letech na historiky a historičky sdružené kolem Jeana Marczewského (MARCZEWSKI 1964; 1965), kteří přímo navazovali na Simona Kuznetse. Nicméně kritická reakce francouzských stoupců seriálních dějin naznačila problematické prvky v metodologii americké kliometrie (CHAUNU 1964; VILAR 1974). Ačkoliv se totiž stala kvantifikace pro oba dva směry klíčovou metodou, nebylo možné opomenout některé podstatné rozdíly, jež nakonec staví seriální a kvantitativní dějiny na výrazně odlišnou konceptuální půdu. Jedním z nich bylo samotné nakládání se statistickými daty, kde oproti průměru, z něhož vycházela americká kliometrie, zdůrazňovaly seriální dějiny odchylku (VILAR 1974). S tím byla spojena i poměrně ahistorická práce se soubory dat, kde metody výpočtu hospodářských jevů 19. a 20. století byly v případě americké kliometrie volně přenášeny na období předchozí. Fritz Redlich pak poukazoval na zavádějící používání kontrafaktuálů, jejichž fiktivní povaha nemůže verifikovat skutečné historické procesy (REDLICH 1965).

Zatímco v 60. letech se kliometrie zaměřovala především na kvantifikaci ekonomických procesů, přiklonila se v 70. letech – i pod silným vlivem nové institucionální ekonomie – právě k výraznému zohlednění funkce a významu institucí.

Byly to především práce Douglasse C. Northa, které načrtly základní kontury nového výzkumného programu (NORTH – LANCE 1971; NORTH – THOMAS 1973; NORTH 1981). North sice vyšel z koncepce neoklasické ekonomické analýzy (postulát individuálního jednání maximalizujícího zisk při současné minimalizaci nákladů) a neoklasické teorie růstu, jež pracuje s tzv. mezními veličinami, lišil se však od ní svým důrazem na roli pravidel, kontrolních procedur a morálních norem (obecněji institucí), které kladou meze chování jednotlivců za účelem maximalizace bohatství nebo užítku vládnoucí skupiny (NORTH 1981, s. 201–202). Tyto instituce jsou tedy především konzervativní povahy a zajišťují stabilitu společenského uspořádání. Důrazem na jejich roli se North pokoušel řešit deficity neoklasického modelu, který nedokázal uspokojivě vysvětlit změnu a frikce (tj. např. transakční náklady nebo neúplnou informovanost aktérů na trhu) v hospodářských procesech. Ústředním bodem Northovy analýzy se stala koncepce vlastnických práv, jejichž vymahatelnost pro něj představovala jeden z klíčových předpokladů hospodářského růstu. S tím úzce souvisela jeho koncepce státu, jehož funkcí bylo stanovování podmínek těchto práv a jejich vymahatelnosti. Právě efektivita těchto funkcí podstatnou měrou určovala, do jaké míry bude daná ekonomika výkonná a zda bude s to zajistit vysokou míru hospodářského růstu. Výraznou inovací oproti neoklasické institucionální škole byla však teorie ideologie, jejíž pomocí se North pokoušel řešit tzv. „*free rider problem*“, tj. situaci, kdy se aktéři buď rozhodnou, nebo naopak nerozhodnou pro změnu systému, ačkoliv vyhlídky na případné zisky jsou značně nejisté. Neoklasická teorie tuto otázku řešila pouze s odkazem na maximalizaci vlastního zisku, což je podle Northa nedostatečný podnět pro vyvolání jednání směřujícího ke změně daného institucionálního uspořádání. Odtud i Northův důraz na roli hodnotových postojů (ideologií), které se samotné snaze po maximalizaci zisku vymykají.

Northův institucionalismus znamenal výrazný posun v doposud výhradně kvantifikujícím přístupu kliometrie a inicioval celou řadu studií, které se pokoušely zhodnotit dopad institucí na chod hospodářství. Na základě zkoumání jejich kvalitativní odlišnosti i míry jejich efektivity chtěli historikové a historičky zodpovědět klasické otázky týkající se příčin rozdílu mezi vyspělými (západními) ekonomikami a ekonomikami stagnujícími či upadajícími (rozvojové země). Právě tato perspektiva tvořila jádro ambiciózní studie *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty* (Příčiny úpadku národů. Zkoumání původu moci, prosperity a chudoby) Darrena Acemoglu a Jamese A. Robinsona (2012). Ti odmítli dle nich dosud převládající modely, které příčinu (ne)úspěchu jednotlivých národních ekonomik hledaly v geografických, kulturních či vědomostních faktorech, a zcela se zaměřili na instituce a veřejné politiky různých historických státních útvarů. O prosperitě rozhodovaly takové, které dokázaly zajistit vymahatelnost majetkových práv, nastavit rovné výchozí podmínky pro hospodářskou činnost a vytvořit prostředí pro investice do technologií a dovedností.

Druhým důsledkem Northových analýz bylo, že umožnil vtělit do institucionálně laděných hospodářských dějin sociokulturní perspektivu (byť v odlišném slova smyslu, než tomu bylo u ekonomické antropologie; viz níže). Ukázkovým případem je série studií, které od roku 1989 publikoval Avner Greif a které našly svou syntetickou podobu v monografii s příznačným názvem *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade* (Instituce a cesta

k modernímu hospodářství. Poučení ze středověkého obchodu, GREIF 2006). Greif ovšem na rozdíl od dosavadních institucionálně laděných studií zaměřil svou pozornost především na ty instituce (Greif je nazývá „*private orders*“), jejichž pravidla aktéři sledují, aniž by nějaká kontrolní autorita typu státu vymáhala jejich dodržování. Pro analýzu tohoto problému využil Greif koncepci individuálních motivací, jež jednotlivcům umožňuje přitakávat určitému „privátnímu řádu“ i bez přítomnosti donucovacího násilí. Právě důrazem na motivace chtěl Greif vysvětlit, proč jsou některá pravidla dodržována a jiná nikoli. Druhou inovací byla snaha o širší koncepci instituce, která by v sobě dokázala zahrnout několik paralelních (či dokonce protichůdných) institucionálních přístupů najednou, ať již šlo o chápání institucí jako pravidel, norem, přesvědčení (*beliefs*), pravidelnosti určitého chování, organizací či struktur přesahujících aktérské jednání nebo naopak jako jeho vytvoření. Rozhodující důraz je ovšem kladen na schopnost institucí generovat pravidelnost určitého typu jednání a na již zmíněné motivace, které jednotlivce vedou či nevedou k dodržování institucionálních pravidel. Na tomto základě se pak Greif pokusil ukázat, jak se ve Středomoří již v pozdním středověku vytvořila síť institucí, která se později stala základním předpokladem pro vymanění se z tzv. malthusiánské pasti, tj. souběžného populačního růstu a omezených technologických možností, a nastartování moderního hospodářského růstu. Charakter těchto institucí spočíval v tom, že byly samosprávné, zastupovaly skupinové zájmy (*interest-based*), byly vytvořeny záměrně, zdůrazňovaly hodnoty individualismu a upřednostňovaly nukleární rodinu oproti širším rodovým vazbám. Tuto podobu západních institucí pak Greif staví do protikladu vůči maghrebským obchodním společnostem, které fungovaly na principech přesně opačných – kolektivismu a silných rodových vazbách.

Perspektiva institucionalismu ovšem nebyla jediná, která se snažila obohatit poněkud jednorozměrný kvantifikující přístup kliometrie. Rovněž různé formy evoluční teorie nabídly vlastní odpověď na klasickou otázku hospodářských dějin – proč se právě Západ stal nejprogresivnější ekonomickou silou světa. Hospodářští historikové a historičky zde mohli navázat na mnohé pokusy ekonomů, kteří evoluční teorii používali pro vysvětlení ekonomického růstu jako formy adaptace (GALOR – MOAV 2002). Významným projevem tohoto trendu je ambiciózní freska hospodářských dějin světa od Gregoryho Clarka *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Sbohem, almužno. Stručné hospodářské dějiny světa, CLARK 2007), která je výsledkem dvacetiletého výzkumu převážně kliometrické povahy. Clark tu oproti Northovi či Greifovi značně upozadil význam specificky „západních“ institucí jako podmínek pro moderní hospodářský růst, neboť ty podle něj existovaly v mnoha zemích již dávno před nastartováním tohoto růstu na konci 18. století (např. ve středověké Anglii). Místo toho sledoval nesrovnatelně delší vývojovou linii, která podle něj začala již neolitickou revolucí a ustavila první stabilní agrární společnosti. Právě v jejich rámci a v dlouhém období několika tisíciletí mohl probíhat pozvolný proces darwinovské selekce těch nejpřízpusobivějších, kteří pocházeli z ekonomicky silných skupin obyvatelstva. Zlom v podobě průmyslové revoluce a nástupu Anglie coby první moderní průmyslové ekonomiky pak byl podle Clarka jen nahodilou událostí, koincencí mezi růstem produktivity a anglickou populační explozí mezi lety 1750 a 1870.

Přestože se „nová ekonomická historie“ během 80. a 90. let postupně odpoutávala od čistě kvantifikujících postupů let šedesátých a sedmdesátých a více zohledňovala funkci a význam sociálních, kulturních a institucionálních činitelů, začaly se po roce 2000 objevovat stále častější kritické hlasy, které zpochybňují samotná její konceptuální východiska. Na její nedostatky bylo samozřejmě poukazováno již dříve, tyto výtky ovšem zcela zanikly, jednak kvůli ovládnutí akademické sféry stoupenci tohoto paradigmatu (především v USA), jednak díky masivní aplikaci nástrojů moderní ekonomie, jež „nové ekonomické historii“ propůjčovaly lesk tvrdé, „pozitivní“ vědy. Teprve hospodářské krize po roce 2000, zvláště hypoteční krize z roku 2008, výrazně zpochybnila výkladové možnosti těchto modelů, a tím i konceptuální základy hospodářských dějin, které z nich vycházely. Sevřenou podobu této kritice ovšem dal až Francesco Boldizzoni ve svém polemickém spisu *Poverty of Clio: Resurrecting Economic History* (Bída kliometrie. Znovuoživení hospodářských dějin, BOLDIZZONI 2011). Jádrem jeho kritiky lze rozdělit do tří okruhů: metodologického, metodického a ideologického. V prvním případě jde o perspektivu tzv. metodologického individualismu, kde je za neproblematické východisko přijato individuální jednání, jehož cílem je maximalizovat zisk, a kde trh je výhradním prostorem, na němž se tato jednání setkávají a komunikují spolu prostřednictvím cenového mechanismu. Společenské instituce zde pak fungují pouze jako substituty nefungujícího či neexistujícího trhu, resp. jako vnější regulativy individuálního jednání. Individuum a trh zde tedy představují sice obecné, ale v posledku ničím nedoložitelné předpoklady pro všechny historické typy hospodářských (a potažmo i společenských) formací. S tím souvisela rovněž metoda deduktivního postupu, která dovoľovala na základě těchto předpokladů vyvozovat „pozitivní“ závěry i pro období, kde zcela chyběly jakékoliv prokazatelné údaje. Ve druhém případě jde o flagrantní porušování těch nejzákladnějších postupů při práci s pramenným materiálem (absence kritiky pramene, neznalost primárních jazyků, ale i základního historického či geografického kontextu, svévolné zacházení s fakty), a dále o zcela nekritickou aplikaci moderních ekonomických nástrojů (např. teorie hospodářského růstu) na období, kde to postrádá jakékoliv opodstatnění. Tyto prohřešky se projevovaly zvláště u těch historizujících ekonomů, kteří se rozhodli studovat jiné než moderní ekonomiky. Výsledkem byly často kuriózní závěry, např. o ekonomické funkci antických bohů nebo o mechanismech moderního hospodářství, které dotčení historikové a historičky, samozřejmě s ohledem na svou specializaci, nacházeli tu ve starověkém Římě, tu v Řecku či raně středověké Anglii (IBID., s. 72–80). Ve třetím případě Boldizzoni kritizoval ideologickou funkci těchto „historií“, které pod maskou vědeckosti často legitimizovaly stávající neoliberalní politický řád. Tento ideologický předpoklad je samozřejmě přítomen již ve výše zmíněném metodologickém individualismu, kde trh a jednání orientované na maximalizaci zisku představují přirozený lidský stav, v jiných formách jej ale lze podle Boldizzoniho prokázat i na výše zmíněných studiích Avnera Greifa a Gregoryho Clarka. U Greifa jsou předpokladem úspěšného hospodářského vzestupu hodnoty „západního“ individualismu, přičemž východní (tj. arabský) kolektivismus je zodpovědný za hospodářskou zaostalost; Clark zdůrazňuje kulturu úspěchu, která se vyvíjela po celá tisíciletí prostřednictvím darwinovské selekce přízpusobivých a kulminovala v (před)moderní Anglii. Těžko se lze ubránit

dojmu, že spíše než o minulosti mluví dotyční autoři o přítomnosti a hodnotách stávajícího neoliberalního řádu, který svými texty legitimizují.

Světové systémy a hospodářské světy

Zrod konceptu „světových systémů“ ovlivnilo několik faktorů. Především šlo o nespokojenost s příliš úzkým geografickým záběrem, resp. s přílišným zaměřením na evropský kontinent v hospodářských dějinách 50. a 60. let. Svou roli však sehrála stále rostoucí důležitost problematiky tzv. třetího světa a rozvojových zemí v průběhu let 60. a 70. a rovněž ostrá kritika jak liberálního, tak (v mnoha ohledech) i marxistického chápání kapitalismu, definovaného prostřednictvím volného trhu. Systémové pojetí zde ovšem neznamenal jen důraz na celek, kde změna v jedné části či segmentu může mít dalekosáhlé dopady pro části ostatní (např. město ve vztahu k venkovu, trh ve vztahu k naturální výrobě, šlechtic ve vztahu k poddanému). V tomto smyslu totiž chápali hospodářskou realitu již někteří marxisté (např. výše zmíněný W. Kula). Nový přístup ovšem pojetí hospodářského systému výrazně prohloubil (např. tím, že zohlednil vztah centra a periferie, resp. různých úrovní ekonomiky či meziregionální dělby práce) a dodal mu mnohem širší globální rozměr, který přesahoval pouhé zvětšení měřítka, resp. komparativní perspektivu. Jakkoliv byla pro teorii světových systémů stěžejní právě hospodářská dimenze, její strategie byla namířena proti „specializovanému“ přístupu sociálních věd 19. století – hospodářství, politika, sociální struktury a ideologie neměly být zkoumány izolovaně, ale naopak propojeny v komplexní holistické analýze (WALLERSTEIN 2004; 2011a). Pomocí těchto konceptuálních inovací měly být zodpovězeny výzkumné otázky, které stály na počátku těchto analýz: proč se kapitalismus zrodil právě v Evropě, když ho jiné podmínky umožňovaly jindy a jinde, a proč a jak došlo k tomu, že Evropa, resp. kapitalismus se staly na prahu moderního věku dominantní světovou silou, často s neblahými následky pro zbytek světa. Nikoli náhodou se rovněž mnoho stoupenců této perspektivy rekrutovalo z řad ekonomů, kteří se původně specializovali na „rozvojové“ země a „třetí svět“ (např. Samir Amin, Giovanni Arrighi nebo Andre Gunder Frank). Řadu podnětů zde navíc poskytovali teoretici ekonomického rozvoje v čele s Raúlem Prebischem (a Hansem Singerem, srov. PREBISCH 1950) a později teoretici závislosti, z nichž se nejvíce proslavili (vedle autorů, jakými byli Osvaldo Sunkel, Pablo González Casanova či Theotonio dos Santos) Fernando Henrique Cardoso a Enzo Faletto (CARDOSO – FALETTO 1979). Právě tato vnitřně diferencovaná skupina autorů zformovala základy vědecké koncepce ekonomické pozice rozvojových zemí a nerovnoměrného vývoje, kdysi načrtnuté i V. I. Leninem (1972) či Rosou Luxemburg (1913). Prebisch se z pozice ředitele Hospodářské komise OSN pro Latinskou Ameriku (CEPAL) prosadil nejenom jako teoretik a průkopník strukturalistické ekonomie, zdůrazňující nerovnoměrné a pro rozvojové země nevýhodné obchodní výměny mezi centrem a periferií, ale ovlivnil také již nastolené industrializační a protekcionistické politiky v řadě latinskoamerických zemí (tzv. strategii nahrazování dovozů). Dle Prebische byly rozvojové země jakožto exportéři surovin a zemědělských produktů v systematické nevýhodě vůči industrializovanému centru, z něhož odebíraly hotové průmyslové výrobky. Ve vzájemném obchodu se díky nižším cenám vyvážených surovin a dražšímu dová-

modernizace
↓ 262–265

ženému zboží objevuje permanentní nerovnováha. Odpovědí měla být státem koordinovaná a chráněná industrializace. Teorie závislosti pak přinesla osobité propojení marxismu s nacionalismem a dále propracovávala nerovnoměrnou pozici centra (historicky vyspělého) a periferie, která byla do světového ekonomického systému zapojena později a v podřízené podobě, z níž se jí kvůli samotné struktuře systému nedaří vymanit. Podle většiny teoretiků závislosti není „zaostalost“ (*underdevelopment*) žádnou fází modernizačního procesu, nýbrž v zásadě pevným a trvalým stavem. Závislost a nerovnoměrný rozvoj se však neobjevují pouze mezi státy, nýbrž i v rámci jednotlivých zemí a společností.

V literatuře nepanuje úplná shoda na zařazení Prebische, písčích hlavně v 50. letech, mezi teoretiky závislosti, jejichž vrcholným obdobím byla druhá polovina let šedesátých a počátek následující dekády. Jisté však je, že jak Prebisch a strukturalisté, tak teoretici závislosti vycházeli pevně z té samé logiky strukturálního rozdělení světa na centrum a periferii, které není výsledkem nějaké historické nahodilosti či dočasnou situací světové ekonomiky, ale je zcela inherentní základem fungování světového kapitalismu. S poněkud jinou conceptualizací téhož problému pak přichází teorie tzv. světových systémů, která se neomezuje jen na latinskoamerický region.

Samotná koncepce světových systémů se formovala od 70. let a nejvýrazněji je spojena se jménem Immanuela Wallersteina a rovněž (v podobě pojmu „hospodářských světů“) Fernanda Braudela. Její základy ovšem položil již začátkem 60. let francouzský ekonom a historik Paul Bairoch (1974), který se věnoval industrializaci a problematice rozvojových zemí. Právě on jako jeden z prvních poukázal na problematičnost koncepce „zaostalosti“ (*sous-développement, underdevelopment*), podle níž by měly země „zaostalé“ následovat dráhu zemí „vyspělých“, a dle jejich měřítek tedy i určovat vlastní hospodářskou politiku. Bairoch kladl důraz především na diametrálně odlišné podmínky pro industrializaci tzv. rozvojových zemí v 19. století (Francie, Belgie, Německo, Japonsko), kdy se tato definice odvíjela od srovnání s Anglií, a rozvojových zemí 20. století (tzv. „třetí svět“). Rozvojové země ve 20. století postrádaly příznivé faktory, které byly aktuální o sto let dříve: nízké dopravní náklady, počáteční jednoduchou úroveň techniky, vysokou produktivitu zemědělství se specializací převážně na potraviny a počáteční nízké investiční náklady na industrializaci. Každý z těchto faktorů zde buď zcela chyběl, nebo nebyl dostatečně rozvinut. Z toho vyplývala i Bairochova silná skepse ohledně možnosti více či méně spontánního (tj. státem neregulovaného) rozvoje těchto zemí, který by svým průběhem napodoboval proces industrializace a modernizace, jež zažily samotné „vyspělé“ evropské země v průběhu 19. století. Bairoch tím vytvořil předpoklady pro kritiku „etapového“ pojetí hospodářských dějin, kterou pak explicitně formuloval Andre Gunder Frank (FRANK – CHEW – LAUDERDALE 2010, s. 7–17). Ten se rozešel s představou, podle níž se současné rozvojové země nacházejí v rané fázi vývoje zemí vyspělých, a formuloval tři hypotézy, které se staly základem pro další zkoumání světových systémů: 1. zaostalost rozvojových zemí není důsledkem archaických institucí, které by brzdily jejich vývoj, ale je dána jejich statutem „periferních“ zemí, jehož nabývají až vztahem k centru; 2. periferie zažívá svůj největší rozkvět právě ve chvíli, kdy jsou její vztahy k centru nejslabší; 3. regiony, které se dnes jeví jako nejvíce zaostalé, měly v minulosti nejužší vztahy s centrem. Syntetičtější pojetí, které vycházelo z marxistických

východisek a integrovalo teorii závislosti a zaostalosti s podněty výše zmíněných strukturalistů do širšího systémového rámce, pak paralelně s Wallersteinem rozvíjel v 70. letech Samir Amin (1970; 1973).

Druhý impuls pro rozvoj teorie světových systémů vyšel z analýz Fernanda Braudela. Braudel již ve své první práci o geohistorickém prostoru Středomoří za vlády Filipa II. (BRAUDEL 1966) věnoval mj. detailní pozornost jednotlivým ekonomickým faktorům, které ze Středomoří měly činit svébytný hospodářský prostor. Právě v této souvislosti Braudel vytvořil pojem „hospodářský svět“ (*économie-monde*), který pak rozpracoval hlouběji ve své slavné třísvazkové syntéze *Civilisation matérielle, économie et capitalisme* (Hmotná civilizace, ekonomie a kapitalismus; BRAUDEL 1979a; 1979b; 1979c). Braudel jej chápal jako celek, v němž lze rozlišit tři složky: 1. určitý geografický prostor; 2. určitý pól, obvykle reprezentovaný nějakým městem; 3. centrální, mezilehlé a okrajové oblasti vzhledem ke zmíněnému pólu. Mimoto stála jeho koncepce ještě na dvou dalších pilířích. Tím prvním bylo slavné „dlouhé trvání“, které umožňovalo zkoumání stabilních struktur v delším časovém období. Tím druhým pak víceúrovňové pojetí hospodářství, kde Braudel rozlišoval mezi třemi rovinami. Na první rovině, tzv. „přízemí“, se setkáváme s „materiálním životem“ společnosti. Braudel tímto spojením označuje základní, bezprostřední (tj. mimotržní) úroveň výroby a spotřeby obyvatelstva, v níž člověk vstupuje do přímého kontaktu s přírodou. Druhou rovinu tvoří trh, kde je směna výrobků podřízena více či méně explicitním pravidlům – jeho účastníci tedy mají relativní kontrolu nad směnným procesem a přehled o něm. Naopak nejvyšší patro – kapitalismus – žádným regulacím nepodléhá; směnný proces se zde vymyká kontrole a konkurenci. Jedním z hlavních znaků kapitalismu je monopolizace, či přinejmenším absence konkurence. Teprve v tomto ne-tržním prostředí může podle Braudela docházet k pomalé akumulaci kapitálu a postupnému vytváření silné skupiny jeho vlastníků – kapitalistů. Výsledky tohoto zkoumání měly mimořádný vliv na přehodnocení mnoha zažitých klíše o vzniku kapitalismu. Předně se zde kapitalismus nejeví jako tržní, ale jako silně protitržní a vysoce netransparentní fenomén, který je záležitostí relativně uzavřené a malé skupinky obchodníků, jež si své postavení „vydobyly“ v krizových obdobích, kdy pravidelný trh nebyl s to plnit svou funkci. Za druhé, kapitalismus je ze své podstaty monopolistický, a nelze tedy historicky identifikovat prostor, v němž by vládla „zdravá“ konkurence trhu – odtud i ostré odlišování kapitalismu a tržního hospodářství. Za třetí, kapitalismus není inovativní (jak jej chápala ještě klasická politická ekonomie), nýbrž parazitní fenomén, protože klíčové impulzy pro hospodářský rozvoj nevycházejí z nejvyššího, ale právě z nejnižšího patra, od materiálního života, který kapitalismus pouze využívá. Za čtvrté, kapitalismus nespočívá na specializaci či dělbě práce, ale je tomu právě naopak: kapitalisté se nikdy nespécializují jen na jedno odvětví, ale přesunují kapitál směrem k těm odvětvím, která jsou v konjunktuře. Konečně stát není v protikladu ke kapitalismu ani v protikladu ke konkurenci. V tomto ohledu stát plní dvojí, takřka protikladnou funkci: na jedné straně podporuje tržní konkurenci (tj. jde o druhou rovinu prostřednictvím regulace trhu), a je tedy protikapitalistický; na straně druhé prosazuje některé monopoly, a především umožňuje vytvořit kompaktní hospodářský prostor (národní hospodářství), v jehož rámci může teprve kapitalismus získat

společnost

↑ 123

prostor

↑ 37–38

krajina ↓ 359

určitou stabilitu a stát se dominantní hospodářskou silou (typickým příkladem je většina moderních západoevropských národních států).

Za průkopníka teorie světových systémů v užším slova smyslu je ovšem považován až Immanuel Wallerstein, který se ve své rozsáhlé čtyřdílné (a stále ještě nedokončené) práci zaměřil na analýzu moderního světového systému (16.–19. století) (WALLERSTEIN 2011a; 2011b; 2011c). Právě v jeho pojetí se soustředily a rozvinuly prvky analýzy, s nimiž jsme se setkali již výše. To platí zvláště o koncepci Braudelových hospodářských světů, se kterou má Wallersteinův přístup mnoho styčných ploch. Tou první je nepochybně změna měřítka – jednotkou analýzy stejně jako u Braudela již není stát, ale „historický systém“. Ten až do současnosti nabyl tří podob – „minisystémů“ a dvou druhů světových systémů (*world-system*): „světových říší“ (*world-empires*) a „světových hospodářství“ (*world-economies*). Tyto tři typy pak Wallerstein identifikuje s Polanyiho triádou reciprocita, redistribuce a tržní směna (k tomu viz níže). Světové hospodářství, které především stálo v centru jeho pozornosti, pak definoval jako rozsáhlou geografickou zónu, jejímž pojítkem ovšem není politická struktura, jak tomu bylo u světových říší, ale (meziregionální) dělba práce. Druhým styčným bodem byl vztah centra k semiperiferiím a periferiím, které se podle Wallersteina zakládají na tzv. „axiální dělbě práce“ (*axial division of labor*), v níž klíčovou roli hraje stupeň monopolizace výroby. Zatímco výroba v centru je kontrolována monopoly, výroba na periferii je kompetitivní, což má pádné důsledky ve chvíli, kdy mezi nimi dochází ke směně: produkty periferie jsou silně znevýhodněny a tok nadhodnoty směřuje do centra. Právě tímto způsobem vzniká jeden z charakteristických znaků světového systému – nerovná směna. Podobný jako u Braudela je i Wallersteinův pohled na funkci státu při vzniku světového systému – také u něj mají státní zásahy do trhu (zvláště ochrana či produkce některých monopolů) pro kapitalismus stabilizační funkci. Pro Braudela ovšem má mnohem větší význam státem podporovaný vznik národního hospodářství. Patrně největší rozdíl mezi oběma autory však spočívá v roli připisované trhu: zatímco Braudel poměrně ostře odlišuje kapitalismus a trh, pro Wallersteina je trh základní institucí moderního hospodářského systému (WALLERSTEIN 2004, s. 25). Výrazným přínosem Wallersteinova přístupu byla také schopnost vysvětlit změnu historických systémů. Jako příklad můžeme zmínit vznik výrazných hospodářských rozdílů mezi západní Evropou na jedné a střední a východní Evropou na druhé straně v průběhu 16. a 17. století (tedy v době vzniku moderního světového systému), které byly ještě ve středověku minimální. Wallerstein zde odkazuje na obecný princip, jenž tvrdí, že pokud se v daný časový okamžik jeden region liší – byť jen minimálně – v nějakém faktoru a tento faktor se stane v okamžiku konjunkturního faktorem klíčovým, pak se tento minimální rozdíl proměňuje v zásadní nerovnováhu, která se udržuje i poté, co konjunkturní pomine. Původní rozdíly jsou tak zesíleny, stabilizovány a definovány jako „tradiční“ – „tradiční“ je tedy vždy produktem přítomnosti, a nikoli minulosti (WALLERSTEIN 2011a, s. 98). Wallerstein tuto koncepci dále rozpracoval za pomoci kybernetických pojmů chaosu a bifurkace, aby vysvětlil podmínky možnosti systémové transformace. Systém se z tohoto pohledu nachází v krizi ve chvíli, kdy není s to řešit problémy vzniklé z vnitřních systémových rozporů; systém se pak ocitá v bodě bifurkace, tj. v bodě, kdy musí volit mezi alternativami

dalšího vývoje, přičemž výsledek tohoto procesu nelze předpovědět (WALLERSTEIN 2004, s. 76–77).

Perspektivě světových systémů se od 70. let dostávalo dalších rozpracování tu ve větší, tu v menší návaznosti na Braudelovy a Wallersteinovy koncepce. Mnoho z nich bylo výsledkem vlivu, který systémová teorie zpětně vykonávala na teorii závislosti, resp. jiných sociálněvědních přístupů zabývajících se problematikou „třetího světa“, jež byly původně jedním z jejích inspiračních zdrojů. Její zastánci se proto začali obracet hlouběji do historie, aby zde hledali původ nerovnoměrného vývoje a podmínky nástupu kapitalismu. Andre Gunder Frank (1978) v tomto ohledu studoval proces předkapitalistické „prvotní“ akumulace kapitálu (tj. takové akumulace, která není založena na přivlastnění si produktu nadpráce) v 15.–18. století. Frank poukázal na skutečnost, že tento proces byl ve svém charakteru jednotný, nenahodilý a svým rozsahem světový, a rovněž na to, že tato prvotní či „primitivní“ akumulace nezanikla s nástupem průmyslové, „kapitalistické“ akumulace 19. století, ale nadále v tomto novém rámci plnila nezastupitelné funkce. Janet Abu-Lughod (1989) pak v přímé konfrontaci s Wallersteinem kladla vznik prvního světového hospodářského systému nikoli do 16. století s jediným s centrem v severozápadní Evropě a hierarchicky odstupňovanými okruhy semiperiferií a periferií, ale do období let 1250–1350 s několika centry v arabsko-perském regionu, Mongolské říši, v západoevropských městech (Flandry, Francie, Itálie) a v severní Indii a jihovýchodní Asii. Práce Abu-Lughod tedy v tomto smyslu představovala jednu z prvních kritik některých stále ještě evropocentrických východisek teorie světových systémů, čímž rovněž otevírala prostor pro její nové, mnohdy značně odlišné rekonceptualizace (viz níže). Na Braudelovu koncepci kapitalismu coby nejvyššího patra v rámci horizontálně uspořádaných rovin hospodářství pak navazoval explicitně Giovanni Arrighi (2010), který svou analýzu dovedl až do konce osmdesátých let 20. století. Arrighi položil důraz zvláště na pojem „systémových cyklů akumulace“, které jsou charakteristické pouze pro kapitalismus v braudelovském pojetí. V rámci této koncepce pak rozlišil fázi, v níž dochází k tzv. materiální expanzi a kde převládá kontinuální změna podle ustavené vývojové linie, a fázi expanze finanční, kde systém prochází radikální restrukturalizací a hledá si zcela nové cesty pro novou expanzi. Kapitalismus orientovaný na finance (burzovní spekulace) není tedy jen pozdní fázi kapitalismu (posledních třiceti let 20. století), ale jedním z cyklů, který signalizuje krizi systému a jeho následný přechod do nové fáze orientované na trh a materiální produkci. Arrighi přitom nepřestává zdůrazňovat, že kapitalismus necharakterizují konkrétní tzv. kapitalistické mechanismy (banky, úvěr, burza, podnikatelé, manufaktury atd.), ale právě jeho systémová povaha, která dokáže vnutit logiku kapitálu celému světu. Rozhodujícím cílem tedy pro něj není vysvětlení přechodu od feudalismu ke kapitalismu, ale přechodu od kapitalismu roztržitého (kapitalismus městských států) ke kapitalismu koncentrovanému (propojení kapitálu s konsolidovanými, velkými státními celky).

S tím, jak v průběhu 90. let a prvního desetiletí 21. století stále roste hospodářský význam dřívějších periferních oblastí (především Číny a Indie) a klesá důležitost Evropy, mění se i perspektiva teorie hospodářských systémů, která svá původní východiska nyní chápe v mnoha ohledech jako stále příliš evropocentrická. Tato tendence je patrná především v pozdních analýzách Andreho Gundera

Franka, který se ve své knize s všeřklajícím názvem *ReOrient: Global Economy in the Asian Age* (ReOrientace. Globální ekonomie ve věku Asie, 1998) pokusil o výrazně odlišný pohled na vývoj světového ekonomického systému. Frank především podstatně prohloubil holistickou perspektivu teorie světových systémů. Zatímco klasikové jako Wallerstein či Braudel pracovali ještě s několika relativně úzce vymezenými geografickými systémy (Evropa, Asie) a zrod světového hospodářského systému v silném slova smyslu kladli do Evropy 16. století, Frank vyšel z představy hospodářství jako jednotného živého organismu, který je nutné studovat vždy v globální perspektivě. Ačkoliv zrod skutečně globálního hospodářského systému neklade o mnoho hlouběji do minulosti (do 15. století) než Wallerstein a Braudel, na konceptuální rovině zdůrazňuje, že se stále jedná o jeden jediný hospodářský systém, jehož centrum se nachází nikoliv v Evropě, ale v Číně. Evropský hospodářský vzmach přelomu 18. a 19. století pak chápal jen jako určitou formu příživnictví Evropy na asijském ekonomickém „vlaku“, do něhož si Evropa doslova „koupila lístek za americké stříbro“. Tato globální perspektiva mu sice umožnila zbavit se některých evropocentrických prvků, na druhé straně však rozmělnila dosavadní klasifikační měřítko pro jednotlivé historicky definované systémy a nahradila je v podstatě systémem globálním, jenž *de facto* funguje na jednotném principu střídání Kondratěvových A a B fází (tj. dlouhých, zhruba čtyřiceti- až padesátiletých cyklů konjunktury a stagnace). Postupné opouštění pojmů jako „feudalismus“, a zvláště „kapitalismus“ bylo jedním z důsledků této globální perspektivy, jež ovšem znemožnila (a dodejme, že cíleně) tematizaci zásadnějších diskontinuit a rozdílů mezi jednotlivými ekonomickými systémy, a ztratila tím pádem i mnoho na svých výkladových možnostech. V posledku se nelze ubránit dojmu, že se Frank nechal příliš ovlivnit vlastní dobou, kterou charakterizoval rychlý hospodářský růst určitých asijských regionů. Nasvědčovala by tomu i jeho teze o pouze přechodném vůdčím postavení Evropy v rámci „věku Asie“.

Odlišným směrem se vydali historikové, kteří bývají někdy označováni jako „kalifornská škola hospodářských dějin“ (Kenneth Pomeranz, Jack Goldstone, Roy Bin Wong). Stejně jako Frank i oni se kriticky vymezovali proti evropocentrickému nánosu klasické teorie světových systémů, ale rovněž proti nové ekonomické historii, etablované díly Douglassa C. Northa. Nicméně na rozdíl od Franka, který se odlišností mezi jednotlivými hospodářskými systémy a epochami snažil co nejvíce potlačit, kladli tito hospodářští historikové důraz na diskontinuitu, z nichž vyzdvihli především tu, která uvedla vůdčí hospodářské regiony (Evropu a Asii) ve druhé polovině 18. století na výrazně rozdílné vývojové trajektorie (tzv. teorie velkého rozkolu, *the great divergence theory*).

Práce Kennetha Pomeranze *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of Modern World Economy* (Velký rozkol. Čína, Evropa a utváření moderní světové ekonomiky, POMERANZ 2000) sice vycházela ze systémového pohledu na historii světového hospodářství, nabídlá ovšem výrazně odlišnou odpověď na klíčovou otázku této teorie: co způsobilo, že se Evropa, a potažmo kapitalismus staly během několika málo staletí dominantní silou světové ekonomiky? Zatímco klasikové systémové teorie kladli důraz na dlouhé období (zhruba od 16. století), v němž se nástup jedinečné evropské cesty připravoval, Pomeranz naopak vyzdvihoval fakt, že obdobné procesy probíhaly i v dalších regionech, především v Číně a Indii. Nicméně Pomeranz se vymezoval i vůči novým hospodářským dějinám, které se příliš koncentrovaly na „kapitalistické“ instituce, jako byly např. trhy

a jimi podněcovaný růst. Oba přístupy trpí podle Pomeranze příliš silnou evropocentrickou perspektivou, jež se vyznačuje dvěma zásadními konceptuálními nedostatky: autoři těchto komparací kladou vždy jednu ze srovnávaných jednotek jako model (v našem případě je to Evropa), podle něhož je měřen vývoj členu druhého (zbytek světa); a dále srovnávají neadekvátní politicko-geografické jednotky, konstruované dle národohospodářské logiky – srovnává se např. Velká Británie s Čínou, jakkoliv by bylo mnohem případnější srovnávat Čínu s celou Evropou. Namísto toho Pomeranz navrhuje srovnávat odpovídající geograficko-hospodářské celky a chápat oba členy komparace spíše jako svého druhu odchylky, a nikoli tak, že jeden ze členů bude normou a druhý pouhou odchylkou (IBID., s. 8).

Na základě této teoretické perspektivy dochází Pomeranz k poměrně neortodoxním závěrům. Pokud srovnáme podmínky vzniku industriálního kapitalismu, pak především nemůžeme jednoznačně tvrdit, že by Evropa byla v jakémkoli z klíčových ekonomických faktorů (zvláště v produktivitě práce, hustotě zalidnění, technologii, rozvinutém trhu a protoindustriálním sektoru) zhruba do roku 1750 výrazně napřed před nejspělejšími regiony v jiných geografických oblastech, zvláště Čínou a Japonskem. Ba naopak, v některých ukazatelích dokonce i mírně zaostávala (např. intenzifikace zemědělské výroby). Pomeranz dále podrobil kritice stavební kámen teorie světových systémů, jímž byl rozvinutý obchodní vztah mezi centrem a periferiemi jako rozhodující předpoklad výsadního postavení Evropy. Rovněž tuto podmínku totiž bohatě naplňovaly jádrové oblasti Číny či Japonska (a částečně také Indie). Evropa dokonce ani nevyňikala rozvinutým meziregionálním obchodem, neboť i tak často vyzdvihovaný obchod mezi více vyvinutou západní a méně vyvinutou východní Evropou narážel kvůli institucionálním omezením (druhé nevolnictví, slabé postavení měst, relativní soběstačnost či slabá produktivita) na neschopnost východní Evropy pojmout podstatnou část výrobních přebytků Západu. Krize, do nichž se dostávaly některé asijské jádrové oblasti, pak nebyly způsobeny omezenými absorpčními kapacitami periferií, ale právě naopak populačním a protoindustriálním boomem těchto periferií, který je z úzké závislosti na centru vyvažoval. Evropské i asijské regiony ovšem sdílely jeden klíčový krizový jev – ekologická omezení, způsobená rozsáhlým kácením lesů a s ním spojenou erozí půdy a nedostatkem energie, paliva, surovin a půdy, jež byly pro nastartování případné průmyslové revoluce nutným předpokladem. Právě v tomto momentě se však začínají cesty obou regionů diametrálně rozcházet. Rozhodujícím faktorem, který následně spustil ekonomický růst Evropy, byl podle Pomeranze Nový svět. Zatímco Čína a Japonsko (a v Evropě např. Dánsko) se právě díky výše zmíněným ekologickým omezením vydaly na cestu ekologické soběstačnosti, západní Evropa mohla těžit z výjimečného surovinového a půdního bohatství Ameriky. Nejednalo se ovšem o klasický vztah centra a periferie, protože zde sehrál roli ještě jeden důležitý institucionální faktor, jímž bylo otroctví. Právě díky němu byly především Karibik, jižní části Severní Ameriky a části Brazílie proměněny ve specifický ekonomický region, který pro Evropu produkoval nezbytné suroviny (cukr, bavlna), ale zároveň byl v ostatních ohledech zcela nesoběstačný, a působil tedy jako odbytiště pro evropské manufakturní výrobky, dřevo a obiloviny ze severní Ameriky (které využívala i Evropa). Pomeranz tu dokonce mluví o Karibiku jako první periferní oblasti, která získává profil země „třetího světa“: země, která stále exportuje „svou“ surovinu, jakkoliv její ceny na trhu klesají s tím, jak se výroba stává v centru efektivnější (IBID., s. 267).

Hlavním Pomeranzovým cílem bylo ukázat, že ani evropský region, ani region čínský či japonský, které se zhruba v polovině 18. století řadily k ekonomicky nejvyspělejšími, v sobě neobsahovaly žádný imanentní zákon ani tendenci, jež by je vedla směrem k modernímu, průmyslovému kapitalismu. Že nakonec Evropa v tomto pomyslném závodě uspěla, nebylo dílem rozvinutější technologie, vojenské převahy, intenzivnějšího obchodu ani komodifikace pracovní síly a půdy, ale vcelku nahodilé, z hlediska systému vnější okolnosti – Nového světa jako surovinového a půdního zdroje. Právě výjimečný přístup k této „periferii“ zbavené lokálních elit a institucí umožňoval Evropě vymanit se

z bludného kruhu populační krize a nastartovat dlouhodobý ekonomický růst. V důrazu na tento vnější, nahodilý prvek se pak Pomeranzova analýza kongeniálně setkává s Witoldem Kulou, který něco podobného tvrdil na regionálním případu polského feudalismu. Pomeranzovy texty jsou nicméně klíčové i s ohledem na teorii světových systémů, z níž svým způsobem vycházejí. Tím, že Pomeranz klade zrod moderního kapitalismu až na přelom 18. a 19. století, s akcentem na diskontinuitu mezi tzv. raným či merkantilním kapitalismem 16.–18. století a kapitalismem moderním, poukazuje na některé nedostatky této teorie, jež umožňují (byť implicitně) odkazovat původ kapitalismu do stále ranější evropské minulosti.

V kritické návaznosti na Pomeranzovy analýzy se zrodila zatím poslední konceptuální inovace na půdě teorie světových systémů, v tomto případě ovšem již dosti pozmeněné. Laurent Rosenthal a Roy Bin Wong ve své práci *Before and Beyond Divergence: The Politics of Economic Change in China and Europe* (Za obzor Rozkolu. Politika ekonomické změny v Číně a Evropě, ROSENTHAL – WONG 2011) sice v mnohém přejímají Pomeranzovy závěry o relativně stejné vyspělosti ekonomik asijských regionů a Evropy, důvod viditelného „rozkolu“ obou ekonomik na konci 18. století ovšem hledají v odlišných politických poměrech, konkrétně ve velikosti a kompaktnosti politických útvarů obou regionů (odtud i jejich setrvalé zdůrazňování významu politické ekonomie jako východiska vlastního zkoumání). Dříve vyzdvihované politické soupeření jako faktor ekonomického rozvoje evropských států (a s ním spojená zadluženost) se v jejich analytickém modelu stává příteží v porovnání s relativní stabilitou a velikostí čínské říše. Na druhou stranu však tento faktor války a zadluženosti měl zcela nezamýšlené dopady, které v konečném důsledku nasměrovaly Evropu k industriálnímu kapitalismu a trvalému růstu (technologické proměny, přesun manufaktur do měst, rozsáhlejší úvěrový trh spojený s vysokou zadlužeností evropských států). Na závěr je ovšem nutné podotknout, že v případě Rosenthalovy a Wongovy perspektivy se již nejedná v silném slova smyslu o nějakou další variantu systémové teorie. Právě naopak, v příkrém protikladu např. vůči Frankovi kladou důraz na několik menších teorií bez výrazného jednotícího pohledu a na nezamýšlené důsledky politických aktivit obou regionů (zvláště Evropy), které jim mají umožnit vysvětlení jejich vzájemných odlišností.

Antropologický obrat a jiné heterodoxní směry v hospodářských dějinách

Ekonomické krize Japonska na přelomu 80. a 90. let, asijská finanční krize v letech 1997–1998, katastrofální dopady neoliberálních reforem (nejen) v bývalých zemích východního bloku diktovaných Washingtonským konsenzem, krach „nové ekonomiky“ z roku 2000, a konečně velká finanční krize z roku 2008 stály u zrodu prvních kritických reakcí proti doposud dominantnímu diskursu anglosaské kliemetrie a „nových ekonomických dějin“. Po ústupu marxismu v průběhu 70. let zůstali jejich jediným vážnějším oponentem zastánci teorie světových systémů. Také oni však pracovali s některými ekonomickými činiteli (např. peníze, úvěr, trh či – na obecnější rovině – ekonomická racionalita) jako s pouhými danostmi, které nepotřebují vysvětlení. A právě na ně se zaměřila pozornost historiků a historiček, kteří ve svých analýzách hojně vycházeli z podnětů ekonomické antropologie. Za cíl si stanovili historicky zproblematizovat jejich zdánlivě

samozřejmě a neměnnou povahu, a tím i poskytnout vysvětlení jejich specifické funkce a proměny v rámci jednotlivých hospodářských systémů či racionalit.

Velký ohlas v tomto ohledu zaznamenaly práce Karla Polanyiho a jeho spolupracovníků ze 40. a 50. let. Polanyi již koncem druhé světové války zformuloval ve své slavné práci *The Great Transformation* (Velká transformace, POLANYI 2006) ostrou kritiku tržní společnosti a ekonomie „laissez-faire“, které participovaly na bezprecedentní komodifikaci půdy a pracovní síly – tedy dvou faktorů, jež podle Polanyiho bez destruktivních následků jednoduše komodifikovat nelze. Tato perspektiva by se nicméně nijak výrazně neodlišovala od soudobých levicových kritik liberalismu. Důležité bylo, že Polanyi tuto ve své podstatě fundamentalistickou liberální politiku činil přímo zodpovědnou za nástup fašismu, a to nikoliv ve smyslu morálním, ale logickém, tj. jako její nutný důsledek. To byl názor, který ho stavil takřka do přímé opozice vůči postojům Friedricha von Hayeka, jenž chápal liberalismus jako přímý protiklad fašismu a jakékoliv silnější zásahy do ekonomiky ze strany státu považoval za cestu k němu (HAYEK 2008). V pozadí Polanyiho kritiky ovšem stály předpoklady, které rozpracoval později a které se staly mimořádně inspirativními pro ekonomickou antropologii a historické výzkumy, které z ní vycházely. Za prvé se jednalo o rozlišení mezi substantivním a formálním pojmem ekonomie (viz úvod tohoto hesla); a dále pak o typologizaci jednotlivých ekonomik. Polanyi označuje tyto typy ekonomik jako „vzory“ (*patterns*) nebo „formy integrace“ (*forms of integration*). V tomto smyslu pak rozlišuje mezi „reciprocitou“, jejímž předpokladem je existence určité symetrie v rámci pohybu statků mezi jednotlivými společenskými skupinami, „redistribucí“, jež naopak předpokládá existenci určitého centra, které přerozděluje, a „tržní směnou“, vyžadující existenci systému cenotvorných trhů. Každý z těchto typů pak vyžaduje specifické instituce, jež podmiňují společenské jednání jedinců (POLANYI – ARENSBERG – PEARSON 1957, s. 251). Právě tento moment Polanyiho výrazně odlišuje od nové ekonomické historie, pro niž byly sice instituce klíčové, nicméně pouze jako výsledky individuálního jednání jednotlivců. Pomocí těchto pojmových nástrojů pak Polanyi zproblematizoval některé základní předpoklady klasické i neoklasické ekonomie, zvláště koncepci „homo oeconomicus“, jež v sobě skrývala jak pojetí chování jedince coby bytosti maximalizující svůj zisk, tak i (původně Smithův) předpoklad, že základní tendencí v ekonomickém životě každého člověka je směna.

Při analýze různých podob směny a ekonomického jednání individuí či společností se však mohli historikové a historičky inspirovat u ještě starší antropologické literatury. Přední místo zde zaujaly především klasické práce Marcela Mausse *Essai sur le don* (Esej o daru, 1925; MAUSS 1999) a Bronisława Malinowského *Argonauts of the Western Pacific* (Argonauti západního Pacifiku, MALINOWSKI 1922). Jejich přínos pro ekonomickou antropologii spočíval v objevu nového typu směny, který se zcela vymykal utilitárnímu kalkulu – místo směny zboží zde docházelo ke směně „darů“, jejíž charakter spočíval ve specifické formě společenského a mocenského závazku mezi obdarovaným a obdarovávajícím, a nebyl tedy chápán prostřednictvím kategorií užitku, nedostatku a přebytku. Marshall Sahlins, který hojně čerpal z podnětů Malinowského a Mausse, pak ve své knize *Stone Age Economics* (Ekonomika doby kamenné) z roku 1974 výslovně zkritizoval moderní chápání ekonomie, jejímž obecným teoretickým východiskem je před-

stava původního nedostatku, konkrétně vztahu mezi omezenými prostředky či zdroji a mnohostí cílů (SAHLINS 2004). Sahlins na příkladu lovců-sběračů archaických společenství ukazoval, že tato představa je na obecné úrovni neudržitelná. Zdá se totiž, že jejich „ekonomika“ byla založena na přesném opaku moderního pojetí: potřeby lovce byly relativně malé, zatímco prostředků k jejich uspokojení byl dostatek. Rozšířený názor o chudobě těchto archaických společností je pak pouze mylným důsledkem moderní představy o chudobě jako o vlastnictví „mála věcí“, resp. „nedostatku prostředků“. Chudoba však podle Sahlins není ani jedním, ani druhým, ale je vztahem mezi lidmi – sociálním statutem, který vzniká v rozvinutých společnostech a manifestuje se v nich jako rozdíl mezi třídami (IBID., s. 37). Původ chudoby je tedy stejně tak politický jako ekonomický.

Do diskursu hospodářských dějin se ovšem tyto konceptuální a teoretické podněty ekonomické antropologie dostávaly pouze postupně a s notným zpožděním. Tato skutečnost je o to zajímavější, že relativně ostře kontrastuje s vývojem ostatních historiografických disciplín, které v průběhu 70. až 90. let výrazně ovlivnila sociální a kulturní antropologie (zvláště šlo o kulturní a pak i sociální dějiny). Příčina mohla spočívat jednak v ústupu hospodářských dějin z piedestalu historiografických disciplín, což ovšem úzce souvisí s již zmiňovaným ústupem marxismu, jednak s poměrně dominantním postavením kliometrie a „*new economic history*“ (zvláště v anglosaském světě), které stály v opozici vůči těmto antropologizujícím směrům (ale rovněž vůči „evropským“ hospodářským dějinám 50. až 70. let). Alternativní pohledy na ekonomické dějiny se tedy začínaly prosazovat pozvolna až koncem 90. let a není bez zajímavosti, že v centru jejich zájmu stála zvláště problematika dluhu a úvěru.

kultura ↑ 147
politika ↑ 138

Práce Craiga Muldrewa *The Economy of Obligation: The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England* (Ekonomie závazku. Kultura úvěru a sociální vztahy v raně novověké Anglii, MULDREW 1998) patří k zakládajícím počínům sociokulturně laděných studií na poli hospodářských dějin. Jak už napovídá název, její těžiště nespočívá v analýze pohybu a velikosti úvěru a dluhu (jakkoliv ani na tuto problematiku autor zdaleka nerezignuje), ale ve zkoumání kulturního významu a sociální funkce kreditu. Muldrew zde má na mysli oba významy anglického slova *credit*, tj. jak ve smyslu úvěru, tak i (a možná především) dobré pověsti. Opírá se zejména o jazykový úzus angličtiny 17. století, který mezi těmito významy ještě nečinil rozdíl. I proto pro něj slavný text Benjamina Franklina neznámá výraz ducha kapitalismu, jak je tomu pro Maxe Webera (1998, s. 197–199), ale především výzvu k udržení a pěstování vlastní dobré pověsti a prestiže. Namísto oddělených kulturních, společenských a hospodářských oblastí chce tedy Muldrew studovat „ekonomické motivace v termínech, jejichž prostřednictvím je chápali samotní historičtí aktéři, a které pro ně tudíž měly silnou hodnotovou a společenskou konotaci“ (MULDREW 1998, s. 9).

Muldrew položil důraz především na jednu důležitou okolnost, která později bude hrát významnou úlohu při hodnocení funkce peněz a úvěru v dějinách, a tou je relativně malý objem skutečných peněz (tj. mincí) v oběhu. To samozřejmě podstatnou měrou znemožňovalo placení v hotovosti při konkrétních transakcích, v důsledku čehož se z velké části platilo prostřednictvím neformální podoby úvěru. Peníze proto v raně novověké Anglii (a patrně i jinde v Evropě) neplnily (či spíše nemohly plnit) ani tak funkci prostředku směny jako spíše měřítko hodnoty při stanovování ceny zboží. Odtud i chápání trhu jako prostoru, kde kromě směny samotného zboží probíhá rovněž komunikace sociální důvěry. Tato důvěra formovaná v ekonomických vztazích tedy vzhledem k rostoucím úvěrovým transakcím začala tvořit jednu z klíčových podob společenských vazeb. Podle Muldrewa

se tak v alžbětinské Anglii vedle společnosti založené na feudálním poutu začíná prosazovat rovněž společnost, jejíž stavební kameny netvoří již věrnost a povinnost, ale smlouva a důvěryhodnost.

Nástup této nové kultury kreditu byl umožněn ekonomickou konjunkturou 16. století, a především s ní spojenou intenzifikací tržní směny. Právě tyto podmínky stály v pozadí proměny celé sociokulturní mapy Anglie 16. století, která do popředí společenských hodnot postavila soutěživost a právě důvěryhodnost, jíž byl měřen sociální status členů společnosti. Jedním z důsledků této proměny byla nicméně odlišná společenská diferenciaci, která již nekopírovala feudální linii pán–poddaný, ale vytvářela nové dělení, v němž na jedné straně vystupuje nově se formující středostavovská vrstva (*midling sort*), prodávající zboží a služby, a na druhé straně vrstva námezdních pracujících, prodávající svou pracovní sílu. Tyto vrstvy ovšem přísně vzato neměly charakter ani feudálních stavů, ani moderních sociálních tříd, neboť příslušnost k té či oné skupině nebyla posuzována ani tak na základě původu nebo určitého objemu materiálního bohatství, ale spíše na základě bohatství jakožto výsledku společenského posouzení důvěryhodnosti jednotlivců. Tato důvěryhodnost pak měla úzkou souvislost s úspěchem či naopak neúspěchem, jehož daný jedinec v ekonomické činnosti dosáhl. Rozhodující roli přitom podle Muldrewa sehrála právě kultura kreditu.

Tato kultura stála nadto v pozadí dalšího podstatného rysu nově nastupující formy společenství. Její základ přestávaly tvořit venkovské komunity s otevřenými poli, sdílenou technologií a paternalistickou formou charity, a na jejich místo nastupoval konglomerát navzájem soupeřících domácností. Určitým paradoxním a problematickým momentem byla skutečnost, že toto soupeření domácností o co největší kredit zároveň implikovalo jejich vzájemnou závislost, protože bylo vždy založeno na posouzení druhých (tj. jiných domácností). Byl to právě tento problematický aspekt, spolu s obtížnou vymahatelností smluvených závazků, který v průběhu 16. století vedl k podstatnému nárůstu soudních sporů. Odtud dochází Muldrew i k významným závěrům ohledně vzniku moderní politické filozofie, jež se od 17. století nesla ve znamení přirozeněprávních koncepcí. Právě jejich důraz na roli zákona, státu a smluvní původ jejich autority byl (přinejmenším v případě Anglie) odpovědí na tyto zosťující se konfliktní situace, které podle nich nešlo nadále řešit pouze odkazem na boží autoritu.

Ekonomická krize roku 2008, kterou odstartovaly finanční machinace a spekulace s nekvalitními (subprimovými) hypotékami, ještě prohloubila zájem ekonomických historiků a historiček o problematiku úvěru, dluhu a původu peněz. V úzké časové i metodologické návaznosti na Craiga Muldrewa stopoval Carl Wennerlind kořeny moderního úvěrového a finančního systému v Anglii v 17. a začátkem 18. století (WENNERLIND 2011). Stejně jako jeho předchůdce odmítl studovat tyto ekonomické jevy mimo širší kulturní a společenský kontext, sám se pak zaměřil zvláště na proměny ve vědě a šíře myšlení vůbec, bez nichž by finanční revoluce 17. století nebyla možná. Wennerlind však tyto změny neseleduje jen v rámci vznikajícího politicko-ekonomického diskursu, ale rovněž ve vztahu k diskursu přírodní filozofie (alchymie, nearistotelské kosmologie). Právě díky těmto odlišným (nearistotelským) myšlenkovým východiskům se mohla zrodit idea „úvěrové měny“ (papírové peníze), jež by vyřešila problém Anglie s nedostatkem oběživa. V tomto ohledu se Wennerlindova studie zajímavým způsobem doplňuje s dřívější analýzou Richarda Seaforda, který na příkladu vzniku peněžní kultury ve starověkém Řecku sleduje opačný proces – vliv ražby mincí na řecké kosmologické myšlení, které do popředí klade nikoli již mytické postavy (bohy, hrdiny), ale naopak apersonální síly (živly) (SEAFORD 2004). Ve Francii to byl především Gilles Postel-Vinay, který ve své průkopnické práci *La terre et l'argent*:

věda/vědění
↓ 271

L'agriculture et le crédit en France du XVIIIe au début du XXe siècle (Půda a peníze. Zemědělství a úvěr ve Francii v 18. a na začátku 19. století, POSTEL-VINAY 1998) analyzoval síť formálních i neformálních úvěrových vztahů na francouzském venkově za Starého režimu a krátce po něm. Oproti tradičním předpokladům se právě tato úvěrová síť ukázala jako velice rozvinutá a komplexní, což Postel-Vinay kontrastuje s dobou druhé poloviny 19. století, kdy byla úvěrová praxe zredukována pouze na jeden typ úvěru – dluhopis.

Pro antropologa Davida Graebera (2012) se stal problém dluhu nejen pouhým předmětem výzkumu, ale přímo osou, okolo níž formuloval celé ekonomické dějiny civilizací. Graeber nejprve podrobil ostré kritice jedno ze základních východisek liberální ekonomie: původně Smithovu představu (primitivního) člověka, jenž (na rozdíl od zvířat) přirozeně tíhne ke směně – nejdříve prostřednictvím barteru (tj. směny zboží za zboží), později peněz a nakonec pomocí úvěru. Graeber tuto tezi doslova převrátil vzhůru nohama, když naopak úvěr postavil na historicky první pozici, peníze chápal jako jeho následovníka a barter umístil až na konec této řady jakožto vedlejší produkt užívání mincí či papírových peněz. Graeber odmítl rovněž samotnou liberální koncepci hospodářství, která stavěla sféru trhu proti sféře státu; proti ní hájil v podstatě Braudelovo stanovisko, tj. přímou podmíněnost existence trhu státem. Jeho vlastní koncepce ovšem zdaleka přesahovala tuto jednoduchou dualitu. Místo ní položil do základu všech ekonomických vztahů tři morální principy: 1. komunismus, který definoval pravidlem „každý podle svých možností, každému podle jeho potřeb“; 2. vlastní směnu, již charakterizoval prostřednictvím rovnosti a reciprocity; a 3. hierarchii, v níž naopak vládnou vztahy nadřazenosti a závislosti. V ekonomice každé společnosti se pak v různém stupni setkáváme vždy se všemi třemi principy; nejde tedy o žádné její typy (ať už ideální či nikoli). Graeber šel ovšem mnohem dále a pokusil se na základě těchto konceptualizací o vlastní periodizaci ekonomických dějin, přičemž určující roli hrál dominantní výskyt buď peněz, nebo úvěru. Pozoruhodný je především jeho závěr týkající se vztahu peněz a války na jedné straně a úvěru a období míru na straně druhé. Zatímco v historických periodách poznamenaných velkými výboji a násilím převládají peníze díky své „schopnosti“ podstatně zjednodušit transakce, úvěr je naopak charakteristický pro období relativního klidu a míru, kde lze rozvinout transakce komplexnější, jež vyžadují rozsáhlou míru důvěry.

Konstitutivní role sociokulturního kontextu a radikální přehodnocení významu některých ekonomických činitelů ovšem nebyly jediné aspekty, které se v průběhu devadesátých let 20. a prvního desetiletí 21. století staly na poli hospodářských dějin významnými inovacemi. Hospodářští historikové a historičky se pokoušeli nově konceptualizovat i vztah mezi ekonomikou a oblastmi, které byly tradičně s ekonomickými dějinami úzce spojovány, jako byly především dějiny techniky a technologií. Zatímco v šedesátých a sedmdesátých letech byly technologie a technické inovace (zvláště v marxistickém diskursu) chápány vždy ve větší či menší míře v závislém postavení vůči ekonomickým či sociálním vztahům, snažili se nyní badatelé o vyrovnanější pohled, který by technologiím přisoudil aktivnější roli. Mezi průlomové počiny patří především práce americko-izraelského specialisty na průmyslovou revoluci Joela Mokyra, jehož přínos spočíval zvláště ve zkoumání vztahů mezi znalostí/vědění (*knowledge*) a technologií a jejich vlivu na ekonomické procesy. V *The Lever of Riches: Technological Creativity and*

Economic Progress (Páka bohatých. Technologická tvořivost a ekonomický pokrok, MOKYR 1990) se zaměřil zvláště na technologickou kreativitu a na podmínky, v nichž se může nejlépe rozvíjet. Podstatnou úlohu přitom v jeho výkladovém modelu sehrála evoluční teorie, zvláště pak pojmy mutace, selekce a adaptability, kterými se pokusil vysvětlit specifický vývoj západní technologické kreativity. Její výsadní postavení pak podle něj spočívalo na dvou základech: 1. na tzv. materialistickém pragmatismu, tj. na představě, že manipulace s přírodou za účelem zlepšení hospodářského blahobytu je přípustná a mnohdy chvályhodná myšlenka; a 2. na stálém soutěžení politických útvarů o politickou a hospodářskou nadvládu. Právě tyto dva faktory podle Mokyra vytvořily nejvhodnější prostředí pro kontinuální technologický pokrok, a tím i pro ekonomickou nadvládu Západu nad zbytkem světa. Ve své pozdější práci *The Gifts of Athena: Historical Origins of Knowledge Economy* (Dary Pallas Athény. Počátky znalostní ekonomiky, MOKYR 2002) pak zformuloval teorii „užitečné znalosti“ (*useful knowledge*). Mokyr zde rozlišil mezi tzv. propoziční znalostí (v jeho terminologii Ω -znalost), již definoval jako jednotu všech tvrzení o přírodních jevech a jejich pravidelnostech, a preskriptivní znalostí, tj. jednotou všech tvrzení o tom, „jak“ danou znalost použít (λ -znalost). Mokyr položil důraz především na několik činitelů, které vznik a růst obou typů znalostí a přechod mezi nimi umožňují, nebo naopak blokují. Mezi ty klíčové pro další ekonomický rozvoj patřila především společenská dostupnost znalostí a síla jejich epistemických základů (nevyvratitelnost). Pokud jsou náklady na získání těchto znalostí relativně nízké, a nejsou tedy blokovány (jakožto zdroj moci, bohatství či privilegií) nějakou sociální skupinou, epistemická základna je široká a existují dostatečné vnější podněty, pak je podle Mokyra připravena půda pro dlouhodobý technologický vývoj jako podmínku trvalého hospodářského růstu. Právě tím se vyznačovaly technologické změny průmyslové revoluce oproti předchozím obdobím, která sice nebyla na inovace chudá, jejich epistemická základna byla ale příliš úzká na to, aby inovace měly dlouhodobější dopad na hospodářství.

Katastrofální rozměry hladomorů, které se začaly vyskytovat v tzv. třetím světě od 19. století, a spadaly tedy do období koloniální nadvlády, vyvolaly u některých historiků a politických ekonomů otázky ohledně vztahu mezi klimatem, ekonomikou a politikou. Právě na základě zkoumání těchto vztahů se zrodila disciplína „politická ekologie“. Studie *Silent Violence: Food, Famine and Peasantry in Northern Nigeria* (Tiché násilí. Potraviny, hladomor a rolnictvo v severní Nigérii) Michaela J. Wattse z roku 1983, která tuto relativně mladou disciplínu založila, jako první nastolila otázku po příčinách moderních hladomorů, jejichž oběti řádově převyšovaly oběti hladomorů předkoloniálního období (WATTS 2013). Watts odmítl chápat potravinové krize jako důsledek malthusiánských a technologických limitů tradičních společností a místo toho se zaměřil na porušení rovnováhy ve struktuře rolnické spotřeby a produkce, způsobené infiltrací zboží výroby. Byly to právě koloniální politikou zavedené zboží vztahy, které podstatně narušily společenské vazby, jež mohly v případě klimatických katastrof výrazně zmírnit jejich dopady. Hladomor (přínejmenším ty moderní) tedy podle Wattse nejsou způsobeny jen klimatickými či technickými, ale především sociálními příčinami – jsou to „sociální výtvoř“. Na Wattsova metodologická východiska pak přímo navázal Mike Davis, který se ve své práci *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World* (Pozdně viktoriánské holo-

causty. El Niño hladomorů a vytváření třetího světa, DAVIS 2001) zaměřil na sérii sucha, hladomorů a nemocí vskutku globálních rozměrů, které zasáhly Brazílii, západní Afriku, Indii a Čínu ve třech vlnách (v letech 1876–1879, 1889–1891 a 1896–1902) a jejichž oběti se odhadují na 30–60 milionů. Watts upozorňuje na vliv tzv. El Niño efektů – náhlého oteplení východního Pacifiku, které mělo za následek velká sucha v jím zkoumaných regionech. Nicméně ani tato velká sucha by nezpůsobila hladomorů tak kolosálních rozměrů nebýt politiky „volného“ trhu, která zcela znemožnila jakoukoliv účinnou pomoc postiženým oblastem. Podle Davise však nešlo jen o negativní faktor zanedbání, ale přímo o cílenou koloniální politiku, která byla navíc často doprovázena různými institucionálními experimenty např. v podobě pracovních táborů, jejichž podmínky si často v ničem nezadaly s podmínkami v příbuzných zařízeních v nacistickém Německu. Davis tak ukazuje, jak to, čemu dnes říkáme zaostalost „třetího světa“, bylo přímým produktem integrace mnoha neevropských oblastí do světové ekonomiky.

Výhledy

Po období vzestupu v 50. a 60. letech, kdy hospodářské dějiny spoluurčovaly zásadní témata a směřování celé historické vědy, zažily zhruba od poloviny 70. let postupný ústup ze slávy. Vnitřní vývoj samotné disciplíny se pak přibližně od této doby nesl v duchu kliometrie, resp. nových hospodářských dějin, jejichž charakteristickým znakem bylo hojné využívání analytických nástrojů moderní ekonomické vědy. Na nedostatky kliometrie, které se projevovaly především v neschopnosti zachytit historickou specifičnost jednotlivých hospodářských formací, sice bylo upozorňováno již v době jejího nástupu, nicméně zřejmě až hospodářské krize posledních let otřásl její dominancí a otevřely prostor pro jiné metodologické přístupy. Jádrem sporu mezi zastánci kliometrie a jejími oponenty je pak některými historiky interpretováno jako spor mezi teoretickým deduktivním přístupem na jedné straně a empiričtějším, induktivním přístupem na straně druhé (Francesco Boldizzoni). S jistým odstupem se nicméně zdá, že problém se týká spíše způsobu, jakým je ekonomicko-historická realita modelována. Nejde tedy o to, zda se hospodářské dějiny obecně mají vzdát nástrojů statistiky a moderní ekonomické vědy. Ty budou i nadále patřit k jejich důležité výbavě. Otázkou zůstává, jak a v jaké míře s těmito nástroji pracovat v rámci širší historizující koncepce, a nechápat je přitom jako univerzální východiska výzkumu. Již Fritz Redlich to ve své kritice kliometrie vyjádřil pregnančně: „nestojíme před volbou, zda teorii v hospodářských dějinách chceme, či nikoli, jde o rozdíl mezi vědomě a odborně formulovanou teorií a pouhým nevědomým, amatérským teoretizováním“ (REDLICH 1965, s. 495). Obrat k antropologii, který ovšem do hospodářských dějin přišel s mnohaletým zpožděním oproti sociálním a kulturním dějinám, je jednou z významných možností, jak se s touto výzvou vyrovnat. Svůj potenciál však zdaleka nevyčerpaly ani různé systémové přístupy navazující na Immanuela Wallersteina a Fernanda Braudela. Hospodářské krize a deprese, jejichž svědky jsme ve stále intenzivnější míře v novém tisíciletí, v každém případě ukázaly, že pro kriticky pojaté hospodářské dějiny se otevřely nové možnosti jak s ohledem na nové konceptuální obzory, tak na jejich společenský význam a poptávku po nich.

TŘÍDA

Michal Pullmann

Analýza společenských tříd patří k nejdůležitějším, zároveň však nejspornějším oblastem historického bádání. Na jedné straně nabízí analytická kategorie třídy přesvědčivý způsob, jak postihnout společenskou diferenciaci a stratifikaci, na straně druhé byl v posledních zhruba sto letech pojem třídy natolik úzce spojen s politickými zápasy, že se mnoha badatelům může jevit jako značně podezřelý až pochybný. Navzdory rozdílům v přijetí třídy jako analytické kategorie i ve vymezení (či implicitním chápání) tohoto pojmu se však jedná o natolik významný interpretační proud, že jej sotva lze pominout.

V nejobecnějším smyslu lze třídu charakterizovat jako analytickou kategorii umožňující vypovídat o skupinách lidí, kteří mají podobné postavení ve vztahu k ekonomickým zdrojům, vzdělání či souhrnu svých společenských kontaktů (GIDDENS 1999, s. 256n). Ať se přikloníme k pojetí třídy jako struktury, která předurčuje sociální identity a kulturní formy, anebo naopak zdůrazníme, že třídy jsou důsledkem schopnosti lidí používat symboly a reprezentace, či budeme hledat jiný přístup, zprostředkující mezi těmito vyhraněnými interpretacemi (CABRERA 2004; JOYCE 1995), týká se většina historických analýz, které užívají kategorii třídy, utváření a proměn společenských skupin, hierarchií mezi nimi a vztahů v jejich rámci.

Ačkoliv největší rozmach pojem třídy zaznamenal v návaznosti na Marxovo dílo, členění společnosti do kategorií má starší původ. Asi nejvýrazněji souvisí s transformací tradiční společnosti, v níž se definice jednotlivce a sociální hierarchie vázaly na představy o cti, které byly u každého stavu spojeny s určitým převládajícím základním principem cti (např. s vazbou na rod či privilegia), ve společnosti moderní, kde jednak vznikaly různé vzorce uznání, jednak se o nich utvářel kritický diskurs (FRASER – HONNETH 2004, s. 181). Sociální historička Mary Poovey (1994) v této souvislosti klade důraz na měřitelnost lidských aktivit a zrod nového typu myšlení o klasifikaci lidí v polovině 17. století. Kolonizace dobytých území, proměna armády a nové ekonomické principy podle Poovey vedly k praxi rozčleňování lidí do skupin na základě jasně měřitelných kritérií – podle kategorizované kvality půdy přidělované na dobytých územích vojákům nebo množství prostředků, které lidé získají díky svým ekonomickým aktivitám. Jedinec přestal být definován představou cti jako ve starším období, jeho hodnota se začala posuzovat pomocí měřitelných kategorií odkazujících k paradigmatu práce –

např. nikoli podle toho, jaká privilegia tradičně příslušela venkovskému společenství, v němž žil, ale podle toho, s jakým výnosem dokázal hospodařit, či – obecněji řečeno – co dokázal „vytěžit“ z přírody. Společenské třídy 19. století – přesněji schopnost roztrždit jednotlivce do kategorií podle takto měřitelných výkonů – se tak nezrodily „z ničeho“. Vycházely z předpokladu, že hodnocení sociálních rozdílů podle kvantitativních principů od 17. století (a výrazně pak v průběhu století 18.) zastiňovalo dřívější kvalitativní kritéria, jako bylo náboženské vyznání, čest spojená se stavovskou příslušností nebo politické spojenectví.

Proč se v 19. století dostala do popředí zrovna kategorie práce? Odpověď lze hledat v dynamice hospodářského růstu, který otevíral otázku rozdělení nadhodnoty. Povahy práce a vztah k jejím výsledkům postupně zatlačovaly význam stavovské sociální stratifikace a stávaly se nejdůležitějším měřítkem pro pochopení konfliktů mezi zájmy různých společenských skupin, které se stále více vnímaly jako nedílná součást, či dokonce samotná podstata výrobních vztahů. Podle Marxe nebylo rozdělení na dělníky a kapitalisty jen nahodilou historickou okolností, nýbrž vyplývalo z odlišného postavení různých lidí ve vztahu k výrobě, výrobním prostředkům a možnosti přivlastnit si nadhodnotu z práce.

Marx rozlišoval mezi „třídou o sobě“, tedy souhrnem lidí, kteří se nacházejí ve stejném postavení v rámci výrobních vztahů, a „třídou pro sebe“, která kromě toho artikuluje i společné zájmy a bojuje za jejich dosažení. Na popisné rovině počítal s existencí různého počtu tříd; buď hovořil pouze o třech třídách (námezdních dělnících, kapitalistech a pozemkových vlastnících, viz MARX 1980), nebo společnost analyzoval detailněji a odlišoval různé skupiny v rámci buržoazie či více zdůraznil sociální význam rolnictva (MARX 1960). Společenský vývoj však podle Marxe směřoval k vyostřování sociálních rozporů, které mělo vést ke zformování pouze dvou tříd se zcela protichůdnými zájmy (tj. dělníků a kapitalistů). Tato polarizace pak měla v budoucnosti vyústit v zásadní konflikt, z něhož se měla zrodit nová společnost překonávající kapitalismus (MARX 1974).

Ačkoliv měla Marxova analýza moderní společnosti jakožto třídní asi největší vliv na konceptualizaci tříd ve 20. století, nepracovali s touto kategorií jen marxisté. Max Weber odmítl chápat třídní konflikt jako hybatele dějin a ani nepovažoval za nutné, aby lidé sebe sama definovali jako příslušníky té které třídy; třídou pro něj byla jakákoliv skupina lidí, která se nachází ve stejném třídním postavení (WEBER 1980). Do popředí Weber kladl „šance“ lidí získat určité statky, rozvíjet své pracovní kvalifikace, dosáhnout podobných životních poměrů a utvářet své životní osudy. Spíše než výrobní vztahy tak pro Webera byly směrodatné vztahy mezi jednotlivci – především blízkost aktérů vytvářející v rámci sdílených sociálních praxí i podobné vzorce jednání, podobné způsoby získávání statků, uplatňování vlastního vzdělání atp.

Historický výzkum tříd po polovině 20. století

Tímto směrem se ostatně ubíralo historické zkoumání společenských tříd v polovině 20. století. Zájem o historickou analýzu tříd za prvé navazoval na snahy o vytvoření protiváhy k marxisticko-leninské ideologii (v níž sice třídní boj hrál důležitou úlohu, ale výklad byl veden příliš silně ekonomicko-deterministicky). Dále vycházel z přesvědčení, že bez vysvětlení toho, jak se historicky proměňovaly

skupinové konstelace (jak se společenské třídy utvářely, vnitřně členily a historicky měnily), lze sotva porozumět moderní společnosti. Pokud však historici chtěli postupovat přesvědčivě, museli ve svém zkoumání zohlednit jak strukturu výroby (a tedy vztah historických aktérů k výrobním prostředkům i jejich místo ve výrobních vztazích), tak životní svět aktérů (zejména jejich schopnost skupinově vyjádřit své zájmy a identifikovat se s příslušnou společenskou třídou).

Velmi vlivným příkladem historického bádání na poli společenských tříd je slavná práce *The Making of the English Working Class* (Utváření anglické dělnické třídy) z pera Edwarda P. Thompsona, publikovaná v roce 1963. Význam Thompsonova neortodoxního výkladu Marxe tkví v tom, že kromě historiků podnítil řadu dalších sociálních vědců, aby promýšleli souvislost mezi sociálně-ekonomickými tlaky (či obecně strukturálními podmínkami, které mohou podmiňovat jednání lidí) a světem zkušenosti (tj. způsoby prožívání a schopnosti vyjádřit své hodnocení a zájmy).

historický
aktér ↑ 98
společnost
↑ 124
politika ↑ 134

Edward P. Thompson ve své monumentální knize *The Making of the English Working Class* (Utváření anglické dělnické třídy, THOMPSON 1963) pojímá třídu nikoli jako strukturu ani jako statickou kategorii, ale jako něco, „co se odehrává“ v sociálních vztazích (IBID., s. 9). Ve svém bádání se soustředí na disparitní a zdánlivě nesouvisějící okamžiky, kdy historičtí aktéři prožívají a artikuluji své skupinové zájmy, a to jak mezi sebou, tak ve vztahu k lidem se zájmy odlišnými. Třídy proto podle Thompsona nejsou jen prodloužením hospodářských vztahů (výroby, vlastnictví, rozdělování atd.), nýbrž se formovaly z „hrubého materiálu“ zkušenosti (tedy ze souboru všech ještě neartikulovaných pocitů, vjemů, sklonů, tužeb atd.); na tomto základě aktéři vnímali společenské poměry své doby jako narušené a byli ochotni vstupovat do konfliktů proti existujícímu řádu a jeho představitelům. Třídní zkušenost je tak sice neoddiskutovatelně předurčena výrobními vztahy, pro historický výzkum je ovšem zásadní ptát se po způsobech, jak lidé v minulosti tuto zkušenost kulturně uchopovali a jak ji hodnotově ukotvovali. Thompson konkrétně zkoumal zkušenost dělníků s námezdní prací – jejich vnímání velkých sociálních rozdílů, jak zakoušeli rozpad tradičních rolí (zejména vznik vrstvy zaměstnavatelů bez tradiční autority a povinností), vlastní závislost na výrobních nástrojích, utužování pracovní disciplíny a monotónnost práce, ztrátu volného času, zaujatost práva atd. Thompson tak přesvědčivě doložil, že vztahy vykořisťování, které jsou základem formování dělnické třídy, nelze pojímat jako derivát hospodářských vztahů, nýbrž že vznikají jako vztahy mezi lidmi a opírají se o specifický morální řád. Teprve když aktéři vztáhnou „hrubý materiál“ své zkušenosti k morálnímu řádu, mohou vyjádřit to, co pocíťují jako vykořisťování, a zasadit se o změnu podle svých představ o spravedlivém společenském uspořádání. Z hlediska pozdějších historických debat je rovněž významné, že Thompson zdůrazňoval kontinuitu protestní kultury a připisoval rozhodující význam pro formování dělnického hnutí v 19. století tzv. plebejskému radikalismu. Pod tento pojem zahrnoval specifické formy protestu řemeslníků ze sklonku 18. století, které rozvíjely raně novověké tradice lidové kultury, především karnevalovou kulturu s jejím modelem „převráceného světa“.

Jakkoliv Thompson vnesl do historiografie a sociálních věd výrazné podněty, zůstala povaha třídních vztahů v moderní společnosti – a zejména vztah struktur a jednání ve výkladu proměn společenských tříd – stále otevřenou otázkou. Kulturalizace společenských tříd byla na jedné straně pro sociální vědce velmi atraktivní, neboť umožňovala vysvětlit utváření a proměny společenských tříd, a přitom se oprostit od deterministického chápání dějin, podle kterého byla příslušnost k třídě nutně dána „objektivními“ faktory. Navíc ukázala prostor, jak historizovat

„třídní vědomí“, které lze jen sotva redukovat na kategorii odvozenou z výrobních vztahů. Na druhé straně se však v následné diskusi o Thompsonově přístupu objevily i hlasy zdůrazňující, že není radno podceňovat hospodářské determinanty vývoje, a že chceme-li vysvětlit vznik a vývoj společenských tříd, nemůžeme strukturu výroby (formy vlastnictví, státní garance atd.) ponechat stranou a pojímat vykořisťování pouze jako vztah mezi lidmi (ANDERSON 1966; JOHNSON 1978; ANDERSON 1980).

Asi nejvýznamnějším představitelem strukturálního pohledu na historické proměny společenských tříd je Jürgen Kocka. Užitečnost kategorie třídy ukázal již ve své první důležité práci, v níž se pokusil vysvětlit proměnu německé společnosti v období první světové války (KOCKA 1973). Přesvědčivě zde doložil, že během války se německá společnost polarizovala do té míry, že se stále jasněji odhalovaly protichůdné zájmy „proletarizované“ části společnosti na straně jedné a těch společenských tříd, které z války buď profitovaly, nebo konzervativně lpěly na dosavadních poměrech, na straně druhé. Tímto způsobem se Kocka snažil vysvětlit rozpad společenského konsenzu o zcela základních otázkách společenského uspořádání (státní uspořádání, povaha vlastnických vztahů atd.) na konci války. Ve svých dalších pracích se Kocka zaměřil i na utváření průmyslového dělnictva v 19. století.

Jürgen Kocka se ve svých pracích *Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800–1875* (Námezdní práce a utváření tříd. Dělníci a dělnické hnutí v Německu v letech 1800–1875, KOCKA 1983) či *Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen. Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert* (Pracovní vztahy a dělnické životy. Základy utváření tříd v 19. století, KOCKA 1990) kriticky vymezil vůči důrazu na kulturní faktory determinující formování tříd. Tato témata jsou sice podle Kocky významná, ale třídní pozice a jejich proměny je podle něj zapotřebí vyvozovat primárně z námezdních pracovních vztahů, nikoli ze souboru zkušeností, světa dělnické představitelství či tradic plebejského radikalismu, jak činil E. P. Thompson. Kocka tedy usiloval o takové pojetí třídy, které se nevzdá představy o rozhodujícím vlivu hospodářství, státu a technologií na diferenciaci společenských tříd. Tento vliv sice podle Kocky není jednosměrný, navíc artikulace třídních zájmů jsou základem toho, že je historikové vůbec mohou analyzovat; přesto však Kocka trvá na tom, že vznik dělnické třídy nebyl pouze souhrnem zkušeností, ale měl svůj předpoklad v demografických změnách konce 18. a začátku 19. století. Rozhodující byl rovněž proces centralizace moderního státu, změny v jeho funkcích, rozvoj kapitalistické výroby a prosazení osvícenských idejí. Pod vlivem všech těchto faktorů se podle Kocky vyvíjela námezdní práce a vytvořila se velká skupina lidí, kteří na ní byli závislí. Teprve v tomto bodě se podle Kocky otevřela možnost, aby se latentní zájmy dělníků proměnily v „třídní vědomí“. Díky němu se pak dělníci v rostoucí míře definovali v kategoriích třídní příslušnosti a byli ochotni vstupovat do konfliktu s jinými sociálními třídami, zejména s kapitalisty (IBID.). Jak Kocka zdůrazňoval i ve svých pozdějších pracích, sounáležitost v rámci tříd a jejich akceschopnost jsou dány zájmy plynoucími ze sdíleného „ekonomického postavení“ (KOCKA 1990). Námezdní vztahy a formy třídního vědomí, které byly vázány na sféru práce, nakonec měly zcela zásadní vliv i na rodinné vztahy, podoby domácnosti, formy komunikace, mobilitu, vzdělání, religiozitu lidí atd., nikoli však vice versa.

V 70. letech se zájem historiků postupně přesouval od továrního dělnictva k dalším „méně úspěšným“ třídním uskupením (BERLANSTEIN 1993). Do popředí badatelského zájmu se dostal konflikt s nastupujícím kapitalistickým systé-

společnost
↑ 124–125

politika ↑ 135
válka ↓ 310

mem, jehož vznik se badatelé pokoušeli vysvětlit pokud možno bez předem ustanovených pojmů jako „námezdní vztahy“ nebo „zkušenost s vykořisťováním“. Historikové a historičky se přitom zaměřili jak na vznik dělnictva jakožto třídy, tak na procesy proletarizace, které postihovaly společenské skupiny, těšící se do té doby ochraně tradičních vazeb. Důraz položili na sféru každodennosti a proměny ve vztazích mezi lidmi – v rodině, trávení volného času, podobách solidarity v lokální pospolitosti atd.

Joan Scott se ve své práci *The Glassworkers of Carmaux: French Craftsmen and Political Action in a Nineteenth-Century City* (Skláři z Carmaux. Francouzští řemeslníci a politická aktivita v městském prostředí 19. století, SCOTT 1974) věnovala dopadům industrializace na dělníky pracující ve specifickém, vysoce kvalifikovaném odvětví francouzského sklářství. Scott ukazuje, že výrobci skleněných lahví poměrně dlouhou dobu odmítali přijmout socialistickou rétoriku a byli vůči zápasům ostatních námezdně pracujících spíše lhostejní, a to až do osmdesátých let 19. století, kdy začali ztrácet kontrolu nad chodem výroby. Teprve když reorganizace výroby, a především mechanizace práce ohrozila hodnotu jejich dovedností, přijali skláři „třídní vědomí“ a začali aktivně vystupovat v dělnickém hnutí (IBID.). Jejich protestní aktivity z 90. let (zejména organizace stávek) pak ovlivnily zakládání odborů a dalších organizací a měly obecnější dopad na šíření socialismu ve francouzských městech. Výklad Scott o pozdním zlomu v angažovanosti sklářů v Carmaux překonává starší přístupy k dějinám třídy v tom smyslu, že velmi zdařile propojuje rovinu reprezentací s rovinou ekonomických zájmů (zde s konkrétním vztahem sklářů k materiálním prostředkům). Autorka tak překlenuje interpretační problém, zda je adekvátní vysvětlovat vznik dělnické třídy v kategoriích výroby (determinujících ekonomických struktur), anebo v kategoriích zkušenosti (způsobů vnímání a skupinově specifických reakcí). Ekonomické prvky podle ní určují soubor zkušeností, na jehož základě mohou vůbec vzniknout motivace pro účast v socialistickém hnutí. Chceme-li však vysvětlit, k jakým formám protestu lidé přistoupili, s kým se spojili a proti komu, musíme rozkrýt svět jejich každodennosti, jejich očekávání a implicitní či explicitní pojetí spravedlivého řádu.

Třída jako praxe označování

V 80. letech se koncepce společenských tříd dostala do jisté defenzivy. Nejvíce to asi souviselo s tím, že se namísto podmíněnosti ekonomickými faktory, zejména charakterem námezdní práce, do popředí dostala představa historiků o autonomii kultury a snaha postihnout místo, kde se generovaly významy. Zkoumání každodennosti nebo zkušenosti vyloučení už historikům nestačilo – chtěli jít dále a kromě popisu zkušeností prozkoumat genezi toho, že aktéři své zkušenosti vůbec byli s to artikulovat. Mnozí historici, jako William Sewell, Joan Scott nebo Patrick Joyce či filosof Jacques Rancière, se v této situaci přiklonili ke zkoumání diskursu, chápaného v zásadě buď jako systém znaků, nebo jako konkrétní jazyková praxe, v níž se generují významy.

Jednalo se přitom o mnohem více než jen o změnu způsobů, jimiž se v historickém bádání rekonstruuje skupinová (třídní) příslušnost. Výkladová změna zasáhla zejména pojetí (námezdní) práce a sociálních nerovností, které přestaly platit jako vnější faktory, určující schopnost lidí formulovat skupinově specifické cíle, definovat se jako příslušníci určité třídy a vymezit se vůči jiným společenským

gender
↓ 198–200
politika ↑ 139
diskurs ↑ 81
společnost
↑ 126–129
historický
aktér ↑ 100

třídám. Nakonec přece i námezdní práce nebo pojetí sociální nerovnosti jsou v tomto pojetí především „systémy znaků“ a výsledky praxí vypovídání.

Pod vlivem jazykového obratu se začalo kritizovat starší pojetí námezdní práce jako faktoru, který by byl vnější jazyku a podmiňoval v třídní diferenciaci i zkušenosti, o nichž historičtí aktéři v pramenech vypovídají. V novém přístupu, opírajícím se o „širší pojetí kultury“, docházelo k určité konfúzi konceptů, využívajících pojmy jako diskurs, jazyk, význam nebo kultura. Setkáváme se zde s představou, že významy, které máme možnost v pramenech sledovat, nejsou ničím neutrálním, jednoznačným ani hotovým, nýbrž jsou samy historicky utvářeny, a to nikoli svým vztahem k nějakému domněle vnějšímu světu (k označovaným jevům), nýbrž svým vztahem k jiným slovům. Navíc se významy neustále mění – v různých situacích mohou stejné znaky nést různý význam, zeslabovat nebo zesilovat působení jednoho významu. Namísto rekonstrukce obsahu, který znaky domněle stabilně nesou, šlo nyní historikům o to, postihnout vznik kategorií klíčových pro schopnost aktérů myslet v třídních pojmech (tedy popisovat sebe sama pomocí kategorií jako námezdní práce, vykořisťování, třídní zájem apod.) a pro vytváření třídní identity (např. SCOTT 1999).

Zkušenost historických aktérů tudíž v tomto přístupu není odsunuta stranou, historici se pouze začali více ptát po původu této zkušenosti (například takové, která vedla dělníky k tomu, že se definovali jako příslušníci dělnické třídy). Dělnická třída je tak pojímána jako specifická diskursivní konstrukce – tedy nikoli již jako výsledek hospodářských podmínek nebo ochoty dělníků artikulovat své sdílené zkušenosti, nýbrž jako výsledek konkrétních zápasů, v jejichž rámci se prosadily jazykové kategorie třídy. Vznik třídy tudíž lze vysvětlit na základě prosazení jistého druhu jazyka, nikoli jako prodloužení hospodářských tlaků (STEDMAN JONES 1983).

Na tomto místě samozřejmě lze namítnout, že se jeden druh determinismu (ekonomický) nahradil determinismem jiným (jazykovým). Většina sociálních historiků si byla tohoto problému vědoma a explicitně zdůrazňovali, že jim nejde o popření sociálně-ekonomických podmínek, natož o soustředění se výhradně na sféru představ (což by bylo radikální rozpracování Thompsonových tezí). Klíčové pro nový přístup bylo, že se sociální realita strukturuje teprve v jazyce a že mezi různými způsoby toho, jak historičtí aktéři konceptualizovali např. sociální nerovnost či nespokojenost s ní, byly zpočátku velké rozdíly. Úkolem historika přitom není absolutizovat jazyk, nýbrž vysvětlit, proč se myšlení v určitých kategoriích prosadilo a v jiných nikoli nebo proč jsou způsoby, jak různé skupiny artikulovaly nespokojenost, tak rozdílné.

Např. Stedman Jones rozvíjí přístup E. P. Thompsona v tom smyslu, že plebejský radikalismus považuje za klíčový pro utváření dělnického hnutí, soustřeďuje se ovšem především na jazyky, jejichž prostřednictvím se artikuloval útlak (*languages of class*) – nikoli na festivitní tradice řemeslníků a na jejich morální ekonomii, nýbrž na samotný jazyk morálního řádu (IBID.). Díky této změně perspektivy se otevřely nové možnosti pro výklad geneze dělnického hnutí. Vznik dělnické třídy totiž vůbec nemusel být důsledkem prosazení konfliktu zájmů mezi zaměstnavateli a zaměstnanci (tedy mezi kapitálem a prací, jak zdůrazňovali marxisté), nýbrž mnohem spíše závisel na přístupu aktérů k politickému rozhodování; zatímco jedni při něm zastoupeni byli, druzí z něj byli vylučováni. Např.

gender ↓ 200
společnost
↑ 126

politika
↑ 135–136
společnost
↑ 126

chartismus tak navazoval především na tradice britského radikalismu 18. století a nevyplýval automaticky z povahy námezdní práce. Byl protestem těch, kteří vyjadřovali své vyloučení z možností politického rozhodování, a s kritikou kapitálu se podle Jonese spojoval až druhotně.

Patrick Joyce se pak výrazněji než Stedman Jones soustředil na skutečnost, že v dělnickém prostředí společně existovaly a dlouho soupeřily různé jazyky a identity. Důraz na pluralitu jazyků a identit uvnitř dělnického hnutí ještě více oslabil vzájemnou determinovanost vztahu mezi sociálními strukturami (v tomto případě významem námezdní práce) a kulturními vzorci (hodnotami a symboly dělnického hnutí). Zájmy dělníků podle Joyce nelze odvodit ani z „objektivní“ struktury hospodářských vztahů, ani ze „subjektivních“ zkušeností dělníků s námezdní prací. Namísto kauzálního pojetí (v němž jako příčina vzniku dělnické třídy vystupují buď námezdní vztahy, anebo zkušenosti dělníků s nimi) se Joyce (1991) pokusil ukázat, že společenské třídy jsou (v tomto případě poměrně vágně definované) „diskursivní konstrukt“, jehož podoba se měnila v návaznosti na způsoby užívání dosavadních symbolů, představ a hodnot, jejichž význam se navíc neustále proměňoval. Joyceův přístup měl dalekosáhlé důsledky pro pojmání dělnické třídy a možnost vysvětlení jejích historických proměn. Joyce zdůraznil proměnlivost toho, čemu se v marxistickém slovníku dříve říkalo „třídní vědomí“. Dělnická třída podle něj neměla pevnou identitu a nesdílela jednotné a pevně stanovené významy; její podoby se proměňovaly v závislosti na tom, jak historičtí aktéři nejednoznačně a tvořivým způsobem nakládali s existujícími symboly a hodnotami.

Konceptualizace třídy v současné historiografii

Jazykový obrat měl na konceptualizaci společenských tříd rozporuplný dopad. Na jedné straně podnítl zájem historiků o jazykovou podmíněnost toho, že historičtí aktéři byli schopni vyjádřit své skupinově specifické zájmy. V takovém případě bychom skupinové zájmy mohli už jen těžko pojímat jako pouhé prodloužení ekonomických tlaků. Abychom vysvětlili schopnost aktérů třídně definovat své zájmy, potřebujeme prozkoumat také to, jaké významy přiřkládali slovům a jak se tyto významy proměňovaly v čase. Jazykový obrat však, na straně druhé, zpochybnil nejen ekonomickou podmíněnost skupinového jednání lidí, ale postupně i kategorii třídy jako takovou. Pokud autoři, kteří rozvinuli tento kritický argument, pojmají skupinovou solidaritu pouze jako proces a současně výsledek praxe označování, proč by pak vůbec ve vztahu ke specifické skupině lidí museli používat kategorii třídy? Z toho vyplývají další znepokojivé otázky. Je-li třída jen konstruktem, a nikoli společenskou formací, definovanou vztahem k práci a výrobním prostředkům, má vůbec smysl tuto kategorii užívat pro analýzu společnosti a její stratifikace? Nebylo by lepší kategorii třídy zcela opustit a zkoumat spíše nikdy nekončící formování a přetváření různých skupinových konstelací, odvíjejících se výhradně od aktuálních jazykových praxí?

Výzkum reagující na jazykový obrat navíc paradoxně odhalil, že nelze beze zbytku odmítnout ani otázku historické kontinuity. Vždyť i ti historikové a historičky, kteří radikálně rozpracovali východiska jazykového obratu, nakonec zdůrazňovali návaznost dělnického hnutí a dělnických třídních identit na plebejský radikalismus 18. století (a nikoli zlomy či diskontinuity). V současném bádání

o třídách představuje jeden z hlavních trendů právě hodnotová kontinuita skupin kritizujících bídu a společenskou nerovnost. Pojem třídy se přitom stále užívá, ale jeho analytická váha se postupně oslabuje; hlavním předmětem zájmu se stává historická geneze hodnot a jejich směřování. Historický vývoj pak již není pojímán jako výsledek „zlomu v diskursu“, ale naopak jako důsledek identifikace lidí s jejich třídně specifickým jednáním. Tím tyto nejnovější práce (alespoň implicitně) otevírají otázku možných vnitřních vazeb mezi pluralitně pojatými a vnitřně nestabilními třídními jazyky (ELEY – NIELD 2007, s. 163–176) a problém delších historických procesů a kontinuit, včetně například souvislosti mezi emancipačním nábojem křesťanského univerzalizmu a snahami o socialistickou emancipaci dělnictva (STEDMAN JONES 2010).

Gareth Stedman Jones se na pozadí výše zmíněných dvojsečných důsledků jazykového obratu pro zkoumání třídy přiklonil ke studiu historické geneze pojímání bídy jako něčeho odsouzeníhodného. Pojem třídy Jones vymezuje velmi obezřetně v návaznosti na to, do jaké míry byly sociální nerovnosti ve své době považovány za „zřejmé“, a tudíž bylo možné je artikulovat a kritizovat (STEDMAN JONES 2004). Jinými slovy, do středu výkladu se dostává otázka, kdy a jak historičtí aktéři dokázali identifikovat utrpení jako sociální problém a v návaznosti na to byli schopni formulovat nároky na větší uznání a plnější účast na rozhodování ve společnosti. Rovněž zde ztrácí třída své centrální výkladové postavení a stává se spíše pomocným nástrojem pro vymezení skupinové diference moderní společnosti. Ve své analýze Stedman Jones také naznačuje, že naše současné tázání po těchto otázkách do velké míry závisí na tom, jak se bída pojímala v 18. a 19. století – dobové postoje a jejich příspěvek k rozvoji emancipačních snah či ke stvrzování vzorců uznání bychom v tomto pojetí neměli definovat apriorně (objektivisticky, „předempiricky“), ale spíše je chápat jako formu sebe-reflexe a výsledek naší vlastní kritiky sporných (či přímo nelegitimních) podob materiální bídy. V tomto smyslu by pak došlo k setřetí hranice mezi deskriptivním a normativním přístupem.

gender
↓ 201–203

Jiný způsob, jímž lze dnes využít analytický potenciál kategorie „třídy“, se opírá o pokusy propojit ji s analýzami jiných diferenčních diskursů a ideologií (např. genderu či etnicity). Kathleen Canning kupříkladu zdůrazňuje, že různé způsoby vypovídání o nerovnosti – třídní, rasové, etnické, generační nebo genderové – se v minulosti velmi výrazně prostupovaly, takže nelze hovořit o homogenní identitě. Produkce genderu v rámci dělnictva podle Canning koncept „třídy“ neoslazuje, spíše upozorňuje na „širší terén institucí, hnutí a jazyků“, které spoluurčovaly vnímání třídních nerovností a v důsledku toho i podoby zápasů za jejich zmírnění či překonání (CANNING 2006).

Ať tak či onak, kategorie třídy se dnes obvykle podřazuje pod tázání, která mají obecnější výkladový nárok – ať už se jedná o vývoj morální kultury nebo komplexně koncipovaných identit. Hlavním důvodem jisté obezřetnosti, s níž dnes historici ke kategorii třídy přistupují, je nejspíše původ této analytické kategorie v paradigmatu práce, které mělo vysvětlit schopnost aktérů jednat v návaznosti na jejich možnosti ovládnutí světa, který je obklopuje. V současné sociálněvědním výzkumu naopak převládá paradigma intersubjektivní (jazyka, komunikace nebo uznání), které klade schopnost aktérů jednat do vztahu ke sféře jazyka nebo pospolitosti. Analýza sociálních nerovností, dosud podřazených

pod kategorii sociálních tříd, sice v současné světě neztrácí na aktuálnosti a naléhavosti, historický výzkum však bude nejspíše klást stále větší důraz na podoby sociálních interakcí a sledovat jejich souvislosti s vývojem hodnotových představ o spravedlivé společnosti.

GENDER

Lucie Storchová

Samotná definice pojmu gender je úzce spojena s proměnami konceptualizací, které budou nastíněny níže. Jako analytická a diferencní kategorie se gender v historickém výzkumu etabloval až pod vlivem jazykového obratu ve druhé polovině 80. let minulého století, jakkoliv byl v angloamerické historiografii používán již dříve. *Gender history* tudíž v současném smyslu slova v období před jazykovým obratem vlastně neexistovala a níže budeme o této fázi psát jako o *women's history*. V historickém bádání se dnes pod pojmem gender rozumí historicky a kulturně specifické, relační vědění o vnímaných pohlavních diferencích, které slouží jako důležitý prostředek, jak vyjadřovat mocenské vztahy a organizovat společnost; v součinnosti s jinými diferencními diskursy umožňoval gender historickým aktérům uchopit a utřídit žitou zkušenost stejně jako definovat sebe sama. Pro historiky a historičky se přitom nabízí řada možností, jak produkci genderu, tedy příkládání genderovaných významů („genderování“, „genderizace“) analyzovat v konkrétních historických situacích a (kon)textech.

V různých regionech a akademických kulturách se ovšem gender vždy nepojímal (a často ani dnes nepojímá) tímto způsobem, což může být při četbě textů, v nichž se tento pojem vyskytuje, matoucí. Např. v anglofonních oblastech se pojem gender v sociálních vědách do poloviny 80. let užíval jako politicky korektnější označení pro „muže“ a „ženu“ či jako protiklad vůči pojetí, že jsou muži a ženy, jejich vztahy, role atd. determinováni biologicky. V německojazyčné historiografii se zase používá pojem *Geschlecht*, který označuje současně biologické pohlaví i kulturně a sociálně utvářenou pohlavní roli (HAGEMANN – QUATAERT 2008, s. 18), což v historiografii vedlo ke snaze o precizní a jednoznačné vysvětlení toho, jakým způsobem se s pojmem nakládá. Současně se ovšem i v německém bádání během 90. let objevil anglický výraz *gender*, který reaguje na stávající angloamerické diskuse. Zajímavá je rovněž situace v těch jazycích, kde byl převzat původní anglický tvar slova, aniž by ovšem existovalo jeho starší užívání mimo vědecký diskurs, což je ostatně také případ češtiny. Novotvar gender se zde v sociálních vědách i historické vědě prosadil jako badatelský nástroj (ať už odkazuje k jakékoliv fázi teoretických debat), ale postupně se nereflektovaně stává běžným i v mediálním diskursu.

V případě *gender history* se navíc možná ještě výrazněji setkáváme s jevem, který je typický i pro některá ostatní hesla této knihy – proměny v pojetí genderu

jsou za posledních dvacet let natolik dynamické, že je nelze vztáhnout k celému akademickému poli historické vědy. „Postscottovské“ pojetí, o němž bude řeč níže, je sice v dnešní době nevlivnější, ale současně existuje celá řada „škol“, které například stále praktikují dějiny žen (ať už se k genderové analýze hlásí nebo ji explicitně odmítají ve snaze netupit ostří feministické politické akce, případně svůj vztah k ní nevyjasňují z důvodu akademických tradic). Tak široké spektrum přístupů k *gender history* nelze na následujících stránkách v úplnosti pojednat, soustředíme se proto na to, jak se většinový výzkum vyvíjel před tematizací genderu jakožto analytické kategorie do konce 80. let a jaká vlivná pojetí genderu se v historiografii prosadila od 90. let. Badatelské nakládání s pojmem gender navíc je, patrně i proto, že se jedná ze své podstaty o aktivitu politickou, a tudíž v očích mnoha akademiků a akademiček „zatíženou“ mimovědeckými zájmy, velmi úzce navázáno na politiku institucí a rozdílné akademické tradice, což je další komplikovaná výkladová rovina, jíž se v této knize cíleně nevěnujeme.

Dějiny žen, dějiny pohlaví

Fázi před jazykovým obratem, kdy se sice pojem gender v angloamerické historické vědě již používal, ale teprve se diskutoval jeho analytický potenciál, lze nazvat dějinami žen (*women's history*, *Frauengeschichte*). Dějiny žen se etablovaly od počátku 70. let, kdy historickou vědu ve Spojených státech a západní Evropě ovlivnila druhá vlna feminismu. Hlavním cílem dějin žen bylo „odkrývat“ konkrétní osudy, specificky ženské aktivity a prožitky, které starší bádání z různých ideologických pozic umlčovalo, a tyto ideologické pozice pojmenovat. Dějiny žen často vycházely z předpokladu tzv. separátních sfér, tedy odděleného mužského a ženského světa. Na abstraktnější rovině s sebou „pátrání po ženách v dějinách“ přineslo např. přehodnocení starší androcentrické periodizace. Již v rané fázi dějin žen byl rovněž diskutován postulát objektivit historického bádání a stále hlasitěji zaznívalo volání po politicky uvědomělé volbě výzkumných témat a postupů. Historický výzkum v tomto pojetí nesmí být samoúčelný a měl by vést k demokratizaci samotné vědy stejně jako k politickému sebeuvědomění žen – i prostřednictvím toho, že se jejich dějiny teprve začínají psát.

Dnes již čítankovým příkladem raných dějin žen je esej Joan Kelly „Did Women Have a Renaissance?“ (Měly ženy renesanci?, KELLY 1984) publikovaná poprvé v roce 1977, v níž se zpochybňuje údajně univerzálně platná periodizace založená na politických dějinách a aktivitách „velkých mužů“. Kelly si v ní klade otázku, zda vůbec ženy (chápané jako poměrně homogenní skupina) „měly renesanci“, a odpovídá na ni záporně s odkazem na takové jevy jako asymetrická regulace ženské sexuality či potlačování ekonomické, politické a kulturní role ženy v renesanční společnosti, jakkoliv se pozdějším badatelům a badatelkám jevila „pokroková“. Z pohledu renesančních žen, které se postupně začaly stávat estetickým objektem, jako by se jedna z největších „civilizačních epoch“ v dějinách lidstva vůbec neodehrála.

S etablováním dějin žen jako nové akademické disciplíny – která mimochodem nezřídka narušila stávající akademické tradice, složení akademických obcí atd. – pak kromě intelektuálních debat souviselo i zakládání specializovaných pracovišť a publikačních platform. Dějiny žen se v první fázi soustředily na

opomíjená „ženská témata“ a „ženský prvek“ v dějinách, teprve postupně se bádání muselo vymanit z pojetí ženy jako oběti patriarchálního útlaku. Z hlediska témat se v první fázi jednalo především o významné ženské osobnosti (biografie první lékařek, vědkyň, cestovatelek apod.) nebo obecněji o dějiny pronásledování (např. čarodějnických procesů), boje o volební právo, emancipace či ženské profesionalizace v 19. a na počátku 20. století. Navzdory emancipační rétorice zůstával patriarchální útlak přítomný i v těchto výkladech, neboť byl nejen nedílnou součástí „ženských osudů“, ale sloužil i jako kontrastní definiční plocha, vždy přítomná v pojmenování témat „ženského světa“. Dějiny žen začaly být poměrně rychle podrobovány teoretické i metodologické kritice, a přestože se do konce 70. let většina projektů na poli dějin žen orientovala na paradigma útlaku, zvyšoval se zejména v USA cit pro difference v samotné zkoumané skupině „ženy“, především pokud jde o etnicitu, „rasu“ či sociální hierarchie.

Již od poloviny 70. let se v rámci dějin žen stále častěji objevovaly pokusy o náročnější teoretické zakotvení. Za zlomové lze s odstupem let považovat dva texty: za prvé studii Gerdy Lerner „The Challenges of Women's History“ (Výzvy dějin žen) z roku 1977, která zdůrazňovala nutnost překročit pojetí historie jako *herstory* a zkoumat ženskou zkušenost a kulturní utváření genderu (chápaného jako protiklad k biologickému pohlaví) (LERNER 1979). Ještě větší ohlas pak znamenala o rok starší programová studie Natalie Zemon Davis nazvaná „Women's History in Transition: The European Case“ (Měníci se dějiny žen. Případ Evropy, DAVIS 1975). Davis v ní především odmítla zkoumat dějiny žen odděleně od mužského světa, a tím i samotný koncept separátních sfér. Místo toho navrhovala se dále soustředit na vzájemnou interakci mužů a žen, na dopady příslušnosti k pohlaví na každodenní život historických aktérů a na změny v představách o mužských a ženských rolích, pravidlech chování a významech, které se pohlavním rolím připisovaly. V určitém smyslu se mělo jednat o „dějiny obou pohlaví“, v nichž se zdůrazňuje jejich historicky a kulturně podmíněná rozdílnost, ale současně i praxe soužití. Navzdory obratu ke kultuře v sobě toto nové pojetí neslo i prvky biologismu. Ačkoliv Davis svá východiska aplikovala na výzkum raně novověkých společností, jedná se v podstatě o binární model, který přenáší moderní (poosvěcenskou) imaginaci pohlavní dichotomie založenou na biologickém dimorfismu na významotvorbu, jednání a prožívání ve starších obdobích. Jako velmi vhodné se pro konkrétní uplatnění tohoto konceptu ukázaly dějiny každodennosti a mikrohistorie v nejširším smyslu slova; sama N. Zemon Davis napsala několik knih, v nichž tematizuje životní zkušenost raně novověkých žen v kontaktu s jinými ženami i muži, stejně jako dobové možnosti a praxe jednání, vycházející z pohlavní identity a s ní spojených společenských očekávání. Právě pojetí Davis přitom do dnešní doby ovlivňuje historický výzkum ve většině středoevropských zemí, ale také třeba ve Francii.

V knize *Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives* (Ženy na okraji. Tři životy v 17. století, DAVIS 1995) Natalie Zemon Davis ukázala na příkladu životních osudů tří „silných žen“ z konce 17. a průběhu 18. století (židovské obchodnice Glíkl Bas Judah Leib, voršílky-misionářky Marie del'Incarnation a protestantské malířky a autorky přírodovědných pojednání Marie Sibylly Merian), jak se ženy různých vyznání pohybovaly na zdánlivém „okraji“ velkých dějin a pomocí jakých strategií se snažily ze svých pozic získat maximum výhod. Jak Davis naznačuje v úvodním fik-

tiálním dialogu se svými „hrdinkami“, nechce čtenářům a čtenářkám ukazovat, jak byly ženy v systému patriarchálního panství utlačovány, nýbrž jak sebevědomě aktivně jednaly v kontextu hodnot daných společností, a někdy i v rozporu s nimi. Na pozadí konkrétních ženských životních osudů se ukazuje fungování společností, v nichž se pohybovaly, především v oblasti rodinných vztahů. Davis ve výkladu používá pojem gender v duchu svých programových textů jako synonymum pro „kulturně a historicky podmíněnou (ženskou) pohlavní roli“, např. v rámci obratu „překročit hranice vlastního genderu“ (IBID., s. 22, 155–156). S pohlavní rolí implicitně spojuje kromě životních strategií svých hrdinek i jejich odstup od dobových mocenských („maskulinních“) struktur a diskursů. To se ukazuje např. v pasážích popisujících, jak se Marie del'Incarnation jakožto žena dokázala vyhnout negativním generalizacím o indigenním obyvatelstvu a jeho životě, jak Merian nabídl ve svých entomologických pojednáních „ekologickou vizi“ místo klasifikací, hierarchií a taxonomie (typických pro dobovou „mužskou“ přírodovědu) nebo jak během své expedice po Surinamu vedla při poznávání zdejší přírody dialog s místním obyvatelstvem a nechala „hlas druhého“ zazní i ve svých pojednáních (IBID., s. 116–117, 151n, 181n).

Za příklad aplikace dějin pohlaví lze považovat i bestseller z pera Natalie Zemon Davis *The Return of Martin Guerre* (Návrat Martina Guerra, DAVIS 1983). Kniha bývá často považována za ukázkou mikrohistorického přístupu, ale v rámci „proslulé kauzy“ o osvojení cizí identity autorka vykresluje především obraz aktivního utváření ženského osudu, motivací a strategií ženského jednání ve specifickém kontextu hodnot raně novověkého vesnického společenství. Po celou dobu hlavní hrdinka Bertrande de Rols jakožto „tvrdohlavá žena kalkuluje a spřádá své plány“ (IBID., s. 61). Již ve chvíli, kdy se mladička Bertrande nenechá rodinou donutit, aby opustila nenaplněné manželství s Martinem Guerrem, poprvé dokazuje svou „snahu udržet si dobrou pověst, svou tvrdohlavou nezávislost a realismus ohledně možností jednání v mezích předurčených ženě“ (IBID., s. 28). Poté, co ji manžel na mnoho let opustil, se její sny o lásce naplní díky Arnauldovi de Tilth, jehož vesnické společenství navzdory pochybnostem přijme jako navrátilivšího se Martina Guerra, a to právě i díky Bertrandině aktivitě. Na pozadí výkladu o hodnotách vesnického společenství, jeho ženském světě či šíření protestantismu ve vesnickém prostředí se v celém příběhu primárně jedná o Bertrande a strategie a limity jejího jednání, dané ženskou pohlavní rolí. Osou příběhu je ženská hrdinka a její (sebe) vědomá aktivita při boji o zachování vlastní cti, při legitimizaci nového vztahu (z textu vyplývá, že si falešné identity nového Martina „musela“ být vědoma), a především při obrátném jednání během soudního líčení – až do osudného momentu, kdy se objeví pravý Martin a navzdory nadcházejícímu životnímu neštěstí Bertrande nezbyvá než změnit strategii, zachránit svou čest i majetek a přesvědčit soud o vlastním omylu v „dobré víře“.

V návaznosti na Davis se o prosazení konceptu „dějin obou pohlaví“ ve středoevropském prostředí zasloužila především Gisela Bock (1989), a to včetně významu, který připisovala výzkumu ženské zkušenosti, kulturnímu utváření pohlavních normativů či interakce mezi pohlavími. Vzhledem k množství historické produkce, která vznikla do poloviny 90. let na poli dějin pohlaví, je poměrně obtížné posoudit např. tematické okruhy či historické epochy, v jejichž výzkumu se ten který proud prosadil nejrychleji. S trochou opatrnosti lze snad tvrdit, že dějiny pohlaví se obecně často propojovaly s mikrohistorií a studiem každodennosti a na rozdíl od dějin žen se uplatnily nejen v pracích k období moderny, ale i v bádání o raném novověku (jejich přehledy srov. ULBRICH 1991; 1994) a dále že velkou setrvačností dějiny pohlaví prokázaly v německém a středoevropském prostředí.

kultura ↑ 148
historický
aktér ↑ 98

zbožnost
↓ 332–333

Příkladem uplatnění dějin pohlaví je německojazyčná historická antropologie, která se v pojetí Richarda van Dülmena (2002) – více než např. Hanse Medicka (1989) – v 90. letech přiklonila k hledání spíše stabilních a sdílených vzorců chování a prožívání než k jejich radikální singularitě a rozdílnosti. Spíše než ucelený konceptuální rámec (HABERMAS 1993) spojil nakonec celý obor sdílený „katalog témat“, mezi něž jsou tradičně řazeny rodina, dětství, stáří, narození a smrt, tělo, sexualita, zbožnost a mnoho dalších. „Pohlavnost“ nemá být determinována biologicky, má být kulturním konstruktem závislým na historickém kontextu. „Kulturní pohlaví“ předurčuje rozdílné vzorce vnímání a komunikace u mužů a žen, je základem jejich odlišné životní zkušenosti, emocionality, vztahu k vlastnímu tělu, dětem atd. Základní charakteristikou „pohlaví“ je přitom jeho interakce s „druhým pohlavím“ a na tomto podkladu se nabízí možnost rekonstruovat mužský a ženský „životní svět“. Výzkumy životního světa raně novověkého obyvatelstva většinou v 90. letech pracovaly s kategorií „pohlavního řádu“ (pod vlivem prací Heide Wunder, především WUNDER 1992; 1998), nebo přinejmenším s kategoriemi „pohlavní specifičnosti“, které tento řád předpokládají. Předmětem analýzy se stává buď přímo interakce mezi pohlavími v rámci „pohlavního řádu“, nebo různorodé projevy internalizace tohoto řádu – ať už z hlediska společenských rolí, prožívání či jednání.

Gender jako analytická kategorie

Trend „dějin pohlaví“ se v historické vědě změnil až s výraznější recepcí přelomové studie Joan W. Scott o genderu jako analytické kategorii na počátku 90. let, kterou v rychlém sledu vystřídaly diskuse o konceptu tzv. performativity genderu. Pojetí Scott je příkladem přínosu jazykového obratu pro konkrétní historický výzkum (v jejích textech je rozpracováno především Foucaultovo pojetí moci a derridovský dekonstruktivismus; SCOTT 1986; 1999). Ačkoliv se již dříve objevovaly kritiky dějin žen kladoucí důraz na dobový význam „kulturního pohlaví“, teprve po publikování studie „Gender: A Useful Category of Historical Analysis“ (Gender – užitečná kategorie historické analýzy, 1986) lze uvažovat o existenci *gender history* ve smyslu, jak je definována v úvodu hesla. V průběhu 90. let se pak gender prosadil jako „nepostradatelná kategorie historické analýzy“ (OPITZ 2001; 2005), jakkoliv pojetí Scott ve své době sklidilo řadu kritik.

Ve své studii Scott definovala podmínky, kritéria a možnosti užití genderu jako analytické kategorie pro historický výzkum. Na rozdíl od badání na poli dějin žen nejde Scott o to, objevovat „opomíjená témata“ z oblasti vztahů mezi mužem a ženou, která pouze reprodukují zdánlivou „přirozenost“ dichotomií stojících v jejich pozadí. Dějinám žen se navíc navzdory étosu feministického politického programu nepodařilo zvrátit androcentrické metanarativy ani reflektovat klíčové kategorie vlastního výzkumu (včetně samotné kategorie „ženy“ či pojmu gender, chápaného dosud jen jako soubor pohlavně specifických rolí, tedy jako „kulturní pohlaví“ stojící v protikladu k biologickému). Zcela nezodpovězená zatím zůstávala i nejpálčivější otázka – jak se v dějinách utvářelo vědění o pohlavní diferencii a jak strukturovalo společenskou organizaci, jednání, vnímání i sebedefinice historických aktérů.

Scott definuje gender jako historicky a kulturně specifické vědění ustanovující významy pohlavní diference, jež jsou jádrem sociální a politické organizace daných historických společenství („konstitutivní prvek sociálních vztahů založený na vnímaných rozdílech mezi pohlavími“) a současně jsou velmi významným prostředkem, jak artikulovat moc („primární způsob označování mocenských vztahů“) (SCOTT 1986, s. 1067; 1999, s. 42). Moc se produkuje prostřednictvím významů vznikajících vnitřní diferenciací (definic negujících, potlačujících, kontrastujících či vylučujících své vnitřní protiklady a antitetické reprezentace, jež jsou jejich předpokladem); změny v reprezentacích moci jsou propojeny s tím, jak se proměňují organizace dobových sociálních vztahů a „uspořádání světa“, od nichž nelze genderované významy oddělit. Gender tak není dán biologicky; právě naopak, v jejím pojetí jde o sociální a diskursivní konstrukt, který se „přikládá“ na označovanou věc či osobu, a to jak v současných, tak v historických společnostech. Středem autorčina zájmu jsou právě procesy a mechanismy produkující gender, pravidla či bariéry, v závislosti na nichž se genderované významy utvářely v konkrétních historických situacích, a otázka, jak tyto významy fungovaly a jaké měly dopady na konkrétní sociální vztahy, praxe i obecnější organizaci historických společností.

S odvoláním na tuto studii se historické bádání posunulo k pojetí genderu jako zásadní kategorie, která spoluutváří mocenské vztahy a následně organizuje sociální svět a sebepojímání jednotlivců, a to prostřednictvím procesů označování a symbolických systémů. Scott (1999, s. 43–44) rozlišuje čtyři roviny, které se spolupodílejí na genderování a fungují propojeně, jakkoliv třeba ne vždy ve stejnou chvíli. 1. První z těchto rovin představují dobově a kulturně „dostupné“ symboly, které v dějinách umožňovaly artikulovat symbolické reprezentace a vypovídat tak (rovněž) o pohlavní diferencii. Význam připisovaný těmto kulturním symbolům je ovlivněn určitými normativními koncepty, které jsou vyjádřeny formou doktrín (typu binární opozice) a limitují výkladové možnosti symbolických reprezentací. 2. Z hlediska historického výzkumu je přitom zásadní, jak se ve společnostech tyto normativní koncepty vyjednávají, respektive výzkum by se měl soustředit na konkrétní okamžiky vyjednávání, v nichž docházelo k potlačení významových možností (jak se ukáže níže, Scott tento analytický přístup aplikovala např. na výzkum vyjednávání definice „pracující třídy“ v 19. století). 3. Produkci genderu dále ovlivňuje celá řada sociálních institucí a forem sociální organizace, jejichž prostřednictvím se gender vyjednává a produkují se tak mocenské vztahy. 4. Poslední rovinu genderování představuje utváření subjektivní identity.

V tomto bodě je zapotřebí připomenout, že se Scott v tematizaci genderu jako analytické kategorie (kritizující a komplikující dějiny „mužů“ a „žen“) nikdy nevzdala feministického postulátu politické angažovanosti historické vědy. Právě naopak – gender v jejím pojetí je sofistikovaným základem pro feministický projekt politické a sociální rovnosti. Především proto, že na příkladech procesů utváření významů a jejich dopadů na mocenské vztahy v dějinách nabízí interpretační nástroje pro symbolické systémy a distribuci moci v současnosti. Navíc její pojetí genderu umožňuje reflektovat, že i historiografie je specifickým diskursem pohlavní diference a je v tomto smyslu vždy politickou praxí.

třída
↑ 189–191

Ve své klasické práci *Gender and the Politics of History* (Gender a politika historie, SCOTT 1999) se J. W. Scott pokusila prostřednictvím genderu jako analytické kategorie rekonceptualizovat dějiny pracující třídy v 19. století. Do svého rozboru zapojila všechny roviny genderování nastíněné v hlavním textu. Na rozdíl od staršího výzkumu se tedy nezabývala pouze proměnami v sociální organizaci pohlaví (v postavení mužů a žen v dělnickém prostředí a jejich vztahů, případně rolí, které historičtí aktéři hráli a jež se od nich očekávaly). Nevěnovala se ani doplnění (nápadně absentujícího) ženského prvku do stávajících dějin dělnických hnutí. Místo toho se v nejobecnější rovině soustředila na diskursivní procesy produkující společenskou nerovnost – jak se v „rétorice třídy“ etablovaly významy a jak se utvářely, fixovaly a legitimizovaly mocenské koncepty, jak byly prostřednictvím této rétoriky utvářeny zájmy, zkušenost a identita dělnictva i samotná sociální nerovnost. Koncept třídy se v průběhu 19. století formuloval v celospolečenském souboji o definice, v souboji, jenž byl vymezen určitými jazykovými možnostmi a v němž byly přítomné odkazy na pohlavní diferencii. Femininní kódování určitých konceptů a významů, či dokonce konkrétních skupin mělo za důsledek jejich marginalizaci; koncepty a významy kódované maskulinně se naopak nezřídka naturalizovaly. Kategorie pracující třídy jakožto genderované konstrukce organizovala zkušenost a sebeidentifikace historických aktérů a akterek. Způsoby, jak gender fungoval při definování pracující třídy a jejich významů, tedy podmiňovaly zkušenost dělníků, existující právě jen prostřednictvím interpretačních definic, konceptů a příběhů uspořádaných rétorikou třídy.

V dobových i pozdějších reprezentacích pracující třídy se femininita stala klíčovou figurou a prostředkem významové diferenciaci. Např. analýza textů chartistického hnutí ukázala, jak chartisté vlastní pojetí třídy kódovali maskulinně (prostřednictvím apelů na sdílenou ekonomickou, politickou a sociální „zkušenost“ pracujících s kategorií výdělku) a své ideové konkurenty (utopické socialisty, sociálně kritická náboženská hnutí) vylučovali tím, že je genderovali femininně a dehonestovali jejich program, založený na vizi komplementarity a harmonie. V této diskursivní logice se tedy základem třídy stala maskulinně kódovaná „produktivita“ a „pracovní aktivita přinášející výdělek“. To plně vychází z dříve etablované a naturalizované praxe pohlavně specifické dělby práce v rodině (IBID., s. 65), kde každý člen rodiny včetně dětí vykonával řadu pracovních aktivit s různými typy kapitalizace, ale jako výdělečná se hodnotila práce otce rodiny. V důsledku chartistického pojetí a genderovaných významů produkovaných v jeho rámci byly dělnická třída i celé dělnické hnutí univerzálně kódovány maskulinně – tímto prizmatem se pojmenovávaly „dělnické problémy“, což také ovlivnilo kritiku kapitalismu stejně jako konkrétní (sekulární a racionální) politické akce dělníků a na ně reagující konzervativní vize sociálního řádu a mediální reprezentace. Příslušníky dělnické třídy, jejími politickými reprezentanty se mohli stát pouze muži. Platí to ostatně i pro starší historiografii, která ne-reflektovaně přejímala jazyk i symbolické strategie dobových aktérů a v důsledku toho ani nemohla ženské dějiny dělnického hnutí rozvíjet.

Performativita, intersektionalita

Koncept performativity genderu Judith Butler se v evropské – především německé – historické vědě začal diskutovat a recipovat paralelně s texty J. W. Scott (ačkoliv nebyl přijímán stejně, protože je z hlediska tehdy praktikovaných dějin žen o poznání radikálnější). Vliv na historickou vědu mají obecně knihy J. Butler z 90. let spíše než její pozdější práce. Již v prvních studiích se Butler vymezila proti pojetí identity jako stabilního „jádra“, z něhož by vycházelo jednání, prožívání a zkušenost jednotlivce (BUTLER 1990a; 1990b). Genderování se netýká „jen“ individuální identity, sociálních organizací či sdílených symbolických modelů a in-

diskurs
↑ 85–86

terpretačních schémat, ale i samotného těla (BUTLER 1993). Rovněž biologické pohlaví je (stejně jako gender) formou (situovaného) vědění, je výsledkem připisování významů, je artikulováno jazykem a historicky se proměňuje. Pohlavní diference je také jazykově a diskursivně produkována prostřednictvím diferenciací. Z tohoto hlediska je pak pro historiky a historičky zásadní nejen otázka po pravidlech těchto výpovědí a po sociálních institucích, které k pohlavní diferencii v minulosti odkazovaly a prosazovaly ji, ale i otázka, jak se artikulace pohlavní diference vztahovaly k jiným diferencním kategoriím. „Danost“ a „samozřejmost“ biologického dimorfismu je pouze zdánlivá, pohlavní diference se prostřednictvím řady procesů vписuje i do konkrétních těl, jež jsou jakousi „fólií“ a jejichž materialita se produkuje prostřednictvím řečových aktů (BUTLER 1997b). Genderování je v tomto smyslu performativní proces, přímo utvářející identitu – identitu, jež pouze předstírá, že je „výrazem“ něčeho „uvnitř“ nebo „za“. Neustálé produkci významu nepředchází žádná esenciální, „pravá“ (pohlavní) identita, jíž by bylo možné poměřovat významy či jednání jednotlivců. Existují jen soubory regulativních představ utvářené sociálním tlakem, které vstupují do nekonečné řady každodenních situací, v nichž významy sedimentují a materializují se. Jedním z regulativů s velmi silným dopadem je např. tzv. heterosexuální matrice, jež normuje sexuální chování a identitu jednotlivců (často jim například znemožňuje realizovat stejnopohlavní touhu či pojímat sebe samého/samu v rámci vymykajícím se normativním představám o lidském těle a jeho dvou pohlavních formách).

S časovým odstupem dvou desetiletí se ukazují jako nejčastěji kladené badatelské otázky po historických limitech a podmínkách genderovaných „stylizací těla“. Svým způsobem se jedná o radikální dotazení rozchodu s „dějinami žen“, protože univerzalizující a esencialisticky zakotvené kategorie tohoto typu nejsou ve výzkumu performativního toku označovány relevantní. Performativita genderu se ve výzkumu těla v evropském historickém bádání prosazuje i tak poměrně obtížně – např. v literární vědě, gender či *queer studies* je situace zcela jiná, ale v mainstreamu historické vědy si patrně vliv udržuje badatelská tradice vycházející z „materiálního jádra zkušenosti“, za něž je nezřídka považováno právě samotné (ženské) tělo (srov. DUDEN 1987; 1993).

Kromě konceptu performativity genderu ovlivňuje v posledních deseti letech historický výzkum koncept tzv. intersektionality (o intersektionalitě KNAPP 2005; MCLIEL 2005; o protínání s rasou KOSSEK 1996; HALL 2002; s heteronormativitou ENGEL – SCHULZ – WEDL 2005; s odlišným tělem RAAB 2007; 2010, s. 75–80). Intersektionalní paradigma problematizuje starší pojetí tzv. mnohonásobného znevýhodnění, v jehož rámci se konstatoval nárůst společenské represe v případech individuálního či kolektivního „nasčítání“ různých „znevýhodněných pozic“. Jde tedy o to, vymanit *gender history* z jednorozměrného zaměření pouze na jednu diferencní kategorii (DIETZE 2001). V intersektionalním přístupu se zohledňuje utváření genderu v interakci s jinými diferencními kategoriemi (jako rasa, třída, etnicita, náboženství, sexualita, věk, tělesná odlišnost atd.), přičemž se však nejedná o hierarchický vztah mezi nimi. Žádná z diferencí není automaticky nadřazená, pouze se navzájem (de)aktivují a v produkci významu působí současně, mohou se posilovat i si protičeřit, navíc často přispívají k diferenciaci rovněž uvnitř samotných diferencních kategorií. Teprve toto spolupůsobení utváří významy, produkuje různé mocenské formy, sociální instituce a individuální prostory

diskurs
↑ 85–86

třída ↑ 192

jednání i možnosti sebeidentifikace (příčemž všechny tyto roviny zase zpětně mohou ovlivnit fungování diferenčních kategorií). Protínající se diferenční kategorie lze ve více sociálněhistoricky orientovaném přístupu tematizovat také jako vektory sociální identity, jejichž průsečíky „přímou“ vymezují prostor jednání historických aktérů i sociálních skupin, jsou rozhodující z hlediska distribuce přístupu ke zdrojům, produkce sociální nerovnosti atd. (WINKLER – DENGEL 2009). Také toto pojetí předpokládá historickou podmíněnost a proměnlivost identit i jejich dopadů.

Specifickým přínosem evropské historické vědy, který reaguje na diskuse o performativitě, intersekcionalitě a historické antropologii a uplatnil se více až v posledních deseti letech, je pojetí genderu jako tzv. mnohonásobně vztahové kategorie (*mehrfach relationale Kategorie*), spojené především se jménem historičky Andrey Griesebner (1999; 2003, s. 47n). Produkce genderu se zkoumá ve zcela konkrétních promluvách, v nichž se protínají různé diferenční diskursy a produkují se významy, které pak determinují jednání i sebeidentifikace historických aktérů a akterek. Cíleně se tak rehabilituje rovněž historický kontext, chápaný zde jako kontext promlouvání. Za zásadní se považují otázky, které difference se aktivovaly při utváření subjektivních pozic, pozic v sociálních polích a při konkrétních jednáních historických aktérů. Problematika vypovídání o sobě samé/m jako oblasti propojené se sociálními „investicemi“ se dostává do středu zájmu bádání po roce 2005. Jde o koncept tzv. *person-osoby*, jež je sama výsledkem, ale i permanentním, komplexním a otevřeným procesem „stávání se“ (GRIESEBNER – LUTTER 2005). „Já“ promlouvajících historických aktérů je mnohonásobně vztahové a rámce jeho artikulace jsou ovlivněny dobovými diskursy, které takto determinují kromě jednání aktérů i fungování celého sociálního pole. Propojuje se tedy historickoantropologický zájem o konkrétní jednání historických aktérů s představou neustálého procesu utváření osoby v textech i konkrétních historických situacích, bez předpokladu „vnitřního“ či „materiálního jádra“ identity.

identita/
alterita ↓ 241

S genderem jako mnohonásobně vztahovou kategorií pracuje přelomová práce Andrey Griesebner *Konkurrierende Wahrheiten. Malefizprozesse vor dem Landgericht Perchtoldsdorf im 18. Jahrhundert* (Konkurující si pravdy. Čarodějnické procesy před zemským soudem v Perchtoldsdorfu v 18. století, GRIESEBNER 2000). Čarodějnické procesy představují mnohokrát zpracované „klasické“ téma historické antropologie, Griesebner však při výzkumu uplatňuje sofistikovaný konceptuální rámec a současně reflektuje roviny související s historickou antropologií obecně (psaní dějin jako politika, obtížný přístup historika/historičky k jednání a myšlení marginalizovaných skupin, specifický filtr soudních zápisů atd.). Autorka zkoumá procesy produkce významu při soudních jednáních, v nichž genderování probíhalo současně s produkcí jiných diferenčních kategorií (sociální příslušnost, rodinný stav, věk, etnicita, náboženství, [ne]usedlost, pověst...) a na ně navázaných představ o rolích a jednání. Gender hraje v tomto protínání klíčovou úlohu; jakožto neoddělitelná součást komplexních procesů označování se produkuje v sociální interakci a performativních aktech během soudních procesů. Na konkrétních případech Griesebner ukazuje, jak s tímto průsečíkem diferencí nakládali historičtí aktéři a akterky při zaujímání subjektivních pozic, jak odvíjeli vlastní příběhy při soudních líčeních a jak je vztahovali k moci a sociálním kontextům. Toto situační „vyjednávání pravdy“ a pozic se pak promítá i do formy výkladu v knize, který je proložen inscenacemi výsledků, „konfrontacemi“ výpovědí různých svědků apod.

Monografie Christine Lutter *Geschlecht und Wissen, Norm und Praxis, Lesen und Schreiben. Monastische Reformgemeinschaften im 12. Jahrhundert* (Pohlaví a vědění, norma a praxe, čtení a psaní. Monastická reformní společenství ve 12. století, LUTTER 2005) se týká produkce vědění a jeho vazeb na praxe vzdělanosti v jihoněmeckých reformních klášterních komunitách ve druhé polovině 12. století (tedy v období, kdy došlo k zásadním proměnám konceptů i organizace monastického života). Teoreticky zakotvený přístup – v medievistice patrně dosti ojedinělý – umožňuje položit si otázku, jaké diferenční kategorie se podílely na produkci symbolických významů, jak u mnichů a jeptišek ovlivňovaly vnímání sebe samých i ostatních a spoluutvářely mocenské vztahy v monastických komunitách. Zásadní jsou pro Lutter následující otázky: Proč a jak se v klášterech prosadily jen určité formy vědění a konceptualizace vzdělanosti, individuality či sebe samé/ho jako „relevantní“ či „samozřejmé“? Jak byly artikulovány? Jaký měly vztah k genderu a ostatním kategoriím sociální diferenciace (především k ordo ve smyslu příslušnosti k duchovnímu stavu)? Jak ovlivnily sociální organizaci, jednání a sebeidentifikace jeptišek a mnichů? Z konkrétních identifikačních vzorů a symbolických modelů, které neodpovídají modernímu binárnímu chápání, podrobuje Lutter rozboru především symbolický model sňatku s Kristem. Nevěstou přitom nemusely být pouze ženy, ale právě skupina charakterizovaná diferenční kategorií ordo, která byla primárním nástrojem označování nerovnosti a umožňovala nově definovat a hierarchizovat jiné kategorie. Ze symbolických modelů autorka dále analyzuje identifikační předobraz Panny Marie či normativní požadavky kladené na jeptišky-nevěsty, rozostřující genderové normativy, nebo významy takových konceptů jako tělo, bolest, naplnění, slabost či askeze. Vědění bylo v reformní monastické praxi pojímáno jako přímá součást chápání Boha, světa i sebe samé/ho, nikoli jakou součástí vědy nebo vzdělání. Na tomto pozadí se pak popisují aktivity klášterních elit směrem navenek, jejich působení v různých sociálních, politických a duchovních sítích. Toto pojetí se celkově odlišuje od pozdějšího vývoje klášterních komunit ve 13. století, kdy došlo k nárůstu organizace a hierarchizace církevních struktur, normování forem vědění a vyloučení řeholnic z určitých typů duchovních aktivit. Výše nastíněné diskursivní praxe umožňovaly reformnímu hnutí ve 12. století rozmanitější formy jednání, otevíraly monastický prostor ostatním sociálním polím a nabízely širší paletu forem vědění i sebeidentifikačních vzorů. Z hlediska organizace sociálního života je pak zásadní to, že reformní hnutí předpokládalo, že vědění i gender a ostatní kategorie diferenciace budou vyjednávat všichni zainteresovaní, tedy nikoli jen elity (sociální, institucionální, pohlavní ad.)

Výhledy

Gender history od poloviny 90. let představuje ukázkou toho, jak poststrukturalistické koncepty úspěšně změnily starší akademickou praxi. Svědčí o tom nejen nepřeberné množství projektů, v nichž historikové a historičky pracují s genderem jako analytickou kategorií. Přestože se v historické vědě stále setkáváme i s přístupem starší *women's history* (a to samozřejmě i na poli dějin mužů), *gender history* po jazykovém obratu zaznamenala velký nárůst badatelského zájmu a v rámci historické vědy jsou s ní po celou dobu spojeny nejnositelnější teoretické reflexe, které patrně souvisejí s její velmi úzkou vazbou na aktuální diskuse v ostatních sociálních vědách. Nežřídka se tak stává, že právě *gender history* je disciplínou, na které se (např. v rámci proseminárních kurzů na zahraničních univerzitách) demonstruje význam, či přímo nezbytnost teoretické reflexe pro historickou vědu jako takovou. Právě na této rovině byl dopad genderu na historickou vědu v posledních dvou desetiletích nejzásadnější. Otázkou významnou z hlediska „výhledů“ do

budoucná tak je, do jaké míry je a bude takto dynamický vývoj v oblasti konceptuální reflexe sledován v jiných částech historické vědy. Vždyť i v dnešní historiografii bývá pojem genderu nezhvězdička chápán pouze jako paušální označení jakéhokoli spojení historie a žen/mužů, a nikoli jako analytická kategorie, nebo dokonce jako kategorie zpochybňující starší metanarativy, dominantní výkladové modely a ideologie. Vzhledem k předchozímu vývoji je pak zásadní otázka, zda dokáže *gender history* i přes tuto skutečnost do budoucna dynamicky měnit mainstream historického bádání. Navzdory akademické institucionalizaci a určitému zpomalení teoretických debat v posledních pěti letech je vzhledem k samotným východiskům *gender history* více než pravděpodobné, že se tento koncept sám do sebe neuzavírá a ani uzavřít nemůže.

věda/vědění
↓ 278
válka ↓ 314

ETNICITA

Karel Šima

Definice

Pojem ethnos, užívaný již Hérododem pro vystižení povahy Řeků, znamenal původně jednoduše národ. Současně byl po celý středověk a část novověku používán k označení skupin obyvatel „cizího“ původu: pohanské „národy“ mimo křesťanský Západ, nežidovské „národy“ (gójové), kulturně odlišné skupiny mimo tradiční křesťanské národy apod. Z toho vyplynulo velmi úzké spojení pojmu etnicita s pojmy rasa a národ, které byly v různých obdobích navzájem ztotožňovány nebo odlišovány. Tradičnější vymezení etnicity, vycházející z antropologického bádání od 60. let, zahrnuje minimálně čtyři charakteristiky. Za prvé jde o společenství, které se alespoň do jisté míry biologicky sebereprodukuje. Za druhé toto společenství sdílí společné kulturní hodnoty, přesvědčení a symboly, které jsou předávány společnými kulturními formami. Dále musí jít o společný prostor komunikace a sociální interakce a konečně členové takového společenství se s ním identifikují a současně jsou takto identifikováni zvenčí (SMITH 1986). Zatímco právě uvedené charakteristiky hrály důležitou roli především při emancipaci pojmu „eticita“ vůči pojmu „rasa“, pozdější vymezení umožnila propojit pojem „eticita“ s pojmem národ, případně je vzájemně odlišit. Novější konceptualizace, vycházející z posledně jmenované charakteristiky (tj. identifikace společenství zvenčí), dále odlišují etnickou kategorii a etnickou pospolitost (BARTH 1969). Etnická kategorie zahrnuje kulturní a jazykovou specifickou určitou skupinu, která si však tyto společné charakteristiky neuvědomuje. Etnická pospolitost pak vykazuje jasné vědomí o soudržnosti svých příslušníků a vymezuje se šesti společnými prvky: jménem, společným mytickým původem, sdílenou pamětí, společnými prvky kultury (náboženstvím, zvyky, jazykem atd.), vazbou na původní území a vnitroskupinovou solidaritou.

Etnicita/rasa

V sociálních vědách, konstitujících se v 19. století, se významně propojily evolucionistické koncepce rasy a etnicity. Biologické charakteristiky vymezující rasu byly v postdarwinistických pojetích navázány na kulturně definované rozdíly, u kterých byl shledáván obdobný evoluční vývoj. Podobně jako v případě

rasových teorií byly etnické rozdíly chápány především jako charakteristiky přiřazované nezápadním skupinám obyvatel, ať již šlo o původní Američany ve Spojených státech nebo asijské, arabské či africké skupiny obyvatel v Evropě. Dominantní pojetí na počátku 20. století tak zahrnovalo „přirozené“ kulturní rozdíly, které měly být výsledkem biologického a civilizačního vývoje specifického pro určité „cizí“ skupiny obyvatelstva, se kterými se tehdejší západní společnost setkávala. Ve Spojených státech tak byla např. ještě v meziválečném období etnická příslušnost spojována s prostředím imigrantů z východní a jižní Evropy v opozici vůči buržoazní „bílé“ střední třídě.

Již Franz Boas na počátku 20. století se však pokusil popřít „přirozenou“ provázanost biologických a etnických znaků, i když stále ještě na základě evoluční teorie a antropometrických přístupů. Ve své studii o kraniální plasticitě, tj. o proměnlivosti tvaru lebky, zpochybnil stabilitu tohoto prvku ve vztahu k rasovým rozdílům (BOAS 1912). Kvantitativně studoval rozdíly ve tvaru lebky u amerických přistěhovalců a u původních obyvatel Evropy v etnicky vymezených skupinách a došel k závěru, že se tento doposud základní diferenační znak rasy v závislosti na prostředí podstatně a relativně rychle mění. Spolu se zpochybněním biologicky daného konceptu rasy tak navíc poukázal (jakkoli nereflektovaně) na problematičnost biologických znaků spojovaných s etnickým původem. Naprostý odklon od propojení rasových a etnických charakteristik pak přineslo v sociálních vědách (včetně antropologie) tragické vyústění druhé světové války, resp. realizace představy nacistické vědy o rasové podmíněnosti etnických charakteristik. V 60. letech, kdy se kulturní antropologie již zřetelně oprošťovala od biologického determinismu a koloniálního dědictví, se pojem etnické skupiny rozšířil v podstatě jako náhrada za pojem kmene na jedné straně a pojem etnicity na straně druhé jakožto výraz kulturní podmíněnosti řady rysů dříve spojovaných s rasou.

Etnicita/národ

Jakkoli byl původní význam pojmu etnicita spojen s pojmem národ, konceptuálně se bádání o etnicitách a národech propojilo poměrně nedávno. Bylo to způsobeno přinejmenším dvěma důvody. Jednak byl pojem etnicity, jak je uvedeno výše, dlouho spojován především s mimoevropskými nebo nezápadními skupinami; oproti tomu rychle se rozvíjející bádání o národech se soustředilo na vznik a formování moderních západních národů. Za druhé vycházelo bádání o národech od svých moderních počátků spíše zevnitř národních hnutí, která stavěla na představě plně zformovaného národa včetně existence státu, což bylo v přímém rozporu s výše představeným antropologickým pojetím. Protože však bádání o národech a nacionalismu tvořilo významné téma historických studií i v této podobě, bude mu v rámci toho hesla rovněž věnována větší pozornost.

Hlavním distinktivním znakem odlišujícím oba koncepty je tak vztah ke státu. Zatímco nacionalistická ideologie požaduje, aby se hranice státu shodovaly s hranicemi kulturními, etnické ideologie tento cíl nemívají (ERIKSEN 2010). Vzhledem k tomu, že se antropologie tradičně zabývala lokálními komunitami na základě místně omezeného etnografického výzkumu, nebyly pro ni státní rámce důležité nebo tvořily pouze vnější horizont předmětu jejího zkoumání. Na druhou stranu moderní historická věda tak, jak vznikala v 19. století, si postavila jako

centrální výkladový rámec právě národ, resp. národní stát (viz ŘEZNÍK 2006; HORSKÝ 2008). Takto oddělené diskursy se začaly vůči sobě více vztahovat až od osmdesátých let 20. století, kdy začali někteří autoři hledat kořeny moderního nacionalismu právě v předmoderních evropských etnických skupinách. Tak např. pro Ernesta Gellnera (1993) nastupuje nacionalismus v momentu, kdy si „národní jednotka“ (ztotožňovaná s etnickou skupinou) začne klást za politický cíl totožnost „národní“ a politické jednotky. Pro Miroslava Hrocha (2009) pak toto rozlišení odděluje výchozí situaci národních hnutí v Evropě na sklonku osvícenství. Zatímco v té době existovalo několik státních národů, většina území Evropy zahrnovala multietnické říše s velmi početným a pestrým složením etnických skupin. Tyto nevládnoucí etnické skupiny pak větší či menší měrou, dříve nebo později procházely fázemi formování moderního národa, v čemž byly více či méně úspěšné. Konceptuální hranice mezi etnickou skupinou a národem je tak na půdorysu požadavku státu dána spíše geneticky (vývojově) než systematicky. Podobně Anthony Smith (1986) původně pojímal etnické skupiny jako historicky předcházející (v dějinách Evropy) moderním národům, které jsou spojeny s nástupem moderní politické doktríny nacionalismu, proměnou sociální struktury, organizace výroby apod.

Další výklad proto bude sledovat cestu, kterou bádání o nacionalismu v historické vědě dospělo k reflexi konceptu etnicity.

Primordialismus a jeho kritika

Teorie nacionalismu se v principu pohybují mezi dvěma póly – primordialismem (resp. v oslabené verzi perenialismem) a modernismem (SMITH 1998). Primordialismus pojímá národ jako přirozenou „věčnou“ entitu, kterou je možné oživovat, probouzet či zatracovat, jejíž existence však vychází z „přirozeného řádu věcí“. Své kořeny má tato tendence v romantickém pojetí národa u Johanna Gottfrieda Herdera a dalších, kteří spatřovali základ humanity v jazyce, z čehož vyplynula jazyková odlišnost národů jako přirozená lidská distinkce. Primordiální charakteristika národa tak stála v základu moderní ideologie nacionalismu jako její východisko, které jí umožňovalo prohlásit existenci národa za nejvyšší a nejtvrdejší hodnotu. Takové exkluzivní pojetí národa stavělo na společném biologickém původu (v tom případě mělo blízko k rasovým teoriím) a/nebo na předpokladu „přirozené“ příslušnosti k (národní) pospolitosti jakožto součásti lidské existence obecně.

Tyto představy o národě určovaly politický kontext moderního bádání až do poloviny 20. století. Součástí tohoto pojetí byla personifikace národa jako aktivního činitele v dějinách i jako vnitřně se vyvíjející osobnosti. Národ tak byl předurčen, aby „bojoval“, „obrodil se“, „mlčel“, „vzkvétal“ apod. Nacionalistická ideologie typicky pojímala národ jako „spící“, který je nutné „probudit“ a přivést k nezávislosti, nejlépe v podobě vlastního státu. Primordialistické pojetí také napomohlo vymezit základní předmět moderního historického bádání – národní dějiny, jejichž nezbytnost byla sice již mnohokrát zpochybněna, dominantní roli však v podstatě hrají dodnes.

Slabší verzi primordialismu je perenialismus, který sice nepředpokládá „věčnou“ a „přirozenou“ existenci národa, staví však na dlouhodobé kontinuitě jeho

vývoje. Základní předpoklad zní, že určitá forma etnických vazeb je vlastní všem lidským společenstvím, kterým se v historii dostávalo různé formy (např. národa). Perennialisté nepopírají vznik moderních politických národů, ale tvrdí, že základní kulturní charakteristiky měla tato společenství již dlouho předtím. Národy jsou sociální a kulturní výtvoři podléhající proměně, ale jejich existenci můžeme spojovat se všemi historickými epochami. Toto pojetí se zakládá na principiálním tradicionalismu kulturních procesů, připouští nicméně i jistou diskontinuitu. Vývoj národního společenství je buď kontinuálním procesem převrstvování kulturních rovin, nebo cyklickým „znovuobjevováním“ etnických vazeb, které dané společenství vyznačují. První případ odpovídá mimo jiné představám pozdního klasického historismu (např. Karl Lamprecht), druhý historickému bádání, které hledalo kořeny moderních národů v raně novověkém, případně vrcholně středověkém pojetí národa (ARMSTRONG 1982, německá debata o protonacionalismu, viz např. DANN 1986).

Anthony Smith (1998) uvádí tři kritické argumenty proti primordialismu, které označuje za instrumentalistické. Za prvé, všechna etnická a národní pouta podléhají změně, ať už se jedná o tradice, zvyky, jazyk, náboženství nebo geografické a historické vazby. Tím je zpochybněna „věčnost“ existence národa, jak ji prosazovali nacionalisté od 19. století. Z toho vyplývá druhý argument: předpoklad, že je nějaká skupina označena za primordiálně provázanou, neznamená, že takovou zůstane i v budoucnosti. Třetí argument potom vychází z kritiky přesvědčení primordialismu, že skupinové vazby jsou primárně emocionální, tj. iracionální. Přihlášení se nebo příslušnost k určité skupině může být motivována i zcela racionálním zájmem získání ekonomických či symbolických výhod. Z této teze pak mimo jiné vychází celá řada radikálních instrumentalistických kritik, které chápou kulturní vazby jako zcela arbitrární a tvrdí, že jsou pouze využívány elitami pro mobilizaci mas a upevnění vlastního exkluzivního postavení. Na jedné straně pak může být toto pojetí součástí kritiky (nejen) moderních intelektuálních elit (viz např. KEDOURIE 1993; JOHNSON 2012), na druhé straně může tvořit východisko pro až voluntaristickou představu o tom, že úkolem moderního intelektuála je právě vynalézání („vymyšlení“) takových skupinových identit (viz BOYER – LOMNITZ 2005; u nás TŘEŠTÍK 1999).

Primordialismus však byl kritizován již na přelomu 19. a 20. století z pozic subjektivního konstruktivismu. Nejčastěji bývá tento přístup ilustrován na známé tezi Ernsta Renana (1996), že národ je „každodenní plebiscit“. Renan vyšel z teze, že národ není věčný, přestože představuje jisté dědictví „hrdinské minulosti“. To však je pouze základem pro existenci národa jako široké pospolitosti lidí, kteří sdílejí konsenzus o své minulosti a také společnou vůli vzhledem ke své budoucnosti. Tím Renan zpochybnil primordialistickou představu, že národ „má právo“ na svou vlastní existenci, protože je věčně existujícím hybatelem dějin. Národ podle něj naopak vykazuje životnost až na základě každodenních postojů svých příslušníků, kteří jsou ochotni obětovat své individuální zájmy zájmům skupinovým. Proto mluvil Renan o národu jako o společenství morálního svědomí, které prokazuje svou legitimitu pouze tehdy, jestliže přináší pokrok a výhodu společnosti a lidstvu.

Ve stejné době se problému národa okrajově dotkl i Max Weber. Jeho definice, jakkoli stručná a nepropracovaná (viz NORKUS 2004; PALONEN 2001),

představovala také kritiku primordialistického pojetí a byla později často citována jako zdroj modernistických interpretací. Weber nejprve významně pochyboval o užitečnosti pojmů etnicita a národ pro rigorózní sociologické bádání (WEBER 1980). Posléze však podal „pracovní definici“ obou pojmů, aby naznačil, kam se v budoucnu může zkoumání těchto problémů ubírat. „Etnická skupina“ je vymezena subjektivní vírou jednotlivých členů ve společný původ, která je založena na podobnosti ve fyzické oblasti a/nebo v oblasti zvyků a společné paměti. Nezáleží tedy na tom, zda objektivně existují společné vazby příbuzenství nebo nikoli. V případě národa je Weber ještě stručnější, když tvrdí, že národ je „společenství citů“ (*gefühlmäßige Gemeinschaft*), jež považuje za své oprávněné vyjádření stát. Tyto stručné teze, otevřené řadě pozdějších interpretací, poukázaly na to, že národ by neměl být zkoumán jako samozřejmá jednotka, kterou je možné definovat konečným výčtem charakteristik, ale že bude nutné analyzovat podmínky, za nichž se lidé s národem identifikují, a důvody, proč tak činí. Současně je tím naznačeno, že povaha národního společenství je dána důsledně historicky a že by zkoumání národa mělo být spojeno s formováním moderních národních států.

Modernistická pojetí I aneb Zrod bádání o nacionalismu

Pojem nacionalismu se do debaty o národech a etnicitách dostal již v meziválečném období, poválečné rozčarování z katastrofy národního socialismu však poskytlo nový impulz pro jeho rozvíjení v 50. a 60. letech. Od původně pejorativně zabarveného označení dospěli někteří autoři k diferencovanému pojetí nacionalismu, který může být vymezen různým vztahem členů společenství k národu jako nadosobní hodnotě.

Kritický postoj k nacionalismu měl původně i zakladatel bádání o nacionalismu Carlton Hayes (1931), který však nakonec dospěl k odlišení různých typů nacionalismu. Hayes především odlišil moderní nacionalismus od starších skupinových pospolitostí tím, že poukázal na roli osvícenských „nacionalistů“ (jako byli Rousseau nebo Herder) při zrodu nacionalistických tendencí. Zde zmiňuje především tři faktory, které tyto učence vedly směrem k nacionalismu: za prvé myšlenka demokracie, pro kterou je národní společenství vhodnější než společnost stavovská; za druhé potřeba nahradit náboženský rámec společnosti sekulárním nadosobním obsahem; a za třetí nástup moderního (národního) státního aparátu, který měl skýtat záruku racionálního řešení společenských problémů. Když Hayes tímto způsobem přesunul problém bádání o národu do moderní doby, vstala otázka, jak vysvětlit rozmanitost pojetí národa mezi Západem a Východem, mezi liberalismem a konzervativismem, mezi politickým a kulturním pozadím atd. Odlišil tak typy nacionalismu, které odpovídaly pojetí národa jednotlivých moderních myšlenkových proudů: humanistický (Jean-Jacques Rousseau), jakobínský, tradicionalistický (Edmund Burke), liberální (Giuseppe Mazzini), integrální (fašismus, nacismus). Přesun zájmu k moderní společnosti a jejím charakteristikám znamenal inovaci, která se později v bádání o národu stala dominantní.

O typologii nacionalismu se dále pokusil americký politolog Hans Kohn (1955), který Hayesovo pojetí zjednodušil do dvou protikladných pólů. Jedním byl nacionalismus demokratický a liberální, pocházející ze západní Evropy, který měl kořeny v anglickém liberalismu a francouzském osvícenství. Na druhé straně

však podle Kohna vznikl nacionalismus kulturně definovaný, autoritářský a mytologický, který spojoval národ s pokrevními svazky a historickými mýty. Kohn tak jednak zdůraznil vazbu nacionalismu na existující nebo vytoužený národní stát, a tím přesunul celé bádání o národu do moderní doby, a jednak vyhotil protikladná pojetí národa, která v pozdějším bádání hrála roli odrazové plochy, ať již byla odmítána nebo rozvíjena.

Zásadní příspěvek k poválečnému zkoumání národa a nacionalismu přinesla stať Karla W. Deutsche z počátku 50. let (DEUTSCH 1953), která již stojí výhradně na modernistických základech. Ústřední tezí jeho přístupu je, že formování národů je určováno mírou sociální mobilizace a komunikace dané komunity. Jeho metodologickým východiskem je přesvědčení, že lze identifikovat objektivní podmínky, za nichž s určitou dávkou pravidelnosti „rostou národy“ (jak zní název jeho stati). Výjimečný dopad měl právě Deutschův přesun zájmu od definičních pŕtvek o povahu národa ke zkoumání procesu formování moderních národů. Jeho ambicí sice bylo najít pravidelnosti „růstu národů“ napříč historickými epochami, výsledné teze se však drží spíše procesů spojených s později dominantní teorií modernizace. Z osmi nadhozených faktorů utváření národů se první týká přechodu od zemědělského samozásobitelství k tržnímu hospodářství, druhý sociální mobilizace v tzv. „jádrových oblastech“, třetí rozvoje měst a nárůstu mobility, čtvrtý rozvoje komunikačních sítí, pátý nárůstu akumulace kapitálu a kvalifikací. Zbylé tři pak představují přechod ke „společenské nadstavbě“ (i když Deutsch nikde neodkazuje na marxistické klasiky, nepřímý vliv historického materialismu je zde zřejmý): šestý se vztahuje k rozvoji individuálního sebeuvědomění a z něj vyplývajícímu konceptu „zájmu“ (jak individuálního, tak hlavně skupinového). A konečně sedmý se týká probouzení etnického vědomí a přijetí národní symboliky a osmý přesunu od etnického uvědomění k politickému nátlaku. Karl Deutsch zde naznačil faktory, které později analyzovali badatelé vycházející z teorie modernizace, a současně předznamenal problémy, se kterými se pozdější bádání muselo vyrovnávat.

modernizace
↓ 261–265

Klasickou prací, která na velkém množství empirického materiálu ukazuje roli modernizace v utváření národů, je stále vysoce hodnocená syntéza vývoje francouzského venkova v půlstoletí před první světovou válkou *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914* (Od vesničanů k Francouzům. Modernizace francouzského venkova v letech 1870–1914, WEBER 1976). Eugene Weber v první části knihy vychází z řady dokumentů, které ještě v polovině 19. století popisují francouzské venkovany jako zaostalé „divochy“ žijící ve světě, který se příliš neliší od toho před dvěma sty lety. Mluví podivnými místními jazyky, platí tradičními místními platidly a používají nepřehledné množství měr a vah, věří v nadpřirozené jevy, slaví středověké svátky, provádějí mystické rituály a žijí v převážně orální kultuře. Tento svět se podle něj začíná měnit až v poslední třetině 19. století, kdy na venkov proniká městská kultura, moderní hodnoty, výrobní a obchodní vztahy a v důsledku těchto faktorů také národní vědomí. Jako první mobilizační prvek uvádí Weber v druhé části nazvané „Agents of Change“ (Hybné síly změny) rozšiřování sekundární a terciární dopravní infrastruktury. Zlepšení cest a rozvoj železniční dopravy měly za následek zvýšení mobility venkovského obyvatelstva; na venkov pronikl městský způsob života, proměnila se materiální kultura a pojetí práce. Druhým faktorem změny byly školské reformy, které sjednotily školskou výuku na nejnižším stupni, jež začala šířit nové hodnoty a hierarchie a opravdu široce a účinně budovat lojalitu vůči francouzskému státu. Třetím činitelem pak byla reforma armády se zavedením všeobec-

né branné povinnosti v roce 1889, která spolu s jednotným, státem kontrolovaným školstvím rozšířila aktivní znalost francouzského jazyka a vytvořila povědomí o francouzských národních symbolech. Armáda rovněž umožnila venkovánům alespoň na čas opustit starý svět vesnice. Ve třetí části knihy potom Weber rozebírá rozpad tradiční lidové kultury v podobě svátků, místních trhů, orálních tradic apod. Všechny tyto procesy rozkládaly staré lokální tradice a hodnoty, zapojily venkovské obyvatelstvo do modernizačních procesů nebo mu alespoň ukázaly dosud neznámý „nový svět“. Ve výsledku se množství lokálních identit homogenizovalo do jednotné národní identity. Namísto dosud pouze administrativní jednoty nastoupila „morální, mentální a kulturní“ jednota definující národ v moderním slova smyslu.

Ačkoliv tato práce bývá označována za jedno z nejlepších zpracování modernizačních procesů na příkladu jednoho národního prostředí, sám Weber s modernizačními teoriemi téměř vůbec nepracuje. Svůj úkol vymezil jako poskytnutí „masa a krve obecným historickým faktům“, které nehodlal zpochybňovat nebo teoreticky rozvíjet. Tím vytvořil obraz sice velmi pestrý, ale jednoznačně rámovaný modernizačním příběhem, čímž některé problémy zjednodušil tak, že jeho dílčí teze mohly být později na základě dalšího empirického materiálu zpochybněny či vyvráceny. Mimo jiné to platí o jeho pojetí proměny politické sféry, kde posun od tradiční lokální politiky k účasti na moderní národní politice konceptualizuje jako přechod od indiference k občanské participaci, což řada autorů později označila za výrazně zjednodušený pohled. Weberova kniha tak také odráží základní problém modernizačního pojetí národa, a to že minulou skutečnost chápe zjednodušeně dichotomicky a ve jménu linearit modernizačního procesu odhlíží od vnitřních rozporů vývoje a vzájemného prostupování tradičních a moderních světů.

Modernistická pojetí II aneb Vzestup zájmu

Poté, co se soubor přístupů zařazovaných pod nálepku „teorie modernizace“ uplatnil ve většině sociálních věd a byl analyticky využíván i v historické vědě, se tento směr projevil rovněž v bádání o národu, resp. nacionalismu, i když spíše jako model analýzy než rigorózní operacionalizace teoretických východisek. Zjednodušeně vyjádřeno, modernisté jsou přesvědčeni, že současné národy jsou problémem moderní doby, jejich charakteristik a výsledkem její geneze. Základní teze, různě variované, se výběrově dostaly do výkladu vzniku moderních národů (národních hnutí, nacionalismu) u několika autorů, kteří svými intelektuálně náročnými a široce založenými pracemi rozpochovali bádání v této oblasti v 80. letech. Explicitně modernistické otázky si kladli Ernest Gellner, John Breuilly a Miroslav Hroch, k modernistickým odpovědím na své otázky dospěl Benedict Anderson a řada dalších.

Společným rysem uvedených pojetí je především diferenační role (moderního) státu, bez kterého nemůže národní hnutí ani nacionalismus nabývat základní dynamiky. Gellner (1997) tvrdí, že cílem nacionalistů je vždy spojení „organizace a kultury“, tj. státu a kulturně vymezeného společenství. John Breuilly rozlišil dvě formy moderní legitimacy státu – státní občanství, kdy příslušnost ke státu určuje příslušnost k národu, a kulturně definovaný charakter společenství, kdy jsou rozvíjeny pocity identity s ohledem na politické cíle. Ideálnětypicky pak rozlišil tři situace, kdy se národ chápe tak, že obývá buď část, nebo celé teritorium státu, anebo přesahuje hranice více států. Z toho pak vyplývají tři možné politické strategie nacionalismu – separace, reforma nebo sjednocení (BREUILLY 1993),

všechny vedoucí ke ztotožnění hranice státu a kultury. Podobně jako např. Charles Tilly (1975), který zjednodušil tři situace na dvě – nacionalismus vedený státem a nacionalismus usilující o stát – vymezil pro evropská národní hnutí také Miroslav Hroch (2009) pragmaticky dva ideálnětypické modely: státní národy a nevládnoucí etnické skupiny. Do první skupiny patří ty, které se v podobě národních států zformovaly již ve středověku nebo raném novověku (např. Francie, Anglie). Ve druhé skupině pak jsou desítky skupin, které byly kolem roku 1800 součástí multietnických říší a neměly vlastní státní existenci. Jako přechodné typy Hroch označuje Itálii a Německo, které sice v této době nemají vlastní stát, ale mají již zformovanou plnou sociální strukturu s vlastními elitami a vysokou kulturu v národní řeči. Pojetí autorů modernistických přístupů se však také významně odlišují. Je proto nyní nutné shrnout základní teze jednotlivých kanonických textů a poukázat na jejich vzájemné rozdíly.

Pravděpodobně nejvlivnější koncepcí (a to napříč euroamerickým akademickým prostředím) je přístup Ernesta Gellnera (1993), který plně zapojuje modernistickou argumentaci a současně reaguje na všechny hlavní sporné otázky bádání o nacionalismu. Gellnerovi jde především o vysvětlení vzniku moderních národů z povahy specifických společenských podmínek, které je utvářejí. Národy tak nejsou věčné entity, ale byly stvořeny v určité situaci se specifickými ideologickými, ekonomickými a společenskými kořeny. Politickou ideologií, která národ definuje, je nacionalismus, jehož kořeny vidí Gellner v kombinaci osvícenství a romantismu. Nacionalismus však vstupuje do závažných procesů probíhajících od konce 18. století, které Gellner souhrnně označuje jako industrializaci. Ta se netýká pouze změny způsobu výroby, tj. nástupu průmyslu a tovární výroby, ale celé řady souvisejících společenských změn. Ve své pozdější práci (GELLNER 1997) formuloval tři prvky charakteristické pro moderní společnost, které vytvářejí podmínky pro rozvoj nacionalismu. Za prvé jde o sociální mobilitu, která v důsledku vede k rovnostářskému postoji ke společnosti. Sociální vzestup musí být ale umožněn alespoň částečnou přítomností meritokratických principů v profesním a ekonomickém postupu po společenském žebříčku. Za druhé je to anonymizace (případně atomizace) společnosti, což představuje změnu ke stavu, kdy mají jednotlivci přímý vztah k celku společnosti bez zprostředkování mezistupni lokálních či jinak dílčích komunit. Ty sice v moderní společnosti existují, jsou však nestabilní a příslušnost k nim není dána narozením nebo jinou předurčeností. Posledním prvkem, který Gellner zmiňuje, je „sémantická povaha práce“. Z faktu, že se v moderní době vytrácí na manuální a fyzické síle založená práce, totiž podle něj vyplývá, že je široce vyžadována gramotnost a specifické dovednosti spojené s „bezkontextovou“ komunikací. Zpracování informací bez kontextu jejich využití, které je dáno rozpadem lokální komunikace na úrovni vesnice a nástupem anonymizované komunikace pomocí moderních komunikačních médií, má dále za důsledek, že se „demokratizuje“ vysoká kultura, protože přesnost argumentace se stává nezbytnou podmínkou společenské existence. Shrnuto do jedné teze, Gellner tvrdí, že průmyslová revoluce vytvořila pomocí zvýšené mobility a dalších změn tlak na vznik nové ideologie, která by těmto podmínkám vyhovovala. Nacionalismus jako tato ideologie pak definoval společnou kulturu a jazyk, a tím vytvořil moderní národy, které jsou proto ideologickým důsledkem společenských změn.

Na základě velmi podobných východisek formuloval svůj výkladový rámec John Breuilly (1993). Také pro něj je klíčovým pojmem nacionalismus, kterým označuje primárně politické hnutí, jež spojuje rovinu doktrín a mobilizace širších mas. Rámec pro tato politická hnutí představuje modernizace, z jejichž charakteristik vybírá Breuilly (na rozdíl od Gellnera) jako zásadní proměnu „obecné dělby práce“, která zahrnuje nejen způsob výroby, ale také změnu organizace moci a kultury. Pro tradiční společnosti byla charakteristická „korporativní“ dělba práce, která umožňovala existenci institucí soustřeďujících odlišné funkce ve vztahu k určité skupině obyvatel; např. cechy měly funkci nejen ekonomickou, ale také vzdělávací, zábavní, politickou a soudní. Na základě široké kritiky této dělby práce došlo od konce 18. století k transformaci, při níž byly jednotlivé sociální funkce převedeny na samostatné instituce. Zásadní roli mezi nimi samozřejmě hrál moderní stát, který oddělil veřejné funkce, jež se snažil naplnit vlastními specializovanými organizacemi (zdravotnictví, školství, byrokracie atd.), od soukromých „mocí“, které ponechával nepolitickým institucím typu volného trhu či rodiny. Tyto dvě sféry moci však podle Breuillyho stály v opozici a nacionalismus přišel s ideologií, která právě tento rozpor úspěšně vyřešila. Nacionalismus totiž dokázal spojit koncept státního občanství, kdy je stát pouze souborem jednotlivých občanů, s pojetím skupinových zájmů definovaných jako kulturní identita, a vytvořit tak politický program usilující o propojení celku kulturního s politickým. Jak už bylo výše naznačeno, Breuilly poté rozlišuje tři možné roviny tohoto propojení. Buď národ (tak jak je chápán nacionalistickým hnutím) obývá celé teritorium státu, nebo jen jeho část, anebo oblasti přesahující teritorium státu. Ke třem nacionalistickým strategiím (separace, reforma, sjednocení) pak Breuilly přidává tři funkce, které mohou plnit nacionalistické ideje. Koordinace umožňuje sjednotit dosud rozdělené opoziční elity v jeden zájmový celek. Mobilizace dává možnost zapojit široké skupiny obyvatel, které byly z politického procesu vyloučeny. A konečně legitimizace otevírá cestu ke zdůvodnění konkrétních politických požadavků (především proti státu nebo cizím státům). Výsledné výkladové schéma dokázal Breuilly empiricky aplikovat na konkrétní případy mnohonárodnostních říší (IBID.). Tak například maďarský nacionalismus měl v habsburské monarchii hlavně funkci koordinační a mobilizační, tj. spojovat zájmy elit (vyšší a nižší šlechty) a mobilizovat venkovské selské obyvatelstvo.

Srovnatelně vlivné pojetí vytvořil na základě rozsáhlého komparativního výzkumu Miroslav Hroch. Hrochův přístup je o poznání více sociálněhistorický než u předchozích autorů, a sleduje tak národní hnutí jako sociální hnutí mající svůj specifický vývoj. Z toho vyplývá také jeho definice národa: jedná se podle něj o velkou sociální skupinu, která je propojena kombinací objektivních vztahů (ekonomických, politických, kulturních, geografických, historických) a jejich subjektivní reflexí ve skupinovém vědomí (HROCH 1996). Taková definice je velmi pružná a odpovídá šíři záběru komparace, ze které Hroch vychází. Soubor objektivních vazeb je podle něj v zásadě otevřený a zahrnuté faktory se mohou lišit podle kontextu jednotlivých národních hnutí. Hroch však přece jen některé vyzdvihuje. Za nezbytné minimum považuje kolektivní paměť na společnou minulost, která je vnímána jako společný osud, dostatečnou hustotu vazeb jazykových a kulturních, což umožňuje větší komunikaci dovnitř skupiny než navenek, a představu rovnosti všech členů skupiny, organizované jako občanská společnost. Jeho hlavním

cílem pak je vysvětlit, proč některá národní hnutí byla úspěšná a jiná nikoli. Hledá tedy kořeny a faktory, které národní hnutí umožňují, akcelerují a legitimizují. Na empirickém základě tak jednak dospěl k souboru prvků, které národní hnutí iniciují, a jednak popsal aktivity, které národní hnutí provádí ve jménu národa. V prvním případě jde především o povahu dědictví minulosti, etnické kořeny a celou řadu modernizačních faktorů. Ve druhém případě Hroch spíše vyzdvihuje některé vazby a situace, které považuje za více či méně nezbytné pro úspěšné národní hnutí. Sem patří především národně relevantní zájmový rozpor, který umožňuje stupňovat národní agitaci, jako jsou např. konflikty o účast na politické moci, ekonomické rozdíly, které se překrývají s rozdíly etnickými, apod. Podobně se zabývá boji za jazykovou otázku a národní kulturu, které tvořily různě velkou část aktivit organizátorů národních hnutí, a rolí utváření národních mýtů při historizaci národa a jeho „zvěčnění“. Nemalou pozornost pak věnoval analýze „nositelů“ těchto bojů a jejich postavení v sociální struktuře společností 19. století.

Druhým zásadním Hrochovým přínosem pro bádání o moderních národech je jeho periodizační schéma (HROCH 1999; 2009), které se týká především tzv. nevládnoucích etnik, tj. těch národních hnutí, která na počátku 19. století neměla vlastní stát. Hlavní cíle, které si tato národní hnutí kladla, shrnuje Hroch do tří bodů. Za prvé měla být překonána jazyková a kulturní inferiorita skupiny, tj. její okrajové postavení mezi evropskými národy. Za druhé mělo být dosaženo podílu na politické moci a za třetí měla být naplněna sociální struktura odpovídající danému stupni ekonomického vývoje. Všechny tyto cíle byly formulovány jako deficity vůči dobovým státním národům a odpovídají výše uvedeným konfliktům, které národní hnutí motivovaly. Jestliže tedy takto Hroch definuje cíle národních hnutí, může na tomto základě posuzovat jejich úspěšnost v čase, potažmo identifikovat vývojové fáze, ve kterých národní agitátoři dosahují určitých dílčích úspěchů. První fázi (fáze A) je období učeneckého zájmu, který je z osvěcenských vědeckých a patriotických pozic zaměřen na objevování historie, jazyka a kultury etnických skupin. Druhá fáze je naplněna agitační prací hrstky vzdělanců, kteří se snaží přesvědčit co nejvíce příslušníků etnické skupiny o jejich příslušnosti k národu. Zpočátku zpravidla nezaznamenávají žádný ohlas, až v pozdějším vývoji se začíná budovat viditelná sociální základna národního hnutí. Tehdy je podle Hrocha možné mluvit o formujícím se národu, ale úspěch národního hnutí ještě není zaručen. Ve třetí fázi již jde o masové hnutí – má plnou sociální strukturu, rozšířilo se po celém teritoriu a zahrnuje naprostou většinu etnika, takže můžeme hovořit o zformovaném národu. Konečným úspěchem národního hnutí je samozřejmě až získání vlastního státu nebo jiné formy politické autonomie.

Na základě tohoto schématu by pak mohl Hroch sestavit *de facto* žebříček úspěšnosti nevládnoucích národních hnutí (kde by české národní hnutí figurovalo na čelných pozicích, ne-li přímo na prvním místě). Přestože tak explicitně nečiní, poukazuje tato možnost na výrazně teleologickou povahu Hrochovy koncepce. V centru jeho pozornosti stojí vysvětlení kauzálního vývoje s jasně definovaným cílovým stavem. Připomeneme-li, že Hroch zkoumá především objektivní podmínky vzniku, mobilizace i výsledných vazeb národní kolektivity, vyplývá z toho rozdíl oproti ostatním pojetím ve výrazně neosobním charakteru jeho koncepce. Zatímco bádání o nacionalismu vždy nějakým způsobem reflektovalo individuální roli „teoretiků“ národních hnutí nebo „nacionalistů“ jako jejich základny,

Hroch výslovně odmítá konstruktivistický postoj, který vidí národ jako výsledek ideologie několika málo intelektuálů. V tomto smyslu se ostře ohrazuje proti výše zmiňovaným extrémním pojetím instrumentalistické kritiky, která chápala obsah nacionalismu jako zcela arbitrární soubor nástrojů intelektuálních elit k prosazení vlastních zájmů. Hroch se (nejen) tím zařazuje do určité tradice analytického marxismu, který dokáže na základě pevně definovaných východisek popsat a utřídit široký empirický materiál, neumožňuje však ukázat a vysvětlit mechanismy, pomocí nichž se lidé identifikují s národem a které se často pohybují na rovině každodenních individuálních praktik, nebo naopak na rovině veřejné rituality.

Na modernistických pozicích, ale ve výrazně globálnějším kontextu je založen výkladový model Benedicta Andersona (1983). Jeho věhlasný pojem pro národ – *imagined community*, který je nejlépe překládán jako „myšlené společenství“, je definován výrazně subjektivisticky, Anderson však současně velmi striktně odmítá instrumentalistickou a krajně konstruktivistickou kritiku. Základní definicí národa tak je, že je myšleným a limitovaným politickým společenstvím. Myšleným proto, že jednotlivec není ani při vší snaze schopen se za svůj život být jen setkat se všemi ostatními členy společenství, a musí si tak „představovat“ kolektivitu v abstraktní rovině. Limitovaným z toho důvodu, že každý národ má v představách svých příslušníků svoje hranice, a nemá tudíž za cíl zahrnout celé lidstvo. Zde už se projevuje Andersonův globální pohled. Zrod moderních národů je totiž možný až ve chvíli, kdy velká náboženství – křesťanství, islám, buddhismus, konfucianismus – ztrácejí svou roli myšlených společenství. Ta byla založena na třech principech: privilegovaném písmu/jazyce, přístupném jen úzké vrstvě „zasvěcených“, hierarchickém chápání moci s vrcholem v monarchickém způsobu vlády a pojetí času, které nerozlišovalo historický a kosmologický čas. Moderní národní společenství jsou naopak založena na svrchovanosti národa, jejímž vyjádřením je svrchovaný národní stát, a na myšlence „horizontálního přátelství“, tj. na určité představě rovnosti. Jazyk pak hraje roli sjednoceného pole komunikace všech příslušníků společenství a umožňuje jim „myslet“ toto společenství jako ohraničené a homogenní. Proměnu funkce jazyka Anderson vysvětluje na základě vzniku a rozvoje tištěných jazyků. Kromě toho, že knihtisk a rozšíření novin umožnily společné vědomí národního společenství, totiž „kapitalismus tisku“ stabilizoval jazyk do podoby univerzální „věčné entity“, která mohla být základem představy „věčného národa“. Národní jazyky se tak staly „jazyky moci“, které představovaly standardizovanou kulturně-politickou hodnotu, a odsunuly tím do té doby významné místní dialekty do sféry lidovosti a folkloru. Význam a přitažlivost Andersonova výkladu spočívá právě v tom, že dokázal nově propojit modernistické argumenty (stát, tisk, rovnost občanů) s antropologickým pojetím kultury jako pole představ a jejich komunikace v určitém společenství.

Národní identita a nové trendy

Na počátku 90. let se bádání o národech a nacionalismu dostalo nového impulzu, a to především kvůli šoku z etnických a národnostních konfliktů po rozpadu sovětského bloku. Paradoxně to však nepřineslo žádné originální teoretické výklady problému a důsledkem bylo spíše rozbřednutí konceptuální debaty, nastolené v 80. letech. Autoři představení v předchozí kapitole se tak stali odrazovým

společnost
↑ 127
politika ↑ 140
rasa ↓ 226

můstkem pro nepřehledné množství studií, které byly více či méně úspěšnými aplikacemi předchozích pojetí, což přispělo nanejvýše k jejich nepřilíš zásadní revizi. Dalším kontextuálním faktorem, který se podílel na stagnaci teoretické debaty, bylo významné vyhocení hodnotového zakotvení konceptů spojených s národem a etnicitou, které vedlo až k analyticky neproduktivní diskusi nad otázkou, zda je nacionalismus pozitivním, či negativním historickým jevem. Proponenti druhého postoje se až příliš často uchýlovali ke zjednodušené radikálně konstruktivistické argumentaci, která vycházela z předpokladu, že národy neexistují a jsou pouze arbitrárním výsledkem snah „zlých nacionalistů“. Tím byla v bádání o národech a etnicitě delegitimizována i v historické vědě tehdy široce diskutovaná postmoderní kritika, jejíž relevantní důsledky se tak v této době přímo neprojevily. Začátkem 90. let oproti tomu zaznamenal velkou kariéru pojem národní a etnické identity, který byl však v obecně sociálněvědním výzkumu postupně opouštěn. Kritika esencialismu jak modernistických pojetí, tak pojetí založených na identitě, později zformulovaných do tzv. etnosymbolismu, našla odezvu až kolem přelomu století (viz níže). V historické vědě pak nezaznamenala velký ohlas a viditelným důsledkem teoretického posunu zde byl postupný nárůst kulturalistických přístupů bez hlubší konceptuální reflexe.

Pojem „národní identity“ se objevil v několika pracích již v 80. letech, v akademické oblasti se však významněji uplatnil až s vydáním knihy Anthonyho Smithe v roce 1991 s lakonickým názvem *National Identity* (Národní identita; SMITH 1991). Místo toho, aby se Smith zabýval revizí tehdy již rozvinutých sociálněvědních debat o pojmu identita, pragmaticky shrnul konsenzuální definici pocházející ze sociálněpsychologického bádání a vztáhl ji k pojmu národ. Na základě Sofoklova dramatu *Král Oidipus* poukázal na mnohočetné role a kategorie, které utvářejí identitu jedince, a vyjmenoval ty, které jsou podle něj nejdůležitější – gender, teritorium, třída a náboženství, aby se následně dostal k definici národní a etnické identity. Vychází z dosavadního pojetí, které v národní identitě vidělo spíše odraz moderních západních národů a v etnické identitě sféru převážně nezápadních etnik. Spojením charakteristik obou kontextů dospívá ke své vlastní definici národní identity. Je založena na historickém teritoriu, společných mýtech a paměti, masové lidové kultuře, společném právním rámci pro všechny a společném hospodářském prostoru. Je nutno podotknout, že takový definiční postup nebyl (s odkazem na předchozí pojetí) ničím novým. Ani další autoři se v této době neobtěžovali teoretickou reflexí pojmu identity, a tak se pojem národní identity stal pro mnohé „módním“ doplňkem výkladu založeného na starších přístupech.

Ve stejné době se již objevilo několik autorů kritických vůči analytickému potenciálu pojmu identita obecně v sociálních vědách. Z oblasti bádání o etnicitě je nutné zmínit především Rogerse Brubakera, který se proslavil svou knihou o národní otázce ve východní Evropě z roku 1996 (BRUBAKER 1996). Ve společné studii s Frederickem Cooperem pak na základě zmapování různého užívání pojmu identita v sociálních vědách odmítl jeho analytickou hodnotu a navrhl alternativní pojmy, které by teoreticky obsáhly problémy, jež pojem identity spíše rozmlžoval (BRUBAKER – COOPER 2000). Nejprve odlišil pojmy identifikace a kategorizace, které jednak odrážejí to, že identita je vždy utvářena v nějakém procesu, a jednak to, že je často připisována nějakou vnější entitou. Dále odlišil pojem sebe-porozumění ve vztahu k vlastní sociální pozici, který nutně nevyžaduje

identita/
alterita ↓ 241

je charakteristiku společných atributů ani vymezení se vůči určité konkrétní odlišnosti (jako je to v případě identity). Nakonec vyzdvihl aspekt kolektivity identity a odlišil míru síly vazeb, které spojují jednotlivce ve společenství. Nejslabší vazbou je sdílení určitého společného rysu (*commonality*). Bližší vazby označuje Brubaker pojmem propojenost (*connectedness*), kdy jednotlivci vstupují do přímých vztahů s ostatními lidmi. Nejvyšší míru spojení pak označuje jako skupinovitost (*groupness*), kde jde již o jednoznačnou příslušnost k vymezené a jasně ohraničené skupině. Ve své pozdější knize (BRUBAKER 2004), kde shrnul své studie k tématu, pak přímo kriticky zaútočil na pojetí etnicity, která vychází z představy ohraničené skupiny (*groupism*). Podle něj je tento případ pouze jednou z mnohých konstelací utváření etnicity, a je proto nutné analyticky vyjít z mikroúrovně mezilidských vztahů a každodenních praktik, abychom etnicitu dokázali charakterizovat. Odklonil se tím od výkladu makrosociálních procesů a historických epoch k etnografickému výzkumu situací a interakcí a jejich kognitivní povahy, což dále rozvinul s odkazem na kognitivní psychologii (IBID.).

Rozšiřujícímu se zájmu o každodenní, neuvědomované a praktické aspekty utváření etnické a národní identity se dostalo nejvýraznější formulaci v knize Michaela Billiga o „banálním nacionalismu“ (BILLIG 1995). Billig vychází z kritiky výše zmíněných zjednodušených konstruktivistických odmítnutí nacionalismu jakožto výplodu agresivních nacionalistů. Poukazuje oproti tomu na to, že i po delegitimizaci nacionalistických hnutí zůstává národ stále velmi silnou identifikační jednotkou, což se projevuje právě v „banálních“ aktivitách, například v běžném používání vlajky, ve sportovních událostech, v symbolech na penězích, v lidových pořekadlech nebo třeba v médiích rozdělením na domácí a zahraniční zprávy. Tak, dovozuje Billig, se nacionalismus reprodukuje i v etablovaných národních státech Západu a jeho přítomnost se nevytrácí ani s nástupem globalizace.

Výrazem uvedených tendencí je i zatím poslední jasně vymezený a etablovaný konceptuální rámec výzkumu etnicity a národa, se kterým přišel Anthony D. Smith ve snaze překonat opozici mezi primordialistickými a modernistickými přístupy, a sice „etnosymbolismus“. Ve druhé polovině 90. let rozvinul Smith svou kritiku modernistických pojetí nacionalismu (SMITH 1998) a etnicity a postupně začal zdůrazňovat ty prvky, které moderní národy spojují s jejich etnickými předchůdci (SMITH 1999). Došel tak k definici, podle které je národ určitým jménem označovaná množina obyvatel sdílejících historické území, společné mýty a historickou paměť, masovou veřejnou kulturu, společnou ekonomiku a právní rámec; oproti tomu etnie jsou určitým jménem označované skupiny obyvatel se společnými mýty o svém původu, historickou pamětí, prvky sdílené kultury, jistou vazbou na historické území a do určité míry i solidaritou mezi příslušníky etnie. Již z těchto definic je zřejmé, že Smith vidí národ ve velké míře definovaný etnicity a naopak etnické kořeny jako nutnou podmínku vzniku moderních národů. Spojil tím a teoreticky zdůvodnil starší pokusy o studium národa v předmoderní době (ARMSTRONG 1982; DANN 1986; HUTCHINSON 1987), aby ve výsledku umožnil na společném konceptuálním základě studovat etnicitu a nacionalismus od starověku po současnost. Tento společný základ definoval právě symbolickou stránkou příslušnosti k národu a etnii, která zahrnuje kulturní prvky, jako jsou mýty, paměť, hodnoty, rituály, tradice. Podle něj právě tyto prvky utvářejí kulturu a sociální struktury tím, že budují sdílené vědomí společenství. Právě ony

definují komunitu pomocí specifického symbolického repertoáru a odlišují ji od ostatních skupin. Fenomény jako národní hymna, vlajka, svátky a řada rituálů ve veřejném prostoru se sice mění, ale jejich nejobecnější forma je současně velmi trvanlivá, čímž pomáhají udržovat společné vazby a působení národní identity (SMITH 2009). Tím se opět dostává pozornosti aktérům, kteří tyto symbolické prvky vytvářejí, udržují a předávají, mezi něž Smith zahrnuje intelektuály, tj. nejen nacionalistické ideology, ale hlavně učence, historiky, filology, archeology, básníky, spisovatele, výtvarné a hudební umělce ad., jinak řečeno všechny, jejichž prací je spojovat přítomnost společenství s jeho mytickou minulostí. Navíc dodává (SMITH 1998), že tato užší skupina tvůrců musí být doplněna o širší skupiny obyvatel s vyšším vzděláním – inteligenci, která je schopna (a má k tomu zdroje) symbolické vědění aplikovat a šířit.

Etnosymbolismus sice nepředstavoval jediný nebo dominantní proud výzkumu etnicity a národa, je však dosud poslední „velkou teorií nacionalismu“. Jako takový je pokusem zahrnout kulturalistický obrat (*cultural turn*) do tohoto pole bádání, kde se nikdy významněji neprosadila postmoderní nebo poststrukturalistická kritika. V této situaci byl etnosymbolismus kritizován jako jakýsi nostalgický pokus o návrat a rehabilitaci etnických kořenů nacionalismu, a tím i jako určitý pokus o rehabilitaci nacionalismu samotného (ÖZKIRIMLI 2003).

Sborník *Nations and Ethnosymbolism: History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations* (Národy a etnosymbolismus. Historie, kultura a etnicita při utváření národů, LEOUSSI – GROSSBY 2006) spojil v jedné knize hlavní autory, kteří následují etnosymbolický přístup. V úvodu je explicitně vyjádřena návaznost na práce Anthonyho Smitha a jednotliví autoři vycházejí přímo či nepřímo z jeho prací a konceptuálních konstrukcí. Tento přístup ke studiu národa, jak je definován již v předmluvě ke sborníku, vychází z představy společenství lidí, kteří sdílejí společné významy vyjádřené symbolickými reprezentacemi. Autoři se tak vymezují vůči modernistickým přístupům (Gellner, Anderson, Hobsbawm), které prezentují národy jako „nutný“ výsledek „historických sil“. Ty podle nich podceňují fakt, že národ dává význam určité skupině lidí, protože, jak uvádí A. Smith, je „společenstvím dějin a osudu“. Z konceptu sdíleného významu pak vyplývá, že se národ vyvíjí v čase a může podléhat změně, liší se od jedné skupiny ke druhé a v posledku je spíše heterogenním souborem významů, z nichž mohou v různých obdobích některé převládat a jiné pouze „čekat na své objevení“. Utváření národů tak je aktivním a často konfliktním procesem. Jestliže se pak sdílené významy reprezentují v mýtech, paměti, symbolech a hodnotách, vyžaduje si národ jako kulturní forma jistou stabilitu. Ta ovšem nemá podobu zákonů (ať biologických či socioekonomických), už jen z toho důvodu, že příslušníci národního společenství se aktivně účastní vytváření společných hodnot. To však podle autorů neznamená, že by socioekonomické síly nemohly stabilitu sdílených symbolů podpořit, nejsou ale jejich nutným předpokladem, mohou naopak působit i proti národotvorným procesům (jako v případě některých impérií). Základními znaky proto jsou trvajícím sdílené vědomí a jeho legitimizace jako odlišujícího znaku, který je dán mezigeneračně sdílenou představou společného teritoria. Příspěvky ve sborníku se potom zaměřují na empirické sondy, které mají prokázat analytický potenciál etnosymbolického přístupu. Jako příklad je možné uvést studii Atheny Leoussi (2006), jejímž tématem je etnosymbolické utváření postkomunistických zemí, které se v roce 2004 staly členskými státy Evropské unie. Leoussi volí přehlednou komparativní perspektivu, pomocí níž analyzuje, jak byla v těchto sedmi zemích (ČR, Slovensko, Polsko, Maďarsko, Estonsko, Litva, Lotyšsko) definována státní existence v prvních porevolučních ústavách. Zaměřuje se na preambule ústav, konstrukci státních znaků a historickou legitimizaci, kterou ústavy obsahují. Výchozím modelem je Smithova „do-

minantní etnie“, která usiluje o sebevyjádření pomocí „svého vlastního“ státu. Základní výzkumnou otázkou tak je, zda byla obnova postkomunistických zemí po pádu Sovětské svazu utvářena etnosymbolickými hodnotami a tradicemi a/nebo na univerzálních občanských, individualistických a tržních principech. Autorka pomocí přesné analýzy významů formulací v preambulích, symboliky státních znaků a odkazování na historické epochy a postavy „národní minulosti“ ukazuje odlišnosti mezi jednotlivými zeměmi a současně přetrvávající důraz na etnosymbolické motivy, ba dokonce znovuoživování etnických kulturních kořenů. Ve všech případech se jedná o výrazně národní státy s dominantní jednou etnií, což je explicitně vyjádřeno v ústavách Polska, Slovenska, Estonska a Litvy. Všechny se také explicitně odvolávají na „národní minulost“, a to především středověkou nebo raně novověkou. Současně je ve všech případech tato „oživená minulost“ spojována s moderními politickými, vědeckými, vzdělávacími a ekonomickými principy, není však opominut ani jeden společný oficiální jazyk jako hlavní etnický znak. V případě náboženských symbolů příslušnosti (ať již ve státních znacích nebo v preambulích ústav) konstatuje autorka zajímavý paradox, že nejčastějším symbolem je dvouramenný kříž odkazující na východní křesťanství, které však ve skutečnosti v tomto teritoriu nikdy nepřevládalo. To má mimo jiné dokazovat zásadní důležitost etnohistorických kořenů, neboť většina těchto etnických společenství odvozuje své tradice od přijetí křesťanství z byzantského Východu. Výsledné srovnání tak ukazuje škálu mezi etnokulturními a univerzálně občanskými motivy zakládajícími postkomunistické národní státy, kde na jednom konci stojí Česká republika s absencí přivlastnění státu národem nebo etnikem („My, občané České republiky...“) a na druhé straně Polsko, které má v ústavě explicitní odkazy na národ včetně příslušníků žijících mimo teritorium státu („My, polský národ...“) a křesťanské hodnoty, které spolu s historickými tradicemi polský stát definují.

RASA

Markéta Křížová

Úvod

V nejběžnějším chápání fyzické antropologie je „rasa“ – či v počestěné variantě „plemeno“ – taxonomická kategorie, sloužící k popisu údajné rozmanitosti lidských populací, tak jak se vyvinuly během evoluce rodu *Homo*. Toto pojetí přetrvává částečně dodnes, např. K. Kaszycka, G. Štrkalj a J. Strzałko (2009) pomocí dotazníků zjišťovali názory evropských antropologů na objektivní existenci a přesnou definici „rasy“; také Dacík (2001, s. 73) prohlašuje rasu za „biologickou entitu, [...] formu existence druhu“. Ve druhé polovině 20. století byla však zpochybněna závažnost relevantních genetických rozdílů mezi populacemi i pojem rasy jako striktně oddělené biologické kategorie. V historii, sociologii a částečně v sociální a kulturní antropologii začala být proto „rasa“ vnímána nikoli jako objektivně existující fenomén, ale jako sociální konstrukt.

Pojem rasa je pro historiografii problematický ze dvou důvodů: 1. byl vytvořen a je užíván především přírodními vědci (biologie člověka) a při jeho přenosu do historického bádání došlo k zásadnímu posunu původního významu; 2. byl výrazně zdiskreditován tím, že jej pro vlastní účely využily politické režimy 19. a 20. století jako mocenský nástroj (americký Jih, jihoafrický apartheid, hitlerovské Německo). Snahy dokázat, že nemá vědeckou relevanci, jsou tak někdy motivovány spíše tlaky politickými a společenskými než výlučně vědeckými zájmy. Mnozí badatelé jsou přesvědčeni, že je třeba „tomuto zhoubnému nádoru [tj. rasismu] porozumět, aby ho bylo možné účinně léčit“ (FREDRICKSON 2003, s. 123). Jinými slovy, že popření objektivní existence rasy usnadní proces odstraňování předsudků z tohoto konceptu vycházejících.

Etymologicky se pojem „rasa“ obvykle odvozuje od arabského či hebrejského *ras*, jež v původním významu znamenalo „počátek“, „původ“, případně od latinského *radix* (kořen). (Detailně o etymologii pojmu BANTON 1977, s. 18–19; SMEDLEY 1993, s. 36–40.) V 17. století byl pojem rasa zaveden do biologie člověka jako nástroj klasifikace lidských populací na základě esencionalizovaných, sdílených fenotypových znaků, případně specifických schopností a charakterových vlastností. (Poprvé jej použil pro kategorizaci lidského rodu Bernier [1684]; Buffon [1749–1788] nahradil Linnéův termín „odřůda“ slovem „rasa“ ve snaze dynamizovat linnéovský statický hierarchický systém a transformovat jej ve skuteč-

né přírodní dějiny; dále k upevnění pojmu v rámci věd o přírodě a člověku přispěli Blumenbach [1775], Kant [1839], Gobineau [1853–1856], Hrdlička [1924].) Biologové nicméně nikdy jednoznačně neidentifikovali konkrétní rasy a u různých autorů kolísá jejich počet i konkrétní vymezení.

Rané užití rasy v antropologii a historii

V 19. století se pojem „rasa“ stal klíčovým konceptem nově ustavené vědy o člověku jako bytosti biologické a kulturní, tedy antropologie. (Tylor [1881] ve svém zakladatelském textu přímo definoval antropologii jako „studium člověka a lidských ras“.) Cílem bylo vnést prostřednictvím konceptu rasy racionální řád do chaosu lidské rozmanitosti. Následně byl pojem přijat filosofií dějin v podobě představy o hierarchii ras, kterou byla ospravedlňována nadvláda rasy bílé v celosvětovém kontextu a vysvětlována světová historie ve smyslu historie evropské expanze (takto vnímá rasu Hegel [2004]). Od počátku 20. století pak někteří představitelé sociální a kulturní antropologie sice zatím nezpochybňovali existenci ras jako biologicky odlišných poddruhů, ale zásadně odmítli akceptovat představu o odlišném a nevyrovnaném intelektuálním potenciálu příslušníků jednotlivých ras. Stoupenci tohoto proudu (Boas [1940], Benedict [1942]) jednoznačně nadřazovali naučené chování biologickým determinantám lidského jednání. S odkazem na tyto autory byla také revidována představa o zásadním významu rasy pro pochopení dějinného vývoje ve světovém kontextu.

Po druhé světové válce nastala druhá fáze zpochybnění samotné biologické existence rasy nejprve fyzickou antropologií (LIVINGSTONE 1962; WASHBURN 1963; MONTAGU 1964 – tito autoři dokonce vyzývají k naprostému opuštění pojmu ve vědecké praxi, viz též oficiální prohlášení *American Anthropological Association* z roku 1998) a následně antropologií sociální a kulturní (LÉVI-STRAUSS 1999) i historiografií. Například ještě Gordon (1964) vnímal rasu jako objektivně existující entitu, zatímco pojem „etnická skupina“ chápal jako subjektivní výtvor vzešlý ze sebeidentifikačních procesů. Jak ukázali A. Littlefield, L. Lieberman a L. Reynolds (1982), během 70. let pojem „rasy“ na dvě desetiletí téměř vymizel ze severoamerických učebnic antropologie, zatímco, jak uvidíme dále, v historickém diskursu bylo tradiční pojmání rasy zpochybněno a revidováno. Od devadesátých let 20. století se však někteří severoameričtí biologové a sociální vědci pokusili oživit úzce biologické chápání rasy a prokázat provázanost biologických a mentálních kapacit (např. SARICH – MIELE 2004). Zároveň se setkáváme s tendencemi obhájit představu o geneticky dané podmíněnosti sociální a majetkové nerovnosti v moderní společnosti. V extrémní podobě tyto představy formulovali např. R. Herrnstein a Ch. Murray (1994), kteří postavili jednoznačné rovnítko mezi biologicky chápanou „rasou“ a dlouhodobou ekonomickou a sociální „zastalostí“ určitých skupin v rámci USA (a nepřímo tím také aplikovali „rasu“ jako faktor umožňující vysvětlit určité historické procesy). Paradoxem je, že vědecká komunita sice Herrnsteina a Murraye téměř jednomyslně odmítla, zatímco na běžném knižním trhu se kniha stala bestsellerem, ale mnozí historikové a sociologové cítí potřebu se vůči jejich teoriím vymezovat, čímž napomáhají jejich ukotvení ve vědeckém diskursu.

Rasa jako faktor moci a identity

Radikální zpochybnění rasy jako objektivní entity v 60. a 70. letech vedlo na jedné straně ke snahám nahradit tento pojem v antropologickém, sociologickém a historickém diskursu jinými (populace, etnická skupina). Mnohem zásadnější význam však pro historiografii měli autoři odmítající whigovské, eurocentrické pojetí světových dějin. Toto pojetí podle nich záměrně a účelově vytvořilo koncept rasy, jenž měl ospravedlnit nadvládu Evropanů na dobytých územích, případně nadvládu určitých skupin (tříd) v rámci euroamerického prostoru.

Studium rasy se tak stalo součástí nově pojatých kulturních dějin. Od 60. let je rasa – spolu s třídou a o něco později i genderem – studována jako součást diskursivních praxí a jako diferenční kategorie, jejíž význam a funkce se mění v závislosti na okolnostech. Rasa již není pojímána jako „hybatel dějin“ (jednotka, na niž by bylo možné se odvolat při odvíjení příběhu dějin lidské civilizace), ale sledování procesů „vytváření“ a vnímání rasy různými společenstvími má posloužit ke studiu mocenských vztahů a utváření identit v rámci těchto společenství i v případech jejich vzájemném kontaktu. Jestliže tedy antropologové rasu odmítli jako biologicky nepodloženou, pro historiky není o nic méně „reálná“ než jiné dobové diferenční diskursy, neboť její význam spočívá v roli, kterou hrála v sociálních vztazích jako výraz příslušnosti k určitému historickému společenskému celku. Historikové se již nemají zabývat tím, jak se rasy „objektivně“ vyvíjejí, ale jakým způsobem byly v minulosti zaváděny rasové kategorie, kdo se podílel na jejich utváření a jak jejich reprezentace fungovaly při utváření významů, s dopady na definice a vymezení konkrétních historických společenských skupin a mocenských hierarchií.

Již Claude Lévi-Strauss (1999, s. 16) – přestože svou často citovanou esej věnoval spíše problematice kulturního vývoje než otázce rasy *per se* – upozornil, že tento koncept vznikl ze snahy diferencovat mezi „námi“ a „jimi“, a to relativně pozdě, jako produkt evropského imperialismu a kolonialismu v 15.–19. století. Nebyl prvním, kdo takový názor formuloval. Eric Williams (1944) ve své studii o otroctví zdůraznil, že představa o vzájemné podmíněnosti fyzických a mentálních rozdílů mezi lidskými skupinami, upevněná (po)osvícenským vědeckým diskursem, se zrodila ze snahy legitimizovat již existující sociální nerovnosti, vzešlé z procesu zámořské kolonizace.

Podle Lévi-Strausse a dalších autorů objevitelské plavby posloužily evropským intelektuálům jako podnět k úvahám o lidské odlišnosti, zároveň je ale motivovaly k obhajobě vlastní nadvlády. Jak uvedl v úvodu čítanky textů osvícenských autorů k problematice rasy Robert Bernasconi (2001, s. 3), „to, že se rasa stala nástrojem moci, nepochopíme, pokud ji budeme vnímat pouze jako způsob klasifikace“. Rasu je podle těchto autorů třeba chápat prizmatem společenské nerovnosti; studium utilitární konstrukce rasy se tak zejména v textech marxistických historiků objevilo v úzké vazbě na problematiku třídy. Rasu jako nástroj institucionalizace hierarchií vzešlých z procesu zámořské kolonizace a kapitalistické transformace, v níž vládnoucí třídy v euroamerickém prostoru využily somatické odlišnosti „etnizované“ pracovní síly jako pouhou záminku, interpretoval už citovaný Eric Williams (1944). Také Eugene Genovese ve svých vý-

třída
↑ 189–191
gender
↑ 198–201

kladech o americkém Jihu v první polovině 19. století nadřazuje rase třídu a prohlašuje, že rasovou diskriminaci nemůžeme pochopit bez znalosti procesů utváření tříd v rámci růstu obchodního kapitalismu v 16.–18. století a průmyslového kapitalismu v 19. století. Na druhé straně tento přístup odsouvá stranou kulturní a psychologický rozměr konstrukce rasy v raném novověku (FOX-GENOVESE – GENOVESE 1983, cit. v FREDRICKSON 1988, s. 3–4; viz též spor o počátcích otroctví v britských koloniích v Severní Americe, který v 50. letech svedli Oscar a Mary Handlinovi a Carl Degler: HANDLIN – HANDLIN 1950; DEGLER 1959). Kritické ryze materialistické interpretace rasy zdůrazňují, že rasa není jen vedlejší produkt třídy, ale autonomní pole, na němž se vyjednává o moci a identitě. Tím je také zdůvodňována absence stabilní mezirasové třídní solidarity jak v minulosti, tak v současnosti.

Společenské změny, které v euroatlantickém prostoru proběhly v 60. a 70. letech, vyvolaly poptávku po studiu historických kořenů útlaku a zároveň po nových teoretických rámcích, které by umožnily studium sociálních identit. Takto pojaté historické promýšlení rasy se rovněž úzce propojilo s aktuálními politickými spory, neboť fakt utilitární „konstrukce“ rasy v 18. a 19. století využili bojovníci za lidská práva menšin, především v USA (např. HARRIS 1964). Winthrop Jordan tuto myšlenku formuloval implicitně, byť jeho nakládání s pojmem „rasa“ není zcela jednoznačné; přesto prezentuje „černocho“ jako produkt evropského vědeckého a politického diskursu. Jordan v úvodu své práce zdůrazňuje, že objektem jeho zájmu není ani rasa, ani rasismus, ale „pojetí jinakosti“ v raně novověké společnosti, které se rozvíjelo v závislosti na mnoha faktorech, byť samozřejmě fyzický vzhled byl jedním z nich (JORDAN 1968; podobně k „vymýšlení“ rasy FREDRICKSON 1988; v češtině proces konstrukce rasy shrnuje BUDIL 2002).

Rané práce věnované konstruování rasy jako prostředku evropské nadvlády se soustředily – zejména v USA – na problematiku „vymýšlení“ černé rasy. Další studie v 60.–90. letech ukázaly, jak byl koncept „rasy“ rozšiřován na další skupiny, které již nevykazovaly tělesnou odlišnost, ale byly vnímány jako nebezpečné. Často citovaný je pochopitelně příklad Židů; Allen (1994) však také prokázal, že jako „odlišná rasa“ byli v 19. století v USA prezentováni Irové nebo ve Velké Británii dělníci, zejména v určitých málo respektovaných profesích. (Obecně k „vymýšlení“ rasy STANTON 1960; BARZUN 1965; GOSSETT 1965; HALLER 1971; CHASE 1977; GOULD 1981. K problematice Irů, jimž byla připisována např. „genetická náchylnost ke kriminalitě“, a kteří v 19. století dokonce interiorizovali představu o své příslušnosti k jiné „rase“ než ostatní bílí Američané, viz JACOBSON 1998.) V mnoha z těchto prací se projevovala výrazná společenská angažovanost takto pojatého studia problematiky rasy. Jasně patrná je snaha autorů vyvrátit objektivní existenci rasy, vnímané jako „anachronický pozůstatek sociálních a ideologických konfliktů devatenáctého století“ (BUDIL – BLAŽEK – SLÁDEK 2005, s. 7), aby bylo možné se vyvarovat rasismu. „Konstatovat, že rasa byla konstruována sociálně, s sebou nese zjištění, že není ani přirozená, ani nevyhnutelná. To, co bylo uměle vytvořeno, lze zničit – segregací, omezováním volebního práva nebo diskriminujícími přistěhovaleckými kvótami“ (FREDRICKSON 2003, s. 13–14).

Na druhé straně existují i historikové, kteří nejsou přesvědčeni, že „odhalení“ toho, že rasa je sociálně konstruována, automaticky umožní vymýcení rasismu a jiných forem diskriminace založených na (údajné) tělesné odlišnosti. Tvrdí, že

sociální konstrukce rasy (byť bez užití pojmu samotného) je velmi starého data a že intuitivní vymezení mezi „námi“ a „jimi“ s využitím různých fyzických znaků, mezi nimiž mohla (ale nemusela) figurovat barva pleti, lze identifikovat u různých společenství na všech světadílech. Jak prohlásil Orlando Patterson, „nepřítomnost artikulované doktríny rasové nadřazenosti neznamená nutně [...] toleranci ve vztahu k lidem náležejícím k somaticky odlišným skupinám“ (PATTERSON 1982, s. 420; velmi podobné názory zastává McKee Evans [1980], jenž shrnuje modely vymezení se vůči „jiným“ ve středověké a raně novověké Evropě). Proto se tito autoři ptají, zda a proč byl koncept rasy, tak jak se zrodil v 17. až 19. století v západní Evropě, výjimečný. Častou odpovědí je argument, že se koncept rasy vymyká právě svou striktností, vzešlou z pocitu ohrožení v okamžiku, kdy zámořská expanze odhaluje rozlohu a rozmanitost světa, a ze snahy zajistit evropské populaci v tomto světě dominantní postavení. Je zdůrazňováno, jak evropská věda cíleně legitimizovala existující společenské předsudky. Jinými slovy, „objektivně“ identifikované fenotypické znaky, užívané pro rasovou klasifikaci, byly cíleně voleny tak, aby odpovídaly konkrétním ideologickým a mocenským zájmům. Rasová klasifikace byla následně využívána k prosazení či ospravedlnění sociálních hierarchií a reprodukce sociální, politické nebo ekonomické nerovnosti prostřednictvím ideologizace lidského těla.

Úvahy o povaze a rozdělení ras v 17.–19. století tak podle této interpretace téměř vždy směřovaly k politické aplikaci ve formě nadvlády jedné konkrétní „rasy“ nad druhou. Takto prezentují úlohu diskursu rasy Stepan (1982) i Hannaford (1996), jenž vidí unikátnost moderního pojetí rasy v jeho využití pro výkon nadvlády nebo vyloučení. Prostřednictvím rasového diskursu měla být sociokulturní rozmanitost afrických a amerických populací ujařmena a homogenizována imperiální administrativou. Výraznou inspirací pro tyto interpretace se staly koncepty M. Foucaulta: „biopolitika rasy“ a „státní rasismus“ (viz text zařazený jako 11. kapitola ve FOUCAULT 2005; tato kniha ovšem shrnuje přednášky prosloužené už v roce 1976). Foucault zdůrazňuje, že mocenské ambice byly již ve středověku formulovány na bázi „rasy“, tedy údajné biologické odlišnosti vládců a ovládaných (Sasové/Normané v Anglii, Galové/Románi ve Francii atp.). V moderní době jsou však podle Foucaulta tyto rozpory potlačeny a nahrazeny představou národního státu, vnímaného jako rasově homogenní jednotka, jež se brání proti rasově odlišným protivníkům. K ovlivnění přednáškovým cyklem z roku 1976 se přihlásila mj. Stoler (1995), což je text, jemuž bude věnována větší pozornost v následujících odstavcích. Méně radikální autoři jsou ovšem přesvědčeni, že nelze takto jednoznačně hledat konkrétní příčinu „vymýšlení“ rasy, ale že vznik rasové teorie byl spíše součástí širšího procesu proměny západních věd o člověku a evropské společnosti jako takové, jedním z příznaků modernizace, která Evropu zásadně odlišila od ostatních kontinentů.

Názor, že rasa není objektivně existujícím historickým „faktem“, ale představou zrozenou z diskursu, tedy o několik desetiletí předcházel revizím vyvolaným jazykovým obratem. A trend nastoupený v 60. letech je v bádání o rase patrný dodnes. Velmi početné texty ze 70.–90. let a doby pozdější jej neinovují, spíše soustavně rozvíjejí téma „vymýšlení“ rasy v různých historických a geografických kontextech. Významným podnětem pro další konceptualizaci rasy jako sociálního konstruktů (tedy pro bádání, které se namísto „rasy“ soustředilo na mechanismy

diktatura
a autoritář-
ské režimy
↓ 298–299
věda/vědění
↓ 279

diskursivní „racializace“ a jejich úzkou vazbu na procesy sebeidentifikace) se již v 70. letech staly také rodící se dějiny genderu, respektive dějiny žen, a dobové reprezentace rasy byly dávány do úzké souvislosti nejen s reprezentacemi třídy, ale také genderu. Početné studie (např. STEDMAN JONES 1971; STEPAN 1982; COOPER – STOLER 1997) ukázaly, jak vzájemně propojené byly představy o „vrozené nedostatečnosti“ zámořských divochů, pracujících tříd a žen, formulované evropskými biology, lékaři i autory sociálně reformních projektů, a jak výrazný sociální rozměr nejen v rámci imperiální expanze, ale i uvnitř Starého světa měla představa „bílé rasy“ (*whitedness*). Např. Ann Stoler se pokusila prokázat, že zámořská koloniální území evropských mocností v Asii, Africe a Jižní Americe představovala svébytné „laboratoře modernity“, v nichž se poprvé mimo vlastní mateřské země v podmínkách „koloniálního exilu“ tematizovaly a diskutovaly „klíčové symboly moderních západních společností [zahrnující] liberalismus, nacionalismus, státní občanství a evropanství“ předtím, než byly přeneseny na samotný evropský kontinent (STOLER 1995, s. 16, český překlad citátu BUDIL 2005, s. 35; názor, že „kolonie“ měla zásadní význam pro konstrukci evropského „národa“, vyslovili i jiní autoři, např. Mallon [1995], s. 8). Často reflektovanými tématy byly rovněž role institucí ve vytváření a udržování rasových a genderových hierarchií.

Propojení studia rasy a genderu v historii se ovšem nerozvíjelo vždy harmonicky. Od konce 70. let se ozývají hlasy – především ze strany barevných žen – které zpochybňují ambice evropských historiků a historiček „nechat promluvit“ esencionalizované ženství (v univerzálním konfliktu s esencionalizovanou maskulinitou) a nadřadit gender všem ostatním mocenským vztahům. Tito kritikové dosavadního pojetí ženských dějin požadují, aby byl i v rámci *gender history* brán ohled na rasu a mocenské hierarchie vzešlé ze společensky konstruovaných rasových rozdílů (z těchto kritických textů lze jmenovat CARBY 1982; HOOKS 1982; AMOS – PARMAR 1984; HARAWAY 1989). Zdůrazňují tedy relevanci „rasy“ pro konstruování sociálních rozdílů, nikoli samozřejmě jako biologické danosti, ale jako ztělesnění konstruované jinakosti, kterou ovšem sami „jiní“ interiorizují. Gender tedy napomohl formulování konceptu rasy a naopak.

„Vědomí rasy“ (*race consciousness*) včetně performativních aspektů rasových (genderových či jiných) identit se pak stalo jedním z frekventovaných témat 90. let i období následujícího. Vzešlo z přesvědčení, že konstatovat fakt konstrukce rasy společností nestačí, že je třeba věnovat pozornost i subjektivnímu prožívání rasy konkrétními jedinci a skupinami. Opět se však výrazně projevuje společenská angažovanost historiků, kteří studují, jak lze vnucenou, degradující reprezentaci přeměnit ve zdroj skupinové hrdosti. Tak přinejmenším soudí Georgia Warnke (2005, s. 98), která konstatovala: „Jestliže jsou sociální identity, například rasa, produkty mocenského tlaku, vnucené jako zdroj negativních očekávání, [...] pak to, že tuto identitu vědomě přijmeme, znamená tato negativní očekávání [...] transformovat v pozitivní.“ Koncept prožívání rasy a její aktivní akceptace (*belonging*) byl často studován v rámci koloniálních dějin, ve snaze rozrušit tradiční obraz koloniálních společností v jednotlivých regionech jako složených z několika homogenních rasových a sociálních skupin; je však reflektován i autory věnujícími se nejnovějším dějinám. Britský sociolog Paul Gilroy (1993) se ve své práci zaměřil na „dvoji vědomí“ (*double consciousness*) těch, kdo usilují být zároveň Evropany a černochoy, akceptovat svou „rasu“, ale zároveň překonávat její omezení.

gender
↑ 200–203
věda/vědění
↓ 278

Další badatelé (např. BALIBAR – WALLERSTEIN 1991; jedná se ovšem o sborník již dříve vydaných textů obou autorů, jejichž hlavním tématem není rasa, ale rasismus) zdůrazňují, že samotné odmítnutí konceptu rasy a jeho vyloučení z vědeckého i populárního diskursu nezaručí zánik společenských, hospodářských či politických nerovností a segregace „jiných“ na základě skutečných nebo imaginárních somatických odlišností, „tělesných stigmat“, která jsou ovšem „spíše produkty duchovního dědictví než biologie“. Například v současné Francii měl pojem „imigrant“ nahradit kategorii „rasově odlišného jedince“, přičemž rétorika rasy zůstala nezměněna (IBID., s. 222). Také Gilroy (1993, s. 10) přímo dává do kauzální souvislosti vyloučení „rasy“ z oficiálního politického a vědeckého diskursu a následný masivní nárůst „nového rasismu“ v euroamerické společnosti.

Balibar s Wallersteinem (1991, s. 24, 37) zároveň upozornili na úzkou vazbu „rasy“ a „národa“ v politické imaginaci moderní doby, zvláště vyhrcočenou v německém prostředí, kde „diskursy rasy a národa nikdy nejsou příliš vzdálené“. Téma rasy a národa se samozřejmě také v historických pracích objevovalo již od 70. let. Stručně je zmínil i Benedict Anderson (1983), který ovšem chápal nacionalismus a rasismus jako v zásadě neslučitelné. Naproti tomu Balibar prohlásil za zakladatelský princip národa genealogii, tedy „fikci společného původu“, a národ proto považoval za „produkt rasy“. Skutečnost, že „čistota národa“ se v rámci těchto představ odvíjela od zachování endogamie, a tedy od kontroly nad ženskou sexualitou, opět propojila rasu a gender.

Velmi aktuálním podnětem k další revizi rasy se stalo zvolení Baracka Obamy americkým prezidentem. Už v průběhu volební kampaně byla v médiích i analýzách sociologů a politologů patrná nejistota, kam zařadit muže nezapadajícího do obvyklých kategorií. Nebyl ani černý, ani bílý, ani Afričan či Afroameričan, ani „čistokrevný Američan“. Tradiční dichotomie jako by už neplatily. „Obama překonal obnošený koncept ‚rasy‘“, konstatovali historikové Cohen a Toninato (2010, s. 1). Přetrvávající relevance rasy jako metafory „jinakosti“, tak jak se odráží v každodenním životě euroamerické společnosti a jak ji reflektují sociologové či kulturologové, sice taková prohlášení ukazuje jako přinejmenším předčasná, na druhé straně je však zřejmé, že historikové dnes tyto podněty ze strany jiných věd o člověku nevyužívají tak intenzivně a ochotně jako v době, kdy se „rasa“ z analytické kategorie stala objektem historického výzkumu. Aktuální historická produkce pracující s konceptem rasy tak spíše recykluje dlouhodobě frekventovaná témata, ubývá zájmu klást inovativní otázky. Výjimku představují ty historické práce, které tematizují rasu jako specifické pole vědění – aktuální a diskutované především v 19. a na počátku 20. století –, jež ovlivňovalo např. dobovou rétoriku „jiného“ a nástroje jeho vyloučení ze společnosti. Pokud si tedy koncept rasy zachová pro historiografii svou užitečnost, což v této chvíli není zaručeno, bude zřejmě i následné bádání zaměřeno právě na tyto otázky.

Pro badatele zabývající se problémem propojení rasy, genderu a třídy s procesy zámožské kolonizace, modernizace, industrializace a etablování lékařství jako autoritativní vědy se stal téměř povinnou četbou text Sanderu Gilmana „Black Bodies, White Bodies: Toward an Iconography of Female Sexuality in late Nineteenth-Century Art, Medicine, and Literature“ (Černá a bílá těla. K ikonografii ženské sexuality v umění, medicíně a literatuře konce 19. století, GILMAN 1985a). Velký ohlas získal i díky tomu, že byl zařazen do antologie „Race“, Writing, and Difference („Rasa“, psaní a diference,

etnicita ↑ 215
společnost
↑ 127
politika ↑ 140

věda/vědění
↓ 278–279

GATES 1986). Gilman se věnuje srovnání reprezentace černochoů – konkrétně domorodé ženy z jižní Afriky, Sarah Baartmann, známé jako „Hotentotská Venuše“ – a prostitutek francouzskou vědou a francouzskými umělci počátku 19. století. V nepřímém odkazu na Émila Durkheima a v přímém na Sigmunda Freuda se pokusil obhájit představu, že vnímání „druhého“ je produktem univerzální lidské obavy z „jinakosti“, a že tedy vztah Evropanů k obyvatelům jiných kontinentů předurčoval především strach z jejich fyzické odlišnosti. Vědecká patologie měla tuto odlišnost zkotřit, ponížít, ovládnout tím, že ji vtlačovala do připravených šablon.

Gilman proto demonstruje, jak francouzské lékařská věda a populární časopisy konstruovaly obraz jinakosti Sarah Baartman, jinakosti rasové i sexuální, a jak tyto dvě jinakosti postavily do vzájemné souvislosti a využily ke konstruování představy o evropské nadřazenosti. Věda, literatura a výtvarné umění společnými silami „vytvořily“ Sarah Baartman – a vedle ní bílou prostitutku – jako prototypy rasové a sexuální „monstrozity“. To Gilman pokládá za ukázkou toho, že jakákoli rasová a sexuální „jinakost“ je sociální konstrukcí, nikoli biologickou daností. Obě reprezentace, hotentotská žena a prostitutka (zástupkyně atavistických forem lidské existence, jejichž jinakost podobně jako v případě černých žen odhalovalo anatomické zkoumání, především reprodukčních orgánů), plnily svou roli v procesu sebeidentifikace bílých Evropanů, příslušníků rodící se střední třídy. Během 19. století se stala představa „degenerace“ nástrojem sociální kontroly. V samotné Evropě přispívala k negativnímu obrazu „degenerovaných“ tříd. „Přirozená“ mužská snaha o kontrolu reprodukce v heterosexuálním manželství a „přirozená“ nadvláda vyšších tříd nad nižšími a metropolí nad koloniemi byly legitimizovány odkazy na „abnormalitu“ vyloučených, abnormalitu rasovou a sexuální.

Své základní východisko Gilman formuluje v samém úvodu eseje: „V 18. století se sexualita černochoů, mužů i žen, stala [pro Evropany] ikonou jakékoli deviantní sexuality. [...] Černoch ztělesňuje dokonalý protiklad evropské sexuální morálky a evropského ideálu krásy; a esencionalizovaným černochem, jenž se nachází na samém konci velkého řetězu bytí, je Hotentot“ (GILMAN 1985, s. 206; tuto představu akceptovaly a dále rozvinuly např. Haraway [1989] či Fausto-Sterling [1995]). Gilmanovi a jeho následovníkům však bylo především z pozic postkoloniálních studií vytýkáno, že právě toto jeho tvrzení ukazuje, že sám přejímá hodnocení osvícenců a nechal se přesvědčit o „unikátní a jasně patrné“ odlišnosti černochoů. („Principiálním znakem černochoa je jeho kůže,“ uvádí doslova GILMAN 1985, s. 231.) V zásadě tak měl Gilman přijmout za svůj „chromatismus“ evropských imperialistů (pojem se poprvé objevuje u Gayatri Spivak), tedy že barva pleti je určujícím znakem jinakosti. Zároveň jej fascinace esenciální jinakostí Baartman a její role objektu v rukou chirurgů vedla k tomu, že jí nepřiznal roli historického aktéra a subjektu určujícího svůj osud. (To se naopak snažila reflektovat Anne Fausto-Sterling [1995].) A konečně další kritika směřovala proti Gilmanově představě, že vnímání černochoa bylo v evropském diskursu raného novověku 19. století v zásadě neměnné. Podle dalších autorů taková představa zcela anuluje snahy o studium „racializace“ a de facto upevňuje, spíše než rozrušuje představu „rasy“ jako objektivně existujícího faktu, který doboví komentátoři reflektují různými způsoby a v závislosti na svých konkrétních potřebách, ale jehož podstatu (černá pleť černochoů, specifický tvar genitálií a hýždí hotentotské ženy) nijak ovlivnit nemohou. Výsledkem je implicitní konstatování, že Baartman skutečně byla „jiná“, a zároveň stejná jako ostatní černoši. (Tuto poměrně ostrou kritiku formulovala například socioložka Zine Magubane [2001]. Podobné výhrady ostatně zazněly i v reflexích knihy Winthropu Jordana; jeho oponenti také popírali význam somatických rozdílů mezi evropskými a africkými kolonisty a připisovali jejich zdůrazňování při utváření konceptu rasy výlučně imaginaci Evropanů.)

Na Gilmana navazovali další autoři, kteří rozvíjeli téma diskursivního „dobývání“ těl černých žen a skrze ně všech příslušníků jiných ras v době evropské koloniální expanze. Hojně citovaný text Anne Fausto-Sterling „Gender, Race and Nation: The Comparative Anatomy of ‚Hottentot‘ Women in Europe, 1815–1817“ (Gender, rasa, národ. Komparativní anatomie „Hotentotek“ v Evropě

v letech 1815–1817, FAUSTO-STERLING 1995) opakuje Gilmanovu premisu, že v pozadí zájmu evropské veřejnosti o Sarah Baartmann stála snaha „ovládnout skrytá tajemství Afriky a ženy tak, že budou vynesena na světlo vědeckým výzkumem. [...] Těla [černých žen], tak jako území afrického kontinentu a Nového světa, měla být prozkoumána, využita a ochočena" (IBID., s. 45). Anatomické techniky klasifikace a měření lidských těl byly podle této autorky zakořeněny v maskulinní touze ovládnout přírodu, „divochy" a femininitu. Proto pro ni vědecké reprezentace těla hotentotské ženy „prozrazují snahu jednoznačně od sebe odlišit muže a ženy i jednotlivé rasové typy, aby upevnili nadvládu evropských mužů". Jedním z důkazů pro toto tvrzení je skutečnost, že anatomické studie věnované pitvám bílých mužů jen výjimečně zmiňují nebo popisují pohlavní orgány, zatímco pro popisy těl černých žen jsou tyto údaje zcela zásadní.

I když byla problematika rasy a genderu, imperialismu a reprezentací dávána do vzájemné souvislosti už od 60. let, velmi podnětné propojení těchto témat se objevilo v 90. letech v práci Anne McClintock *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Context* (Imperiální kůže. Rasa, gender a sexualita v koloniálním kontextu, McCINTOCK 1995). Ve studii, která integruje problematiku rasy s analýzou koloniální expanze a sebe prezentace Velké Británie v 19. století, se autorka posunula od prostého konstatování „vymyšlení rasy" přes analýzu „vymyšlení bílé rasy" k „vymyšlení Británie" prostřednictvím zámořské expanze a jejího ohlasu v krásné literatuře, populárním umění, reklamách, novinových článcích, fotografiích i soukromých textech (dopisech, denících). McClintock je přesvědčena, že tyto procesy sebeidentifikace skrze jinakost byly klíčové pro rozvoj evropské modernity, pro niž byly triáda rasa – gender – třída, vytvořená v kontextu soustavné interakce procesů kolonizace, a „budování domova" v mateřské zemi, zcela zásadní. Ústředním tématem je představa o určujícím přechodu od „vědeckého rasismu" ke „konzumentskému rasismu", jenž se odehrál během 19. století. Představa o rasově/genderově/sociálně podmíněných hierarchiích jako „přirozených" způsobech organizace společnosti v této době zasáhla většinu britské populace. „Viktoriánský domov středních tříd se stal místem, které utvářelo a upevňovalo představu o rase," zatímco kolonie v Africe a v Indii „vystavovaly na odiv viktoriánský kult domova a normy sexuálního života" (IBID., s. 34).

„Imperialismus a vynález rasy byly zásadními komponentami západní, industriální modernity," argumentuje McClintock a zdůrazňuje význam „vymyšlení rasy" v průmyslových městských střediscích západního světa pro rozvoj sebeidentifikace středních tříd a její hledání nástrojů k ovládnutí „nebezpečných tříd", jako byli těžce manuálně pracující, Irové, Židé, prostitutky, homosexuálové, kriminálníci atp. Tyto společenské skupiny nebo třídy byly často označovány jako „rasy" a bylo k nim přistupováno spíše jako k biologickým než sociálním entitám. „Chudoba byla také nahlížena biologicky, jako organická patologie" (IBID., s. 48). Stejný význam pro upevnění genderové hierarchie připisuje autorka „kultu domácnosti", jenž se opět utvářel v přímé vazbě na koloniální expanzi, import koloniálních produktů a upevňování „dobrých mravů" v protikladu k „barbarství" života v zámořských državách. Představa rasové „čistoty" se odvíjí od přísné kontroly ženské sexuality; rasa jako historická kategorie je tedy neoddelitelná od genderu. Jedním dechem však zdůrazňuje, že „rasa, gender a třída nejsou oddělené sféry existence, vzájemně izolované, a také nemohou být mechanicky propojeny. Vznikly díky svému vzájemnému propojení a jeho prostřednictvím. [...] Nesnažím se naznačit, že jsou tyto domény totožné; existují však v těsných a rozporuplných vzájemných vztazích" (IBID., s. 5). Jestliže tedy jedním z ústředních témat této studie je genderování imperialismu a úloha ženství ve viktoriánském koloniálním diskursu, gender v tomto kontextu není jen otázkou pohlavní difference, ale také podrobené pracovní síly a imperiálního využívání zdrojů na dobytých územích: „Imperialismu neporozumíme bez znalosti teorie genderové moci. Gender nebyl jen povrchovou patinou impéria, podřízenou mocnějším mechanismům třídy a rasy. Spíše byla role genderu od samého počát-

ku zásadní pro zajišťování a upevňování imperiálního podnikání." Na druhé straně McClintock polemizuje s Foucaultem, jenž podle ní tím, že prohlásil sexualitu za základní prvek vytváření společenské jednoty, zastínil význam rasy a třídy při utváření sociálních forem (FOUCAULT 2003a, cit. v McCINTOCK 1995, s. 7). V pasážích věnovaných „kultu domova" zdůrazňuje McClintock vliv rasových teorií na vytváření obrazu evropské ženy. Cituje Sandera Gilmana, posouvá však jeho argumentaci jiným směrem. Je přesvědčena, že všechny bílé ženy byly nahlíženy jako inherentně degenerovaná „rasa", ve své fyziogonii spíše podobnější černochoům nebo opicím; a naopak černoši nebo Indové byli diskursivně feminizováni (McCINTOCK 1995, s. 54–55; zde se McClintock opět mohla inspirovat dílem Sandera Gilmana, např. GILMAN 1985b, kde je věnována pozornost vzájemnému provázání různých stereotypů odlišností). McClintock se především snažila vnést do postkoloniální literární teorie historickou dimenzi a inspirovala se rozsáhlým a rozmanitým souborem pramenů; její práce proto není systematickou historickou analýzou.

Z jiného úhlu pohledu nahlédla propojení reprezentací rasy, genderu a třídy, ale především rasy, národa a etnicity Brigitte Fuchs v práci „Rasse", „Volk", „Geschlecht. Anthropologische Diskurse in Österreich 1850–1960 (Rasa, národ, pohlaví. Antropologické diskursy v Rakousku v letech 1850 až 1960, FUCHS 2003). V úvodu sice Fuchs cituje Anne McClintock a shrnuje problematiku vzniku konceptu rasy v kontextu zámořské kolonizace, především se však věnuje rase, konkrétně pak „raciálnímu národnímu státu", ve vědeckém diskursu německém a rakousko-uherském. Logicky se v rámci širšího kontextu konstrukce a vnímání rasy soustředí zejména na problematiku židovství a na otázku „rasové čistoty" a „míšenectví", tedy na propojení otázky rasy/národa s kontrolou sexuality a s uplatňováním principů hygieny a morálky. Zabývá se ovšem také obecnějšími procesy „biologizace" národního vědomí na konci 19. století a ve století 20. v kontextu utváření nových států a jejich ideologií ve středoevropském prostoru a rolí, jakou v těchto procesech hrály vědy o člověku, zejména antropologie, „úzce navázaná na ideologii a politiku národního státu" (IBID., s. 313).

IDENTITA /ALTERITA

Lenka Řezníková

Identita/alterita (z lat. *idem* = týž; *alter* = ten druhý) je úzce provázaná dvojice pojmů, kolem nichž se v soudobých humanitních vědách soustředí reflexe sociálních a myšlenkových praktik konstrukce podobnosti a jinakosti, svébytnosti a příslušnosti a jejich důsledků ve sféře sociálního jednání. Pod hlavičkou „identita“ jsou studovány antropologicky, sociokulturně a psychologicky ukotvené mechanismy a modely sebeprojekce skupin a jednotlivců. Provázání pojmu identity s pojmem alterity odráží konsenzuálně přijímanou představu, že vytváření vlastní identity je aktem vztahování se ke komplementárně konstruovanému „druhému“. Vzhledem k historické povaze kontextů, tj. k historické proměnlivosti společenských struktur, jsou také identitotvorné procesy a reprezentace identit historicky proměnlivé a jako takové jsou předmětem zájmu historických věd.

V dějinách západního myšlení má užívání termínu identita dlouhou tradici, a to zejména v oblasti formální logiky, algebry a filosofie, kde sloužil obecně k označení shodné povahy entit a byl vymezen jednak v opozici k pojmu jinakosti, jednak v opozici k představě nahodilosti. V dnešním sociálněhistorickém smyslu, tj. ve smyslu konstrukce intersubjektivních relací, je však pojem identity považován až za produkt moderní doby (*modern invention*, BAUMANN 1997, s. 18). Kořeny tohoto typu tázání bývají datovány nástupem modernizačních procesů, které narušily tradiční sociální struktury a otevřely tak novodobou konjunkturu existenciálních otázek po povaze individua a jeho vztahu ke společnosti. Aktivování těchto typů tázání je pak interpretováno jako reakce na znejistění pozice individua v diferencující se společnosti, a tedy jako jistý znak společenské dezorientace, jež bývá též označována jako krize identit. V tomto smyslu se tedy identita „problémem nestala, ale jako problém se již zrodila“ (IBID., s. 19).

Identita

V jazyce sociálních a kulturních věd druhé poloviny 20. století se termín identity vyvinul ve velmi virulentní a současně vysoce difuzní pojem, který se rozpadá do řady konceptů a který kolem sebe soustředil široké pole dílčích diskursů. V tomto smyslu je problematická každá snaha o konsenzuální definici. Namísto studia toho, co identita je, navrhuji proto někteří autoři jen studium sémantických dějin tohoto termínu/pojmu/konceptu (GLEASON 1983; NIETHAMMER 2000).

1. Identita *avant la lettre*. Kolektivní vědomí, vědomí kolektivní příslušnosti

Jednou z kulturních charakteristik období po druhé světové válce byl nárůst zájmu o otázky týkající se vztahu jednotlivce a kolektivu (zejm. v kategoriích jednotlivec – národ, občan – stát), mj. v souvislosti s tematizací problému kolektivní viny a s eskalací praktických otázek imigrační politiky a legislativy, zahrnující v sobě problematiku asimilace a loajality. V této souvislosti byl termín identita používán již v 50. letech zejména v USA, nikoli však jako promyšlený pojem nebo koncept (GLEASON 1983), ale spíše jako příležitostný termín, charakteristický primárně pro politický diskurs.

S nárokem na hlubší konceptualizaci nebyl v historiografii až do osmdesátých let 20. století operacionalizován ani pojem, ani termín identity. Jako analytické nástroje tu sloužily pojmy, které se užívaly v sociálních a humanitních vědách zčásti už v předválečném období a do historiografie pronikaly ze sociologie, etnologie a psychologie, zejména pojmy „kolektivní vědomí“ na straně jedné a „individuum“ nebo „já“ na straně druhé. V následujících odstavcích se zaměříme pouze na koncept kolektivního vědomí. Koncepty týkající se pojmu individuum (*I, me, self* etc.) by vyžadovaly samostatnou studii; je ovšem zřejmé, že do diskursu identity se práce o pojímání individua výrazně promítaly.

Pojem kolektivního vědomí či vědomí příslušnosti odkazoval k Durkheimovu (2004) pojmu „kolektivního vědomí“ (*conscience collective*) jako souhrnu přesvědčení, postojů a hodnot společných příslušníkům určité sociální skupiny (rodina, stát, společnost, instituce), stvrzovanému a také normovanému různými typy (formálních i neformálních) společenských institucí. Pomocí pojmu kolektivního vědomí polemizovala Durkheimova sociologická škola s (do té doby dominantním) individuálním pojetím vědomí, které za jediného možného nositele vědomí považovalo fyzického jednotlivce. Sociologický koncept kolektivního vědomí naopak předpokládal, že jisté formy vědomí nejsou vázány výlučně na psychologii jedince, nýbrž vznikají v procesech společenské interakce. Kolektivní vědomí tedy nebylo chápáno jen jako soubor společných představ, hodnot atd., ale především jako produkt sociálních rámců. Do téže linie sociologického myšlení spadal i Halbwachsov (1925) koncept kolektivní paměti, který paměť, vázanou do té doby primárně na jedince, pojal jako identitotvornou funkci myšlení vázanou na společenství.

V dějepisném bádání byl tento původně sociologický koncept užíván zpočátku zejména v kontextu dějin národních hnutí. Přesun akcentu z pojmu „národ“ na pojem „národní vědomí“ odrážel výrazný posun v zacílení historického studia. Pod hlavičkou národního vědomí byly analyzovány sociálně konektivní procesy, které vedly zhruba od přelomu 18. a 19. století (s přihlédnutím k nerovnoměrnosti vývoje) k ustavování moderních národů jako nové sociální entity, principiálně závislé právě na kolektivně sdílené představě národní příslušnosti. Sdílené vědomí příslušnosti bylo pojato jako jeden z hlavních konstitutivních znaků moderního národa, a tedy současně jako jeden z distinkčních znaků, které moderní národ odlišují od etnické skupiny.

Je zřejmé, že takto formulované bádání, jehož předmětem *de facto* nebyl národ, nýbrž vědomí národní příslušnosti, vytvářelo – zčásti již v meziválečném, ze-

paměť
↓ 247–250

etnicita
↑ 206–218

jména ale v poválečném období – prostor pro alternativní, modernistická pojetí národa, která kladla vznik národů do moderní doby, a tím se rozcházela se starším, primordiálním pojetím, jež chápalo národ jako odvěkou sociální kategorii a národní hnutí 19. století jako probuzení národů z dlouhé etapy neuvědomělosti (spánku).

Historiografie přitom neusilovala ani tak o konceptuální promyšlení problematiky či o teoreticky ambicióznější definici pojmu kolektivního vědomí. Badatelé byli spíše vedeni snahou porozumět konkrétním procesům, jež vedly k formování národního vědomí, poznat příčiny těchto procesů a jejich průběh. Průkopnické otázky, myšlenky a metody vnesl do tohoto typu historického studia už v 50. letech Karl W. Deutsch (1953), který předznamenal pozdější kulturalistické pojetí svou interpretací národa jako produktu komunikace.

V 60. letech na tuto linii bádání zčásti navázal český historik Miroslav Hroch, který svými výzkumy národních hnutí malých národů položil nové konceptuální základy pro výzkum nacionalismů v celoevropském měřítku. Rovněž on zdůraznil jako jednu z podmínek rozvoje národního vědomí elementární stupeň společenské komunikace a mobility. Své analýzy však posunul výrazněji i k sociálním aspektům. Významný průlom přinesla zejména důsledná aplikace komparativní metody, kterou do studia národních hnutí uvedl a kterou na tomto materiálu propracoval. Na srovnávací perspektivě založil Hroch již svou studii *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas* s podtitulem *Vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen* (Průkopníci nacionálních hnutí u malých evropských národů. Srovnávací analýza k sociální stratifikaci patriotických skupin, HROCH 1968, 1985 přeloženo do angličtiny), v níž mimo jiné korigoval starší představy o sociálním původu vlastenců, kteří stáli na počátku národně uvědomovacího procesu. Zatímco starší představa viděla jeho zdroje v prostředí venkova, přinesly Hrochovy výzkumy doklady toho, že vlastenecká hnutí byla iniciována v první fázi zejména ze středostavovského prostředí měst.

Specifické postavení mezi integračními kategoriemi, které hrály roli v procesu formování národního vědomí, bylo – vedle dalších znaků – připisáno také kolektivně sdílenému vědomí historickému. I toto užití pojmu vědomí ukazuje jeho ukotvenost v lexiku a analytickém instrumentáriu dobové historiografie. Historiografie se tak zejména v 70. a 80. letech věnovala vztahu historického a národního vědomí, a to ve dvojitým smyslu. Na jedné straně bylo sdílené historické vědomí chápáno jako jeden ze zdrojů národního vědomí, současně však bylo národní vědomí chápáno jako zdroj sdíleného vědomí historického. Byla tak reflektována komplementární povaha obou identitotvorných procesů a vzájemná podmíněnost národního a historického vědomí.

V této souvislosti byla též vytvořena hierarchická typologie, rozlišující historické vědomí a historické povědomí jako dva stupně v reflexi dějin (HROCH 1985b). Hierarchický koncept historického vědomí/povědomí byl od poloviny 80. let nahrazován konceptem historické paměti; užívání pojmu vědomí ustoupilo a omezilo se především na studia stojící na pomezí mezi historiografií a psychologií. Tak jej aplikuje např. Jürgen Straub (1998), který se soustřeďuje na analýzu psychologických komponent reflexe dějin a používá pojem vědomí právě pro jeho psychologické konotace.

etnicita ↑ 210

etnicita
↑ 213–215

paměť
↓ 247–252

2. Loajalita

Vedle původně sociologického konceptu kolektivního vědomí se, ač v menší míře, v historiografii uplatnil koncept loajality, rozpracováváný patrně i v návaznosti na politické diskuse zejména v americké etnologii a antropologii (např. koncept primordiálních loajalit, GEERTZ 2000; 1994). Možnost jeho implementace do pojmové výbavy historických věd je, jak píše Miroslav Hroch (2005), limitována tím, že koncept do určité míry implikuje primordiální pojetí identifikačních kategorií, zejména národa, neboť „nejde o postoj, který by byl založen na hledání kolektivního MY, na objevení toho, kdo jsme, nýbrž na vztahu k dané entitě“, v němž je „implicitně obsažen jistý prvek závazku či povinnosti jedince vůči nadosobnímu celku či principu“.

S pojmem loajality důsledně pracoval např. americký historik Gary B. Cohen (2000a), a to v konkrétní podobě tzv. loajality etnické. V českém prostředí se výrazné reflexe dočkala především jeho práce *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914* (Politika etnického přežití. Němci v Praze 1861–1914), přeložená do češtiny v roce 2000 pouze jako *Němci v Praze 1861–1914*. Skutečnost, že autor nepoužívá koncept identity a volí koncept loajality, lze přičíst jednak tomu, že koncept identity nebyl na počátku 80. let v historiografii dosud příliš etablován, současně ji však v tomto konkrétním případě lze přičíst i autorově snaze adekvátně popsat stav etnicky heterogenní společnosti, která byla sice do určité míry stále ještě národnostně indiferentní, současně však začala stupňovat diskursivní tlak k identifikaci. Podle autora si řada obyvatel českých zemí hluboko do 19. století vůbec nekladla otázku po etnické nebo národní příslušnosti, a přesto vykazovala specifické znaky, zakládající ve formující se binární opozici Češi – Němci odlišné kulturní loajality (zejm. volba jazyka); respektive naopak, přestože si uvědomovala principiální příslušnost k určité (primordiálně chápané) skupině, byla nucena vybírat si v *a priori* nastavené binární matici. To se týkalo zejména obyvatel židovského původu. V situaci, kdy tradiční konfesijní identita u části komunity pozvolna ztrácela na významu, začala se současně formovat nová, národní identita. Židé však byli stále nuceni úředně se hlásit buď k české, nebo německé obcovací řeči a s ní, jak se předpokládalo, deklarovat i příslušnou národní/etnickou/kulturní loajalitu. Nešlo tedy o vědomí příslušnosti ke kolektivu, ale o vyjádření souvztáhnosti jiného typu, založené na specifické kombinaci pragmatiky a etiky sociálního jednání. A právě tento typ emotivně-pragmatické souvztáhnosti označuje Cohen jako loajalitu. Pojem loajalita tak současně implikoval nekompatibilitu mezi vědomím kolektivní příslušnosti, resp. identifikací a konkrétním sociálně podmíněným jednáním (včetně jazykové kompetence) v podmínkách etnicky, konfesijně a sociálně heterogenní společnosti českých zemí druhé poloviny 19. století. Koncept loajality tu tedy sloužil mimo jiné i k postižení takového typu kolektivního vědomí, kdy identifikace nevychází z vnitřní potřeby jedince nebo skupiny, nýbrž je produktem vnějších činitelů. Pojem loajalita tak mimo jiné vystihoval i společensky normativní funkci identifikačních tlaků. Příznačné však je, že ani tato modelová studie se samotným pojmem loajality nezabývá, jednoduše jej používá a pouze z kontextu vyplývá, co jím označuje.

3. Přejít k pojmu identita

První významné práce z oblasti společenských věd, které pracovaly s pojmem identity, se objevily v 50. a na počátku 60. let minulého století. Mezi jejich autory

patřili např. Anselm Strauss (1974) či Erwing Goffman (1959; 1990). Již v těchto raných pracích byla nastolena řada myšlenek, které byly pak v průběhu druhé poloviny 20. století postupně znovuobjevovány, zvýznamňovány a rozváděny. Kupř. americký sociolog Anselm Strauss ve své práci *Mirrors and Masks* s podtitulem *The Search for an Identity* (Zrcadla a masky. Hledání identity, 1959) upozornil (podobně jako Deutsch) na podstatnou funkci, kterou v procesech formování identity plní komunikace jako základní forma sociální interakce. Jeho profesní kolega, sociolog Erwing Goffman, pak předjímal koncept identity jakožto rolí, které jedinec v rámci společenských vztahů přijímá, resp. je nucen přijímat. Myšlenku rolí v Goffmanově pojetí identity zvýraznil i německý překlad jeho práce *The Presentation of Self in Everyday Life* (Prezentace sebe sama v každodenním životě, GOFFMAN 1959), který vyšel pod názvem *Wir alle spielen Theater* (Všichni hraje me divadlo; česky pod tímto názvem vydáno roku 1999). Diktát společnosti, která identitu člověku *de facto* vnucuje, popsal v práci z roku 1963, kterou příznačně nazval *Stigma* (GOFFMAN 1990). Jakkoli tyto práce nebyly primárně historiografické, poukazovaly v mnohém i na význam historického kontextu.

S analytickým aparátem opírajícím se o pojem vědomí dospěla historiografie v téže době k podobným otázkám, v první řadě na poli bádání o vzniku moderních národů. Zájem historiografie o národní hnutí a národní vědomí, který vedl k historizaci moderního národa jako sociální kategorie formující se až od sklonku 18. století, implicitně nastoloval otázku, jaké formy kolektivního vědomí fungovaly ve starších, předmoderních společnostech a historicky vzniku národního vědomí předcházely. Toto tázání nejen otevřelo nový zájem o stavovské, konfesijní, regionální a další formy kolektivních příslušností a projekcí skupin, ale současně nastolilo potřebu najít, resp. vypracovat nástroje, které by tuto nově tematizovanou pluralitu dokázaly obsáhnout.

V této situaci se nové reflexe dočkala práce dánsko-amerického psychologa Erika H. Eriksona *Young Man Luther* (Mladý muž Luther, 1958, česky ERIKSON 1996). Ve své analýze psychického profilu mladého Luthera nabídl Erikson historizující paralelu ke svým studiím z oblasti vývojové psychologie. Při interpretaci pramenů týkajících se mládí Martina Luthera vycházel z teze, podle níž je dospívání podstatnou identitotvornou fází života, kdy se jedinec vyvažuje z dosavadní dominantní vazby na rodinu jako centrální kategorii, propůjčující smysl světu i jemu samému, a v první významné konfrontaci se širším sociálním prostorem prožívá také první „krizi identity“. Erikson vyšel z Lutherova pověstného zvolání „To nejsem!“, jež učinil zápletkou, na níž vybudoval celý narativ krize identity a z níž odvodil interpretaci Lutherova chování jako typické mladické rebelie, která ovšem díky specifickým historickým okolnostem přerostla v rozsáhlou náboženskou a společenskou reformu. Krizi identity jedince tak Erikson propojil s krizí společnosti. Jakkoli se jednalo o primárně psychologickou studii, historická povaha předmětu a vztahení k historickému kontextu jí získaly i pozornost historiků.

Jedním z důsledků historiografické reflexe *Mladého muže Luthera* byla přitom právě popularizace pojmu identity. Třebaže ji Erikson pojímal především jako schopnost sebeinterpretace jedince, tj. schopnost individuální autoreflexe a vytváření obrazu sebe sama s nárokem na psychologickou kohezi osobnosti, akcentoval zároveň, že proces formování identity jedince je organicky provázan s dobovým sociálním kontextem, od něhož jej nelze oddělit. Identitu jedince

proto tematizoval v kontextu generace a pak celé doby a otevřel tak pro historiografii cestu k přechodu od pojmu vědomí k pojmu identity, jak v rovině fenoménů individuálních, tak kolektivních.

S Eriksonovým jménem a jeho studií o Lutherovi je pak spojován počátek velké konjunktury konceptu identit. Ta začala v sociálních a kulturních vědách na počátku 70. let, kdy jej právě s odvoláním na Eriksona aplikoval kupř. Jürgen Habermas (1990, s. 67). V historiografii se ovšem jejich užívání rozšířilo až v 80., a zejména v 90. letech minulého století.

Jak již bylo zmíněno, hlavní přednost pojmu identity spočívala v tom, že umožňoval analyticky uchopit koexistenci a pluralitu kategorií, na něž se různé formy sociálních příslušností vázaly. Vycházel tudíž vstřícně potřebě pojmově uchopit konceptuální souvislost a souvztažnost kategorií a procesů, které do té doby figurovaly jako samostatné diskursivní jednotky. K pojmu identity tak byla vztahena např. problematika náboženských konverzí či procesy migrace, které v kontextu studia identit získaly ve srovnání se starší historiografií nový rozměr. Nalezením zastřešujícího pojmu pro různé typy intersubjektivních relací byl odstraněn pojmoslovný deficit a současně se otevřela možnost hlubšího konceptuálního promyšlení procesů a aktů identifikace. Pojem kolektivní identity se ale přesto v historiografii používal (a používá) paralelně s konceptem kolektivního vědomí, často jako jeho synonymum, patrně i ze stylistických důvodů, aby se zabránilo opakování těchto slov (GIESEN 1991).

Přechod k pojmu identity znamenal v historiografii především vyvázání z monopolní tematizace národních rámců a otevření studia alternativních typů identit. Právě ve snaze tematizovat, jaké identity předcházely vzniku identity národní a jaké formy kolektivního vědomí byly určující pro předmoderní společnosti, dospěla historiografie k představě, že identita není jedna, nýbrž že vedle sebe koexistují různé identity, které se v různých situacích přeskupují a vytvářejí hierarchie. Vedle národní a etnické identity byly znovu nebo nově tematizovány zejména identity regionální, konfesijní, generační, genderové, kulturní, jazykové ad. V 80. letech vykrytalizoval konceptuálně silný proud především v bádání o raném novověku, kde se profiloval diskurs tzv. konfesionalizace (SCHILLING 1986). V jeho rámci se badatelé soustředili na studium náboženských konverzí a s nimi spjatých změn konfesijní identity.

Do bádání o identitách byl zahrnut i výzkum tzv. elit. Pojem „elita“ tu sloužil jednak jako autoidentifikační kategorie (tj. jako kategorie, se kterou se identifikovali historičtí aktéři), a zčásti i jako analytický nástroj (MÜLLER 2004; ŠTAIF 2005; ŘEZNÍK 2008). Pojem identita byl vztahen rovněž na krátkodobé projekty občanských skupin a hnutí, vzniklých kupř. na základě společného protestu (GOULD 1989).

Historiografie se tak ocitla před problémem, pro který společenské a kulturní vědy vyvinuly koncept mnohočetných identit. Byla konfrontována s fenoménem paralelní koexistence různě definovaných identit, jejich vrstvení, překrývání a vzájemného vytěsňování. K tematizaci tohoto fenoménu výrazně přispělo i kritické bádání nad tzv. modernou a krizí modernity. Historie začala důsledně hledat její zdroje a došla k tezi, že jedním z průvodních znaků modernity byla právě jistá krize identit, spočívající v historicky bezprecedentní multiplikaci identifikačních kategorií, které v průběhu 19. století nabídla modernizující se společ-

etnicita
↑ 215–217
prostor ↑ 42
kultura ↑ 151
zbožnost
↓ 327–329

nost (ABELS 2010). Rozpad společnosti do množství společenských podrámců (důsledné oddělení privátní a veřejné sféry, difuze profese a zájmů, nabídka členství v různých spolcích a jednotách) znemožňoval vytvořit homogenní, jasný obraz společnosti a stejně tak jedince. Tento proces rozpadu se zastavil až na úrovni individua a jím byl také zdůvodněn nástup moderního individualismu. Právě na příkladu přelomu 19. a 20. století tak historiografie (a také literární historie, POLLACK 1984; LE RIDER 1990) propojila tradiční téma individualismu s konceptem krize identity. Už samotný koncept krize identity přitom v jistém smyslu předpokládal procesuální pojetí identity a připouštěl její vývoj či transformaci.

Vedle zájmu o identitu jedince, která se s novým konceptuálním zázemím vrátila do historiografie, byla odtud odvozena i potřeba analyzovat mechanismy aktivace konkrétní identity z katalogu těch, které byly v daný historický okamžik „dostupné“, tj. diskursivně možné. Tematizace identit se znovu – ovšem patrně bez větší návaznosti na Deutsche, spíše v inspiracích sociologické proveniencí (KRAPPMANN 2010) – protunuly s teoriemi sociální komunikace. Nešlo v nich už pouze o to, že k formování identity je třeba alespoň elementárního stupně sociální komunikace (funkce kazatelny, časopisů, spolkového života atd.), nýbrž o to, že interakce sama produkuje identifikace, neboť nás nutí zastávat pozice a vkládá nás do rolí.

V konceptualizacích identity/identit tak došlo k rozlišení dvou základních typů pojetí – esencialistických a konstruktivistických. Esencialistická pojetí byla přitom zpětně odvozena z pozic konstruktivistických. Třebaže i starší bádání v mnohém prvky označované jako konstruktivistické předjímalo, vyhrotili konstruktivisté tuto opozici, aby zdůraznili priority a těžiště vlastního pohledu. Jako esencialistická byla označena taková pojetí, která inklinovala k chápání identity jako vědomí příslušnosti k reálně existujícím kolektivním subjektům. Těmto subjektům tedy nemusela být nutně upírána historická proměnlivost: již sama skutečnost, že tyto subjekty historicky vznikly, byla chápána jako doklad jejich reálné a neproblematizované existence.

Esencializovány byly buď samy jednotky, k nimž identifikace odkazuje, nebo „pouta“ vedoucí k těmto jednotkám ze strany jednotlivců. Identita byla chápána jako přirozená a samozřejmá vlastnost sociální entity, jak bývá pro společenský diskurs parafrázován známý slogan W. V. Quinea (1969, s. 23) „no entity without identity“. V tomto smyslu byla modelově interpretována kupř. národní identita jako náhrada za stavovskou identitu, která přestala odpovídat novým společenským poměrům, a byla tudíž „přirozeně“ nahrazena novým typem identity. Identita se tudíž *de facto* dostávala do pozice jakési „antropologické konstanty“, bez níž jsou člověk, resp. sociální skupina nemyslitelní.

V návaznosti na poststrukturalismus a diskurs postmoderny se od 90. let minulého století formoval výrazný konstruktivistický proud, který problematizoval tradiční kolektivně-sociální kategorie jako referenční rámce identifikace. Identity byly důsledně definovány jako nestabilní, multiplicitní, proměnlivé a fragmentární, především však produkované performativním tlakem diskursu, sociální komunikace a sociální praxe. Nešlo přitom např. jen o jazyk jako společný identifikační znak určitého společenství (*Sprachidentität*), nýbrž o to, že jazyk sám imputuje aktérům sociální komunikace kategorie, v nichž lze sebe sama a také různě chápaná společenství myslet.

Tuto myšlenku dovedli někteří badatelé k tezi, podle které se identity formují právě až v průběhu komunikace, tj. v každé nové situaci *ad hoc*, resp. narací. Vyvinuty tak byly i specifické koncepty „komunikativní identity“ (*kommunikative Identität*, FREY 1987) nebo „narativní identity“ (*narrative identity*, SOMMERS 1994). Tento narativistický aspekt byl přezkoumáván i na historických formách literární reprezentace identit. Velká konjunktura nastala zejména ve studiu biografii a autobiografií. Vedle literární vědy a psychologie (autobiografie jako terapie) se k výzkumu biografických a autobiografických textů vrátila rovněž historiografie, která je také začala reflektovaněji vnímat nikoli jako evidenci, nýbrž reprezentaci (ALHEIT 2009; FETZ 2009; HEMECKER 2009). Spolu s tím se pozornost historiografie a literární historie obrátila i k dějinám (auto)biografických žánrů a opět došla k souvztažnosti mezi výraznými strukturálními transformacemi žánru s nástupem společenských procesů modernizace a její nové citlivosti vůči jedinci a jeho vztahu ke společnosti.

Paralelně se širším procesem dekonstrukce individuálního subjektu byly dekomponovány i kolektivní subjekty jako národ či třída; ta byla podrobena kritice zejména pro implicitní představu homogenity, kterou navozovala a kterou tak imputovala vnitřně heterogenním společenstvím a skupinám. Průvodním znakem této distance byl i posun zájmu od národa jako předmětu zájmu k nacionalismu, jak jej prosazoval a realizoval především Ernest A. Gellner (1993). Tento přechod předznamenával už od 80. let nápadný kulturalistický přesun ke studiu národních symbolů, slavností, stereotypů, forem a metod národní agitace, vycházející z několika kulturně sémiotických teorií, především z bádání Jurije Lotmana a tartuské školy a ze sémiologicky ukotvené kulturní antropologie Clifforda Geertze či Doris Bachmann-Medick, zčásti i v návaznosti na Pierra Bourdieua. Řada prací přenášela těžiště svého zájmu právě do roviny symbolických reprezentací. V českém prostředí vzbudily značnou pozornost kulturně sémiotické práce Vladimíra Macury (1983).

Všechny tyto dekompoziční procesy vedly k reflektovanějšímu, diferencovanému a precizovanému přístupu, současně však pojem identity sekundárně zproblematizovaly. Od osmdesátých let 20. století začal být koncept identit podrobován komplexnější kritice, která tematizovala negativní konsekvence jeho nastávající konjunkturny. V důsledku nadměrného užívání a nekontrolovatelné expanze do nejrůznějších sfér dobového diskursu ztratil podle kritiků pojem identita jakoukoli analytickou hodnotu. Jeden z hlavních kritiků Philip Gleason (1983) hovořil o „bezkonceptnosti konceptu“ identity. V 90. letech pak následovala druhá vlna kritiky, která Gleasonovy výhrady rozvinula. Východiskem se staly důkladné rozbory sémantických dějin pojmu identita, které kromě své kritické roviny byly současně svébytnou historiografickou prací.

Takovouto historicko-sémantickou analýzu nabídl ve své práci *Kollektive Identitäten. Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur* (Kolektivní identity. Skryté zdroje obludné konjunkturny) německý historik Lutz Niethammer (2000). Na šesti stech stranách analyzoval disparátní (kon)texty, v nichž se koncept identity objevil od konce 19. století. Interpretuje texty Carla Schmitta, Georga Lukáče, Sigmunda Freuda, Carla Gustava Junga, Maurice Halbwachse, Erika H. Eriksona a Aldouse Huxleye a dochází k závěru, že identita je všechno, a tedy nic; jako nástroj jakékoli kognice je zcela vágní, a tedy neefektivní a měli bychom na něj rezignovat. Náhradou navrhuje vrátit

eticita
↑ 211–212

se k používání pojmu „my“. Identita se podle něho stala „obsahově chudým redukčním pojmem“ (*inhaltsarmer Reduktionsbegriff*), který slouží jen jako zaklínací formule, a to právě v důsledku své sémantické nejednoznačnosti. Ta podle autora způsobuje, že termín více zatemňuje, než vysvětluje. V důsledku silných legitimizačních složek (*Kampfbegriff*) je ve veřejném diskursu užíván jako nástroj politiky identity, a tedy i nástroj vyloučení. Vzhledem k tomu, že slouží jako politické heslo, nemůže současně fungovat jako badatelský analytický nástroj. Tuto systémovou kolizi, obsaženou v užívání pojmu identity, tematizovali v téže době jako centrální problém i další kritikové, např. Rogers Brubaker a Frederick Cooper, kteří s odvoláním na Geertze a celou vědecko-teoretickou tradici, sahající k Durkheimovi, rozlišili dva typy užívání konceptu identit, a sice jako kategorie praxe a kategorie analýzy (BRUBAKER – COOPER 2000). Vědecké analýze je podle nich imputován performativní jazyk politiky, který má primárně přesvědčovací a legitimizační, nikoli analytickou funkci.

Vedle takto orientované kritiky, která se soustředila na teoreticko-poznávací limity konceptů identit, vzrůstala i kritická skepse k identifikačním procesům jako takovým. Koncept identity začal být považován za svazující, stigmatizující etiketizaci jedince společností, jež mu vnucuje jisté prekonfigurované a společností očekávané role. Ve svých textech se tohoto problému vedle již zmíněného Erwinga Goffmana dotýkali zejména Max Horkheimer, Theodor Adorno nebo Michel Foucault (MAGIROS 2004).

4. Intersubjektové pozice

Přes rozsáhlou kritiku jsou koncepty identity i nadále jednou z hlavních os soudobého historiografického bádání. Zatím jen v omezené míře jsou nalézány a uplatňovány koncepty alternativní, jež na tuto kritiku reagují. Pouze okrajově se tak v historickém výzkumu uplatnilo radikálnější pojetí ovlivněné poststrukturalismem (především pracemi Michela Foucaulta), které rezignuje na samotný koncept identity a soustřeďuje se na tzv. subjektové pozice (z historických aplikací srov. např. WAGNER – LAFERL 2002). Jedná se o výpovědi produkující subjektové pozice v konkrétních textech (např. i výše zmíněných egodokumentech). Právě míra, do níž lze podobné pozice v textech zaujmout, je přitom prestrukturována různými diskursy a věděním, je tudíž proměnlivá a spíše než k formě stabilní identity – ať už pojmávané esenciálně či konstruktivisticky – odkazuje např. k dobovým hranicím vypovídatelnosti či ke skupinové kulturní inteligibilitě.

Alterita

Pojem alterity odkazuje svým sémantickým obsahem k jinakosti, neznamená však jakoukoli jinakost, nýbrž jinakost „toho druhého“ (*alter*). Alterita je tedy dichotomicky strukturovanou formou jinakosti a svou povahou koresponduje s výraznou intencí lidského myšlení ke konstruování binárních schémat. V tomto smyslu je pojem alterity dialekticky spjat s pojmem identity (RAIBLE 1998, s. 11), s nímž tvoří komplementárně provázaný pojmový pár. Díky své názornosti má myšlení v binárních opozicích výrazný performativní potenciál, který se uplatňuje i v identitotvorných procesech, operujících na bázi zahrnutí a vyloučení a modelujících identitu v polarizaci mezi vlastním a cizím.

diskurs ↑ 79
gender ↑ 202

V diskursu propojujícím koncepty identity a alterity jsou tedy identity chápány jako výsledek technik produkce jinakosti (*othering*), které mají sociálně kognitivní funkci, tj. umožňují organizovat naši sociální zkušenost. Ta je tak výsledkem kognitivní manipulace a sekundárně je dále manipulovatelná ideově. Tyto techniky jsou založeny zejména na praktikách dichotomizace, homogenizace a naturalizace. Na jedné straně podsouvají našemu myšlení reduktivní model „my – oni“ a upřednostňují jej před složitějšími, triadickými a výše stupňovanými modely srovnávání. Jak upozorňuje kulturní antropologie, lze tu uvažovat i o jisté projekci těla, která predisponuje lidské myšlení a která je i dnes patrná v některých jazycích (*on the one hand – on the other hand, an einer Hand – an anderer Hand*). Současně s touto schematizací probíhá i marginalizace vnitřní heterogenity ustavovaných kolektivů, bez ohledu na členitost jejich vnitřní struktury (homogenizace). Tyto procesy současně provázejí efekty skutečnosti (*effets de réel*), takže struktura společnosti do takto nastavených schémat se jeví jako přirozená a samozřejmá. Zdá se být vlastností společenské reality, ačkoli jde především o funkci našeho myšlení (naturalizace).

Problematika vztahu identity a alterity vešla v historiografii v obecnou známost především v rozsáhlém okruhu bádání nad stereotypy, tj. konsenzuálně přijatými a dlouhodobě působícími generalizacemi o sobě (autostereotypy) a druhých (heterostereotypy), a nad tzv. „obrazy druhého“ (QUASTHOFF 1973; BAUSINGER 1988). Během druhé poloviny 20. století se tento diskurs rozvinul ve dvou krocích. Prvním krokem bylo zformování představy, že subjekt (v konkrétních pracích zpravidla národní kolektiv) si konstruuje obraz druhého z perspektivy vlastní identity. To implicitně předpokládalo kauzální posloupnost, kdy etablování vlastní identity *de facto* předchází imaginaci druhého a je její podmínkou. Myšlenka, že oba procesy spolu úzce souvisejí, tu byla předznamenána, koncept kauzality však nedovoloval postihnout jejich principiální souběžnost. To umožnil až druhý krok, důsledná problematizace oné kauzální posloupnosti. Právě z ní vykristalizovala teze, že formování vlastní identity a obrazu druhého jsou komplementární procesy. Na příkladu imaginace Orientu v procesu formování evropské identity ukázal tuto komplementaritu v 70. letech Edward Said (2008), na jehož model navázali kupř. Larry Wolff (1994), který analyzoval „objevení“ východní Evropy, nebo Maria Todorova (1997) se svou archeologií balkanismu. Prohloubením teoretické složky v bádání nad stereotypy a obrazy druhého se v rámci společenských věd včetně historiografie etablovala tzv. „komparativní imagologie“, resp. „interkulturní hermeneutika“ (SCHWARZE 2001).

Identita a rozdíl

Je pochopitelné, že za této situace současně vyvstala otázka, do jaké míry a zda vůbec je konstatování alterity založeno na rozdílů. Řešení této v kulturních a sociálních vědách velmi často tematizované otázky je do určité míry závislé již na samém pojetí rozdílů. Na jedné straně stojí práce, které rozdíl chápou primárně jako ontologickou kategorii, interpretují jej tedy jako reálně existující vlastnost neidentických entit a na základě toho s rozdílem pracují jako s nástrojem (srovnávací) analýzy. Na straně druhé jsou práce, které rozdíl (a stejně tak i podobnost) chápou primárně jako kognitivní kategorii, tj. jako produkt historicky a kulturně

narace ↑ 90
diskurs ↑ 81
historie ↑ 114

politika ↑ 141

proměnlivých diskursivních praktik. V jejich rámci figuruje rozdíl spíše jako předmět analýzy než jako její nástroj. První pojetí rozdílů je vlastním teoretickým základem srovnávacích studií, samozřejmě včetně historické komparatistiky. Druhé pojetí bylo teoreticky propracováno zejména v oblasti transnacionálních a postkoloniálních studií a v oblasti *gender studies*, které pracují s konceptem diference jako produktu kulturní konstrukce. Tam je také v posledních letech – především v návaznosti na Homiho K. Bhabhu (1994) a jeho koncept *Third Space* – propracována problematika hybridity a hybridních fenoménů, mimo jiné i „hybridní identity“ (FLUDERNIK 1998; YOUNG 1995; SMITH – LEAVY 2008). Vzhledem k tomu, že tento koncept byl identifikován v souvislosti s procesy globalizace, např. jako jedno z paradigmatických témat současné světové literatury, je tematizován primárně ze sociologických, resp. literárněvědných pozic. Jako nástroj historiografie byl dosud operacionalizován spíše ojedinele jako varianta transnacionálního přístupu (BORGOLTE 2010).

Právě na odlišném pojetí rozdílů jsou mimo jiné založeny dvě hlavní teorie konfliktu. Podle první teorie jsou konflikty vyvolávány kulturními rozdíly, zdrojem konfliktu je tedy jinakost. Modelovým příkladem tohoto pojetí je *Clash of Civilizations* (Střet civilizací) Samuela Huntingtona (2001). Podle druhé teorie vyvolává konflikty naopak podobnost. Modelovým příkladem je „mimetická teorie“ Reného Girarda (PALAVER 2004).

Interpretační kolize těchto dvou konceptů konfliktu potvrzuje tezi, kterou formuloval počátkem století již Sigmund Freud, když jako jeden ze znaků moderní společnosti diagnostikoval „narcismus malých rozdílů“. Právě na Freuda se ostatně odvolává řada autorů, kteří se snaží ukázat, že i velikost rozdílů je relativní a že rovněž malé rozdíly mohou mít neočekávaný společenský efekt. Kupř. Sander Gilman (2005) tuto problematiku zkoumá na příkladu židovské identity a antisemitismu v 19. a na počátku 20. století. Ukazuje, že rozdíl je relativní a konstruovaný. „Rozpoznání“ nebo „objevení“ (kulturního) rozdílů mezi národnostně či konfesijně definovanými entitami se tu samo stává předmětem analýzy, tj. pozornost se obrací nikoli ke srovnávání sociálních entit (národů, etnik atd.) na základě rozdílností, nýbrž k samotné ontologické, resp. noetické povaze rozdílů. Důraz je kladen právě na konstruovanost a relativitu rozdílů, která současně zdůrazňuje i konstruktivistickou povahu v produkci a společenské operacionalizaci identit/alterit.

Závěr

Koncepty identity se v posledních několika desetiletích ukázaly jako produktivní nástroj společenských věd včetně historiografie. Je zřejmé, že jako každý kognitivní nástroj mají i ony své limity. Z jejich silné rezistence vůči kritice, jíž jsou prakticky od samých počátků vystaveny, lze však usuzovat, že pro značnou část badatelské obce jsou nástrojem funkčním. Právě v součinnosti mezi koncepty a jejich kritikou byla postřehnuta a zkoumána řada dosud netematizovaných společenských jevů. Kritika sporných aspektů tak vede zatím spíše ke korekcím uvnitř teorie identit než k jejímu masivnímu nahrazování alternativními koncepty.

politika
↑ 143–144
gender
↑ 198–203
historie ↑ 115

diktatura
a autoritářské
režimy ↓ 297

PAMĚŤ

Jan Tuček

Chceme-li dnes, třicet let po boomu pamětových studií, vymezit hranice pojmu paměť v historiografii či sociálních vědách, zjistíme, že paměť může být popisována jako individuální, kolektivní, kulturní, sociální, historická, explicitní, implicitní, oficiální či živá, spojující či rozdělující, dokonce i „šťastná“ atd. Tato „polysémie paměti“ (LAVABRE 2005) značně komplikuje, snad až znemožňuje jednoznačnou definici a dává zároveň jasně tušit konceptuální, tematickou a terminologickou roztržitost, která je již delší dobu předmětem kritik a debat, hledajících východisko z bezbřehosti a snad i vyčerpání konceptu paměti. Bádání o paměti je interdisciplinárním prostorem, v němž se střetávají historická věda, filosofie, sociologie, literární věda, dějiny umění, psychologie či neurověda, což je patrné již v základních dílech moderního humanitněvědného bádání o paměti, tedy v pracích francouzského sociologa Maurice Halbwachse (1925) či německého historika umění Abyho Warburga (TREML – WEIGEL – LADWIG 2010) z 20. let minulého století. Boom pamětových studií v humanitních vědách však nastal až téměř po šedesáti letech od jejich prvních vydání a i přes oprávněně kritizovanou roztržitost a bezbřehost můžeme dnes dát za pravdu dvacet let starému tvrzení Jana Assmanna (2001, s. 15), „že se kolem pojmu vzpomínky buduje nové paradigma věd o kultuře, které umožní pohlédnout na rozmanité kulturní fenomény a oblasti – umění a literaturu, politiku a společnost, náboženství a právo – v nových souvislostech“.

V obecné rovině lze paměť uchopit jako schopnost uchovávat informace (ať již ve smyslu vlastních prožitků či ty naučené) a aktem vzpomínání je organizovat a činit vědomými. Stejně podstatné je však i zapomnění, a to především ve smyslu vědomého vyčlenění určitých prvků z organizovaného systému paměti, který však nelze jednoduše chápat jako úschovnu či databanku. Vzpomínka totiž není objektivním obrazem minulých vjemů, je jejich neustálou aktualizací, je selektivní, subjektivní, emotivní a její výsledná podoba závisí spíše na principech rekonstrukce a integrace jednotlivých prvků ve chvíli vzpomínání než na minulém vjemu samotném. Důležitost paměti a vzpomínání pro kulturní a sociální vědy vyplývá zejména z přesvědčení o jejich zásadní úloze při utváření a udržování individuální i kolektivní identity, od čehož se odvozují i dvě základní perspektivy bádání o paměti ve společenských vědách – zkoumání sociálního vlivu na proces individuálního vzpomínání a výzkum kolektivní/skupinové paměti. V historické vědě se bu-

deme vedle individuálního a kolektivního přístupu setkávat také s trojicí přístupů k paměti z hlediska jejího vztahu k historiografii. První chápe paměť jako zastřešující pojem pro různé formy vztahu k minulosti, mezi něž patří i historiografie. Například Peter Burke (2006, s. 50–66) v tomto kontextu pracuje s představou sociální podmíněnosti procesu konstrukce paměti i psané historie a vymezuje historiografii jako „sociální paměť“. Jedná se zde tedy o dva rovnocenné módy vztahování se k minulosti. Druhé pojetí paměť a historiografii naopak striktně odděluje a staví proti sobě jako aktualizaci minulosti s identifikační funkcí (paměť) a jako strategii rekonstrukce minulosti z pozice kritického odstupu k ní (historiografie). V tomto smyslu rozlišuje paměť a historiografii například Pierre Nora (1998) či Yosef Haim Yerushalmi (1982). Třetí přístup sice paměť a historiografii také chápe jako protipóly, nicméně akcentuje jejich souvztažnost, a to i ve smyslu vzájemné korekce – relativizačních a historizujících, paměť vytěšňujících tendencí historiografie a mytizujících tendencí paměti. Příkladem tohoto přístupu může být i vlivný koncept kulturní paměti Aleidy a Jana Assmannových (ASSMANN 2003; ASSMANN 2001), mezi jehož základní východiska patří přesvědčení o vzájemné souvislosti identity a způsobů vztahování se k minulosti (včetně historiografie). Protiklad paměti a historiografie se v teorii kulturní paměti odráží v rozlišení „obývané“ funkční paměti, zakládající identitu společnosti, a „neobývané“ paměti-úložišti, neaktualizované masy elementů, která však slouží jako zásobárna pro budoucí funkční paměť.

Obrat k paměti v širší perspektivě

Assmannova vize formování nového paradigmatu byla reakcí na rychlý obrat kulturních věd k fenoménu vzpomínání a paměti v osmdesátých letech 20. století. Ke zdrojům obratu v historické vědě přináší například kontroverze ohledně bádání o holocaustu či třetí říši (a s nimi spojené tázání po obsahu, formách a také funkcích kolektivního vztahování se k minulosti), ale rovněž tzv. „krize paměti“. Sledovat ji můžeme z různých perspektiv napříč západním civilizačním okruhem a jasně přítomná je i ve všeobecně známé Norově tezi o konci, či spíše zničení paměti: „O paměti se tolik mluví jen proto, že již žádná není“ (NORA 1998, s. 7), specificky rozvíjející již u Halbwachse přítomnou otázku vztahu historiografie a kolektivní paměti. Svou úlohu v „krizi paměti“ sehrály samozřejmě i postmoderní motivy a jejich důsledky pro moderní epistemologii, představy linearity či pojetí reprezentace. Dle francouzského historika Françoise Hartoga jsou 80. léta dobou vrcholu nového režimu historicity – „prezentistického“, prosazujícího se od 60. let. Hartog (2003, s. 138) jej vymezuje mimo jiné vymizením kolektivní paměti, nahrazené individuálním vzpomínáním. Mezi průvodní jevy nového režimu zaměřeného na přítomnost zařadil vedle triumfu nejistoty a individualismu také zhroucení komunismu a další otřesy včetně útoků z 11. září 2001. Nabourání budoucích očekávání a to, že budoucnost sama se stává hrozbou, tak s rostoucím významem identity znovu posiluje význam paměti (IBID., s. 200). Podstatnou roli v obratu k paměti však sehrála také řada faktorů vycházejících i ze značně vzdálených diskursů (medicína, psychologie, informatika, právo, politika atd.). Pro historiografii a kulturní vědy obecně znamenaly vedle „znovuoobjeveného“ Halbwachse důležitou inspiraci při identifikaci základních problémů výzkumu paměti,

formulování vlastních teorií a metod bádání. Ukázat si to můžeme na několika příkladech práce s pamětí v jiných diskurzech s důsledky pro pojetí paměti v kulturních vědách, a zejména historiografii.

Zájem o paměť ve druhé polovině 20. století narůstal také vlivem rozvoje výpočetní techniky a elektronických médií, schopných uchovávat nesmírné množství informací. Jan Assmann (2001, s. 15) jejich rozvoj připodobnil ke kulturním revolucím spojeným s vynálezem písma a knižtisku. Opojení výpočetní technikou a vizí umělé inteligence vyústilo do tzv. metafory počítače (DRAAISMA 2003, s. 169–173). Schéma fungování počítače, od 50. let připodobňované k fungování lidského mozku, mělo vliv dokonce i na pojmosloví užívané psychology. Neurovědní výzkumy 70. let však nedokázaly jednoznačně určit umístění paměti ve smyslu úložiště souměřitelného s pamětí umělou, což vedlo ke konci této fascinace a metaforu počítače s představou paměti fungující dle vzoru *storage and retrieval* vystřídal počítačový paradox – „paměť počítače je příliš dokonalá. Její bezchybnost je její největší vadou. Lidská paměť je nástroj, který, když na to přijde, lze a podvádí“ (IBID., s. 173). Pád metafory počítače již nadobro stvrdil platnost teze o selektivnosti a subjektivitě lidské paměti, což ji odlišuje od jakéhokoliv typu datového úložiště, které však pro paměťová studia představuje badatelský problém jakožto médium jednoznačně příslušející k materiální dimenzi kolektivní paměti.

Budeme-li akt vzpomínání chápat jako aktuální osmyslňování, lze hledat paralelu principů vzpomínání v principech koherentního utváření souvislostí ve vyprávění. V tomto ohledu nemůžeme opomenout vliv francouzské naratologie, zejména Tzvetana Todorova, na paměťová studia. „Narativní obrat“ z přelomu 70. a 80. let zasáhl během následujícího desetiletí snad všechny disciplíny humanitních a sociálních věd a koncem 20. století i psychologii (koncept narativní psychologie a narativně pojaté autobiografické paměti). Pro paměťová studia nezůstal bez odezvy především koncept narativní identity (např. RICOEUR 1988; GÉSCHÉ 2000), pracující se základní tezí podmíněnosti existence osobní identity vyprávěním. Člověk vypráví, a především „je vyprávěn“ jinými a sebou samým, dává sám sobě smysl skrze ostatní, přičemž základní oporu osobní a taktéž i kolektivní identity představuje paměť – osobní i kolektivní vzpomínání je podmíněno narací.

Citované příklady nám nejen mohou naznačit šíři důvodů obratu k paměti a diskursivních průniků, mohou nám pomoci i při pokusu blíže vymezit základní charakteristiky, které nebudou představovat konfliktní body mezi jednotlivými koncepty. „Krise paměti“ jasně odkazuje k problematice předávání a sdílení vzpomínek, tedy k podstatě „živé paměti“, jejíž důležitou charakteristikou je kontinuální přenos v každodenní komunikaci. Z pádu „metafory počítače“ a „*False-Memory-Debate*“ (ta se týkala ne/hodnověrnosti vzpomínek souvisejících se sexuálním zneužíváním poválečné generace amerických dětí) pro nás vyplývá, že paměť není „úložištěm“ jednou provždy rozříděných, v neměnné podobě uložených/vyvolatelných „informací“ a že základní charakteristikou organické paměti je selekce, přičemž vyvolané vzpomínky jsou dány spíše modalitami vzpomínání/zapomínání než minulostí. Pojetí paměti z pozic poststrukturalismu a narativního obratu akcentují její diskursivní konstruktivistickou povahu, opírající se o vyprávění ve smyslu selekce, schematizace a uspořádání dat, tedy narativního utváření smyslu.

Konceptuální proměny kolektivní paměti

Hlavní teoretické pozice multioborových přístupů k paměti dlouhodobě představují koncepty individuální a kolektivní paměti. Zatímco psychologie a z velké části i filosofie pracují tradičně především s koncepty individuální paměti, historie, sociologie a antropologie se v naprosté většině zabývají kolektivistickými koncepty. Za kanonický základ společenskovedního bádání v oblasti kolektivní paměti je obecně považována dvojice prací sociologa Maurice Halbwachse: *Les cadres sociaux de la mémoire* (Sociální rámce paměti, HALBWACHS 1925, kritické vydání 1994) a nedokončená, posmrtně vydaná *La mémoire collective* (Kolektivní paměť, 1950, kritické vydání 1997; HALBWACHS 2009). Dle editora a kritika Halbwachsova díla Gérarda Namera však představují dva systémy – psychologickou paměť a sociologii paměti. Halbwachsova teorie kolektivní a sociální paměti je i přes řadu kritik dodnes recipována a slouží svým celkovým půdorysem či jednotlivými problémovými okruhy jako inspirace zejména pro koncepty sociální a kulturní paměti.

Základní tezí, představující výchozí bod obou systémů, je sociální podmíněnost vzpomínání. Kolektivní i individuální paměť Halbwachs pojímá jako sociální konstrukt, přičemž sama existence individuální paměti je podmíněna (a umožněna) tzv. sociálními rámci, externími, kolektivně sdílenými a variabilními elementy, jako jsou jazyk, prostor, čas atd., majícími v *Sociálních rámcích* povahu rámců spíše konstitutivních a v *Kolektivní paměti* spíše referenčních. Halbwachsem načrtnutou individuální paměť musíme chápat jako dvousložkovou – „interní“ složka je paměť „prožívanou“, obsahující „fragmenty“ především autobiografické povahy. Nejedná se však o vzpomínky, ty jsou konstituovány do koherentního obrazu minulosti s pomocí „externí“ složky ve smyslu durkheimovských kolektivních reprezentací, s nimiž do individuální paměti vstupují i neprožité vzpomínky či pojmy. „Fragmenty“ v individuální paměti Halbwachs s odkazem na Bergsona označuje jako časově a prostorově zasazené „obrazy vzpomínek“. Vzpomínání je proces aktualizace obrazů, „vzpomínku nezískáme poskládáním jednotlivých obrazů minulé události. Rekonstrukce se musí odehrávat na základě sdílených informací a myšlenek, které se nacházejí zároveň v naší mysli a v myslích ostatních, protože mezi nimi opakovaně přecházejí“ (HALBWACHS 2009, s. 61). Vzpomínání je tak v Halbwachsově pojetí možné pouze na základě vazby jedince ke skupině. Je procesem vědomé selekce, rekonstrukce a hodnotové hierarchizace. Jeho síla je přímo úměrná síle vazby individua ke skupině, přičemž vzhledem k tomu, že se jedinec nachází v různých skupinách, můžeme individuální paměť chápat jako průsečík řady kolektivních pamětí. Pokud vazba vzpomínajícího subjektu ke skupině slábne či pokud by měl vzpomínat na něco, co se v danou chvíli nemůže opřít o sociální rámce, dochází ke slábnutí vzpomínek či k „zapomnění“.

Existence kolektivní paměti a možnost vzpomínat je primárně ohraničena časově a prostorově vymezenou skupinou, což mimo jiné znamená, že kolektivní paměť je fenomén pluralitní – kolektivní paměti disponují všechny sociální skupiny. Pluralita nicméně neznamená oddělení, sociální rámce totiž „slouží nejen ke sjednocení vzpomínek na jednu minulost, nýbrž i mnohosti paměti jedné společnosti“ (NAMER 1987, s. 15). Podstatnou charakteristikou kolektivní paměti je její

vazba na přítomné potřeby, smysly sdílené skupinou, na ustavování, reprodukci a uchování identity. Proces vzpomínání pak musíme chápat jako projev sounáležitosti se skupinou a jako účast na kolektivním, komunikovaném symbolickém řádu. Kontinuita paměti podle Halbwachse tedy spočívá v sociální komunikaci, a nikoli v biologicky dané dědičnosti.

Typologii a rozboru kolektivních pamětí jednotlivých sociálních skupin věnoval Halbwachs značnou část *Sociálních rámců*. Specifika kolektivní paměti ukázal na příkladech rodiny, náboženských skupin a sociálních tříd. Rodinná paměť představuje generační paměť, založenou na sociální interakci a komunikaci členů, přičemž časový horizont je limitován dosahem vzpomínek nejstarších příslušníků. V případě kolektivní paměti náboženských skupin a rodinné paměti šlechty však Halbwachs časový rámeček generační paměti překročil a v hrubých obrysech načrtl principy kolektivní paměti, existující bez vazby k aktuálně živé skupině. Namer tak již v prvním Halbwachsově systému našel dimenze směřující ke kulturní paměti, vázané nikoli k trvání skupiny jakožto jejímu nositeli, ale ke kontinuitě smyslů uložených v objektivacích kulturní paměti (texty, rituály, obrazy...): „Těmito dimenzemi jsou především normativní charakter kolektivní paměti a ne kolektivní, transhistorická dimenze proudu sociální paměti“ (NAMER 1999, s. 224). Normativní charakter vyplývá z vazby mezi kolektivní pamětí a identitou skupiny, vzpomínky tak mají i „výchovní“ charakter, rodinná paměť totiž není pouze souhrnem faktů, ale obsahuje i obecnou koncepci rodiny a celou řadu reprezentací toho, čím by rodina měla být (viz HALBWACHS 1925, s. 201–202).

Druhý Halbwachsovův systém, reprezentovaný trojicí textů *La Mémoire collective chez les musiciens* (Kolektivní paměť hudebníků, 1939), *La Topographie légendaire de Évangiles en Terre sainte, étude de mémoire collective* (Legendární topografie evangelí ve Svaté zemi, studie o kolektivní paměti, HALBWACHS 1941) a posmrtně vydanou *La Mémoire collective* (Kolektivní paměť, 1950; HALBWACHS 2009), představuje epistemologický obrat, a především pokračování v linii směřující ke kulturní paměti. „V Sociálních rámcích se jednalo o paměť faktů, v Kolektivní paměti jde o paměť kultury, tj. o paměť hodnot“ (doslov Gérarda Namera, HALBWACHS 2009, s. 250). *Legendární topografie* a *Kolektivní paměti* Halbwachs rozpracoval naznačenou transhistorickou dimenzi zejména v pojetí času a prostoru.

V první řadě musíme rozlišit kolektivní a sociální čas. Virtuální sociální čas je čas věčný, strukturující proud (ne kolektivní) sociální paměti. Kolektivních časů (resp. jejich představ) je však tolik, kolik existuje skupin (IBID., s. 158n). Protiklad heterogenních neměnných časů skupin a homogenního, plynoucího univerzálního času od sebe v Halbwachsově konceptu striktně odděluje kolektivní paměť a historii (ve smyslu vědeckého obrazu minulosti). Historický čas je časem umělým, vnějším a historie-věda minulé události diferencuje, vybírá, třídí a spojuje dle vlastních, vůči aktérům kolektivní paměti vnějších pravidel, čímž stojí mimo rámeček sociální paměti.

Prostor představuje pro kolektivní paměť nenahraditelnou oporu v obou Halbwachsových systémech. Prostor (předměty a místa) *Sociálních rámců* i *Legendární topografie* můžeme chápat jako materiální. V *Kolektivní paměti* se však Halbwachs pokusil pracovat s prostorem paralelně k času – struktura času je totiž determinována strukturou partikulárních prostorů skupin. Záměrem autora bylo

vybudovat paralelně k sociálnímu času koncept sociálního prostoru. Materiální prostor chápe Halbwachs jako rámeček zajišťující trvalost aktuální skupiny a opačně. Skupiny (ekonomická, právní atd.), které v tuto chvíli sleduje, jsou však oproti těm z *Rámců* (např. rodina) hůře „viditelné“ a méně homogenní. Prostor tak Halbwachs pojímá především jako relační a symbolický, s úzkou vazbou k identitě skupiny, neboť „podoba vnějšího prostředí a trvalé styky, jež s ním udržuje, se stávají hlavním rysem obrazu, který si vytváří sama o sobě“ (IBID., s. 187). Halbwachsovův koncept se symbolickým prostorovým rámcem a širokým časovým horizontem (v *Legendární topografii* překračujícím jedno tisíciletí) směřuje k paměti ve smyslu kolektivně konstruovaného vědění o minulosti, které je kolektivem sdíleno a je objektivizováno v médiu (text, obraz, rituál...), na což navázali i tvůrci teorie kulturní paměti Jan a Aleida Assmannovi.

S kritickým čtením Halbwachse, a především s pokusem o aplikaci jeho konceptu v empirickém výzkumu se setkáme v pracích sociologa a antropologa Rogera Bastida *Les Religions africaines au Brésil. Vers une sociologie des interpénétrations de civilisations* (Africká náboženství v Brazílii. Příspěvek k sociologii prolínání civilizací, BASTIDE 1960) a *Mémoire collective et sociologie du bricolage* (Kolektivní paměť a sociologie bricolage, BASTIDE 1970). Ve výzkumu afrických náboženství v Brazílii navázal zejména na Halbwachsovu metaforu orchestru z *Kolektivní paměti hudebníků* a proces transformace materiálního prostoru v prostor symbolický z *Legendární topografie*. Halbwachsovo mlhavé vymezení kolektivní paměti a sociální skupiny však od základů revidoval. Vzpomínky dle Bastida sice mají kořeny v sociálním prostředí a kolektivní paměť je vázána k sociální skupině, nedefinuje ji však na rovině kolektivního vědomí. Sociální skupinu a kolektivní paměť Bastide chápe jako strukturované systémy vzájemných vztahů jednotlivých příslušníků skupiny, což platí i pro Bastidem plně rehabilitované individuální paměti, které vzpomínky opravdu uchovávají. „Skupina jako taková kolektivní paměť nevysvětluje; přesněji řečeno, tím, co poskytuje rámce kolektivní paměti, je struktura skupiny“ (BASTIDE 1970, s. 94). V systému hrají jedinci, tak jako hudebníci v Halbwachsově metafoře orchestru, specifické a zároveň komplementární role. Pracuje-li však Bastide s Halbwachsovou tezí o potřebě ostatních členů skupiny pro individuální vzpomínání, nejedná se o přijetí představy „noření se“ do sociálního myšlení, ale o to, že „naše osobní vzpomínky jsou artikulovány spolu se vzpomínkami dalších osob v přesně nalinkované hře recipročních a komplementárních obrazů“ (IBID.). Zásadní úlohu v této hře přiznává nikoli obrazům samotným, ale mechanismům zpřítomňování a komunikace. Dojde-li k narušení struktury skupiny jakožto konstitutivního rámce, nemá to za následek zhroucení kolektivní paměti, ale „pouze“ její lapsy a mezery, což Bastide doložil empirickým výzkumem afroamerického náboženství *candomblé*. Původní strukturované společenské organizace afrického černošského obyvatelstva byly rozbity nuceným přemístěním a otroctvím, přežily tak pouze fragmenty náboženských tradic. Africký „scénář“ (vazby mezi rolemi) rituálů a ceremonií, představujících mechanismy zpřítomňování, přenosu a komunikace tradice, tedy již nebyl v nových podmínkách plně rekonstruovatelný, nicméně rysy „scénáře“ zůstaly zachovány i přes absenci některých prvků a aktérů. Zaplňování mezer při obnově kolektivní paměti Bastide vysvětlil na základě Lévi-Straussova konceptu „kutilství“. „Absence není v žádném případě totální zapomení; forma pro doplnění existuje, i když chybí obrazy určené k doplnění; absence se tedy stává pocitem nedostatku. Právě proto se afroamerická společnost snaží hledat nové obrazy pro zaplňování mezer v osnově scénáře jinde a znovu mu tak dodat smysl, který však nevychází z přidání jednoduchých prvků, ale ze způsobu, jímž jsou organizovány“ (IBID., s. 96). Proces doplňování může využívat prvky jak z jiných afrických tradic, tak i ze západní kultury, což souběžně vede k akulturaci a adaptaci kolektivní paměti vůči stávajícím rámcům společnosti. Vedle „scénáře“ a struktury společnosti hraje při

vzpomínání a konzervaci vzpomínek nezastupitelnou úlohu prostor. Nucené přemístění znamenalo pro černošské obyvatelstvo ztrátu původního, v materiální podobě nepřenosného, v nových podmínkách však symbolicky rekonstruovatelného prostoru (IBID., s. 87–88). Bastidovo kritické navázání na Halbwachsovu teorii není na rozdíl od pokusu o empirickou aplikaci konceptu kolektivní paměti ničím ojedinělým.

Místa paměti

V roce 1984 vyšel pod vedením Pierra Nory první díl obsáhlého kulturněhistorického inventáře francouzských míst paměti (NORA 1984; 1986; 1992). Inspiračně velmi vlivný koncept míst paměti vychází z Halbwachsova odlišení paměti a historie, což se odráží i v Norových základních charakteristikách paměti, která je neodlučitelně vázána k sociální skupině, je pluralitní, vždy přítomná, a tudíž ahistorická, selektivní a v neposlední řadě emotivní (NORA 1998, s. 9). Pracuje s ní především ve smyslu „rememorace“, tedy způsobů nakládání s minulostí v přítomnosti (NORA 1984, s. 25). Historii oproti paměti definuje jako univerzalistickou, racionální, kritickou, analytickou, „problematickou a neúplnou rekonstrukci toho, co už není“ (IBID.).

Místa paměti, zahrnující širokou škálu jevů – „muzea, archivy, hřbitovy a sbírky, slavnosti, výročí, smlouvy, protokoly, památníky, svatyně“ (NORA 1998, s. 13) –, Nora definuje jako formu vztahu k minulosti, která se nachází mezi „umělou“ historií a „spontánní“ pamětí. Tyto kulturní objektivace se snažil postihnout „ve smyslu materiálním, symbolickým a funkčním“ (IBID., s. 23). *Lieux de mémoire*, vznikající ve chvíli uvědomění si ztráty spontánní paměti, Nora pojímá jako „symbolickou topografii“ statických míst, ale jako topografii dynamických celků, které lze chápat i jako mnemotechnické nástroje ve smyslu umělých *loci memoriae* se silným indoktrinačním, emotivním, „posvátným“ a hodnotovým nábojem. Paralelou pluralizace míst paměti je v poslední době rychle postupující decentralizované a demokratizované hromadění archivního materiálu a dalších „stop“ minulosti (viz IBID., s. 16–17).

Místa paměti Nora sice pojímá jako produkt narativizace, nelze je však řadit do oblasti kolektivně autobiografické paměti (terminologií kognitivní psychologie), zůstávají na úrovni kolektivně epizodické, což spolu s ohledem na jejich hierarchizaci, která pluralizaci znemožňuje, znamená, že je nelze uspořádat do koherentního vyprávění. Kolektivně autobiografická paměť zde znamená sebebopis kultury, zakládající kolektivní identitu a zavádějící hodnotové a normativní systémy. Oproti tomu má kolektivně epizodická paměť vazbu pouze k jednotlivým časově a prostorově jasně zasazeným událostem kolektivní existence. Teprve prostřednictvím procesů narativizace může obsah kolektivně epizodické paměti přejít do podoby koherentního obrazu minulosti, tedy kolektivně autobiografické paměti, „životního příběhu“ společenství, který je orientován „životními“ cíli a budoucími očekáváními. To však neznamená, že se obsahově budou překrývat a že kolektivně autobiografická paměť bude obsahovat celek kolektivně epizodické paměti.

Vztah paměti a historie Nora vysvětluje v rámci třístupňového modelu (předmoderní „pravá paměť“, moderní „národní paměť“ a postmoderní „éra komemo-

krajina ↓ 364
prostor ↑ 43

race“), který vystihuje proces postupné substituce paměti historií. Nora zde sleduje a přepracovává Halbwachsovu kategorizaci sociální či kolektivní, historické a autobiografické paměti.

Předmoderní fázi s jasnou hegemonií kolektivní paměti Nora charakterizuje „obýváním“ minulosti/simultánností prožívání minulosti a současnosti, spontánností paměti, a především její neprostředkovaností. Jde o „opravdovou“ paměť, nesenou sociální skupinou a „žijící“ v každodenní komunikaci.

V moderní fázi došlo dle Nory k tomu, že (vlivem procesu modernizace obecně a konkrétněji zrychlováním každodenního života, sociálními transformacemi, narušením tradičních sociálních vazeb, nástupem národních států a zrodem kritické historie) kontinuita historie nahradila simultánnost minulosti a přítomnosti paměti. V kontextu národního státu již nejsou základem uvědomění si sama sebe tradiční společenství, ale historie, což znamená, že historie přebírá základní funkci kolektivní/kolektivně autobiografické paměti – budování a udržování identity a sociální koheze. Na jednu stranu je kritická historie „tím, co odnímá žité minulosti legitimitu“ (IBID., s. 9), na druhou stranu však paměť, historie a národ žijí v moderní Francii v symbióze zakládající „národní paměť“. Dvojici stát – národ ve třicátých letech 20. století vystřídala dvojice stát – společnost s legitimitou odvozenou z budoucnosti. V důsledku rozpadu jednotící funkce „posvátného“ národa se „historie proměnila z tradice paměti, kterou se předtím stala, ve vědění, jehož společnost nabyvá o sobě samé“ (IBID., s. 12). S koncem posvátnosti národa, historie i paměti a jejich symbiózy se historie stává společenskou vědou a paměť „fenomémem ryze soukromým“ (IBID., s. 13). Místa paměti konstituovaná v moderní fázi jsou z velké části místy umělými (ať již v podobě nově konstituovaných či transformovaných), sloužícími národnímu státu svou schopností být nejen vnější oporou národní paměti, ale také prostředkem přenosu hlavních prvků národních dějin do souboru mentálních nástrojů (*outillages mentaux*).

S nástupem „éry komemorace“ v sedmdesátých letech 20. století se vytrácí jednotící národní paměť i její propojení minulosti, současnosti a budoucnosti. „Pocit kontinuity se stává usazeninou, shromážděnou v určitých místech. Místa paměti existují proto, že už neexistují prostředí paměti“ (IBID., s. 7). Rozpad *milieux de mémoire* v důsledku znamená rozpad paměti jako sociální síly a zároveň nástup „hledu po paměti“ v individuální rovině; Nora dokonce hovoří o psychologizaci paměti (IBID., s. 19–20). Místo jednotícího rámce národní identity zaujmají mediální kulturou překotně a masově reprodukováné minoritní, často konfliktní identity a reprezentace minulosti: „Konec historie-paměti je zmnožením konkrétních pamětí, které vznášejí nárok na svou vlastní historii“ (IBID., s. 18–19).

Paralely Norova konceptu nalezneme v angloamerické historiografii (viz např. ANDERSON 1983; HOBBSAWM – RANGER 1983) a řadu pokračovatelů má i v německé historiografii, v jejímž rámci se během posledních tří desetiletí zformovalo zřejmě nevlivnější soudobé pojetí paměti – koncept kulturní paměti Jana a Aleidy Assmannových.

Norův koncept míst paměti je v hlavním proudu historického bádání stále aktuální. V poslední dekádě byl např. použit ve dvou reprezentativních projektech německých historiků, které spojuje předpoklad vazby míst paměti primárně na nacionální identitu a úmyslně široké vymezení skupiny

krystalizačních bodů a symbolických figur, které se mohou podílet na produkci národní mytologie. Podobně jako v Norově případě vycházejí autoři třísvazkové publikace *Deutsche Erinnerungsorte* (Německá místa paměti, FRANÇOIS – SCHULZE 2001) z předpokladu silné vazby forem vzpomínání a zapomínání na nacionální identitu a kohezi národního společenství, ačkoliv připouštějí i význam paměti pro jiné kolektivní identity. Právě národní identita definuje rovněž specifické kolektivní „styly“ vztahování se k minulosti, a to prostřednictvím modu paměti i historie. Symbolické významy nesené kolektivní paměti se však mohou proměňovat a právě tyto proměny by se měly stát předmětem badatelského zájmu. Do nedávno publikované knihy *Erinnerungsorte der DDR* (Místa paměti NDR, SABROW 2009) bylo zařazeno podobně široké spektrum jevů souvisejících s vytvářením mýtů NDR; autoři pak vycházejí z předpokladu mnohvrstevnatosti a vnitřního napětí mezi (více či méně abstraktními) místy paměti, které se promítá i do současného vyjednávání minulosti NDR. Jednotlivá hesla mají osvětlit vztah kolektivní paměti a praxi vzpomínání s mocí, kulturou a každodenním životem v socialistické diktatuře.

Kulturní paměť I

Výrazný konceptuální zlom představuje kniha egyptologa Jana Assmanna *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku, 1992, český překlad ASSMANN 2001). Jak Assmann upozorňuje v předmluvě, autorství konceptu kulturní paměti je dílem kolektivním, na jehož vzniku se podílela Aleida Assmann a další spolupracovníci od počátku 80. let. Koncept se tak utvářel v době „objevení“ Halbwachsova díla, Norovy inventarizace *lieux de mémoire* a interdisciplinárního badatelského zájmu o text a kulturu, což se vedle tematického vymezení práce, pojednávající o „souvislosti témat ‚vzpomínka‘ (neboli vztah k minulosti), ‚identita‘ (neboli politická imaginace) a ‚kulturní návaznost‘ (neboli tvorba tradice)“ (IBID., s. 20), odráží i v poměrně rozsáhlé části první kapitoly věnované kritickému čtení Halbwachse.

Assmannův koncept významně překračuje Halbwachsovo pojetí společenských rámců a funkčních principů sociálně konstruované kolektivní paměti. Hlavní deficit „sociopsychologa“ Halbwachse spatřoval Assmann v tom, že se „zastavil na hranici skupiny a nepouštěl se do žádného zevšeobecnění své teorie paměti směrem k teorii kultury“ (IBID., s. 45). Assmann se soustřeďuje na vnější (tedy společenské a kulturní) dimenze paměti, které rozlišil do čtyř kategorií: 1. mimetická paměť, 2. paměť věcí, 3. komunikativní paměť a 4. kulturní paměť, do níž „víceméně plynule přecházejí všechny tři výše uvedené oblasti“ (IBID., s. 24).

Ad 1. Mimetická paměť se vztahuje k sociálnímu jednání a slouží v podstatě k uchování (mimetické tradice) a přenášení vzorů sociálního jednání, které se jedinec učí napodobováním. Ve chvíli, kdy se „bezduché“ a čistě účelové napodobování spojí se smyslem, stává se rituálem a tím také jednou ze vzpomínkových/smysl zpřítomňujících forem, udržujících cirkulaci kulturní paměti.

Ad 2. Do věcí, kterými se člověk obklopuje a je obklopen, vkládá také své představy. Věci samy o sobě paměti nedisponují, lidskou paměť však spouštějí – upomínají. Materiální prostor, vyznačující se implicitním časovým indexem, „který spolu s přítomností poukazuje na různé vrstvy minulosti“ (IBID.), člověku poskytuje i obraz sebe sama. Pokud věci vedle své účelnosti poukazují rovněž ke kul-

turně sdílenému smyslu, stane se index času a identity explicitním a paměť věcí přechází do oblasti kulturní paměti.

Ad 3. Komunikativní paměť (forma kolektivní paměti, kterou Assmann považuje za jeden z badatelských předmětů *oral history*) se utváří a „žije“ v každodenní komunikaci, je vlastní konkrétním živoucím společenstvem a její časový dosah je omezen na rozpětí tří generací ve vzájemné interakci. Vzpomínky v rámci komunikativní paměti jsou tedy ve své existenci vázány na existenci jejích nositelů. Člověk si prostředky (jazyk) komunikativní paměti osvojuje pouze ve spojení s ostatními, tedy sociální interakcí. Na rozdíl od kulturní paměti není komunikativní paměť formalizovaná či stabilizovaná formami materiální symbolizace, není podepřená institucemi učení, předávání či interpretace a do jejího obsahu patří „živoucí vzpomínka v organické paměti, zkušenost a informace z doslechu“ (IBID., s. 53). Jejimi formami jsou neformální tradice a žánry každodenní komunikace.

Ad 4. Pojem kulturní paměť pokrývá oblast fixace, přenosu a reprodukce kulturního smyslu. Právě vazba ke kulturnímu smyslu dovoluje prvkům mimetické paměti, paměti věcí i komunikativní paměti přecházet do kulturní paměti, jejíž hlavní funkcí je konstrukce a udržování kolektivní identity. Kulturní paměť podstatně překračuje časový horizont komunikativní paměti, je institucionalizovaná, externalizovaná, objektivuje se ve stabilních symbolických formách a do jejího obsahu patří mytické/fundující dějiny, stabilní, kontinuálně přenášené a vykládané soubory kulturních smyslů. „Pro kulturní paměť je podstatná historie vzpomínky, nikoli historie faktická“ (IBID., s. 50). Minulost se v kulturní paměti uchovává v podobě „symbolických figur“, které jsou periodicky slavnostně připomínány a které ve chvíli připomínky „osvětlují příslušnou současnou situaci“ (IBID.). Oproti „každodennosti“ komunikativní paměti vykazuje akt vzpomínání v kulturní paměti ceremoniální až sakrální charakter.

Komunikativní („všední“) a kulturní („sváteční“) paměť Assmann vymezil jako protipóly nejen z hlediska obsahu, forem, médií či časové struktury, ale i struktury participace na paměti a jejích nositelů. V případě komunikativní paměti hovoří Assmann o difuzní účasti příslušníků společenství, kteří jsou si co do kompetencí rovni i přes rozdílnou míru vědění či dosah biografické paměti. Oproti tomu „je podíl na kulturní paměti vždy diferenciován“ (IBID., s. 51), její obsah je zformalizovaný, symbolicky kódovaný a připomínka má sakrální charakter. Z toho vyplývá i rozdílný stupeň účasti příslušníků společenství („povinná“ je pro všechny) na kulturní paměti, která má specializované nositele/vykladače tradice. Nutnost „zasvěcení“ pro participaci na kulturní paměti tak vytváří ve společenství hranici, rozděluje její příslušníky na aktivní nositele, šířitele tradice, a na pasivní recipienty. Formalizace, symboličnost a institucionalizace kulturní paměti má tak za následek vytvoření systému sociální kontroly jejího šíření.

Základním východiskem Assmannova konceptu – založeného na pojetí kultury jako komplexu „vědění zajišťujícího identitu, který se objektivuje v podobě symbolických forem“ (IBID., s. 81) – je s odkazem na Bergerův a Luckmannův koncept sociální konstrukce reality představa kulturami utvářených „konektivních struktur“. Ty zakládají sociální a časovou koherenci, tedy „sdílený prostor zkušenosti, očekávání a jednání“ (IBID., s. 20), a propojení minulosti s přítomností. Sociální a časová dimenze vazeb daných konektivní strukturou jsou základem

pro formování kolektivní identity, založené na sdílení společných hodnot („aspekt normativní“) a společné minulosti („aspekt narativní“). Nejdůležitější funkční principy konektivních struktur představují dle Assmanna opakování a zpřítomnění, „dvě bytostně odlišné formy“ (IBID., s. 21). Podstata jejich odlišnosti nevyplývá ani tak z funkcí, jež plní – ty jsou totiž ekvivalentní, jako spíše z forem předávání kulturního smyslu v rámci orální či psané kultury. „Zároveň s tím, jak se ústní podání mění v písemné, se uskutečňuje postupný přechod od dominance opakování k nadvládě zpřítomnění, od „rituální“ k „textové“ koherenci“ (IBID.), což samozřejmě v důsledku znamená proměnu ústředních principů konektivní struktury z nápodoby a uchování ve výklad a vzpomínku. Zlomový bod přechodu je dle Assmanna „kanonizační zklidnění proudu tradice“ (IBID., s. 84). Kanonické texty jsou formálně fixovány, jejich obsah je závazný, na kanonický text se již nesmí navazovat, musí se však institucionálně/zasvěceně vykládat a může být komentován. Důsledky utváření kánonu se tak odrážejí i ve formování elity vykladačů/vzpomínajících, kteří zprostředkovávají normativní a formativní smysly uložené v textu. V Assmannově pojetí je základem kulturní koherence a identity výklad. V tomto stavu „tradovat znamená přijmout povinnost vůči textu, která má povahu smluvního závazku“ (IBID., s. 92). Zatímco přesné opakování rituálů nedovoluje variace, které by narušily spojitost se smyslem, textová koherence „variaci připouští a dokonce k ní vybízí“ (IBID., s. 87). Rituál je tak oproti textu podstatně stabilnějším médiem kulturního smyslu. Texty samy o sobě nejsou tak jako rituál formou cirkulace smyslu, „prostředkem oběhu se stávají až tehdy, když samy cirkulují“ (IBID., s. 82), a tuto funkci také ztrácejí ve chvíli, kdy přestanou být součástí komunikace/oběhu. Smysl externě uložený v textu je oproti ústní formě mnohem více ohrožen zlomy v podobě zapomnění či úplné ztráty. Vřšení masy variací, interpretací, komentářů atd. dospěje v rámci skripturální kultury do stavu, „který Aleida Assmannová popisuje jako rozštěp kulturní paměti“ (IBID., s. 86), kdy množství výsledků textové produkce již přesáhne únosnou mez pro jejich oběh.

Kulturní paměť II

Téma rozštěpení kulturní paměti do podoby funkční paměti a paměti-úložiště představuje ústřední problém práce Aleidy Assmann *Erinnerungsräume* (Prostory vzpomínání; ASSMANN 2003), zcela zásadně rozvíjející koncept kulturní paměti. Assmannovu knihu můžeme chápat jako základní teoreticko-typologické vymezení kulturní paměti, zacílené zejména na funkční okruh kulturních objektivací a doplněné případovými studii zaměřenými na starověké skripturální kultury. Práce Aleidy Assmann je pak historickou konceptualizací paměti se širokou perspektivou sahající od antiky po postmodernu a s velkými ambicemi předvést „co nejvíce náhledů na komplexní jev vzpomínání a přitom poukázat na delší vývojové linie a problém kontinuity“ (IBID., s. 16). S ohledem na problémovou šíři zahrnující tradice (mnemotechnika a identita), perspektivy (individuální, kolektivní, kulturní paměť), média (texty, obrazy, místa) či diskursy (literatura, historie, umění, psychologie) čtenáře upozorňuje, že jednotliví teorii bude v knize hledat marně (IBID.).

Klíčem k dané konceptualizaci je pojetí paměti jako „ars“/memoria a „vis“/vzpomínání, vycházející z rozsáhlé analýzy literárních textů a dle Aleidy Assmann odkrývající „vedle mnemotechnické funkce řádu vědění něco z rozmanitosti jiných funkcí paměti“ (IBID., s. 18), zde především zapomínání. Dvojici *ars* a *vis* rozlišila z hlediska působení časové dimenze na jejich obsah. *Ars*, podle autorky až do počátku 19. století dominující chápání paměti, představuje v podstatě antickou mnemotechniku, umění/techniku paměti, z níž je dimenze času „odfiltrována“ (IBID., s. 27). *Ars*/mnemotechnika strukturuje na základě míst, nikoli času. Paměť v tomto případě můžeme chápat jako zásobárnu, ze které je možné uložený obsah v nezměněné podobě opět vyvolat. Paměť-*vis* je tak oproti *ars* charakteristická vlivem časové dimenze na obsah paměti, který se transformuje na základě aktualizace a selekce, přičemž neodlučitelnou funkcí paměti je v tomto případě také zapomínání. Komplementární funkce vzpomínky a zapomnění Aleida Assmann představila v kontextu produkce či demontáže identit (na příkladu Shakespeareových historických dramát) a politické instrumentalizace vzpomínky. „Definujeme se skrze to, co si společně připomínáme a zapomínáme“ (IBID., s. 62). Změna v dominanci pojetí paměti ve prospěch *vis* se podle autorky pod vlivem kumulace řady faktorů (úpadek prestiže antické mnemotechniky, liberalismus, nacionalismus) odehrála na počátku 19. století, kdy nastupuje „paradigma identitu zakládající vzpomínky“ (IBID., s. 29).

S problémem identity a zapomnění/kontra-vzpomínky úzce souvisí i druhé rozlišení mezi funkční/obývanou pamětí a paměti-úložištěm/neobývanou pamětí, s jehož pomocí se Aleida Assmann snaží uchopit proces aktivace a zapomnění kulturních smyslů. Při konstrukci dvojice „obývané“ a „neobývané“ paměti se vymezila vůči Halbwachsovu a Norovu pojetí vztahu historie a paměti, pokusila se totiž „zachytit historii a paměť jako dva mody vzpomínání, které se nemusí vylučovat a vytlačovat“ (IBID., s. 134).

Funkční paměť má vždy svého nositele (skupinu, instituci či individuum), zakládá identitu, je konstruktem, je selektivní, zprostředkovává hodnoty a smysly, na jejichž základě také dochází ke strukturování a propojování jejího obsahu, spojuje věcešek s dneškem a budoucností. Obsahem funkční paměti mohou být pouze smyslem nabitě prvky, konfigurovatelné do koherentního příběhu. Paměť-úložiště vykazuje přesně opačné charakteristiky, žádnou identitu nezakládá, její obsah lze označit za amorfní masu hodnotově neutrálních prvků bez vazby ke smyslu a současnosti. Musí být podepřena institucemi (archivy, muzea, knihovny, památníky atd.), které kulturní vědění ukládají, konzervují a umožňují jeho zpřístupnění a cirkulaci (IBID., s. 133–140).

Základní vymezení obývané a neobývané paměti sice představují protipóly, nicméně z funkčního hlediska jsou pro Aleidu Assmann oba mody vzpomínání souhrou vzájemně se doplňujících součástí kulturní paměti, jejichž hranice jsou více či méně propustné. Vztah mezi těmito mody paměti není „dualistický, nýbrž perspektivistický“ (IBID., s. 136); neobývanou paměť totiž Assmann pojala jako rezervoár budoucích funkčních pamětí. V tomto smyslu představuje paměť-úložiště background funkční paměti, je zdrojem obnovy kulturního vědění, slouží jako korektiv aktuálních funkčních pamětí. „Tak jako může paměť-úložiště funkční paměť verifikovat, podepírat nebo korigovat, může funkční paměť paměť-úložiště orientovat a motivovat“ (IBID., s. 142). Na druhou stranu může být

paměť-úložiště, pokud představuje rezervoár nevyužitých možností, alternativ či rozporů, základem konzervace, absolutizace a fundamentalizace paměti. Určující je míra propustnosti mezi oběma mody vzpomínání: čím je vyšší, tím více plní paměť-úložiště funkci zdroje obnovy kulturního vědění.

Nesporný přínos *Erinnerungsräume* Aleidy Assmann spočívá v rozšíření okruhu analyzovaných uchovávaných kulturních objektivací, v jejich typologizaci a v hlubší analýze principů cirkulace a zapomnění, umožňující produktivněji vysvětlovat procesy proměn kulturní paměti.

Texty Jana a Aleidy Assmannových se v posledním desetiletí nechala inspirovat celá řada badatelů; za jednu z již klasických prací, která koncept paměťových kultur inovativně rozvíjí, je považována interdisciplinárně zakotvená monografie Annegret Stegman *Intertextualität, Performativität und Transmedialität kollektiver Erinnerung* s podtitulem *Die Rekonstruktion des Bildes von Charles I. im Wandel der Zeit* (Intertextualita, performativita a transmedialita kolektivního vzpomínání. Rekonstrukce obrazu Karla I. v proměnách času, STEGMANN 2005). Jak název napovídá, autorka analyzuje v dlouhém časovém rámci různé roviny a proměny „anglického“ kolektivního vzpomínání na vládu a popravu krále Karla I. Přístup Stegmann by bylo možné označit za kognitivně teoretický konstruktivismus. S odkazem na práce Aleidy Assmann z poloviny 90. let chápe autorka vzpomínání na Karla I. jako komplexní kulturní text, tedy jakousi sumu variant toho, jak se paměť dobově mohla ukládat a přenášet. Současně se však jedná o narativizované vědění, které má vliv na normy, hodnoty, identity a jednání konkrétních společností paměti. Už jen samotný odkaz na kulturní text mohl sehrát roli kulturní performance, která etabluje a obnovuje společenský paměť s takřka „rituální silou“. Kromě popisu proměn kulturního textu z poloviny 17. století a jeho propojení se symbolickými systémy v pozdějších obdobích Stegmann řeší otázku, jak se nové formy vzpomínání přizpůsobovaly hodnotovým a vztahovým potřebám konkrétních společností paměti (především z hlediska představ o státnosti, řádu, patriotismu, politickém odporu ad.) a umožňovaly jim se sebeidentifikovat a politicky jednat. Na rozdíl od Aleidy Assmann ovšem autorka odmítá oddělovat od sebe funkční paměť a neobydlenou paměť-úložiště; zajímá se naopak o interakci mezi oběma typy – vzpomínání na Karla I. se utváří díky odkazům na paměť-úložiště, díky funkční paměti pak může plnit sociální funkce. Zásadní je rovněž rovina mediality paměti. Vzhledem k tomu, že se paměť na Karla I. utvářela na půdě různých médií (v baládách, letácích, dramatech, románech, historických spisech ad.), Stegmann zkoumá, zda a jak média a žánry refigurovaly kulturní paměť. Paměť má současně i interdiskursivní dimenzi v tom smyslu, že se při ní uplatňuje rovněž specializované vědění, a intertextovou rovinu, díky níž na sebe různé formy vzpomínání odkazují a mohou mít za důsledek i historickou kontinuitu reprezentací Karla I.

Výhledy

Paměťová studia zaznamenala v poslední dekádě obrovský vzestup zájmu historiků. Na předchozích stránkách jsme představili pouze nejvýznamnější koncepty paměti; ty našly odezvu v konkrétních empirických projektech, které se dotkly nepřeberné řady témat (od středověkých mnemotechnických praxí až ke vzpomínání na holocaust) a vzhledem k jejich rychle rostoucímu počtu je již nelze komplexně reflektovat. V historickém výzkumu se stále paralelně užívají jak starší konceptualizace (především norovská „místa paměti“), tak novější německé koncepty paměťových kultur a společností paměti, definovaných i jinak než výhradně na-

cionálně. Vzhledem k nedávnému vývoji v jiných sociálních vědách a v literární vědě lze předpokládat, že se těžiště výzkumu do budoucna výrazněji posune od obsahu paměti spíše k jejím nosičům, např. k problematice (trans)mediality paměti, jejích žánrů jakožto kognitivních nástrojů či k tomu, jak je paměť mnohonásobně kódována.

MODERNIZACE

Miloš Havelka

Definice pojmu

Pojem „modernizace“ (z lat. *modernus* – novodobý, nový, současný) a odtud odvozené „moderna“ (většinou označující celou epochu, ve které dominují modernizační procesy) a „modernita“ (jako určitý výsledný, nicméně neukončený stav modernizací nejrůznějších hospodářských, politických a kulturních oblastí i společnosti jako celku, respektive jako „ideologie otevřenosti, kritiky a tvorby“, LE GOFF 2007, s. 59) se liší spíše kontexty svého užívání než obsahy, a pokud indikují obsahové odlišnosti, pak tyto spočívají především v jiných hodnotách a koncepcích žádoucího stavu. Teorie modernizace a jejích znaků má konstruktivistický charakter a většinou je považována za „teorii středního dosahu“, tj. takovou, které se používá badatelsky pro analýzu a vysvětlování určité konkrétní, vývojově i systémově omezené oblasti jevů. Modernizaci je tedy možné chápat buďto jako energii civilizačních změn, nebo jako jejich konkrétní cíl, případně jako obojí. Z funkcionálního hlediska znamená modernizace „novost“ tendencí, orientací, vzorců jednání, trvalou neuzavřenost a nedokončenost změn a rychlost „obnovování“ společenských struktur pod tlakem ekonomických, politických, kulturních ad. sil, a to v protikladu ke všemu, co se charakterizuje jako „staré“, „neúčelné“, „trávané“ a „neodpovídající“, jen „převzaté“ či „zdeděné“, jako „petrifikované“ a „sedimentované“. Zatímco sociální, politickou nebo kulturní změnu (transformaci) je v zásadě možné definovat prostřednictvím obsahového určení cíle, modernizaci je třeba vidět s ohledem na místo (funkci), kterou má v racionální seberegulaci daného systému. Z hlediska obsahového představuje modernizace zásadní intenci lidského jednání, myšlení a tvorby, které nelze definitivně fixovat (prostřednictvím nějakého cíle, nějaké definitivní hodnoty); má charakter orientované permanentnosti změn a jejich nutné otevřenosti, někdy spojované s co nejširším – a vlastně velice konkrétně formulovaným – pojmem pokroku.

Koncept modernizace v nejširším smyslu se spojuje s nárůstem vertikální (stratifikační) i horizontální (prostorové) mobility osob, funkcionální mobility statků, mobility informací a racionalizace prostředků vztahování k přírodě i lidskému světu, včetně jejich doprovodných projevů, jako jsou narůstající dělba práce a diferenciací životních forem či sekularizace a změny hodnotových hierarchií, povaha institucí a stabilita norem. Počátky modernizační problematiky

v nejširším smyslu se spojují s nastupujícími procesy novověku, s osvícenstvím, industrializací a urbanizací. Jako její nejobecnější kritérium se někdy uvádí růst HDP. Modernizaci lze chápat jako nadřazenou běžnému významu sociální změny (transformace) s ohledem na dosažené výsledky, anebo naopak jako podřazenou transformaci, pokud jde o analýzu jejích základních tendencí.

V sociologii, politologii a historické vědě slouží pojem modernizace pro výklad procesu komplexní civilizační, kulturní a sociální změny (jako přechodu z jedné formy organizace pospolitého života do jiné). V sociologii sociologie, resp. sociologii vědění se dokonce můžeme setkat s pokusy interpretovat dějiny oboru jako funkci obecné modernizace společnosti (v tom smyslu, že obsažnost, poznávací síla oboru a analytičnost teorie společnosti jsou nutně závislé na jejím dosaženém stavu); v tomto smyslu lze vývoj oboru údajně identifikovat s postupem modernizace společnosti (LAHUSEN – STARK 2000).

Díky zdůraznění sociální dimenze modernizačních procesů se tak podařilo, že se na společného jmenovatele mohou převádět procesy tematizované u klasiků historicko-sociálního myšlení 19. a 20. století, jako například koncepty:

- „zvědečtění světa“ a „sociální dynamiky“ Augusta Comta,
- „organické diferenciací“ a „integrace“ společnosti Herberta Spencera,
- ukazování souvislosti mezi „výrobním způsobem“ a organizací společenské „nadstavby“ Karla Marxe,
- vztah mezi „společenskými strukturami“ a „formami solidarity“ Émila Durkheima,
- racionalizace života a světa Maxe Webera,
- diference mezi „společností“ a „společenstvím“ Ferdinanda Töniése,
- asymetrie mezi „objektivizující kulturou“ a „trivializací procesu individualizace“ Georga Simmela,
- vztahy „status“ a „kontrakt“ Henryho S. Mainese (srov. BENDIX 1967).

V podobné souvislosti by jistě bylo možné vykládat také rozlišování „segmentárně“, „stratifikačně“ a „funkcionálně“ diferencovaných společností Niklase Luhmanna a jejich historické posloupnosti.

Koncept modernizace se však nakonec prosadil jako analyticky neutrální alternativa ke kulturocentrickému, případně koloniálnímu pojmu „pokrok“ a jeho konotacím (jako „zaostalost“, „nerozvinutost“, „primitivnost“, „barbarství“, „provinciálnost“ atp., HEINZ 1962). Koncept modernizace rovněž umožnil netematizovat sociální a kulturní změny pomocí hodnotících kategorií jako „pokrokový“, „vyšší“, „překonávající“, „rozvinutý“, „civilizovanější“ atp.; dnes se ovšem pojem objevuje rovněž s kulturně sebekritickou intencí (BAUMANN 2008).

Počátky pojmu „modernita“

Slovo a problém „modernita“, resp. „moderna“ se v systematické souvislosti a v argumentativně silné podobě zřejmě poprvé objevily v tzv. „sporu starých a moderních“ (*Querelle des Anciens et des Modernes*), který probíhal na přelomu 17. a 18. století v anglické (William Temples, Jonathan Swift, Thomas Bournet ad.) a záhy i ve francouzské literární teorii (Charles Perrault, Bernard de Fontenelle, Pierre Bayle ad.), kde pak s různou intenzitou pokračoval ještě v polovině 18. století (SCHNEIDERS 1995, s. 337). Původní, spíše „uměnovědně“

orientovaná diskuse o obecné platnosti principu napodobení (*mimesis*) a způsobech, jak chápat umělecké „mistrovství“ (GOMBRICH 1978, s. 15–23), případně do jaké míry lze vůbec srovnávat uměleckou a vědeckou produkci starověku a novověku, se zaměřovala zejména na vztah „normativního“ a „historického“ přístupu v umění a na možnosti jeho vývojového chápání, respektive – v modernějších kategoriích – na vztah „logického“ (systémového) a „historického“ (vývojového) v současnosti. V Německu se s ohlasy této problematiky setkáváme jen částečně a se zpožděním až ve Winckelmannových *Dějínách umění starověku* (1764).

Spor starého s moderním a jeho vyústění se dlouho vykládal jako jeden z charakteristických znaků paradigmatické změny evropského myšlení směřujícího k osvícenství (HAZARD 1939). Údajným argumentačním základem se tehdy stala konkrétní zkušenost „kulturního pokroku“, srovnávaná s následností jednotlivých etap individuálního (dětství, dospívání, zralost...) i kolektivního života („každá generace stojí na ramenou té předchozí“).

Pojem modernity s sebou přinesl další charakteristiky vývojových změn jako „úpadek“, „návrat“, „revoluce“, „překonání“, „původnost“ atp., a zejména postupné prosazování kategorie „novosti“ jako zvláštní hodnoty, která do značné míry ovládá uměnovědné myšlení až do naší současnosti. Ještě Paul Valéry, francouzský básník první poloviny minulého století, kriticky poukazoval na to, jak samozřejmě a málo reflektované postavení mělo v jeho současnosti chápání modernity jako „novosti“ (VALÉRY 1931, s. 161).

Spojení představy „moderny“ s myšlenkou „pokroku“, údajně poprvé provedené v práci Bernarda de le Bovier Fontenelle *O odlišování starého a moderního* (1688), a postupné rozšiřování „víry v pokrok“ (LOEWENSTEIN 2009) jako forma duchovního dispozitivu (Foucault) stejně jako praktické usilování o pokrok ovládly na dlouhou dobu – ať už v pozitivním nebo negativním smyslu – historické, společenskovední i kulturněpolitické myšlení, a to přinejmenším do začátku poslední třetiny 20. století, kdy se do popředí dostal pluralizující a hodnotově relativizační koncept „postmoderny“. Prosazení „víry v pokrok“, její přenos do osvícenské a následných filosofii dějin v 19. století (Hegel, Comte, Marx) a její postupná radikalizace byly podporovány předchozími změnami v chápání „člověka“ a „rozumu“, které byly pro „spor starého a moderního“ do značné míry předpokladem.

Pokud jde o chápání člověka, „nová antropologie novověku“ (HENRICH 2009, s. 8) jej přestala vykládat z hlediska postavení v řádu stvoření (opřené o Aristotelovu „teorii přirozených míst“) (HÖFFE 2005, s. 603–607). Začala člověka pojímat jako „individuum“ (BURCKHARDT 1912, s. 144–149) a jako subjekt nejrůznějších aktivit, a dokonce lidské chování vysvětlovat s odkazem na pudovou strukturu, orientovanou na „sebezachování“ (*conservatio sui* Thomase Hobbesa), což vedlo k vytváření čistě „sekulární“ představy budoucnosti. Ta pro individuum přestala být předurčenou (predestinace) a jednosměrnou (úsilí o spásu), stala se imanentní; budoucnost začala být vnímána jako nejistá a „otevřená“ a zdála se být uskutečnitelnou prostřednictvím subjektivní vůle, vedené „rozvažováním“ založeným na zkušenosti. Nepochybně právě zde je možné hledat zdroje moderního dynamismu emancipace a aktivismu pokroku, oněch mentálních předpokladů modernizace, projevujících se touhou po neustálých inovacích a překonávání stávajícího. Nové postavení, které oproti středověku v této souvislosti získávají

pojmy „práce“ a „úspěch“, jež – jak ukázal ve svých analýzách protestantské etiky Max Weber (1998, s. 185–246) – se staly důležitou složkou individuálního vztahu člověka k Bohu (a tudíž přestaly být vnímány jako trest za prvotní hříchy), je tedy třeba chápat právě také se vznikem nové antropologie novověku, napojené na Hobbesův koncept „sebezachování“ v budoucnosti.

Podobně se postupně proměnilo rovněž prožívání minulosti. Uplynulé události ztratily charakter měřítka a opory, které v žité tradici upevňovala zkušenost předchozích generací, přestaly být neměnným „živlem“ cirkulujících a věčně se potvrzujících hodnot, které člověku umožňují jednoznačné porozumění světu a které jako vzory jednoznačně orientují naše jednání. Prosazování budoucnosti jako přirozeného těžiště života minulost „zbezdůvodňovalo“ jako „dostatečný důvod“ i jako hotovou a jedinečnou zásobárnu hodnot a prostředků (viz např. Descartovu kritiku historického studia na počátku *Rozpravy o metodě*, DESCARTES 1947, s. 8–9). Tím, že se budoucnost prosadila jako přirozené těžiště života, dostávala zvláštní postavení a hodnotu i přítomnost jako její předpoklad a východisko.

Změnily se také představy o postavení a úkolech rozumu. Jeho jednostranný vzestup, a to na úkor dlouhodobě sdílených přesvědčení a zkušeností, založených v tradičních způsobech života a stabilizovaných v organizaci pospolitosti, reprezentovalo stále zřetelnější prosazování rozumu jako média emancipace i sebezachování. Na přelomu 17. a 18. století představa racionální argumentace a logické extrapolace stále zřetelněji prolamovaly hranice matematiky, fyziky a ostatních čistě teoretických disciplín, do jejichž rámce byly původně uzavřeny. Rozum jako samostatná a objektivující síla začal od dob osvícenství stále silněji zasahovat především do sféry záležitostí čistě lidských, odkud vytlačoval hodnoty a vzorce dříve zpevňované tradicí. Racionalita se stala přirozenou hodnotou, která začala být vyžadována také ve věcech života, v umění a nakonec i ve společnosti a politice. Rozum jakožto „objektivizující instance, jejíž nejvyšší ctností je kritika“, se obracel nejen proti kulturním předsudkům, ale odhaloval i neúplnou zkušenost, případně nedostatečnost pojmů (HAZARD 1939, s. 370–375).

Pro soudobé představy modernizace je důležitým předpokladem představa rozložitelnosti skutečnosti do jednotlivých racionalizovatelných a kalkulovatelných segmentů. „Tradicionalní“ a „hodnotově racionální“ orientace lidských jednání tak mohly být nahrazeny orientacemi „účelově racionálními“, které, jak se dlouho věřilo a ještě věří, stojí pevně v základech tržní ekonomiky a jejích modernizačních tendencí.

Historicko-sociologické koncepce moderní společnosti

Zvláštní místo v prosazování teorie modernizace a jejího odpojování od univerzální ideje pokroku má koncept novověké „racionalizace světa“ a „intelektualizace života“ u Maxe Webera a s tím spojený pojem „odkouzlení“ (*Entzauberung*), který nepoukazuje pouze na fakt údajně postupující sekularizace, ale v podobě „intelektualizace života a světa“ (WEBER 1998a, s. 118) ještě silněji na to, že všechny duchovní a kulturní útvary a také životní formy se kdykoli mohou stát nejen předmětem objektivisticky scientistické analýzy, ale také ekonomické kalkulace a politické manipulace.

Vědění v původním antickém smyslu jako „cesta k pravému bytí a Bohu“ se podle Webera na začátku novověku proměnilo v cestu k „pravé přírodě“ a „pravému umění“, aby se nakonec stalo jen prostředkem moci a ovládnutí (IBID., s. 119–121). Weber tak výrazně omezil univerzalisticky osvícenské pojetí rozumu, přítomné díky ideji pokroku v dějinách: moderní racionalita byla pro něho spojena s tržní ekonomikou a s orientací na zisk, stala se podle něj pouhým (funkcionálním) určením vztahu mezi cíli a prostředky jednání. Jinak řečeno: původně obecná a hodnotově neutrální intence lidského rozumu tak dostala zvláštní podobu – rozum se Weberovi stává energií modernizace a jako takový se projevuje více méně jen jako kalkulace, zaměřená na metodické dosahování určitých konkrétně definovaných cílů prostřednictvím stále preciznějšího propočtu prostředků.

To pak Weberovi umožnilo zpětně odlišovat různé typy racionality (a jeho následovníkům i různé druhy a směry modernizace, resp. její různé možnosti v různých prostředích). Např. konfucianský racionalismus s sebou podle něho přinášel „racionální přizpůsobení se světu“, zatímco puritánský jeho „racionální ovládnutí“ (WEBER 1922, s. 534). Na Webera svými výklady přítomnosti navazovali kritické kapitalismu a demokracie z pravého i levého tábora: Martin Heidegger, Herbert Marcuse a další, a jako jeden z prvních také konzervativce Carl Schmitt. Ten ve svých charakteristikách moderní doby jako „epochy neutralizací a odpolitizování“ výklady racionalizace a modernizace zcela odpoutal od hodnotových a civilizačních hledisek. Po teologii, vědě, absolutistickém státu atp. se podle něj ve 20. století „novými centry sociálního života“ staly ekonomika a nakonec technika, jejíž „imanence“ umožňuje sice se vším se spojit a všechno ovládat, ale za cenu zvláštního způsobu zjednodušování. Technika moci tak v moderní době podle Schmitta (1940, s. 127) začíná nahrazovat politiku, přesněji řečeno: decentralizuje a neutralizuje ji.

Konceptualizace „modernity“ v 60.–90. letech

Dnes opět aktuální zájem o modernizační problematiku v různých společenskovedních disciplínách se zrodil po druhé světové válce, kdy se USA stávají pro západní Evropu modelem hospodářské výkonnosti a kdy se objevuje teze, že demokratický systém podporuje hospodářský rozvoj a naopak, že fungování demokracie je závislé na hospodářském blahobytu (LIPSET 1962). Podobné perspektivy začaly být zpochybňovány až koncem 70. let minulého století v souvislosti s prudkým hospodářským vzestupem tzv. „asijských tygrů“ a zjištěním, že k výraznému hospodářskému rozmachu může docházet i v autoritářských režimech.

V 60. letech minulého století takto zahájenou modernizační diskusi stimulovalo několik (mezinárodně)politických aspektů. Prvním z nich byla dekolonizace dnešních zemí „třetího světa“, spojená se snahami o vypracování rozvojových (modernizačních) programů, jejichž prostřednictvím by se tyto země mohly plánovitě a řízeně přibližovat západním hospodářským, politickým a sociálním standardům. Ideologická napětí Západ – Východ i Sever – Jih ovšem záhy vedla k ideologizaci těchto pokusů („neokolonialismus“, „politický expanzionismus“) na jedné straně a k hledání rozvojových alternativ nesených modernizačním étosem (maoismus, fidelismus, africký socialismus atp.) na straně druhé (ZAPF 2006). „Modernizační“ přibližování však probíhalo i mezi sovětským blokem a Spojenými státy, a to

diktatura
a autoritářské
režimy ↓ 282

především na poli vědeckotechnického pokroku. „Teorie konvergence kapitalismu a socialismu“ vycházely z představy, že nastupující vědeckotechnická revoluce a potřeby modernizace sice v obou světových systémech probouzejí jiné subjekty a stimulují poněkud odlišné síly, ale že na druhé straně vytvářejí problémy, které si nakonec vynutí strukturně analogické, nebo aspoň podobné mechanismy řešení a organizaci společnosti, a tím i vzájemné připodobňování Východu a Západu.

Pro pojmovou stabilizaci modernizačních jevů a jejich výklad v historicko-sociologické perspektivě se v oné době stala do značné míry určující kniha tehdy v USA působícího izraelského sociologa Shmuela Noaha Eisenstadta *Modernization: Protest and Change* (Modernizace. Protest a změna) z roku 1964 (EISENSTADT 1966). Nevelká publikace, vzniklá jako příležitostný text v rámci učebnicové řady, určené pro samostudium společenských věd, kterou vydávali Wilbert E. Moor a Neil J. Smelser, dosáhla nebyvalého úspěchu a dočkala se záhy deseti vydání. Systematicky analyzovala a historicky ukazovala vývoj modernizace zejména v západní Evropě, ale také v Japonsku a USA, včetně exkurzů o Latinské Americe. Jednotlivé motivy a analýzy knihy později Eisenstadt rozvíjel v samostatných studiích (EISENSTADT 2006b).

Historicky je modernizace pro Eisenstadta zvláštní sociální a kulturní intencí, směřující k proměně sociálních struktur, k níž v západní Evropě docházelo od poloviny 17. století a která se postupně rozšiřovala. Za centrální charakteristiku modernizace Eisenstadt považoval „masovou mobilizaci konsenzu“, jejíž formy nemusí být vždy stejné; kladl tedy důraz na její historicko-sociální a kulturní podmíněnost, projevující se např. ve způsobech její institucionalizace. Tu lze chápat jako kulturní produkt, stabilizující rozumné praktiky lidské interakce, anebo přímo ve weberovském smyslu jako specifickou „šanci jednání“ a rozhodování, uskutečňující se (pozitivně nebo negativně) v sociálních vztazích (WEBER 1998a, s. 158).

Z hlediska obsahu charakterizuje modernizační změna, která zahrnovala jednak strukturální diferenciaci společnosti, doprovázenou nahrazováním připisovaných pozic pozicemi dosaženými (*achieved status*), a sociální mobilizací nových sociálních subjektů, silně podporujících změny (věda a technika, „nová“ střední třída, „bílé límečky“ atp.). Jejich vliv podle Eisenstadta rostl prostřednictvím identifikace s nacionálním státem, změnami tradičních vazeb pospolitého života a posuny životních preferencí, urbanizací života a utvářením občanské společnosti. Nějaký jednotný směr ovšem tyto změny podle Eisenstadta nemají, pouze se předpokládá, že stabilizující konstantu měnícího se systému tvoří právě jen vzestup konkrétně historicky utvářených elit.

Pojem modernizace Eisenstadt oddělil od monokauzální představy imanentního vývoje (jakožto označení historického pohybu, ve kterém hybné síly určitého historického procesu zároveň určují jeho cíl), a také od představy univerzálního pokroku (tj. jednosměrného, všeobecně závazného a kontinuálního vývoje). Vlastně zdůraznil výrazně „horizontový“ charakter (I. Kant) modernity jako něčeho, co se přibližováním vzdaluje. To umožnilo, aby určité procesy, jevy a ideje byly situovány historicky a komparativně. Pojem „modernizace“ je v Eisenstadtově pojetí zapotřebí odlišit od „transformace“. Ta podle něho označuje (více méně jednorázovou) historickou, sociální, politickou ad. „změnu“, v níž se jeden, původně stabilní a relativně silně identifikovaný stav přeměňuje do stavu jiného.

„Modernizaci“ lze případně odlišit také od „transice“, tj. přechodu z jedné struktury (nebo systému) do jiné.

O něco později a spíše s odstupem k vládnoucím představám o modernizačních potřebách zabudoval „modernizaci“ do svého teoreticko-metodologického konceptu historické sociální vědy reprezentant první generace bielefeldské školy Hans-Ulrich Wehler ve studii *Modernisierungstheorie und Geschichte* (Teorie modernizace a dějiny, 1975). Podle Wehlera (1975, s. 6) je modernizace pro historiky zajímavá jednak jako „systematický proces, předkládající generální problémy vývoje“, jednak jako „specifická teorie sociální změny, přinejmenším jako interpretační nabídka“. Wehler přitom odlišil modernizaci politickou (např. v souvislosti se vznikem národních států, s prosazením všeobecného hlasovacího práva atp.) od pojmu modernizace ve smyslu rozvojové politiky (tj. jako „vědomého a plánovitého rozvoje směrem ke stupňování výkonnosti určitého státu“), použitelného např. i pro analýzu utváření průmyslového, masově demokratického západoevropského sociálního státu (IBID., s. 65, 44 ad.).

pojmem ↑ 55
struktura ↑ 64
proces ↑ 72
společnost ↑
124–125
politika ↑ 135
válka ↓ 310

Jakkoli Wehler nepopíral strukturotvorný význam ekonomických zřetelů, svou pozornost soustředil na zdánlivě jen doprovodné, ve skutečnosti však podle něho důležitější projevy politických a sociálních modernizací, tj. na vnější proměnné jednotlivých ekonomických modernizací. Nesouhlasil v tomto ohledu s většinou ekonomických teorií modernizace po druhé světové válce, které podle Wehlera vycházely z „dominující představy, že pro účely růstu dostačuje kombinace některých tzv. čistě ekonomických strategických proměnných“ (IBID., s. 7), zatímco důležité sociální, politické a kulturní veličiny se vytláčovaly do dále nediskutovaného rámce vnějších podmínek. Přitom jak dějiny, tak současná realita podle Wehlera ukázaly, že toto pojetí je nejen výkladově zjednodušující, ale i prakticky (např. v tehdejší rozvojové pomoci zemím „třetího světa“) neúčinné. Protože v případě modernizace „se jedná o historický proces, který produkuje zcela rozdílná řešení“, je podle Wehlera naopak třeba právě „tyto ne-ekonomické předpoklady modernizace [...] uspořádat a systematicky vysvětlovat“ (IBID.) jejich důsledky, a také, jak vyplývá z dalších Wehlerových výkladů, pro každou jednotlivou situaci konkrétně historizovat. Modernizační teorie podle něho nepředstavují „žádný uzavřený teoretický systém“, ale spíše jen způsob otevírání zvláštní sféry „problémů a návrhů na jejich řešení“, k čemuž vlastně mají přispívat všechny historické a společenské vědy, vedle politické ekonomie zejména sociologie a psychologie. Wehler se v tomto bodě opíral o rozsáhlé analýzy vlivu a působení ekonomických, sociologických a psychologických motivů v historiosofii a teorii historiografie, které vydal koncem 60. let ve třech dodnes čtených sbornících (*Geschichte und Ökonomie, Geschichte und Soziologie, Geschichte und Psychologie*), opatřených opakovaně vydávanou předmlouvou *Geschichte als historische Sozialwissenschaft* (WEHLER 1973).

Wehler se tak kriticky odvrátil od tehdy sdílených funkcionalistických stereotypů, např. že všechny společnosti nutně procházejí typickými stadii vývoje a že je možné – jak věřil kupř. T. Parsons – nacházet a aplikovat „evoluční univerzálie“, respektive zjišťovat a zajišťovat „univerzální podmínky rozvoje jednotlivých systémů“ (srov. WEHLER 1975, s. 13). Podle Wehlera je současná podoba modernizace „revolučním, nevyhnutelným, ireverzibilním, globálním, komplexním, systémovým, dlouhodobým, ale co do jednotlivých fází rozčlenitelným, co do svých ten-

dencí homogenizujícím a – last but not least [...] – progresivním procesem“, jehož součástí jsou hospodářský růst, strukturální diferenciaci společnosti, proměna hodnot i jejich tradování, rozšiřování prostorové i sociální mobility, zvyšování úlohy participace veřejnosti na politickém rozhodování, ať už v souvislosti s rostoucí mobilizací zdrojů anebo s legitimizací zájmových preferencí, a konečně také institucionalizace dřívějších konfliktů a zvyšování jejich „kultury“ (např. konfliktu práce – kapitál) (IBID., s. 16–17).

Oproti historikovi ideji Paulu Hazardovi a historickému sociologovi Maxi Weberovi Jacques Le Goff, jeden z příslušníků „třetí generace“ francouzské školy Annales, vyložil napětí „staré – moderní“ obecněji a z civilizačního hlediska konstitutivněji. Je pro něho základem historiosofického problému paměti jako specifické formy vztahu minulosti a přítomnosti, tradičního a nového, a zároveň i základem pro porozumění ideově-sociologickému problému střídání generací (LE GOFF 2007, s. 46). Také Le Goff se termín „moderní“ snažil očistit od jeho prvoplánových konotací („pokrokové“, „industriální“, „racionální“ atp.), přitom však více než jiní poukazyval na historické proměny jeho obsahu, a rovněž na fakt, že „modernost se může schovávat za minulostí nebo se vyjadřovat prostředky charakteristickými pro minulost. To je typické pro všechny renesance, především pro velkou renesanci 16. století. Dnes je jednou ze složek modernity móda *retro*“ (IBID., s. 41). Podvojnost „staré – moderní“ Le Goff ukazoval jako důležitou produktivní, i když svým působením dvojnásobnou a vzájemně „ne vždy protikladnou“ ideovou dvojici, „spjatou především s dějinami Západu“, která se údajně „prosazuje od 5. století“, kdy se „hroutí římská říše“ a kdy se „poprvé objevuje slovo ‚moderní‘“ (IBID., s. 40). V pozdní latině ovšem mělo slovo „pouze význam *současného*, jaký si podrží až hluboko do středověku. *Staré* může znamenat ‚to, co náleží minulosti‘ a úžeji také označovat [...] dobu, jež předcházela triumfu křesťanství“ (IBID.). Působnost této dvojice měla podle Le Goffa svůj první vrchol přibližně v 16. století, kdy „historiografie rozdělila dějiny [...] na *starověk, středověk a moderní dějiny*“, což ovšem „nemuselo odpovídat tomu, co si lidé o této minulosti mysleli“ (IBID.). S dalším vrcholem působnosti této dvojice se údajně setkáváme ve století 19., které podle Le Goffa navázalo na osvícenskou myšlenku „neomezeného pokroku“. Vztah „starého“ a „moderního“ tehdy podle něho dostal konfliktní podobu. Označení „moderní“ se spojilo s rozvojem vědy a techniky, s životním způsobem, a dokonce se stalo specifickým programem v umění (např. u Baudelaira a v pozdějších avantgardách) a v náboženství (např. „katolický modernismus“) (IBID., s. 42n).

Současné konceptualizace „modernity“

Dnešní tematizace otázek modernizace sice obecně navazuje na shora naznačené diskuse ze 60. let minulého století, důležitější jsou však nové impulzy, dané reflexí rozvoje nových technologií a zrychlování inovačních procesů, ekonomické globalizace a politického polycentrismu. Zvláštní roli přitom hrálo vyrovnávání se s postmoderními kritikami moderní civilizace (viz např. GELLNER 1992; GIDDENS 1998). Jistý ústup v užívání pojmů „moderná“, „modernita“ a „modernizace“ v 80. a 90. letech, o kterém hovoří někteří autoři, se jiným zdál relativní. Např. S. Eisenstadt, A. Giddens či E. Gellner a další ho nikdy neopustili a nadále používali ve svých kritikách poněkud jednostranně konstruovaného konceptu „postmoderny“, a to zejména tam, kde se tak zdůrazňovala argumentační libovůle a hodnotová relativita, kde se modernita prvoplánově identifikovala se zjednodušeně pojatým pokrokem a přehlížela se intencionální povaha racionalizace.

Patří sem zejména Eisenstadtova pozdější aktualizace vlastního konceptu modernity, postulující „vícečetné modernity“ (*multiple modernities*). Jejich předpokladem je podle Eisenstadta sice akceptování moderny jako „svěbytné, [...] na Západě vzniklé civilizace“, vymezené „jednoznačnými institucionálními a kulturními charakteristikami“, je však třeba ji nahlížet analogicky „ke krystalizaci a expanzi velkých náboženství – křesťanství, islámu, buddhismu, konfucianismu...“ (EISENSTADT 2006a, s. 37). V souvislosti s výzkumem velkých a převratných historicko-sociálních a kulturních (takřkajíc „kulturotvorných a civilizaciových“) konstelací a jejich specifických „duchovních produktů“ používá Eisenstadt pojem „osových dob“ (*Achsenzeiten*), převzatý od německého filosofa Karla Jasperse.

Druhým předpokladem „vícečetných modernit“ pak pro Eisenstadta je, že západní civilizace „svým specifickým působením vytvořila stále se proměňující kulturní a institucionální vzorce, představující rozdílné reakce na výzvy a možnosti, které jsou obsaženy v základních tlacích moderních civilizačních premis. Jinými slovy, expanze moderny nevytvořila žádnou uniformní a homogenní civilizaci, ale jen mnohočetné modernity“ (IBID.). Lze proto položit důraz jak na polymorfnost těchto modernit, tak na jejich vzájemnou nepřevoditelnost, a také na (často zmiňované) antinomie jejich jednotlivých komponent. Tyto charakteristiky se projevují rovněž symetričností sociologických dichotomií (statika – dynamika, diferenciacie – homogenizace, tradice a revoluce, individualizace – socializace atp.), které se ve formulacích jednotlivých programů moderny objevují. Kulturní, sociální, politické ad. institucionalizace podobných dichotomií mají být viděny jak ve své konkrétní historické podmíněnosti, třeba i v náboženském kontextu, tak ve svém zvláštním růstu („krystalizaci“) z počátečních dispozic. Metafora „krystalizací“ moderny v normách, vzorcích, a zejména v institucích, již zde Eisenstadt používá, pochází ze sociologie institucí Arnolda Gehlena (1975) a předznamenává – i když s kritickým odstupem – některé pozdější diskuse o této problematice.

Velkým tématem se problematika modernizace jako institucionální transformace stala u anglického sociologa Anthonyho Giddense, u nějž se označení „modernita“ týká způsobů nebo organizace sociálního života, které se v Evropě vynořují asi od 17. století, a které se ve svém vlivu následně staly více či méně celosvětovými“ (GIDDENS 1998, s. 11, podobně s. 35). Charakteristický je pro Giddensovo pojetí důraz na „diskontinuitní“ povahy moderního společenského vývoje“, respektive „nespojité“ (IBID., s. 13) povaha modernity a její dezintegrační potenciál, projevující se diferenciací a fragmentací a zjednodušujícím sjednocováním (unitarizacemi), které je mají kompenzovat. Giddens tak spolu s Ulrichem Beckem pro společenské vědy nerelativisticky tematizoval novou podobu současných sociálních a kulturních změn, totiž fakt, že jde o situaci, v níž změny většinou probíhají rychleji, než jaké jsou kulturní a sociální možnosti jejich trvalejší institucionální (a hodnotové) stabilizace (GIDDENS 1992, s. 26–27). Zjednodušeně řečeno, jednotlivé modernizace se proměňují tempem, které se většinou může zdát znejišťující a nevládnutelné. „Modernizací“ lze proto podle Giddense charakterizovat jako proces permanentního vykořeňování (*disembedding*) starých institucí, hodnot, norem, postojů, chování, orientací atd., třeba i toho, co kulturně sedimentovalo poměrně nedávno, a současně jako k tomu komplementární

proces neustálých snah a pokusů o „zakořeňování“ (*reembedding*) změn, respektive o jejich novou institucionalizaci v podobě nových hodnot, norem, postojů, chování, orientací atd. To pro společnosti a formy jejich kulturní i sociální koheze vytvořilo nepřehlednou a v mnohém riskantní situaci, která nutně aktivizuje potřebu reflektovat změny a měnit díky této reflexi postavení samotné vědy. Rámcové dovršení idejí osvícenství ve formě „druhé moderny“ se tak má obrátit k novým výzvám současnosti, tj. především k problému rizik jednání a rozhodování a k domýšlení jejich vedlejších, většinou nechtěných následků. S tím souvisí identifikace nových sociálních jevů a tematických polí „druhé moderny“, jako jsou razantní individualizace životních forem, spojená s faktem, že pro univerzální problémy se nakonec nacházejí pouze partikulární řešení; individualizace je přitom komplementární k vytváření nové „světové společnosti“. K jejímu prosazování dochází v důsledku globalizace ekonomiky, podobnosti potřeb a zájmů i intenzity komunikace, což údajně směřuje za tradiční představy státu a národa. Patří mezi ně také utváření možností „subpolitiky“ (BECK 1993), resp. „politiky života“ (GIDDENS 1991; srov. také BERGER 1995), odmítajících tradiční dichotomii „soukromé vs. veřejné“ a odehrávajících se mimo strany a parlamenty ve veřejnosti, v hnutích a skupinách. A to vše má nakonec vést i k novému promyšlení úkolů a možností sociologie jako vědy, která v „teorii reflexivní modernizace“ nutně opouští tradiční napětí mezi empirismem a obecnou teorií.

V této „nové sociologii“ se tak do popředí mají dostat otázky vzájemného poměru „důvěry“, „expertizy“ a „rizik“ a s nimi spojené nové nároky 1. na utváření epistemologických základů moderního vědění o společnosti, 2. na analýzu možnosti a způsobů institucionalizace změn, a v neposlední řadě také 3. na novou nutnost vztahů politické moci a odborné argumentace ve sféře praktických činností (GIDDENS 1992, s. 18). S ohledem na podobné nároky proto Giddens (spolu s Ulrichem Beckem) hovoří o „reflexivní modernizaci“ (BECK – GIDDENS – LASH 1996).

Autorem termínu „reflexivní modernizace“, původně označujícího nepředsu- dečnou a přesvědčivou diagnózu přítomnosti, později údajně „neukončený projekt [...] modernizace moderny“ prostřednictvím permanentní reflexe (BECK – BONSS 2001), je mnichovský sociolog Ulrich Beck. Oproti „tradiční moderně“ odmítají oba tito stoupenci „druhé“, „jiné“, „reflexivní“ moderny pesimistické analýzy doby, vycházející z nepochopení změn a proklamující bezvýznamnost, nebo dokonce konec řady sociologicky relevantních kategorií (subjektu, rodiny, dětství, práce, dějin, tříd, politiky či přírody). Namísto rozpadu původních společenských struktur a starých způsobů života usiluje reflexivní modernizace o zkoumání toho, jak modernizace probíhají, jaké jsou jejich efekty a jaké možnosti institucionalizace těchto efektů v nových formách sociálního života.

Výklad historicko-sociálních jevů v perspektivě modernizace by se v tomto pojetí neměl omezovat jen na důsledky rozvoje vědy, techniky a technologií; lze ho využívat rovněž pro pochopení obecnějších změn (a tedy spojovat s nejrůznějšími trendy a tendencemi), ale i pro porozumění pozadí jednotlivých událostí z nejrůznějších časových údobí.

Výhledy

V poslední dekádě vzrůstá zájem o výzkum modernizační jevů, snad až překvapivě vzhledem ke skepsi některých autorů z 90. let. Historickou vědu sice tento trend zatím výrazněji neovlivnil, přesto můžeme koncept vícečetných modernit a na něj navazující diskuse považovat za významný „zlom“ v konceptualizacích modernizace, srovnatelný s obdobím po vydání průlomové Eisenstadtovy práce v polovině 60. let. Nárůst aktuálního badatelského zájmu lze – poněkud paradoxně – mimo jiné spojovat s přenesením ideálního typu „modernizace“ na různé nezápadní společnosti. Jakkoliv tyto společnosti v posledním desetiletí stále hlasitěji vznášejí nárok na „vlastní“ specifické typy modernizace (např. alternativní či hybridní, srov. KAIWAR 2009), jsou rovněž v jejich případě znaky modernizace stále často stanovovány podle západních vzorců a popisovány pomocí západní terminologie (demokratizace, lidská práva atp.). Podobné nároky na pluralizaci modernit však stabilizují a legitimizují samotný koncept modernizace a vyvolávají další intelektuální diskusi, která zvyšuje možnost budoucí recepce i v jiných společenskovedních disciplínách včetně historické vědy.

VĚDA/VĚDĚNÍ

Lucie Storchová, Jiří Růžička

Úvod, definice

V pozitivistickém pojetí, které převažovalo v době po druhé světové válce, byla věda považována za autonomní soubor idejí, teorií a objevů nadaných specifickou vnitřní logikou a spojených s kumulací a pokrokem poznání (tzv. progresivistické pojetí); dějiny vědy se pak vlastně překrývaly s dějinami nositelů tohoto lineárního pokroku. Dějiny idejí definovaly od 60. let vědu jako dobově specifický, jedinečný soubor idejí a procesů jejich produkce (tzv. vědeckého myšlení), zapojených do intelektuálního kontextu či „myšlenkového světa“ daného historického období, tedy chápaných prizmatem vztahů k jiným dobovým „myšlenkovým syntézám“. V sociálněhistorickém pojetí byla od 70. let věda chápána jako soubor dobově specifických sociálních praxí, vztahů a institucí produkujících vědecké poznání. A konečně v rámci „kulturních dějin vědy“, ovlivněných od počátku 90. let jazykovým obratem, se věda začala chápat jako součást dobové produkce významů (včetně politických a společenských), která je ve vztahu k jiným dobovým diskursům, formám vědění a moci.

V 60. letech (především v dílech Michela Foucaulta, viz níže) se navíc setkáváme s terminologickou a konceptuální inovací: namísto pojmu „vědy“ se prosazuje pojem „vědění“, který jednak zahrnuje podstatně širší paletu pramenů než klasické texty „vědy“ a jednak se pokouší výrazně proměnit hledisko jejich analýzy – od zkoumání obsahu toho, co se v dané době ví či poznává, ke zkoumání podmínek možnosti či hranic vyslovitelného/poznatelného.

V případě dějin vědy platí, že se v poválečné historiografii sice postupně prosazovaly různé konceptualizace, nikdy však nedošlo k jednoznačnému „nahrazení“ jednoho pojetí druhým. Právě naopak, historikové a historičky i dnes v projektech, které navazují na různé fáze poválečné historiografie vědy, někdy dokonce rozvíjejí i starší pozitivistické pojetí – nejen v české historiografii se stále píše biografie „velkých objevitelů“, dějiny různých přírodovědných disciplín založené na představě pokroku poznání apod. Podobně jako např. v případě urbánní historiografie se tak nabízí velmi heterogenní obraz, který lze sice přehledně shrnout pomocí níže zmíněných konceptuálních zlomů, avšak nelze zachytit všechna jeho specifika ani předpokládat badatelskou reflexi těchto konceptuálních posunů, natož konsenzus o nich. Tato koexistující pojetí vědy však v dalším výkladu

nebudeme rozdělovat na internalistická a externalistická, jak je v literatuře stále zvykem (HAGNER 2001; ŠPELDA 2009), a to právě vzhledem k poslední fázi po jazykovém obratu, která takovou hranici smazává.

Poválečná kritika pozitivistického pojetí, dějiny idejí

Pozitivistické pojetí dějin vědy zažilo svůj vrchol před druhou světovou válkou. Pozitivističtí historikové vědy si kladli za úkol zmapovat životy významných objevitelů, případně kriticky vydat jejich díla, poukázat na vnitřní logiku vývoje jednotlivých disciplín či – o poznání méně často – přímo synteticky podat vývoj starší vědy, v souladu s narativem založeným na představě kumulace a pokroku lidského vědění. Věda se svými racionálními strukturami, logikou a hodnotami hraje v tomto příběhu klíčovou úlohu, jelikož představuje hlavní pole, na němž vědci heroicky překonávají „nedostatečné“ nebo „chybné“ poznání předchozích epoch a prostřednictvím „zlomových“ objevů posunují vědění směrem k „modernímu stavu“. Nepřekvapí, že po figurativní stránce se tento heroický příběh vyznačuje metaforami boje, protiklady světla a tmy apod.

Již v předválečném období se však začala okrajově objevovat i jiná pojetí. Nejednalo se zatím o aplikace v rámci historické vědy, spíše o šíře zakotvené filosofující úvahy o povaze vědecké noetiky, objektivity, racionality atd. Ve své době vzbudily tyto přístupy jen malou pozornost, některé z nich však byly „objeveny“ a diskutovány během 70. let, tedy v době, kdy se v dějinách vědy začal uplatňovat sociální konstruktivismus a antropologický přístup. Příkladem takové „opožděné recepce“ je diskuse o knize Ludwika Flecka *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache* (Vznik a vývoj vědecké skutečnosti), poprvé publikované roku 1935. Fleck (1980) vědu označuje za produkt nejen určitých „stylů myšlení“, ale také „myšlenkových kolektivů“, v nichž se vědecká pravda stabilizuje teprve na základě sociální interakce a vyjednávání.

Pojetí dějin vědy jako autonomního pole, na němž se nejzřetelněji ukazuje pokrok lidského poznání, opustily na přelomu 50. a 60. let minulého století angloamerické školy orientované na tzv. dějiny idejí (zdařilý rozbor této fáze srov. v ŠPELDA 2009). Na jedné straně se dějiny idejí stále soustřeďovaly na významné osobnosti chápané jako nositelé konceptů (zastávaly tedy personalizované pojetí vědy) a vědě se přiznávala specifická logika a neoddiskutovatelná racionalita. Na druhou stranu si ovšem historikové a historičky dějin idejí kladli za cíl rozrušit lineární pojetí příběhu o Pokroku – tedy kontinuálním vývoji se zlomy ve „velkých objevech“ – a spojit „vědecké myšlení“ s dobovým intelektuálním kontextem (diskutovali v tomto smyslu např. se starším pojetím Arthura O. Lovejoye). I ten ovšem zůstal omezen jen na „elitní“ formy vědění a nezpochybňoval hranice mezi těmito a „nižšími“ formami, navíc se středem badatelského zájmu příznačně stal vznik „moderní vědy“, a určitý prvek kumulativního pojetí tak zůstal v badání i nadále přítomen. Např. přírodovědné koncepce ze 16. a 17. století se nespojovaly s lidovými formami vědění, ale poukazovalo se na vliv, který na ně měly dobové „myšlenkové syntézy“: náboženství, metafyzika, kosmologie, antropologické koncepce a (především) filosofie. Nepředpokládalo se přitom, že by vědu v tomto pojetí kromě jiných myšlenkových proudů mohly ovlivňovat i sociální, kulturní či diskursivní faktory.

Klasickým příkladem práce věnované intelektuálním předpokladům a „myšlenkovým syntézám“ stojícím v pozadí přírodovědného myšlení je známá kniha Alexandra Koyré *From the Closed World to the Infinite Universe* (Od uzavřeného světa k nekonečnému vesmíru, 1957, KOYRÉ 2004). Koyré v ní popsal postupný zánik aristotelsko-ptolemaiovské antropocentrické kosmologie, pojímající svět jako konečný celek, uspořádaný podle hodnotových hierarchií, a její nahrazení „moderní“ představou geometrického prostoru a otevřeného, neohrančeného vesmíru, který se stal dědicem ontologických atributů božství a jehož fungování lze popsat pomocí apriorních teorií. Koyré vychází z teze o propojenosti dobových „myšlenkových syntéz“ (viditelných především na změnách kosmologických a antropologických představ v teologii a filosofii) a přírodovědného myšlení, které jako by se vyvíjelo uvnitř širších myšlenkových rámců, teprve umožňujících klást a zodpovídat vědecké otázky určitým způsobem či vůbec nějaký jev „myslet“. Jak píše Koyré hned v úvodu, „nelze [...] oddělovat filosofické aspekty od čistě vědeckých aspektů tohoto procesu: jsou vzájemně závislé a úzce provázané“ (IBID., s. 13). Koyrého výkladová strategie spočívá v tom, že u tvrzení jednotlivých autorů o povaze vesmíru hledá metafyzické, ontologické a epistemologické modely stojící v jejich pozadí a staví tato tvrzení do kontrastu se staršími, soudobými nebo i mladšími filosofickými školami, aby „jednodušeji“ vysvětlil jejich společné rysy i specifika (srov. např. na s. 151: „Raphson se na základě kritiky, kterou vůči Descartovi vznesl Henry More, domnívá, že může uniknout spinozovskému závěru tím, že připiše nekonečnou, *imateriální* rozlehlost Bohu, zatímco látce přisoudí toliko status něčeho stvořeného.“). Koyré rovněž ilustruje předpoklady a výkladové limity daných typů vědeckého myšlení tím, že do nich „vnáší“ dobově nemyslitelné prvky a ukazuje, proč by bývaly nemohly fungovat. Filosofické představy stojící v pozadí „vědeckého myšlení“ jsou v některých pasážích textu pojaty značně široce – až do té míry, že sugerují univerzalitu dobových typů myšlení (věty typu „pro člověka 17. století ne/bylo představitelné, že...“). Navzdory tomu, že Koyré ve své podstatě odmítal prizma pokroku vědění a soustředil se na intelektuální kontextualizaci, setkáváme se i na stránkách jeho knihy s obraty odkazujícími k progresivistickému narativu („zastaralý“, „mýlit se“ apod.).

Francouzská epistemologická škola

Oproti jiným inovativním přístupům druhé poloviny 20. století, které kritizovaly dosavadní kumulativní a lineární chápání vědy a vědeckého pokroku akcentováním různých externích (kulturních, mocenských či sociálních) aspektů, se francouzská epistemologie zaměřovala převážně na vnitřní fungování této vědecké racionality samotné. Právě v jejím imanentním „vývoji“ se pokoušela detekovat momenty (překážky, řezy, diskontinuity, transformace), které znemožňovaly rozumění vědecké racionalitě jako homogennímu procesu, jenž vede ke stále většímu poznávání jak fyzikálního, tak lidského světa. Výraznějším posunem v tomto ohledu jsou až zmíněné práce Michela Foucaulta, který propojil analýzy vědy/vědění s různými typy mocenských vztahů.

Snaha o silnější revizi dějin vědy založených na lineární a kumulativní koncepci vědecké racionality (tedy kritika představy, že vědci průběžně přinášejí své poznatky do vědy a automaticky tak obohacují celek poznání) našla ve Francii svou odezvu již ve 30. letech v díle Gastona Bachelarda, který bývá označován za zakladatele proudu tzv. francouzské epistemologické školy. Bachelard (1972) vymezil epistemologii proti (klasickým) dějinám vědy, když dějinám vědy přisoudil chápání vědeckých idejí jakožto faktů (tj. jako empirických daností, které jsou

dále nedotazovatelné), a epistemologii naopak vytyčil úkol chápat tyto ideje jako konstrukce, tj. jako odpovědi na předem vytvořené otázky. Epistemolog má analyzovat takovéto „konceptualizace“ vědecké zkušenosti v dějinách, přičemž rovněž ukazuje, jaké vnitřní bloky („epistemologické překážky“) jsou tomuto procesu v dějinách kladeny. Odtud i Bachelardovo označení tohoto typu zkoumání jako „psychoanalýzy objektivního poznání“, rozkrývající různé nevědomé instance ovlivňující vědecké zkoumání (mytologie, metafory, iracionální vysvětlení). Bachelardova koncepce vědy se tedy manifestuje především v překonávání těchto epistemologických překážek, snahou o odtržení od „prvotní“ či bezprostřední zkušenosti a úsilím o racionalizaci a dialektizaci empirického pozorování. Lze říci, že jeho pojetí je i přes několik výrazných konceptuálních inovací a akcent na zlomy v mnoha ohledech ještě poplatné progresivistickému pojetí vědy 19. a počátku 20. století, čemuž by odpovídala i Bachelardova centrální kategorie – „formování vědeckého ducha“, umožňující nakonec uchopit dějiny vědeckého poznání jako jednotný pohyb, probíhající v historicky určitelných stadiích.

Zatímco Bachelard formuloval své teze na dějinách chemie a fyziky, jeho pokračovatel Georges Canguilhem tak činil především na dějinách biologie a medicíny. Canguilhem se v jedné ze svých stěžejních prací o pojmu reflexu snažil ukázat, že vědecké teorie, a především pojmy, které tyto teorie používají, neprocházejí v rámci dějin konkrétní vědy postupným dialektickým vývinem či stále jemnější racionalizací a zdokonalováním, ale naopak podstupují radikální posuny a transformace (CANGUILHEM 1977). Jeho cílem bylo především nabourat představu kontinuální jednoty vědeckého bádání jakožto procesu, jehož historická identita je retrospektivně vytvářena na základě předpokladu existence identického předmětu, tj. že např. „přírodovědec“ z osmnáctého století má před sebou stejný předmět jako biolog ze století devatenáctého. Canguilhem se ovšem věnoval rovněž přesahům a infiltracím konkrétních (v jeho případě přírodních) věd do oblastí, které původně ležely mimo dosah jejich působnosti. K tomuto cíli sloužilo i zavedení pojmu „vědecké ideologie“ (*idéologie scientifique*), v němž sice vyšel z jeho marxistického úzu, nicméně výrazně posunul a zpřesnil jeho funkci. Tu charakterizuje především určitá „neschopnost rozpoznání“ (*méconnaissance*) hranic metodologických požadavků a operačních možností určité již etablované vědy, které se tato ideologie pokouší uplatnit na oblast, jež je oné etablované vědě značně vzdálená (příkladem budiž koncept biologického evolucionismu, aplikovaný Herbertem Spencerem na industriální společnost 19. století, tedy aplikace biologických pojmů na sociální prostředí). Důrazem na uznání obecně platných vědeckých standardů (metodologie, kontrolované užívání pojmů) se ovšem vědecká ideologie liší od všech typů nevědeckého (náboženství, pověra) či rádobyvědeckého (falešná věda či pavěda) vysvětlování. Rovněž ji nelze směřovat s tím, co Canguilhem (2000) nazývá „ideologií vědeckého“ (*idéologie de scientifiques*), tj. typem diskursu, jež vědci používají proto, aby vědu situovali do kulturního rámce a vymezili ji vůči jiným kulturním formám. Bachelardovy a Canguilhemovy koncepce pak inspirovaly Louise Althussera a jeho spolupracovníky (ALTHUSSER 2008), kteří jejich historickou epistemologii propojili s některými teoretickými podněty Freudovy (a Lacanovy) psychoanalýzy. Výsledkem bylo originální pojetí tzv. symptomálního čtení a symptomálních dějin, které uplatnili zvláště při problematice vysvětlování vzniku nových vědeckých formací.

Michel Foucault celý tento epistemologický projekt radikalizoval zesíleným důrazem na diskontinuitu, a především novou koncepcí nikoli již „vědy“ (*science*), ale „vědění“ (*savoir*) (FOUCAULT 2002). Ta se primárně nezaměřovala na konkrétní vědecké teorie a pojmy, ale pokoušela se odkrýt vrstvy (proto mluví Foucault o svém projektu dějin vědění jako o archeologii) historických podmínek (odtud pojem „historického apriori“), za nichž uskutečňují různé, i na první pohled protikladné vědecké teorie předvědecké či nevědecké (např. umělecké) názory na svět – vědění tedy zahrnovalo mnohem širší škálu forem myšlení než jen úzce vymezený rámec vědy. Každé takovéto historicky zformované pole vědění pak Foucault nazval „epistémé“; mezi ně jsou kladeny diskontinuity, které neumožňují uchopit dějiny těchto formací jako jednotný a stále se racionalizující pohyb myšlení. Každá z těchto formací je stejným způsobem racionální jako kterákoliv jiná a liší se především radikálně odlišným uspořádáním zmíněných historických apriori. Ve své slavné knize *Les mots et les choses* (Slova a věci) pak rozlišil celkem tři takové epistemické formace: renesanční (16. století), klasickou (17.–18. století) a moderní (19. století) (FOUCAULT 2007). Pozdější Foucaultovy práce pak analyzují vztahy mezi těmito epistemickými či (jak je bude Foucault později nazývat) diskursivními formacemi a různými formami mocenských vztahů. Ne že by jeho rané práce tento aspekt zcela postrádaly (FOUCAULT 1972; 2010), ale teprve analýzy ze 70. let se pokoušejí plně konceptualizovat toto úzké propojení vědění a moci, aniž by však redukovaly jedno na druhé (FOUCAULT 1999).

Anglosaská tradice filosofie a historie vědy (Kuhn, Feyerabend, Lakatos)

Anglosaská filosofie a historie vědy řešila v 60. letech podobné problémy jako epistemologická škola ve Francii. Vycházela ovšem z poněkud odlišné debaty. Zatímco ve Francii udávaly tempo Bachelardovy analýzy povahy moderního vědeckého ducha, v anglosaském prostředí sehrála zlomovou úlohu Popperova kniha *Logik der Forschung* (Logika vědeckého zkoumání), v níž vyslovil tezi o falzifikovatelnosti vědeckých hypotéz. „Vědecký“ charakter teorií se podle Poppera prokazoval nikoli na základě potvrzování jejich pravdivosti (verifikovatelnost), ale naopak na základě schopnosti těchto teorií udat podmínky, za nichž je lze vyvrátit (falzifikovatelnost) (POPPER 1997). Ve zjednodušené podobě by pak z této koncepce vědy vyplývalo, že každá proměna vědecké teorie by byla podmíněna právě existencí nějakého případu, která tuto teorii vyvrací. V poválečných debatách se však tento obraz vědy začal povážlivě komplikovat. Zásadním přelomem se v tomto ohledu stala kniha Thomase Kuhna z roku 1962 *The Structure of Scientific Revolutions* (Struktura vědeckých revolucí, český překlad KUHN 1997). Kuhn se na jedné straně (stejně jako francouzští epistemologové) pokoušel rozejít s představou dějin vědy chápaných jako kumulativní pokrok racionality, tu a tam brzděný občasnými regresemi, na druhé straně se vyhranil právě vůči Popperově koncepci falzifikovatelnosti. Za tímto účelem zavedl Kuhn pojem „paradigmatu“, které chápe jako soubor postupů a přesvědčení, ať už explicitně formulovaných či jen mlčky přijímaných, vymezující v dané vědecké komunitě legitimní problémy a metody výzkumného pole. Dále zavádí pojem „normální vědy“, jež se soustředí na rozluštění paradigmatických uznaných hádanek. Změna paradigmatu, nazývaná Kuhnem „vědecká revoluce“, je pak podmíněna neschopností starého

pramen ↑ 17
diskurs
↑ 76–77

pojem
↑ 52, 58
historie ↑ 108

pojem ↑ 58

proces ↑ 70

paradigmatu začleňovat do svého rámce stále vzrůstající počet anomálií, přičemž charakter této změny je založen spíše na sociálních a psychologických okolnostech než na racionální schopnosti odmítnout vlastní vyvrácenou teorii (což Popperova koncepce implikovala). Odlišnost těchto dvou či více různých paradigmat, která se snaží vysvětlit stejný jev nebo skupinu jevů, pak spočívá ve vzájemné nepřeložitelnosti – neschopnosti sdílet společný jazyk, resp., jak se bude Kuhn později vyjadřovat, společnou „lexikální strukturu“ (KUHN 2010, s. 323–326).

Tento přístup k dějinám vědy, a potažmo i k jejímu obecnému fungování vyvolal mnoho souhlasných i kritických reakcí. Patrně nejvýraznější alternativu zformuloval Imre Lakatos, který reagoval zvláště na Kuhnovo (a rovněž Feyerabendovo, viz níže) pojetí vědeckých revolucí, jemuž vytýkal neschopnost racionálního vysvětlení těchto revolucí zevnitř vědecké racionality samotné, a tím i jeho iracionální a skokovou povahu. Lakatos zvolil určitou střední cestu mezi Popperovým falzifikacionismem a Kuhnovými paradigmaty (a rovněž Feyerabendovým principem *anything goes*) tím, že zavedl pojem „vědeckých výzkumných programů“ (*scientific research programmes*), které se skládají z tzv. „tvrdého jádra“ (*hard core*) – sady základních a „nevyvrátitelných“ zákonů či teorií – a „záchranného pásu“ (*protective belt*) – množiny tzv. pomocných hypotéz, jejichž funkcí je odvracet od tohoto tvrdého jádra možné falzifikující anomálie. Historie těchto programů pak spočívá v jejich racionální rekonstrukci, tj. rekonstrukci dialektického vztahu mezi anomáliemi a záchranným pásem, která tak rovněž zhodnocuje progresivní schopnost programu předpovídat budoucí výsledky. Proměna tedy není pro Lakatose iracionální a zlomové podstaty, ale postupuje na bázi graduálního růstu (LAKATOS 1978). Je třeba zmínit, že mimo aplikace na oblast historie přírodních věd se Lakatosova koncepce výzkumných programů uplatnila především v dějinách ekonomických teorií (BLAUG 1992; 1997). Kritického ohlasu se Lakatosovu projektu dostalo od Paula K. Feyerabenda, který v podstatě ještě zesílil Kuhnovo iracionalistické (či jinak řečeno externalistické) vysvětlení proměny paradigmat. Ve své koncepci vědy však dospěl až k jisté formě epistemologického anarchismu, vyjádřené principem *anything goes*, který *de facto* popíral metodologický charakter vědy (FEYERABEND 2001).

Sociální dějiny vědy 70. a 80. let

Anglosaské dějiny idejí 50. a 60. let uvažovaly o lidském faktoru nanejvýše v tom ohledu, že jednotlivá vědecká pojetí personalizovaly, tedy spojovaly vědecké koncepty s tvůrci (Keplerova kosmologie apod.). Od přelomu 60. a 70. let minulého století se však v teoriích vědeckého poznání a později i v dějinách vědy začalo prosazovat sociálněkonstruktivistické a o něco později i antropologické pojetí, které produkci vědeckého poznání začalo spojovat se „sociálním a kulturním kontextem“. Zásadní vliv měla z tohoto hlediska především tzv. edinburská škola *Sociology of Scientific Knowledge* (David Bloor, Bary Barnes, Steven Shapin) a další sociálně konstruktivistická pojetí vzniklá ve stejné době (Karin Knorr Cetina, Bruno Latour, Steve Woolgar). Věda byla v intencích Bloorova (1976) „silného programu“ pojímána nikoli jako autonomní soubor idejí nadaný vlastní logikou a racionality, ale jako výsledek sociálně podmíněných vědeckých a technických procedur a lokalizovaných sociálních praxí. Věda se v tomto smyslu stala „pouze“

jednou z mnoha lidských aktivit, podléhajících mimo jiné i historické změně. Většina sociologických výzkumů se soustředila na experimentální praxe v dnešních přírodních vědách – předmětem zájmu sociologů vědy se stalo vytváření vědeckých poznatků a fakt vzhledem k mikro- a makrovztahům, do nichž jsou zapojeni vědci, přičemž se předpokládalo, že právě tyto vztahy určují hranice a možnosti vědeckého poznání. Prizmatem sociálních vztahů, sítí a sebe prezentací učenců (např. v souvislosti s patronátem) bylo ovšem možné zkoumat také produkci vědeckého poznání v minulosti. Z historického hlediska se pak pozornosti dostalo nejen „úspěchům vědeckého Pokroku“, ale i vědeckým „omylům“, poukazujícím na dobové sociálně podmíněné hranice poznávání.

Historická věda reagovala na podněty sociálního konstruktivismu relativně pomalu, a tak se pro sociální historii vědy ukázalo jako zásadní teprve propojení „silného programu“ edinburské školy s tzv. experimentálním obratem 80. let. Výzkum na poli sociologie vědeckého poznání se v průběhu 80. let minulého století rozvinul do několika směrů. Nejvýznamnější z nich představuje tzv. „etnografie laboratoří“, tedy výzkum procesů utváření vědeckých poznatků a sociálních interakcí na tzv. „místech produkce vědění“ (KNORR CETINA 1981; LATOUR – WOOLGAR 1979). Práce inspirované etnografií laboratoří ostatně vznikají i v poslední době (KNORR CETINA 1999). Paralelně s antropologickou perspektivou (GARFINKEL – LYNCH – LIVINGSTON 1983; LYNCH 1985; LIVINGSTON 1986) a pokračujícím výzkumem sociálních sítí se v průběhu 80. let začaly ve výzkumu vědeckých praxí prosazovat koncepty jako symbolický interakcionismus (Joan Fujimura, Susan Star, Elihu Gerson) a v závěru desetiletí i diskursivní analýza ve smyslu literárních forem vědecké explanace (G. Nigel Gilbert, Michael Mulkay). Teprve v průběhu 80. let také v historiografii zesílil vliv konceptu vědeckých revolucí T. S. Kuhna a v důsledku toho i důraz na diskontinuitu a nesrovnatelnost vědeckých paradigmat. Vedle sociálního pozadí vědeckých praxí se historický výzkum pod vlivem sociálního konstruktivismu začal soustřeďovat také na každodennost či mikrohistorii běžné vědy, různé historické vědecké kultury (kultury měření a experimentu, procesy dokazování, ověřování či etablování vědeckých objevů) a obecněji na identifikaci historických míst produkce vědeckého poznání a jejich provoz.

Steven Shapin své monumentální dílo *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth Century England* (Sociální dějiny pravdy. Zdvořilost a věda v Anglii 17. století, SHAPIN 1994), jež je klasickou ukázkou sociálních dějin vědy, publikoval až v polovině 90. let, tedy v době, kdy se v historickém bádání o dějinách vědy začal prosazovat poststrukturalismus (v předmluvě ostatně ironizuje vlastní „staromódní realismus“). Kniha se stala inspirací pro část badatelského spektra a do určité míry ještě rozšířila už tak dost pestrou škálu přístupů na poli dějin vědy od poloviny 90. let. Těm bude věnována následující kapitola.

Ve srovnání s množstvím debat o sociologii a antropologii vědeckého poznání se v historickém bádání toto pojetí prosadilo ve své době spíše okrajově. Možná nepřekvapí, že klasickou práci *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth Century England* (Sociální dějiny pravdy. Zdvořilost a věda v Anglii 17. století, SHAPIN 1994) napsal přímo Steven Shapin, který od počátku působil v edinburské skupině a její podněty během dvou desetiletí obohatil o další antropologizující trendy. Shapinova interpretace, jakkoliv se týká specifické, časově i místně vymezené kulturní

praxe, je ovlivněna rovněž univerzálními předpoklady o lidském chování a fungování lidských společností (např. o vytváření důvěryhodnosti či o řešení problémů). Na nejobecnější rovině se Shapin soustředil na sociální podmínky a kontexty produkce vědění v anglické experimentální filosofii 17. století. Vědění chápe jako kolektivní „statek“ utvářený sociální interakcí. Vědění je podle něj „utvářeno a udržováno pomocí situované praktické aktivity“ (IBID., s. xxix), která je, dodejme, kolektivní povahy a v níž naprosto zásadní roli hrají morální vztahy, především „důvěryhodnost“ určitých názorů a těch, kteří je pronášejí. V kontextu vznikající anglické empirické filosofie se prosadilo zvláštní „epistemologické dekorum“: vznik a vyjednávání vědeckých faktů ovlivňovala kulturní praxe „urozenosti“, představy o „pravdomluvnosti“ a „důvěryhodnosti“ se pojily s představou o sociálních kvalitách vědce-„gentlemana“. Za obecné indikátory spolehlivosti promlouvajících (a promluv, které od promlouvajících v tomto pojetí nelze oddělit) se považovala řada ekonomických, sociálních, kulturních a symbolických charakteristik „gentlemanství“, mimo jiné rodinný původ, majetek, vzhled, vystupování odpovídající kódu „cti“ a tzv. svobodného jednání. K očekávaným rysům chování urozeného vědce patřila rovněž vnitřní integrita, sebekontrola, a především rezignace na hledání osobních výhod (*disinterestedness*). Pokud byly podmínky naplněny, chápaly se jako záruka pravdivosti vědeckých vypovědí a ovlivňovaly konkrétní průběh a výsledky vědecké práce, např. na půdě Královské společnosti nauk. Za druhé Shapin ukazuje, jak preexistující urozené společenské praxe – jako zdvořilá konverzace či sdílené parametry spolehlivosti svědectví – poskytly rovněž vzor a nástroje pro pracovní řešení otázek v empirické vědě. Vliv urozených sociálních praxí je nejlépe patrný v okamžicích, kdy znemožňovaly určité formy vědeckého poznání. Shapin to ilustruje na příkladu problémů, které měl „mistr důvěryhodnosti“ Robert Boyle a jeho současníci ve chvíli, kdy měli zaujmout stanovisko odkazující na absolutně jisté poznání (např. formulovat matematický zákon). Urozená diskusní kultura byla totiž ve své podstatě probabilistická, snažila se ze zdvořilostních důvodů vyvarovat disensu a v jejím rámci nebylo vhodné/možné postulovat absolutně jistý poznatek. V závěru knihy Shapin otevírá otázku dalšího dopadu představ o tom, kdo může formulovat vědeckou pravdu a být důvěryhodným zdrojem a garantem fakticity – diskursivního a následně i sociálního vyloučení z „vědy“ těch, kteří se sice na výzkumu aktivitě podílejí, ale nejsou pro dobovou imaginaci zařaditelní do skupiny „důvěryhodných gentlemanů“ (pomocný personál laboratoří, mezi nimi i neurození, nemajetní či ženy). Řada pozdějších studií navázala právě na toto téma. O pracích Londy Schiebinger bude řeč níže, v této souvislosti však zmiňme projekt Moniky Mommeritz (2007) o raně novověké domácnosti jako místu produkce vědění a transmise neformální učenosti. Analyzuje ji na příkladu astronomie, která se až do konce 18. století většinou nepraktikovala individuálně ani na univerzitních institucích, ale v rámci „celé domácnosti“ obývající observatoř.

Koncepty v dějinách vědy od 90. let

Jak již bylo naznačeno, bádání na poli dějin vědy charakterizuje v období od počátku 90. let značná heterogenita. Kromě starších pojetí – a to nejen dějin idejí, sociálního konstruktivismu či „etnografie laboratoří“, ale i pozitivismu v předválečném smyslu slova – došlo k rozšíření škály konceptualizací o přístupy ovlivněné jazykovým obratem. Situace v dějinách vědy je přitom zajímavá díky tomu, že na půdě teorií epistemologie, vědění či vědeckého poznání sice došlo od přelomu 80. a 90. let pod vlivem poststrukturalismu k velmi dynamickému vývoji a ostrým intelektuálním debatám, ty však ovlivnily mainstream historického výzkumu pouze částečně a navíc s určitým časovým odstupem. Za poněkud „opomenuté“ koncepty posledních dvou dekád lze považovat aplikovanou sociobio-

logii, zkoumající přírodní vědu jako „politiku jinými prostředky“ (např. práce Anne Fausto-Sterling či Donny Haraway). Konkrétně se tyto přístupy soustředily na vliv sociálních struktur a nejrůznějších ideologií na vyjednávání společenských diferencí či na modely argumentace a figurativního jazyka v přírodních vědách. Do této skupiny bychom mohli zařadit i feministické epistemologické teorie, které se zformovaly v průběhu 80. let (práce Sandry Harding či Evelyn Fox Keller), jež podrobily radikální kritice nárok na univerzalitu, objektivitu, racionalitu a neutralitu vědeckého poznání a poukázaly na jeho roli v produkci společenské nerovnosti a procesech marginalizace „jiného“ (např. KELLER 1985; HARDING 1986; 1991; 2004). Nedoceněný potenciál mají pro historický výzkum i pozdější epistemologické koncepty Donny Haraway – vedle kyborgfeminismu (HARAWAY 1985; 1991), pozitivně nahlížejícího překonávání hranic (zde mezi strojem a živým organismem), jde především o koncept „situovaného vědění“. Haraway v něm apeluje na reflexi parciální a vtělené pozice nositelů vědění, která by umožnila kriticky se vyrovnat s tradičním nárokem na jeho nelokalizovanou univerzální platnost (HARAWAY 1988).

Pokud jde o vliv jazykového obratu na dějiny vědy, platí, že se buď výzkumu vůbec nedotkl, nebo spíše moderoval již zažitě přístupy. Teoreticky radikálnější je v tomto smyslu pouze menší část badatelské produkce. Pod vlivem jazykového obratu se začalo prosazovat pojetí vědy nikoli jako výhradně sociální praxe, nýbrž jako typu vědění, jež se proplétá s jinými dobovými diskursy, kulturními interpretačními rastry a formami vědění – ať už institucionalizovanými nebo nikoli (např. politickými ideologiemi či kolektivními fantaziemi). Na základě tohoto protínání se produkuje jak moc, tak konkrétní realita, a to např. v rámci institucí či technologií, ale rovněž na rovině sociální a politické. Vědecká pravda či vůbec možnost o ní vypovídat jsou v tomto smyslu specificky kontextualizovaným průnikem řady faktorů. Dobře lze tento trend dokumentovat např. na poměrně početném výzkumu „koloniální vědy“ z pozice postkoloniálních studií, který se v angloamerickém prostředí dynamicky rozvíjí především po roce 2000. Jedná se např. o výzkum koloniální přírodovědy (s jejími klasifikačními systémy, praxemi sběru či imperiální biopolitikou), jež se na jedné straně dostává do kontaktu s místním vědění, současně však interaguje např. také s rasovými, genderovými, ekonomickými a politickými ideologiemi „doma“, a produkuje a legitimizuje tak zcela konkrétní praxe podmaňování, proměňování a využívání indigenní fauny, flóry, krajiny či obyvatelstva (srov. SCHIEBINGER 2004a; 2004b; SCHIEBINGER – SWAN 2005; DAUSER – HÄCHLER – KEMPE 2008). Nedávný výzkum poukazuje především na vliv dobových ideologií rasy, národa a impéria. Historikové a historičky ovlivněné jazykovým obratem se soustřeďují – abychom jmenovali jen několik dalších výraznějších proudů – rovněž na roli rétorických figur (např. metaforiky) v produkci vědeckých poznatků (MAASEN – WEINGART 2000; KNORR CETINA 1995; SARASIN 2003, s. 191–230) nebo na výzkum vizuálních reprezentací a médií, jež se uplatnily při produkci vědecké pravdy (WOOLGAR – LYNCH 1990; CRARY 1996; RHEINBERGER – HAGNER – WAHRIG-SCHMIDT 1997).

Vliv jazykového obratu, který se v dějinách vědy začal uplatňovat na počátku 90. let, představíme na klasické práci Londy Schiebinger *Nature's Body: Gender and the Making of Modern Science* (Tělo přírody. Gender a utváření moderní vědy, SCHIEBINGER 1993). Navázala v ní na své starší texty, analyzující vyloučení žen z mužsky dominovaného sociálního prostoru vědy od 17. do 19. století (SCHIEBINGER 1989). V *Nature's Body* autorka podrobila rozboru ideologie, které stály v pozadí tohoto vyloučení – především samotnou moderní přírodní vědu, formující se v druhé polovině 18. století, v jejímž rámci se rozvinula specifická interpretace přírody ovlivněná dobovými diskursy, a to především genderu, rasy a částečně i třídy. Věda v tomto smyslu „není neutrální, ale vzniká z komplexních kulturních maticí“ (SCHIEBINGER 1993, s. 74). Zásadní je pro Schiebinger otázka, jak gender utvářel vědecké poznání, a to jak na úrovni produkce vědecké „pravdy“ o přírodě, tak konkrétních vědeckých praxí. Dříve než Schiebinger přikročila k analýze poosvícenské antropologie (v níž se na podíl genderových či rasových diskursů na produkci vědecké „pravdy“ poukazovalo již dříve), soustředila se na o poznání méně samozřejmý případ, totiž na průnik těchto ideologií do botaniky a zoologie. Gender a sexualita podle ní stojí v samém středu Linného botanické taxonomie a jeho vědeckého jazyka. Aniž by k tomu vedla jakákoliv „empirická nutnost“, byly poosvícenské botanické klasifikační systémy, taxonomie i etologie ovlivněny představami o sexuální reprodukci a heterosexuálním životě rostlin a jeho genderových hierarchiích. Sám Linné melodramaticky líčí rodinný život rostlin: rostliny vytvářejí páry, prožívají romantickou lásku a námluvy, jejich sexualita je vždy spojována s manželstvím, androgynie či hermafroditismus stojí spíše na pokraji zájmu. Stejně hluboce ovlivnila dobová ideologie genderu i formování moderní zoologické nomenklatury, což Schiebinger dokládá na dobových diskusích o tom, jak pojmenovat skupinu živočichů v češtině známou jako „savci“. Rychlost, s jakou se v evropských jazycích prosadilo označení spojené s kojením a prsy, na jedné straně koresponduje s dobovými diskusemi o kojení a kojných, které byly napojeny na prosazující se medikalizaci porodnictví a ideál „oddělených sfér“. Současně však umožnilo tematizovat jedinečnou společenskou roli ženy (mateřství), a paradoxně tak ženy jakožto „nejvyšší“ ze zvířat zařadilo do oblasti přírody, která je předmětem maskulinního badatelského zájmu. Z dalších přírodovědeckých disciplín pak Schiebinger ukazuje na zapojení diskursů genderu a rasy do výzkumu primátů, antropologie a anatomie. Na všech těchto polích věda utvářela a současně naturalizovala kulturní nadřazenost bílého, mužského, zdravého, způsobilého, heterosexuálního atd. subjektu, která posloužila jako záštita kolonizačních i evropských společenských asymetrií. Osvícenská a pozdější přírodní věda se stala součástí a zdrojem legitimacy samotné koloniální a obchodní expanze v oblastech obývaných „přirozeně“ méněcenným indigenním obyvatelstvem – legitimizovala existenci otroctví, exploataci koloniálních přírodních zdrojů atd. Vědecky doložená „přirozenost“ společenských nerovností ovlivnila i pojetí občanských a politických práv v Evropě 18. a 19. století. Naturalizace ideologií genderu a rasy se pak stala také argumentem pro vyloučení „jiných“ z vědy samotné.

diskurs ↑ 82

V německé historiografii se z radikálnějších přístupů ovlivněných poststrukturalismem uplatňuje vedle foucaultovsky orientovaného výzkumu genealogie vědy (Philipp Sarasin) především dekonstruktivní čtení ve výzkumech tzv. experimentálních systémů Hanse Jörga Rheinbergera. Fungování experimentálních systémů ilustruje Rheinberger na příkladu Paula Zamecníka a jeho skupiny, jež v pozdních 40. letech minulého století v Bostonu zkoumala syntézu proteinů a „omylem“ objevila RNA (RHEINBERGER 2001). Experimentální systémy jsou podle Rheinbergera otevřené podobným neplánovaným objevům proto, že vědecká práce je vlastně „pouze“ procesem utváření diferencí. Experimentální praxe produkuje stopy (tzv. grafematické znaky), jež dohromady utvářejí otevřený diferenční systém. Význam tedy nevzniká tím, že by výzkumníci odkazovali k něčemu

reálně existujícímu vně, ale „pouze“ prostřednictvím odkazů na jiné označující. Takovýto proces „vykládání stop prostřednictvím jiných stop“ ovšem zůstává otevřený, význam se v něm nikdy nefixuje definitivně. Během výzkumu se pak některé difference stabilizují jako poukaz k „novému“ (jako objevy). Teprve zpětně se mezi nimi utvářejí rétorické vazby, jež výzkum popisují jako „cestu vedoucí k výsledkům“. Rheinberger předpokládá analogické fungování experimentálních systémů v celé moderní vědecké kultuře, tedy i v současnosti – z hlediska historického výzkumu je ovšem zásadní právě moment stabilizace diferencí a „objevů“, neboť se na něm podílí řada „mimovědeckých“ představ, ideologií atd.

Studie Philippa Sarasina o dějinách bakteriologie „Die Visualisierung des Feindes. Über metaphorische Technologie der frühen Bakteriologie“ (Zviditelnění nepřítelů. O metaforické technologii rané bakteriologie, SARASIN 2007) je ukázkou genealogického projektu dějin vědění, v jehož rámci lze tematizovat vědu, její nároky na pravdivost a interakci s jinými formami vědění a diskursy ve zcela konkrétní historické situovanosti a kontextu. Ten v tomto případě představuje formování bakteriologie v letech 1870–1914, kdy se v německém prostředí prosadil explanační model jasně monokauzální vazby mezi bakterií a vypuknutím nemoci. Sarasin nejprve zkoumá vizualizační techniky Roberta Kocha a jeho spolupracovníků ve světle teorie metafory Maxe Blacka, aby pak na konkrétním příkladu rané bakteriologie s odvoláním na výše zmíněný Rheinbergerův koncept experimentálních systémů ukázal, jak užívání „metaforických technologií“ ovlivňuje vědecké poznávací procesy, analogicky k propojování grafematických stop v laboratorní experimentální praxi. Zásadní je ve studii motiv zabarvování a kontaminace, jež prolíná celým výkladem a ukazuje na centrální otázku viditelnosti „neviditelného nepřítelů“. Stejně jako bakterie kontaminují tělo a chemické prostředky zabarvují zkoumané vzorky, aby bylo vůbec možné odlišit bakterie od ostatní – takto zneviditelněné – tkáně, metafory a další řečové obrazy zabarvují „řečovými látkami“ vědecký jazyk. Sugerují tak, obzvlášť pokud fungují v souladu s dobovými imaginacemi, objektivitu popisovaného a současně vnášejí do produkovaného vědění další roviny. Jaké řečové obrazy daly význam systému diferencí v rámci raných bakteriologických výzkumů? Jaká slova, jaká sémantická pole se ukázala jako dostatečně kulturně „evidentní“, aby mohla založit srozumitelnost a komunikovatelnost experimentálních stop a učinit z nich „pravdivé výpovědi“? Jaké byly dopady těchto metafor uvnitř samotné bakteriologie, ale také v celospolečenském kontextu? Jako vysoce funkční se pro popis infekčního procesu v německém prostředí ukázaly metafory invaze, migrace, přistěhovalectví, zavlečení či kolonizace. Kromě toho, že ovlivnily odborný jazyk samotné bakteriologie, byly na metonymické rovině provázány se širšími společenskými procesy (například s přílivem přistěhovalců z Východu) – navzájem se vysvětlovaly a stávaly se tak „samozřejmými“. V době rozvíjející se antropologie a mediálního biopolitického jazyka se na vizualizaci neviditelného nepřítelů podílely rasové, etnické či třídně specifické figury (Polák, Žid, bezdomovec). Hlavním efektem těchto metaforických technologií (tedy kromě samotného „reálného“ nebezpečí ze strany bakterií) bylo tvrzení, že výše zmíněné jazykové figury (např. přistěhovalci) jsou i reálnými přenašeči chorob a jako takové je nutno je přinejmenším dezinfikovat a kontrolovat. V době končící první světové války lze v německém bakteriologickém diskursu pozorovat odklon od metafory invaze, která přestala fungovat ve chvíli, kdy začal být postupně revidován starší monokauzální výkladový model; jeho prvky však přetrvávaly v lidovém vědění a měly dopad na legitimitu rasové hygieny a politiku v období třetí říše.

Výhledy

Dějiny vědy stojí spíše na okraji historické vědy a v jejich rámci nevzniká nepřeborný počet projektů. I tak se však v dějinách vědy uplatňuje celá řada přístupů, z nichž jsou některé aktuální už několik dekad – např. starší pojetí dějin idejí či sociálně konstruktivistický přístup. Rovněž tradičněji zaměřené bádání se však pod vlivem tázání inspirovaných jazykovým obratem snaží změnit svůj pohled a v rostoucí míře se orientuje na sféru významů, reprezentací a diskursů a zkoumá jejich vliv na pojetí vědy, cíle a strategie vědecké praxe. Tento umírněný postoj by tedy bylo možné označit za hlavní současný trend v dějinách vědy, jakkoliv jsme v hesle představili i radikálnější pojetí. Nikoli zanedbatelná část produkce na poli dějin vědy však ke konceptuální reflexi vůbec nepřistupuje, o čemž ostatně svědčí i množství hrdinských biografí Charlese Darwina publikovaných během jubilejního roku 2009, kdy uplynulo 200 let od jeho narození a 150 let od vydání knihy *O původu druhů*. Při celkovém pohledu se tedy ukazuje roztržitost a současně určitá setrvačnost přístupů na poli dějin vědy stejně jako fakt, že tato disciplína jen částečně využívá podněty vzešlé z nosných diskusí o produkci vědeckého poznání a vědění v rámci ostatních sociálních věd.

DIKTATURA A AUTORITÁŘSKÉ REŽIMY

Radek Buben, Michal Pullmann, Matěj Spurný, Jiří Růžička

Úvod, vymezení pojmu

Diktatura bezpochyby představuje jeden z nejvýznamnějších způsobů politického a společenského uspořádání v moderní době. Formy vlády, které spojujeme s diktaturou, se ve 20. století jednak těšily neobyčejně vysoké oblibě, jednak nabývaly natolik různorodých podob, že podněcovaly reflexi ohledně významu diktatur pro vývoj moderních společností. Bylo by jistě mylné se domnívat, že diktatura je dnes minulostí – způsoby vlády a soužití mezi lidmi, které byly charakteristické pro moderní diktatury, jsou natolik hluboko vepsány do současné civilizace, že představují její důležitou součást a mají reálný potenciál uplatnit se na pozadí vlády práva i demokratického utváření vůle (ať už v rámci těchto principů či proti nim).

Moderní bádání o diktaturách a autoritářských režimech se odvíjí po několika liniích, z nichž lze pro přehlednost zdůraznit zvláště dvě. Předně, v poválečném historickém bádání převažovaly snahy o analýzy klíčových diktatur 20. století – stalinské, poststalinské, nacistické a dalších. Ve středu zájmu přitom stála snaha porozumět jejich společenským předpokladům. Paralelně se na poli společenských věd (zvl. v politologii) profilovala linie, která se soustředila zejména na jejich detailní typologii, často se širokým záběrem jak geografickým, tak časovým.

Jednotnou teorii diktatury tedy k dispozici nemáme; vedle sebe dnes existují různé koncepce a různá zkoumání, opírající se o částečně odlišné vymezení pojmů. Pokud bychom přesto měli nabídnout společné východisko většiny historických výzkumů, bylo by nejvhodnější vyzvednout princip osobní vlády a princip legality: diktatura je v nejobecnějším smyslu buď svévolnou a osobní vládou jednoho člověka či úzké skupiny lidí, anebo omezením, či dokonce zrušením vlády práva, případně kombinací těchto faktorů. S absolutismem, despotismem a tyranii má diktatura společné to, že ruší princip dělby moci a podřizuje výkon práva vůli jedince nebo malé skupiny lidí. Zároveň však má diktatura na rozdíl od tyranie a despotismu legální rámec (není svévolí vládců) a zpravidla se zavádí právě za účelem nastolení „skutečné“ vlády práva nebo dosažení vyšší spravedlnosti. Diktatura se navíc obvykle neopírá o hodnoty sdílené ve společnosti (nebo alespoň nikoli pouze o ně); naopak, jejím úkolem je prosadit „vyšší“ hodnoty a „lepší“ představy o zdařilém uspořádání společnosti. Právo je v diktatuře suspendováno (tj. je

pozastavena jeho platnost), avšak pouze kvůli nastolení „skutečné“ vlády práva nebo zavedení nového práva na základě „vyšší“ spravedlnosti (SCHMITT 1922).

S představou, že diktatura je mimořádnou skutečností a dočasným uspořádáním, zavádějícím novou a „vyšší“ spravedlnost, operoval už Karl Marx. Sám sice nerozpracoval ucelenou teorii státu, opíral se však o příklady z antiky, které podle něj dokládaly dočasnou povahu diktatur (zrušených po dosažení vytčeného cíle). Proti antickému vymezení diktatury jako suspendování výkonu demokratických institucí a řízení státu úzkou skupinou lidí však postavil projekt diktatury proletariátu, jehož zvláštností bylo jednak to, že namísto ochrany právního řádu žádal jeho překonání novým, „lepším“ právem, a dále to, že měl vyjadřovat vůli celé společenské třídy, která usilovala o převzetí politické a ekonomické moci. Završením tohoto procesu, chápaného jako svou povahou nutný, mělo být překonání třídní společnosti jako takové, k němuž měl dopomoci proletariát (MARX 1966).

Tomuto pojetí oponoval Max Weber (1998), když poukázal na to, že v podmínkách dělby práce a specializace různých činností v administrativním systému se prosadí spíše „diktatura byrokratů“ než „diktatura proletariátu“. Pro Webera byl důležitý právě rozdíl mezi důvody k nastolení diktatury. Pokud se práva dočasně suspendují kvůli jejich vlastní ochraně (např. v případě přírodních katastrof, vnějšího zásahu či vnitřního ohrožení), zůstává legitimita takové diktatury podle Webera v rámci typu panství, založeného na víře v legalitu (byť jsou na čas některá práva omezena). Naopak revoluční diktatury zajišťují svou legitimitu jinými než legálními prostředky a opírají svou snahu založit nový řád o „vůli lidu“ jako zdroj legitimacy nového řádu (ARATO 2000).

Tento posun od „legality“ k „legimitě“ však, jak upozornil Carl Schmitt, uvádí do analýz diktatur další výkladový problém: zatímco totiž princip, v jehož zájmu diktátor zastupuje lid a jeho vůli, je zcela transparentně vyjádřen (v ideologii, o níž se příslušná diktatura opírá), zůstává zcela nejasné, jak a zda vůbec může tento lid, jehož jménem se diktatura zaštiťuje, pověřit či jen autorizovat diktátora, aby zaváděl revoluční řád. Z tohoto důvodu Schmitt (2012) naopak kladl důraz na fenomén suverenity: „Suverén je ten, kdo rozhoduje o výjimečném stavu.“ To samozřejmě neznamená, že diktátor podle Schmitta může jednat zcela libovolně. Schmitt spíše upozorňoval na to, že schopnost suveréna rozhodovat o výjimečném stavu (vykonávat násilí, uvádět revoluční řád nebo prostě jen ospravedlnit vyloučení určitých skupin obyvatelstva apod.) má výrazný sebeospravedlňující náboj a že ve skutečnosti existuje silná vazba mezi schopností suveréna kontrolovat násilí a lidovou podporou, založenou na veřejné manifestaci souhlasu. Schmittovo pojetí mělo významný vliv na analýzu proto, že umožnilo tematizovat specifické projevy moderní doby, zejména fakt, že i revoluční diktatury měly sklon zavádět určitý legální řád a vládu práva, opírající se normativně o novou „revoluční“ spravedlnost (a *vice versa*, že demokraticky uspořádané režimy v sobě také obsahují tendenci k ospravedlnění forem represe a vyloučení, které má garantovat „suverén“).

Kritické recepce se Weberově a Schmittově koncepci dostalo od německého právníka Ernsta Fraenkela (1974), který své pojetí diktatury formuloval koncem 30. let, zvláště na základě analýzy nacistického Německa. Fraenkel upozorňoval, že (nacistická) diktatura je založena na tzv. *Doppelstaat* („zdvojeném státu“), kde spolu ve zvláštní symbióze koexistují dvě „státní“ formy: v případě

tzv. *Normenstaat* („normativního státu“) jde o systém vládnutí, který se opírá o instituce (soudy, zákony, úřady), jež jsou regulovány jasně vymezenými a veřejnými normami; v případě *Maßnahmenstaat* („státu mimořádných opatření“) jde naopak o systém panství, který se vyznačuje neomezenou libovůlí a násilím, jež nejsou podřízeny žádným právním garancím. Zatímco *Normenstaat* se chová racionálně, a tedy předvídatelně, *Maßnahmenstaat* jedná čistě podle okolností (*nach Lage der Sache*). Fraenkel ovšem nepřestává zdůrazňovat, že jde o rozlišení formální a ve skutečnosti se obě formy úzce prolínají, a to jak na úrovni státních institucí (v užším slova smyslu), tak na úrovni institucí stranických. Podstatné je to, že *Maßnahmenstaat* sice stojí v mocenské hierarchii nad *Normenstaat*, jeho zásahy jsou ovšem ryze arbitrární, a tudíž velice nepravdivé. Nedá se tedy v tomto smyslu mluvit o nějaké totální či úplné nadvládě jednoho nad druhým, ale pouze o potenciální možnosti zásahu. To vyplývá právě z logiky *Maßnahmenstaat* – jeho aktivity jsou omezené zevnitř, tj. meze těmto aktivitám klade sám; tyto aktivity ovšem ze své vlastní povahy nemohou mít žádný trvalý či totální charakter. To je i důvod, proč Fraenkel v tomto kontextu varuje před nekritickým používáním pojmu „totalitární“.

Totalitarismus

Stalinismus a nacismus představují zřejmě nejvýraznější výzvy pro historickou a sociálněvědní analýzu moderních diktatur. Jednak uvedly do praxe krajní formy diktatury, opírající se o extrémní formy násilí a snahu zcela změnit podobu stávajících společností, jednak s ještě větší naléhavostí nastolily otázky lidové podpory diktatur. Na pozadí skutečnosti, že v případě stalinismu i nacismu se jednalo o výrazné oponenty západní liberální demokracie, pak nepřekvapí, že v analýzách převažovaly přístupy zdůrazňující podobnost obou systémů.

Asi nejlivnější teorií, která se v západních zemích – u odborné veřejnosti i ve veřejném mínění – prosadila v 50. a 60. letech, byla koncepce totalitarismu. Ačkoliv existovaly jisté rozdíly mezi jeho konkrétními analýzami, jejich společným rysem byl důraz na strukturu rozhodování nacistického Německa a stalinského Ruska a plné podřízení politickému centru. Podle tohoto výkladového modelu probíhalo řízení v totalitárních diktaturách téměř výhradně shora dolů. Všechny nezávislé spolky a organizace byly systematicky zničeny, aby se znemožnil jakýkoliv potenciální projev odporu. Výsledná společenská atomizace vedla k vytvoření pasivní a bezmocné společnosti, která se stávala obětí kontroly a manipulace. Hlavním mechanismem vládnutí totalitárních diktatur byl teror a propaganda. Režim (pro nějž „strana“ nebo Stalin či Hitler byly synonymními označeními) představoval monolitní celek, řízený povinnou ideologií.

Dodnes je asi nejslavnější prací *The Origins of Totalitarianism* (Původ totalitarismu) Hannah Arendt. Arendt zdůrazňovala, že se v případě totalitarismu jedná o zcela novou formu vlády, jejíž kořeny sice sahají do minulosti, která se však prosadila až ve specifické historické konstelaci a plně otevřela prostor svým ničivým důsledkům. Podle Arendt je ústřední institucí a společným ideálem totalitárního panství koncentrační tábor, který však podle ní neslouží utilitaristickému účelu (nešlo zde ani jen o zastrašení odpůrců, ani jen o získání pracovní síly), nýbrž představuje specifickou laboratoř pro zacházení s lidskými životy. Teprve

v koncentračním táboře, tvrdí Arendt, se stírají rozdíly mezi pravdou a lží, životem a smrtí, obětí a katem, teprve zde dochází k úplnému zničení osobnosti vězně, takže může vzniknout svět imunní vůči jakémukoliv zpochybňování. Úkolem táborů tedy dle Arendt (1996) není jen fyzická likvidace člověka, ale rovněž odstranění spontánnosti jako svébytného projevu lidského chování a proměna lidského jedince v pouhou věc.

Právě prosazení iluze bezrozporného světa je podle Arendt důvodem velké atraktivnosti totalitárních ideologií v moderní době: sklon mnoha lidí je přijímat nebyl jen osobním rozhodnutím nebo slepým poslechnutím příkazu státustrany, ale pramenil především ze společenské atomizace a šíření utilitárních forem jednání v předcházejících obdobích – totalitární ideologie nabízela atomizovaným jedincům možnost vyrovnat se s nahodilostí a iracionalitou jejich světa a získat aspoň minimum sebeúcty. Důraz na genezi totalitarismu jakožto nového druhu vlády i způsobu myšlení Arendt odlišoval od jiných autorů a jejich koncepcí, které povětšinou kladly důraz na politickou strukturu totalitních diktatur, odlišnou od liberálních demokracií. Zájem Hannah Arendt o původ totalitarismu (ve smyslu geneze hlavních forem vlády, které se prosadily v nacismu a stalinismu), nikoli jen o jeho statickou strukturu, je nejspíše hlavním důvodem přetrvávající pozornosti věnované jejímu konceptu.

Tato koncepce se již ve své době setkala s kritickými ohlasy. Hlavní kritické motivy lze shrnout do dvou bodů. Předně, zasazení totalitarismu do historického kontextu antisemitismu a imperialismu je určitě relevantní pro nacismus, nikoli však pro stalinismus. Za druhé pak destalinizace Ruska zpochybňovala představu, že porazit totalitarismus lze jen zvenčí (ze „svobodného světa“, který tento zápas proti „totalitarismu“ měl chápat jako svůj primární úkol). Na pozadí těchto rozporů sama Arendt od svého původního pojetí totalitarismu ustupovala a později rozvíjela koncept „banality zla“, který vystihoval povahu moderních diktatur lépe než předpoklad totálního ovládnutí.

Druhou velmi vlivnou teorií totalitarismu přinesla práce Carla Friedricha a Zbigniewa Brzezinského *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Totalitní diktatura a autokracie, FRIEDRICH – BRZEZINSKI 1965). Podle těchto autorů má mít totalitarismus několik základních prvků, které se vzájemně podporují a vytvářejí totalitně uspořádaný monolit: závazná ideologie, jediná masová strana, v jejímž vedení stojí diktátor, dále masový teror, monopol na informace i na fyzické násilí, centrální řízení a plánované hospodářství. Tzv. totalitární syndrom, tedy nový a bezprecedentní typ diktatury, se vyznačuje právě koexistencí všech těchto šesti prvků. Nepřítomnost či zmizení kteréhokoli z nich by podle autorů daný režim totalitárního charakteru zbavily. Svůj původ měly podle nich totalitní diktatury v chaosu, který nastal po první světové válce a v souvislosti s rozvojem technických prostředků (propagandy a kontroly) vedl k postupné koncentraci moci do rukou jedné strany, resp. jednoho diktátora.

Revize totalitarismu: novější konceptualizace nacistické diktatury a diktatur socialistických

1. Počátky kritiky totalitarismu

Uvedené klasické teorie totalitarismu čelily v 60. a 70. letech řadě výtek, jež se zaměřovaly jak na jejich empirickou spornost (nereflektovaly například změny ve východním bloku), tak na jejich výchozí premisy (důraz na násilí, zrození z modernity a roli ideologie). Revize totalitárního modelu zasáhla všechny společenské vědy včetně té historické. V rámci první skupiny (empirická spornost) považovala řada autorů teorie totalitarismu za natolik vnitřně rozporné, že sám význam slova „totalita“ podle nich ztratil jednoznačný smysl a označoval celou řadu protikladných tendencí. Podle některých autorů byl totiž totalitarismus bezprecedentním produktem moderní doby (Arendt, Friedrich a Brzezinski), podle jiných nástrojem násilné a urychlené modernizace tradičních společností. Někdy se interpretoval jako fenomén násilný, mobilizační a revoluční, jindy jako stav rutinizovaného, depolitizovaného a bezobsažného pořádku (HAVEL 1990). Důraz se někdy kladl na charismatické vůdce, nerespektující žádná společenská pravidla, hranice či tradice, jindy se psalo o byrokratických stranických vedeních, neschopných a neochotných jakékoli akce. Totalitarismus tak čelil problému, který Giovanni Sartori nazval „natahování konceptů“. Koncept, vytvořený na základě konkrétní reality a mající jasná definiční kritéria, je „natažen“ na reality jiné, na které se již nehodí. Mezi kritiky klasických teorií totalitarismu najdeme autory zabývající se hlavně střední Evropou (H. G. Skilling) či SSSR (R. C. Tucker). Významný politolog Philippe Schmitter ke konceptu totalitarismu prohlásil, že pochopit skutečnost, že v zemích, jejichž studiu se věnoval, došlo k demokratizaci, dokázal jen proto, že na rozdíl od badatelů píšících o komunistických státech nebyl nikdy omezen „hermetickým“ modelem totalitarismu (SCHMITTER 2007, s. 347).

Z pozic komparativní politologie a s ohledem na kritiku, která byla vznesena vůči klasickým pojetím totalitarismu, definoval totalitarismus Juan Linz (2000). Podle Linze se totalitární režim vyznačuje: 1. Monistickým, ale nikoli monolitickým centrem, z něž vychází veškerá moc a jakýkoli možný skupinový pluralismus se od tohoto centra odvozuje. 2. Vylučující, autonomní a víceméně propracovanou ideologií, interpretující smysl dějin a společenské reality. Režim se s takovou ideologií identifikuje a používá ji jako vodítko pro své vládnutí. 3. Režimem vyžadovanou a odměňovanou občanskou účastí a participací, kterou zajišťuje strana. Pasivní poslušnost či jakýkoli „parochiální“ postoj jsou považovány za nežádoucí.

V návaznosti na toto pojetí nabídl Linz v roce 1996 (za spoluautorství Alfreda Stepana) své pojetí posttotalitního režimu jako specifického typu, který může vzniknout na bázi předchozího totalitarismu (původně však Linz tento typ řadil mezi autoritářské režimy). V posttotalitním režimu se objevuje větší vnitřní ekonomický, sociální a institucionální pluralismus, ale minimální pluralismus politický, který by zahrnoval i skupiny, jež se k centru neodvolávají. Ideologie sice zůstává přítomným faktorem, ale je již vyprázdněná, především ve své utopické složce. Nahrazuje ji spíše jakási snaha o programatický konsenzus. Režim se už nevyznačuje širokou a autentickou mobilizací a tu, která probíhá, zajišťuje strana

plná kariéristů. Společnost se více stahuje do soukromí a „privatizace společenských hodnot se stává akceptovaným faktem“. Užší vedení již není čistě stranické a rozhodování se technokratizuje, přičemž moc tohoto vedení je stranou výrazně omezována (LINZ – STEPAN 1996).

V souvislosti s nepřehlédnutelnými proměnami státního socialismu v mnoha východoevropských zemích v čele se Sovětským svazem, s částečným uvolněním napětí provázejícím studenou válku a s narůstajícím časovým i analytickým odstupem od nacismu a fašismu došlo v 70. a 80. letech k rozhodujícímu zlomu, který se vyznačoval výraznou problematizací dosavadních koncepcí diktatur a autoritářských režimů, také v historiografii. Teorii totalitarismu, jež dominovala historiografii diktatur v 50. a 60. letech, nejdůsledněji kritizovali američtí sovětologové, kteří bývají označováni jako revizionisté. Totalitaristická redukce diktatury na aktivní moc, která prostřednictvím násilí absolutně ovládá pasivní společnost, byla však překonána i historiky zkoumajícími německý nacismus nebo italský fašismus. Pojem diktatura se tak postupně vzdaloval představě odděleného světa, v němž platí zcela odlišná logika fungování státu a společnosti, a vracel se zpět mezi témata, která je možné zkoumat pomocí klasických analytických kategorií, jež používáme při popisu demokratických a autoritářských režimů.

Antagonismus „totalitní“ diktatury a liberální demokracie, který významně ovlivňoval interpretaci státně socialistických systémů v 50. a 60. letech, omezoval možnost klást si nové otázky, a tím i prohlubovat poznatky o socialistických diktaturách. Vzhledem k obtížné dostupnosti relevantních pramenů ze států východního bloku hrozilo, že západní historický výzkum jejich společenských a politických dějin definitivně ustrne ve stavu, který bude vyhovovat spíše politickým strategiím stávajících elit než zájmu o poznání a porozumění. Právě tato obava byla impulzem ke vzniku tzv. revizionistického proudu v západní, především americké sovětologii. Hlavním cílem „revizionistů“ bylo vrátit do chápání moderní diktatury sovětského typu společnost jako aktivního aktéra. Společnost v socialistické diktatuře tak začala být oproti dřívější perspektivě vnímána jako více než jen pasivní objekt, zastrašený a znehybnělý excesivním násilím nebo manipulovaným propagandou. Diktatura přestala být v rozporu s dílčí autonomií zájmů jednotlivých společenských skupin, iniciativou „zespodu“ nebo vyjednáváním a klientelistickými vztahy mezi jednotlivci. Nová badatelská témata vycházející z tohoto pojetí se nejprve profilovala v rámci časopiseckých diskusí, postupně publikovaných ve sbornících a v nově založeném „revizionistickém“ časopise *Studies in Comparative Communism*, a následně i v paradigmatických monografiích (TUCKER 2008; FITZPATRICK 1999; GETTY 1985). Do historiografie moderních diktatur pronikaly sociálněhistorické impulzy, stejně jako důraz na dějiny idejí, později každodennost a kulturní dějiny.

Samotná revoluce roku 1917 představovala téma, na němž revizionisté demonstrovali nový pohled na charakter a ideové zdroje sovětské diktatury. Jestliže byla dříve líčena jako mocenský puč skupiny bolševiků usilujících o moc, kladli historici 70. a 80. let důraz jak na širokou podporu revoluce (SUNY 1983), tak zároveň i na její demokratický potenciál (LEWIN 1968a; COHEN 1973). Rovněž stalinismus přestal být interpretován jako pouhá „revoluce shora“, když někteří autoři zdůraznili roli širších vrstev pro stabilizaci stalinské diktatury. Jiní autoři oživilí Trockého tezi o „zradě revoluce“ a stalinskou politiku interpretovali spí-

še jako konzervativní reakci proti revolučním ambicím než jako revoluci shora (FITZPATRICK 1978).

Revizionisté se ve svém vnímání sovětské socialistické diktatury inspirovali marxistickými východisky. Jejich pokus odvrátit pozornost od čistě represivních složek socialistických diktatur a soustředit se na společnost, ideové zdroje a na vyjednávání různých aktérů v rámci složité dynamiky diktatury si pochopitelně vsloužil kritiku ze strany „konzervativní“ sovětologie. Diskuse o tom, zda je důraz na společnost jako činného aktéra nebo hledání společných aspektů moderních diktatur a liberálních demokracií snahou o hlubší a méně ideologické poznání, nebo spíše relativizací zločinů „totalitárních“ režimů, probíhaly s velkou intenzitou po celá 70. a 80. léta a v menší míře se vedou dodnes.

Kritika modelu totalitarismu a jeho aplikace ve výzkumu nacionálního socialismu a fašismu, která již od poloviny 60. let sílila zejména v německé historiografii, vycházela jednak z nového způsobu kladení badatelských otázek, které dokázalo zásadním způsobem zhodnotit historické prameny z období nacismu, jež byly dříve opomíjeny, a dále i z německé veřejné debaty, která postupně odmítla představu ovládané (a tudíž pasivní a odpovědnosti zbavené) společnosti manipulované všemocným vůdcem. Na přelomu 60. a 70. let tak sice vznikají klasické koncepce nacistické diktatury, inspirované zejména Friedrichovými teoretickými východisky (BRACHER 1969), zároveň se ovšem již utvářejí vlivné alternativní pohledy.

Předpoklad o podobnosti nacistické a komunistické diktatury odmítl již v první polovině 60. let Ernst Nolte, který nacismus zařadil naopak do kontextu evropských fašistických diktatur. Pro samotný koncept diktatury a analýzu její povahy byly ovšem podstatné zejména podněty Eberhardta Jäckela, Hanse Mommsena a Martina Broszata. Zatímco Jäckel (1969) kladl důraz na ideologickou podstatu Hitlerovy vlády a polemizoval tak s do té doby převládající koncepcí nacistické diktatury především jako pragmatického mocenského projektu, Mommsen (1966), a zejména Broszat (1967) zdůrazňovali kumulativní radikalizaci charakteristickou pro fašistické diktatury, v první řadě pro diktaturu nacistickou. U Mommsena nebo Broszata již nacistická diktatura nebyla líčena jako realizace předem daných cílů elitních skupin, ale jako dynamický proces, do nějž vstupovala celá řada autonomních aktérů a mocenských skupin. Tak byla vedle podobnosti s komunistickou diktaturou nabourána i druhá z dominantních představ teoretiků totalitarismu, totiž přesvědčení o monolitickém charakteru moci, která potlačuje jakoukoliv aktivitu, již sama nekontroluje. Rovněž v rámci výzkumu nacistické diktatury (či obecněji diktatur fašistických) se tak otevřel prostor pro analýzu různých sociálních skupin, strategií a každodenního života i pro zásadní teoretické debaty. Ta nejintenzivnější, která byla později nazvána „sporem historiků“ (*Historikerstreit*, edice zásadních příspěvků ke sporu: AUGSTEIN 1987), se vedla právě o míře intencionality (naplňování předem daných záměrů), nebo naopak funkcionality (postupné realizace politických cílů vzhledem k aktuálním podmínkám a nutnosti diktaturu stabilizovat).

2. Diktatura, sociální praxe a každodennost

Konjunktura výzkumu každodennosti ve druhé polovině 70. let a v 80. letech pochopitelně nezůstala bez vlivu na výzkum a koncepty moderních diktatur.

Historici, kteří usilovali porozumět diktatuře z perspektivy „běžného života“, mohli navázat na výše popsané revizionistické sovětology nebo na nové koncepty nacismu a fašismu. Výzkum každodennosti diktatur závěry těchto – před časem ještě alternativních a s nedůvěrou přijímaných – konceptů v řadě aspektů podporoval a poskytoval jim věrohodnost. Zaměření na každodennost diktatur bylo podstatné i z hlediska veřejné debaty a kultury vzpomínání, která se kolem ní rozproutila. Historiografie tak díky tomuto popudu začala rekonstruovat obraz, s nímž se někdejší aktéři mohli do jisté míry identifikovat. Právě v souvislosti s diktaturami byl přitom obohacen i koncept každodennosti, protože na tomto badatelském poli se mimořádně přesvědčivě ukázalo, že každodennost není protikladem politiky, ale naopak její součástí a že každodenní jednání lidí je s dominantními politickými diskursy, a koneckonců i s mocí jako takovou v neustálé interakci.

V historiografii nacismu a fašismu narážel výzkum každodennosti diktatur zprvu na ostrou kritiku nejen ze strany zastánců teorie totalitarismu, kteří poukazovali na jeho neslučitelnost s principiální kritikou nacismu, ale i ze strany klasických sociálních historiků, například Jürgena Kocky nebo Hanse-Ulricha Wehlera, kteří koncept každodennosti vnímali jako rezignaci na teoretické zakotvení historického výzkumu, jež následně povede k jeho banalizaci. Řada historických studií a projektů v čele s komplexním výzkumem *Bayern in der NS-Zeit* (Bavorsko v době nacismu, BROSZAT 1977–1983) ovšem prokázala, že východiska klasické sociální historiografie a výzkum každodennosti se na poli bádání o moderních diktaturách mohou velmi produktivně doplňovat. Stejně tak se na pomezí klasických sociálních dějin a dějin každodennosti pohybují i studie Timothyho Masona, který zkoumal formy opozičního či neloajálního jednání pracujících ve třetí říši a zároveň přišel se silnou tezí, že toto jednání není jen dokladem o autonomii jedné sociální vrstvy v rámci diktatury, ale že zároveň mělo reálný vliv na formování nacistické sociální politiky (MASON 1977).

politika ↑ 138
historický ak-
tér ↑ 98–101

Výzkum každodennosti v diktaturách v první řadě polemizuje s tezí o jednotvárné a pasivní společnosti a poukazuje naopak na pluralitu společenských skupin, mezi něž jsou jak teror, tak i výtoky diktatur nerovnoměrně distribuovány. Mezi nejpřesvědčivější díla, která tyto teze dokládají, patří Peukertova studie *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde. Anpassung, Ausmerzen und Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus* (Soukmenovci a vyvrhelové. Přizpůsobení, eliminace a odpor za nacismu, PEUKERT 1982). Peukert se zde nevyhýbá naléhavé otázce po smyslu a oprávněnosti výzkumu každodennosti v souvislosti s diktaturou, která po sobě zanechala miliony mrtvých. Jakkoli Peukert uznává, že důraz na každodenní život relativizuje hranici mezi oběťmi a pachateli v diktatuře, přichází ve své knize s několika silnými argumenty, proč právě tento přístup má své opodstatnění. Výzkum každodenního života podle Peukerta pomůže porozumět tomu, proč „Osvětim“ byla možná (a obecně odhalí zdroje legitimacy režimu), postihne i jiné formy odporu než ty, které byly vyhrazeny elitám, a zároveň osvětlí, proč se různé formy kritiky nacistické diktatury uvnitř Německa nikdy nespojily v silnější opoziční hnutí.

Peukert rozhodně odmítá oddělování každodenního života od politiky a soustředí se na interakci mezi oběma těmito vzájemně se prolínajícími poli. Tomu ostatně odpovídá i základní vymezení tématu v podtitulu: „formy přizpůsobení a odporu“. V souladu s klasickými sociálněhistorickými východisky Peukert zkoumá pozici a strategie jednotlivých sociálních tříd, zejména středních vrstev a pracujících. Kromě toho věnuje samostatnou studii mládeži, přičemž vedle očekávatelného entuziazmu, souvisejícího s možností emancipace, intenzivní mobilizací a výchovou, ukazuje i odmítnutí nastic-

ké diktatury ze strany části mladé generace. V některých aspektech Peukert zároveň spíše potvrzuje totalitaristické teze, přinejmenším ty, na nichž svoji analýzu založila Hannah Arendt. Peukert tak prohlubuje zejména tezi o atomizaci společnosti, přičemž na tomto příkladě poukazuje na zjevný paradox mezi nacistickou ideologií soudržnosti a reálnou zkušeností stažení se do soukromí. Výzkum každodennosti nacistické diktatury podle Peukerta nespočívá v přijímání autobiografických narácí, které pouze potvrzují autostereotypy a svým způsobem tak vyzdvihují hodnoty éry, kterou zachycují, tedy „prožitek místo intelektu, pocity místo analýzy, společenství místo protichůdných společenských sil, ideály místo zájmů a vlast místo občanské společnosti“. Peukert se proto snaží konfrontovat výpovědi pramenů, které ukazují projevy každodenních strategií, s dominantními koncepty a interpretovat je zejména z hlediska souvislostí mezi nacistickou diktaturou a moderní industriální společností. Nacistickou diktaturu tak Peukert interpretuje jako odpověď na krizi způsobenou překotnou modernizací, jejíž technologický přínos si plně osvojuje, ale jejíž vůdčí ideje zavrhuje ve prospěch archaického diskursu národního společenství. V této souvislosti nacistická diktatura nemohla zcela potlačit masové hnutí, které jí pomohlo se etablovat, zároveň však toto hnutí a teror, jenž ho provázal, v souvislosti se svou stabilizací plně řídila a kontrolovala. Nejdůkladněji se Peukert věnuje tématu míry soudržnosti toho, čemu nacisté říkali *Volksgemeinschaft*. Prameny každodenní povahy přitom přesvědčivě poukazují na rozpor mezi rétorikou jednoty a harmonie a zkušeností represe a kontroly, která v očích mnohých dominantní ideologii postupně zpochybňovala.

Ve výzkumu socialistických diktatur se perspektiva každodennosti prosazovala výrazně pomaleji, což bylo způsobeno zejména špatnou dostupností pramenů každodenní povahy pro americké a západoevropské badatele. Přitom právě revizionisté tím, že chápali společnost v diktaturách jako autonomního aktéra, otevřeli možnost pro studium každodennosti jakožto relevantního a konstitutivního faktoru při vysvětlování povahy těchto diktatur. Vzhledem ke zmíněné nedostupnosti celého spektra podstatných pramenů ale po celá 70. léta zůstávaly spíše u obecnější a teoretičtější analýzy sociálního kontextu (zejména) sovětské společnosti. Pionýrskou prací v tomto ohledu byla již Lewinova studie o rolnících a sovětské moci, v níž si kladl otázku, jaký vliv měl charakter většinové sovětské společnosti na podobu stalinské moci (LEWIN 1968b). Další revizionistickou badatelkou, která i díky ve své době mimořádným možnostem dostat se k celé řadě pramenů dokumentujících každodenní život v Sovětském svazu dokázala výrazně prohloubit analýzu každodennosti zejména v období stalinismu, je Sheila Fitzpatrick.

Podobně jako v případě Peukerta a jeho analýzy každodenních strategií ve třetí říši zdůraznila i Sheila Fitzpatrick ve své knize *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times* (Každodenní stalinismus. Obyčejný život v neobyčejné době, FITZPATRICK 1999) sepětí každodenního života s politikou a ideologií, přičemž ovšem politiku ani ideologii nepojímala jako neměnné a všeurčující síly. Fitzpatrick zde představila sovětského člověka především jako bytost, která usiluje o přežití i v těžkých dobách. Jakkoli tento pohled nemusí působit revolučně, je ostrou polemikou jak s totalitaristickou interpretací, která běžného člověka chápe jako bytost zmanipulovanou a pasivní (nikoli tedy autonomně bojující o pokud možno co nejdůstojnější život), tak i s jakoukoliv jinou konceptualizací společnosti v sovětské diktatuře, která vychází z předpokladu napětí mezi lidmi a politickou mocí. Na základě úředních pramenů, ale i stížností či dopisů občanů Fitzpatrick rekonstruovala plastický obraz života ve stalinském Rusku, v němž moc a ideologie sice hrají významnou roli, ale zároveň nemají monolitickou povahu. Každodenní život pak formují spíše materiální starosti (hlad, špatná bytová

situace, nedostatek spotřebního zboží) a sociální strategie, kterými se lidé tyto problémy snaží překonat (nakupování jako neustále kultivovaná schopnost podstatná pro přežití, různé druhy aliancí a účelových přátelství). Ideologie ani politika z tohoto plastického obrazu života v diktatuře nemizí. Utopie komunistické budoucnosti, jak ukazuje Fitzpatrick, hrála významnou roli pomáhající přežít akutní nedostatek díky vidině budoucího bohatství, z něhož budou těžit všichni. Na druhou stranu Fitzpatrick ukazuje, jak mohl všeobjímající charakter strany, jež byla zodpovědná za veškeré dění, přispívat k její delegitimizaci. Ačkoliv mocenské elity prokazovaly sofistikovanou schopnost delegovat odpovědnost za nedostatky a selhání na nižší složky, byla to nakonec vždy komunistická strana (buď na lokální či regionální úrovni), která garantovala důstojný život, a od níž se tudíž očekávalo řešení vždy, když se lidem tato vidina vzdalovala.

Na základě důkladného a dlouhodobého výzkumu Sheila Fitzpatrick ještě před rozpadem východního bloku ukázala cestu, kterou se o několik let později, díky výrazně příhodnějším podmínkám, mohla vydat mladší generace sovětologů i dalších badatelů zabývajících se socialistickými diktaturami. Ti mohli navázat na teoretická a metodologická východiska generace revizionistů, ale zároveň je konfrontovat právě s prameny nejrůznější provenience – což nevedlo jen k jejich dalšímu potvrzení a prohloubení, ale v některých ohledech i k podstatnému přehodnocení a nové konceptualizaci fungování společnosti v moderních diktaturách.

3. Společnost v diktaturách: autonomie i osvojování (postrevizionisté)

Rozpad Sovětského svazu a vlny protestů na přelomu 80. a 90. let, které přispěly ke zhroutilí většiny socialistických diktatur, následovaly rovněž nové formy analýz a nové metodologické přístupy k těmto systémům. Zatímco v historiografii postkomunistických zemí se konceptualizace svržených a zavržených režimů stala vysoce politizovanou disciplínou, což posilovalo konzervativní přístupy čerpající z klasického totalitarismu, v německé a anglosaské historiografii mohli badatelé vycházet z předchozích teoretických diskusí.

Tato nová generace německých a anglosaských historiků se tak již nemusela vypořádávat s černobílým náhledem a hodnotícím přístupem některých protagonistů koncepce totalitarismu. Výzkum diktatur je v rámci historiografie posledních dvaceti let pozoruhodnou ukázkou střetávání nových teoretických konceptů inspirovaných Michele Foucaultem, Jürgenem Habermasem nebo Pierrem Bourdieuem s obrovským objemem nových pramenů, které dříve nebyly dostupné. Je to tedy pole, v němž inovace vznikají díky souhře teoretického myšlení a empirického výzkumu. Zejména pokud jde o výzkum socialistické diktatury v někdejší Sovětské svazu, ukázala se jako přínosná také spolupráce západoevropských, a zejména amerických badatelů s historiky, kteří přicházejí právě z někdejšího sovětského prostředí, jako jsou Alexej Yurchak nebo Yuri Slezkine.

Na rozdíl od generace revizionistů se postrevizionisté nesoustředí tolik na „velké otázky“ kořenů bolševické diktatury, neobhájí demokratické alternativy sovětské revoluce ani se nijak ostře nevymezují proti politickým dějinám diktatury. Čerpají inspiraci spíše ze soudobé antropologie než z marxismu. Snaha porozumět socialistickým diktaturám je pro ně především objevováním vnitřní struktury specifického světa a „kultury“ v širokém slova smyslu. Jde hlavně o komparaci a konceptualizaci praktik, diskursů, rituálů a mentalit. Důležitou roli v řadě no-

vějších výzkumů hraje i *oral history* a studium dobových egodokumentů, obecně řečeno tedy subjektivita v diktatuře (HELLBECK 2006).

Jestliže se historici vymezující se v 70. a 80. letech proti zpolitizované historiografii snažili obhájit společnost v diktaturách jako autonomního aktéra a kladli důraz na pluralitu postojů, generace historiků po roce 1990 akcentovala jiné roviny. Jakkoli i tito badatelé přejímají přesvědčení o pluralitě i jisté autonomii, zároveň poukazují na zásadní vliv ideologie na myšlení i jednání lidí. V jistém smyslu se tak vracejí ke koncepci totalitarismu, ideologii ovšem nepovažují za neměnnou entitu, která jako nástroj mocných manipuluje „poddanými“ a likviduje jejich schopnost autonomně myslet. Chápu ji spíše jako dominantní diskurs, který spoluutvářejí i široké vrstvy obyvatelstva tím, že si jej osvojují. Toto osvojování probíhá často jako projekce vlastních strategií, zájmů a způsobů myšlení do této ideologie, přičemž zároveň dochází k jejich zpětnému proměňování.

„Postrevizionisté“ tedy podobně jako jejich předchůdci zdůrazňují aktivní roli společnosti a jejích jednotlivých členů, avšak více než v podvrtné či nonkonformní činnosti spatřují tuto aktivitu v podílu na utváření diktatury, a to dokonce i těch jejích podob, které jsou považovány za nejhroživější a jež přinesly miliony obětí. Jedním z centrálních badatelských polí, na němž je možné tento zdánlivý paradox ukázat, je tudíž také stalinský velký teror let 1937–1938. Zatímco i nejprogresivnější historici z generace revizionistů velký teror stále rekonstruovali jako projekt činnosti mocenských špiček, jemuž obyčejní lidé, řadoví straníci, nejrozmanitějšími způsoby vzdorovali, a především se snažili přežít (FITZPATRICK 1999), ukazuje zejména Wendy Goldman ve svých knihách (2007; 2011), že jakkoli impulz vzešel ze Stalinova okruhu, byla vnitřní dynamika velkého teroru do značné míry dílem řadových straníků a lokálních organizací.

Wendy Goldman v úvodu své knihy *Terror and Democracy in the Age of Stalin: The Social Dynamics of Repression* (Teror a demokracie v období stalinismu. Sociální dynamika represe, GOLDMAN 2007) upozorňuje, že podle nejnovějších odhadů je počet obětí velkého teroru přibližně desetkrát menší, než se dříve odhadovalo. Zároveň se ale ukazuje větší diferenciací obětí, mezi něž zdaleka nepatřili pouze straníční funkcionáři a manažerské nebo armádní elity. Hlavní argument Goldman však vychází ze skutečnosti, doložené mikrohistorickými sondami, že oproti dřívějším interpretacím byla výrazně rozmanitější především skupina pachatelů. Na jedné straně Goldman sice přiznává Stalinovi zcela zásadní iniciativu, zároveň ovšem ukazuje, že hranice mezi pachateli a oběťmi nebyla v žádném případě pevná a neprostupná. Přinejmenším v prostředí stranických elit by zjištění, že se dřívější pachatelé později mnohdy stávali oběťmi dynamiky teroru, kterou sami pomáhali uvést do pohybu, nebylo nijak nové. Ovšem míra této prostupnosti, a to i v nejnižších patrech stranické hierarchie, a především aktivity „zdola“, které teror rozdmýčávaly, vrhají podle Goldman na celou problematiku přece jen nové světlo. Samotný koncept stalinské diktatury pak posouvá především odpověď na otázku po motivacích a etosu těch, kteří se aktivně podíleli na velkém teroru, tedy na stigmatizaci a likvidaci svých spolupracovníků, nadřazených, podřízených nebo i blízkých. Jak Goldman dokládá, mechanismus teroru se šířil především prostřednictvím odborové organizace s jejími 22 miliony členů. Možnost „přiložit ruku k dílu“ a podílet se na očistě svého podniku, regionu i celé země od domnělých nepřátel lidu tak měly široké vrstvy obyvatelstva. Lidé, kteří nikdy neměli vliv na chod společnosti, najednou mohli spolurozhodovat o životě a smrti těch, kteří jim z nějakého důvodu vadili nebo kterých se báli. Teror tak pro tisíce, možná statisíce lidí znamenal zároveň možnost uplatnit se, mít vliv na chod společnosti, tedy dosud nepoznanou míru „demokracie“. Diktatura, ba její

nejbrutálnější forma, se tudíž z perspektivy, kterou zvolila Goldman (a kterou na příkladu odborů a některých podniků přesvědčivě dokládá), nejví jako protiklad demokracie, ale jako prostředí, které naopak jistou podobu demokracie (alespoň z hlediska toho, jak demokracii chápou „běžní lidé“, kteří s její liberální podobou nemají zkušenost) otevírá. Goldman mimo jiné ukazuje, že rétorika represe byla ve stalinském Sovětském svazu těsně spjata s rétorikou demokracie a demokratizace. To, co se dřívějším badatelům mohlo jevit a většinou jevílo jako pouhé ideologické floskule, v souvislosti s analýzou na mikrohistorické úrovni získává nový, svým způsobem věrohodnější obsah. Kniha Wendy Goldman – stejně jako její pozdější studie *Inventing the Enemy: Denunciation and Terror in Stalin's Russia* (Vytvořit si nepřítel. Udávání a teror ve stalinském Rusku, GOLDMAN 2011), která dále prohlubuje dokumentaci represe podporované „zdola“ – staví všechny, kteří se zabývají moderními diktaturami, před zcela nové otázky. Ocítá-li se diktatura spolu s demokracií na stejné škále politických režimů, má pak ještě smysl mezi nimi vést ostrou dichotomii?

Důraz na osvojování ideologie a na svébytné praktiky, které utvářejí specifický životní a myšlenkový svět lidí v diktaturách, se paralelně s postrevizionistickými studiemi (a do velké míry nezávisle na nich) etabloval rovněž ve výzkumu nacismu a fašismu. Christopher Browning (2002) přesvědčivě ukázal, že způsob myšlení šířený prostřednictvím nacistické diktatury v symbióze se staršími intuitivními představami o poslušnosti a morálce mohl „docela obyčejné muže“ dovést až k tomu, že se podíleli na masovém vraždění Židů. Jiné, ale přesto podobné formy nevědomého zapojování dominantního diskursu do chování, jež bylo specifické pro určité sociální skupiny, rekonstruuje Alf Lüdtke. Svěbytné projevy sociální praxe v určitém ideologicko-politickém prostředí, které nazval aktérskou svéhlavostí (*Eigensinn*), ukazuje Lüdtke (1993; 2000) na příkladu étosu „kvalitní německé práce“, charakteristické hodnotě vyznávané německými pracujícími. Tento étos sice i v období nacistické diktatury umožňoval německým dělníkům pěstovat si jistou autonomii a sebeúctu, zároveň byl však zdrojem loajality, protože přispíval k efektivitě jejich práce a bránil masivnějšímu sabotování výroby.

Koncept vycházející ze „svěhlavosti“ jednotlivců a sociálních skupin v diktaturách hledá vyjádření určité nereflektované autonomie (tj. možnost samostatného, vnějšími příčinami nedeterminovaného jednání) v konkrétní sociální praxi. Z toho důvodu bývá také chápán jako určitá verze praxeologie (tj. teorie lidského jednání). V německé historiografii posledního desetiletí uplatnili tento přístup vedle Lüdtkeho i další historikové zkoumající nejen nacistickou, ale také italskou fašistickou diktaturu. Sven Reichardt (2002) ukázal na příkladu italských fašistických bojových svazů, že to byly zejména „nepolitické“ hodnoty jako kamarádství, věrnost nebo smysl pro hrdinství, které přispěly k soudržnosti těchto jednotek i ochotě jejich členů podílet se na násilí proti druhým. Členové jednotek nejednali ani v krvavé touze, ani ve strachu z postihu v případě odmítnutí rozkazu, ale především z pocitu morálního závazku vůči kamarádům. Jakkoli jejich jednání konvenovalo ideologii a politice fašistické diktatury, nelze je podle Reichardta interpretovat jako její prostý derivát či jako svědectví o zmanipulovaných jedincích bez jakéhokoli vlastního myšlenkového světa.

Thomas Lindenberger a další historici, působící zejména v Postupimském centru pro soudobé dějiny, pak aplikovali koncept *Eigensinn*, vycházející z přesvědčení o dílčí autonomii a subjektivní logice jednání jednotlivců, na diktaturu SED (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*) v někdejší NDR (LINDENBER-

válka
↓ 316–317

historický
aktér ↑ 101
politika ↑ 138
diskurs ↑ 84

GER 1999). Lindenberger vychází stejně jako Lüdtke z weberovské definice panství jako sociální praxe, od níž odvozuje nezbytnost komunikace a vzájemnosti ve vztahu mocnějších a méně mocných či „ovládaných“, a to i v diktaturách. Na příkladech z dějin NDR (dějin policie a násilí, dějin masmédií v NDR nebo otázek „tichého“ společenského konsenzu) pak poukazuje na autonomní „produkcí smyslu“, která je součástí jednání širokých vrstev obyvatelstva – a to i jednání navenek loajálního (LINDENBERGER 2003; 2004; 2009). Na pozadí stabilizace a následného rozkladu socialistických diktatur zdůrazňuje Lindenberger dvojnásobný charakter „svěhlavého“ jednání, které sice není jen bezmyšlenkovitou poslušností, ale také ne odporem či odbojem. Takové jednání může mít za jistých okolností ve vztahu k panujícímu politickému řádu stabilizační a v jiných souvislostech destabilizační účinek. Důraz je tedy kladen na nepředvídatelné důsledky tohoto jednání – přehnaná konformita může působit výrazně destabilizačně, a naopak snaha o alternativu může systém velmi dobře stvrzovat.

4. Dynamika ideologie a společenská stabilita

Stabilizaci a erozi moderních diktatur tak dnes již nelze vysvětlit pouhým odkazem k ideologii jako souboru doktrinárních principů ani existencí represivního aparátu jakožto neosobní struktury útlaku. Chceme-li vysvětlit, proč měly moderní diktatury pro mnoho lidí tak velkou přitažlivost a o co vlastně opíraly svůj úspěch, nezbyvá nám než rozkrývat způsoby, jak si lidé v minulosti osvojovali ideologie, vepsané do štítu moderních diktatur – jak vlastnímu světu rozuměli, jaký význam připisovali konformnímu, či naopak podvrtnému jednání, kde byli ochotni vystoupit z očekávaných rolí, nebo kde naopak lpěním na čistotě ideologie ospravedlňovali represivní praxi.

Právě tímto směrem se ubírá současné bádání o moderních diktaturách. Stephen Kotkin (1997) se ve své slavné knize o Magnitogorsku – sovětském „ocelovém srdci“ – zaměřil na způsoby prožívání ideologie, na formy jejího osvojení v nejširším spektru lidských činností. Opřel se přitom o odlišné pojetí moci: zatímco revizionistické přístupy a koncepce totalitarismu zdůrazňovaly represivní povahu moci (tedy skutečnost, že diktatura lidem omezovala možnosti jednání), zajímal se Kotkin o produktivní povahu moci, tj. o způsoby jednání, pro které diktatura – ať vědomě či nikoli – otevírala prostor. Zdůrazňoval proto, že stalinismus byl svébytnou „civilizací“, tedy sociálním a kulturním systémem se specifickými vlastnickými vztahy, sociální strukturou, organizací hospodářství, politickou praxí a zvláštním jazykem. Podle Kotkina se stalinismus neopíral jen o státní mašinerii, nýbrž také a především o jemné mechanismy moci na každodenní úrovni, které usměrňovaly jednání lidí. Tato moc – sice méně viditelná, avšak pro úspěch stalinismu rozhodující – byla přitom založena na jazyku: na jeho osvojení v každodenním životě, uplatnění v situacích, které byly pro aktéry důležité, nebo na jeho zpochybnění, pokud neodpovídal očekávaním aktérů.

Státní moc podle Kotkina nepochybně měla své představy o fungování nového systému a neváhala pro jejich uplatnění použít řadu donucovacích prostředků. Jednání lidí, jejich nápady a reakce však zároveň měly velký vliv na to, jak byly ideologické projekty vykonávány, obcházeny nebo nepředvídatelně transformovány. Ve studiu ideologie je tak podle Kotkina zapotřebí propojit perspektivu sho-

ra (projekty vládců) s pohledem zdola (podkopávání pravidel, jejich obcházení či přizpůsobování aktuálním cílům). Tím se Kotkinovi podařilo ukázat hloubku sovětizace obyvatel Magnitogorsku. I když totiž podváděli, podíleli se na černém trhu nebo falšovali úřední dokumenty, činili tak v drtivé většině případů v souladu s ústředními principy a hodnotami oficiální ideologie. Přitom nebylo důležité, zda slovíčkem, která aktéři sami vyslovovali, bezesbytku věří; mnohem důležitější bylo to, že pochopili, jak se mluvit má, a tento diskurs byli ochotni zapojit do každodenní vzájemné kontroly, vzájemného vynucování konformních vzorců jednání v každodenním životě. *Speaking bolshevik* („mluvit po bolševicku“) tak pro Kotkina má výkladově obrovský význam, neboť teprve tato osvojená schopnost držela systém vzájemné kontroly a každodenně vynucované konformity pohromadě. Nikoli tajná policie (jak tvrdili totalitaristé) či vidina profitu a sociálního vzestupu (jak tvrdili revizionisté).

Podobným směrem se vydal i Alexei Yurchak ve svých výzkumech pozdní fáze sovětské diktatury. Rovněž Yurchak odmítl analyzovat diktaturu v opozicích jako „režim“ a „společnost“, „útlak“ a „svoboda“; namísto toho se zaměřil na jazyk „pozdně sovětské generace“ a schopnost lidí podepřít své orientace a zájmy – západní hudbu, kvalitní rekreaci, zajímavou práci – základními ideologickými floskulami. Yurchak mluví o *block-writing* (praxi opisování textových „bloků“ – jednotlivých slov nebo celých odstavců), které umožnilo udělovat oficiálním ideologickým slovům nové významy a používat oficiální ideologii pro podepření požadavků, jež s ní obsahově neměly nic společného, jako byl například zmíněný přístup k západní hudbě (YURCHAK 2006). Po dlouhou dobu měla tato praxe stabilizující efekt, neboť umožňovala prosadit ty požadavky a orientace, po kterých byla ve společnosti poptávka, zároveň však zachovávala důvěru sovětských lidí v základní principy socialismu. To se podle Yurchaka změnilo v momentě, kdy se veřejně ukázalo, že ideologická slova nemají pevný obsah (nebo dokonce vůbec nic neznamenají): hledání nového diskursivního režimu v období přestavby bylo vyjádřením toho, že starý ideologický slovník už neplatí, což se stalo zároveň ukazatelem definitivního kolapsu sovětské diktatury.

At tyto úvahy přijmeme nebo budeme hledat jiné možnosti výkladu diktatur, jejichž stabilita i zhroucení patří k nejzajímavějším historickým jevům moderních dějin, lze za úběžný bod současných bádání a souvisejících debat považovat skupinově specifické osvojování jazyka diktatur. Nejde přitom o snahu privilegovat sféru lidské představivosti před geopolitickými nebo ekonomickými tlaky a omezeními. Důraz na diskursivitu a jazyk nám umožňuje ukázat komplexní vztahy mezi strukturami (ekonomické a geopolitické tlaky) a individuálním jednáním a vysvětlit tak, proč měly diktatury v moderních dějinách takovou atraktivitu, poměrně dlouhou trvanlivost a nejednou i dosti dramatické konce.

Revize a dekonstrukce pojmu diktatura

1. Autoritářské, neopatrimoniální a jiné typy nedemokratických režimů

Ve společenských vědách, především v politologii, vedlo bádání o moderních nedemokratických režimech k vytvoření několika konceptů, které se v jejich výzkumné agendě prosadily, někdy ve vzájemném dialogu a respektu, jindy, a to

častěji, za vzájemného ignorování. Největší empirickou využitelnost ve 20. století našel koncept autoritářských režimů (LINZ 2000, původně 1964), tedy spíše neideologické formy nedemokracie, typické pro tzv. rozvojový svět, Latinskou Ameriku či meziválečnou východní a jižní Evropu (v případě Španělska, Portugalska či Řecka i po válce). Naopak největší polemika se vedla, podobně jako v historiografii, o vymezení a ne/existenci tzv. totalitarismu. I ve společenskovědním bádání se diskuse točila okolo otázky, zda může být daný koncept použit i na jiné případy, než jsou nacismus, stalinismus, khmerská Kambodža či maoismus, resp. zda má být vůbec užíván. Juan Linz a Alfred Stepan (1996) pak na základě některých z těchto pochybností vypracovali teorii tzv. posttotalitárního režimu. Především v mimoevropském světě a v zemích se slabou mírou státности a ekonomické diverzifikace někteří autoři identifikovali typ neopatrimoniální a osobní vlády, jakési novodobé formy antické tyranie, Juanem Linzem zvané sultanismus (LINZ 2000; srov. také JACKSON – ROSBERG 1982; BRATTON – DE WALLE 1994). Většina výše zmíněných přístupů režimy odlišuje dle míry jejich ideologičnosti, pluralismu či represivnosti. Současná politologie však spíše zdůrazňuje a studuje institucionální aspekty jejich fungování (zda jsou jednostranné, či umožňují existenci jiných stran), typ politického personálu, o němž se opírají (vojenský či civilní), nebo nakolik je v nich možná politická soutěž (ta může být explicitně zakázána, může být čistě formální, nebo může být v určitých momentech, anebo v případě některých postů, otevřená) (GEDDES 2003; SCHEDLER 2006; GANDHI 2008; TEORELL 2010). S ohledem na fakt, že po skončení studené války se stále častěji objevují režimy, které nesplňují ani kritéria režimu demokratického, ani nejsou explicitními a jednoznačnými diktaturami (třeba tzv. kompetitivní autoritářství), obrací se pozornost autorů k těmto uspořádáním, která jsou někdy označována jako „hybridní režimy“ (MORLINO 2009). Z kvalitativního hlediska, s respektem k historickému kontextu a s ohledem na specifika každého případu vypracoval nejznámější a nejglobálnější typologii těchto nedemokratických režimů Juan Linz (LINZ 2000; LINZ – STEPAN 1996).

Linz (2000) původně navrhl tři základní typy režimů: režimy totalitní, autoritářské a sultanistické. Později k nim dodal námi již zmíněný typ posttotalitní, který však původně náležel do autoritářského rodu. Tyto tři/čtyři rody se liší především v míře ideologičnosti, mobilizace obyvatelstva a politického pluralismu. Režimy sultanistické (termín sultán je zde použit zcela metaforicky a neimplikuje jejich orientální původ) jsou ukázkou neopatrimoniální vlády, postavené na jedné osobě a jejím okolí, která vládne v režimu, jenž není nijak vysoce institucionalizován, je potenciálně velmi násilný, nerespektuje žádná daná pravidla a slouží primárně vládcově skupině; v jejich rukách se kumuluje arbitrární politická a ekonomická moc. Absence výrazného legitimizačního diskursu (krom kultu osobnosti), neúcta k řadě tradičních struktur (církve, historická oligarchie), ne zcela racionální chování (jmenování čtyřletého syna plukovníkem letectva, využívání kultu voodoo či zvýšení si věku dekretem) a sklony k dynastismu jsou základními rysy těchto režimů, formovaných především v menších a chudších státech. Tyto státy většinou nemají diverzifikovanou ekonomiku, postrádají složitější sociální strukturu, mají slabou národní a státní identitu, což je vše činí náchylnějšími ke snadnému ovládnutí, které nečelí většímu odporu. Konce takových vlád bývají převážně násilné, jelikož jejich osobnostní charakter a absence institucionalizace

a participace znemožňují klidnější předání moci. Karibik (Haiti za rodiny Duvalierů, Trujillova Dominikánská republika či Batistova Kuba) a Afrika (Uganda Idi Amina, Kongo za Mobutu či Bokkaso Středoafriká republika) jsou nejčastějšími oblastmi výskytu těchto režimů. V Asii se takové vlády podle Linze ustavily třeba na Filipínách (za Ferdinanda Marose, či spíše jeho manželky Imeldy) a do této podoby zdegeneroval i Husajnův Irák. Výjimkou z těchto regionů pak je podle Linze Rumunsko za Ceaușesca. Z posledních let jmenujme pozdní Kaddáfího Libyi nebo Nijazovův Turkmenistán.

Jak jsme již uvedli, autoritářské režimy a jejich různé podoby byly nejčastější formou vládnutí ve 20. století. Autoritářský režim je podle Linze takový, který se vyznačuje „omezeným a neodpovědným politickým pluralismem“, nemá „propracovanou a vedoucí ideologii, ale distinktivní mentalitu“, nijak intenzivně ani extenzivně nemobilizuje populaci („vyjma některých fází svého vývoje“) a vůdce – či malá skupina – v něm vládne „v rámci nejasně vymezených, ale v zásadě snadno odhadnutelných limitů“. Od totalitních režimů odlišuje režimy autoritářské především neideologičnost, ačkoli zmíněné „mentality“ mohou některých rysů ideologie nabývat, nemobilizování a omezený pluralismus, který umožňuje existenci často velmi otevřených politických konfliktů nejenom uvnitř složek režimu, ale i mezi režimem a jinými skupinami, jež nejsou – na rozdíl od totalitarismu – jeho produktem a režim do nich ani formálně nikdy nepronikl. Na rozdíl do sultanismu se autoritářské režimy chovají odhadnutelně a jsou vnitřně diferencovanější. Většina meziválečné Evropy, poválečné Španělsko či Portugalsko a naprostá většina mimoevropského světa zažila některý z více typů těchto režimů, nejčastěji typ byrokraticko-vojenský.

Rozdíl mezi autoritářským a totalitním režimem není jenom otázkou badatelské diferenciaci a intelektuálního úsilí, ale měl (a má) též své konkrétní politické dopady. Za studené války se především v USA stal tento rozdíl důvodem řady debat o udržitelnosti kritiky nedemokratického (a údajně totalitního) SSSR na jedné straně a spolupráce s autoritářskými režimy v tzv. rozvojovém světě na straně druhé. Tento odlišný postoj uznala a obhajovala americká politoložka a diplomatka Reaganovy éry Jeane Kirkpatrick (1979), která v článku „Diktatury a dvojí standardy“ napsala, že zatímco totalitární režimy pronikají do celé společnosti, mění ji a jsou bytostně protizápadní a nereformovatelné, diktatury v americké zóně vlivu mají šanci se demokratizovat, jelikož respektují tradiční hodnoty. Kirkpatrick vyčítala Carterovi, že jeho vláda tlačila „tradiční autokracie“ k demokratizaci, která vyústila v jejich pád pod kontrolu údajně totalitárních hnutí (Írán, Nikaragua).

Naopak většinu moderních nedemokratických režimů zahrnoval do jedné škatulky Robert C. Tucker (1961), když psal o fenoménu tzv. revolučních režimů masových hnutí (*revolutionary mass-movement regimes*) vedených jednou stranou, tedy režimech, které jsou vybudovány hnutími, jimž jde o dosažení hluboké společenské změny. Tato změna může být buď omezená (třeba u nacionalistických hnutí), nebo hluboce sociálně revoluční, jako v případě komunismu, ale v obou případech jde o ukázkou jednoho režimního rodu. Lenin se tak dostává do stejné společnosti třeba s Kemalem či Násirem, ale také se Stalinem. Režimy vytvořené těmito vůdci byly odlišné, ale spojoval je fakt, že náležely do nového fenoménu hnutí, jež usilují o národní či sociální revoluce.

Jiný přístup k problematice jednostranických diktatur zaujal Samuel Huntington (1970). Aby mohl vůbec existovat opravdu funkční jednostranický režim, ve kterém vládní strana není pouze fasádou jednoho muže či státní byrokracie nebo armády, je potřeba, aby tato strana jasně definovala „my“ a „oni“, tedy nějakou situaci rozštěpení společnosti (bifurkace), ve kterém ona hájí zájmy jedné části. Pokud tak neudělá a drží tezi o jednom národě či celku, nemá jako strana smysl a je jenom fasádou a dekorací. Podle Huntingtona zažilo 20. století dva typy jednostranických diktatur. Tzv. vylučující jednostranické diktatury, tedy režimy, v nichž jedna skupina (etnikum, náboženská skupina či třída) vládne nad druhou skupinou a jejím cílem je udržet si tuto vládu i dané rozdělení. Případy takové etnické kontroly nabízí třeba hegemonie amerických Demokratů na jihu, protestantů v Ulsteru či z USA pocházejících obyvatel v Libérii. V případě sociálním například šlo o vyloučení rolníků a venkova z politiky v Turecku nebo kuomintangovské Číně. Taková kontrola je z řady důvodů (morálních, mezinárodních či ekonomických) dlouhodobě neudržitelná a výsledkem je buď jiný typ diktatury, či naopak demokratizace. Odlišným typem jsou revoluční jednostranické režimy, které chtějí rozdělení překonat homogenizací společnosti v revolučním procesu. Toto rozdělení může být buď etnické (nacistické Německo), nebo ekonomické (komunistické státy). Zatímco v případě vylučujících jednostranických režimů je cílem rozdělení udržet, v revolučních jednostranických režimech jde o jeho překonání. Projde-li revoluční režim touto transformační fází, v níž hraje hlavní úlohu ideologie a úzké vedení strany a ve které je společnost „homogenizována“, nastává fáze konsolidace, v níž je rozdělení/bifurkace již překonáno, ideologie proměny už příliš neslouží rekonstruované společnosti a nastává čas byrokratického vedení bez charismatických vůdců a fáze, kdy rozhoduje autonomní strana. Takto konsolidovaná diktatura následně vstupuje do fáze adaptace, ve které se na jím přetvořeném sociálním poli objevují nové zájmové skupiny, kritická inteligence a nové společenské rozpory. Trajektorie evropských komunistických režimů sledovala tyto fáze proměny od jednostranického revolučního režimu k tzv. ustavenému (či stabilizovanému) jednostranickému režimu. Např. v Číně se však komunismus naopak několikrát „zrevolucionarizoval“ a zahájil nové transformační fáze.

Jiný ve společenských vědách velmi vlivný přístup ke studiu autoritářských režimů reprezentuje významný argentinský politolog Guillermo O'Donnell (1973; 1979), který v 70. letech přišel s konceptem tzv. byrokraticko-autoritářských států, později spíše režimů. O'Donnell se tím vymezil vůči optimistické verzi teorie modernizace v jejím americkém pojetí, které spojovalo ekonomický růst a modernizaci s postupnou demokratizací. Na základě zkušeností vyspělejších zemí Latinské Ameriky a jihovýchodní Asie konstatoval O'Donnell naprostý opak. Určitá střední fáze závislého kapitalistického rozvoje povede spíše ke vzniku byrokratického autoritářství, které potlačí „přílišné“ sociálně-ekonomické požadavky a postaví do čela země technokraty a vojáky, kteří budou v rámci depolitizovaného prostoru provádět určitou státem řízenou, ale s kapitalismem konformní modernizaci.

2. Genealogie/dekonstrukce diktatury a koncepce biomoci

Extrémní formy násilí i relativně specifické ideologie (rasismus, eugenika) a instituce (revoluční strana, koncentrační tábor), které se objevují ve větším měřítku v některých diktaturách 20. století, a zároveň nespokojenost s liberálním výkladem dějin, jenž operuje s protikladem tzv. svobodných, liberálních společností a společností rovnostářských a kolektivistických (či masových), přivedly badatele (především ty se silným filosofickým zázemím) k zasazení těchto režimů do širšího rámce vývoje západní politické kultury. Výsledkem bylo jak zproblematizování ostrého protikladu mezi diktaturami a autoritářskými režimy na straně jedné a liberálními společnostmi na straně druhé, tak nakonec i zpochybnění samotného pojmu diktatury.

Určité prvky těchto analýz nacházíme již u Hannah Arendt, která především ve svém *Původu totalitarismu* (1996), ve *Vita activa* (2007) a v souboru esejí *Mezi minulostí a budoucností* (2002) provedla analýzu řady historických předpokladů, které podle ní výrazným způsobem přispěly k formování diktatur (a vůbec politické praxe) 20. století. Ačkoliv jsou pro ni totalitární diktatury 20. století jedinečným fenoménem, v pozadí jejich analýz stojí přesvědčení, že ony konstitutivní prvky totalitarismu – antisemitismus, rasismus a imperialismus – jsou podstatným výtvozem naší moderní politické kultury, a nikoli jen jejím vedlejším a nechtěným produktem, resp. reziduem z dob dávno minulých. To se zvláště projevuje v její analýze pojetí „neomezené mocenské expanze“, která úzce souvisí s neomezenou akumulací kapitálu, a je tedy důsledkem infiltrace ekonomického elementu do politického prostředí. Tato absence hranic expanzivního pohybu, jež se rodí v prostředí politicky se emancipující liberální buržoazie, je pak jedním z rozhodujících stavebních kamenů totalitárních diktatur 20. století. Druhým klíčovým aspektem jejich analýz je silný akcent jednak na politizaci „samotného života“, který je místem biologické reprodukce člověka, a jednak na práci, která je chápána jako sféra stupňování produktivity lidské bytosti. Důležitým analytickým poznatkem Arendt je skutečnost, že v novověku, a potažmo i v moderní době se základem politického uspořádání stalo zajištění a posléze posilování toho, co se antika i středověk snaží z politiky vyloučit – sféry lidské sebezáchovy, tj. oblasti pouhé nutnosti přežití. Arendt ovšem ještě nekladla výrazné analytické rovnítko mezi touto politickou orientací na samotný lidský život a zrodem specifických diktatur 20. století.

V relativní nezávislosti na Arendt dochází k podobným závěrům Michel Foucault (1999; 2000a; 2005), který se orientoval zvláště na analýzu mocenských vztahů a technik moderních společností. Foucault v tomto ohledu rozlišil tzv. suverénní (předmoderní) společnosti „starého režimu“, v jejichž středu stál panovník-suverén, disponující přinejmenším potenciálně absolutní mocí nad smrtí a životem poddaného, a společnosti moderní, v nichž postupně vykrytalizovaly dvě formy režimů mocenských vztahů. Na jedné straně šlo o tzv. „anatomopolitiku lidského těla“, která se koncentrovala na člověka jakožto jedince, na jeho výcvik, zvyšování jeho schopnosti a užitečnosti; na druhé pak o „biopolitiku populace“, jež se soustředila na člověka jakožto průsečík biologických procesů – porodnosti, úmrtnosti, zdraví atd. Právě toto uchopení života v jeho biologickém a proce-

věda/vědění
↑ 279
válka ↓ 317
rasa ↑ 224

suálním aspektu coby úhelného kamene politiky umožnilo podle Foucaulta vznik moderních rasových diskursů, které eventuálního nepřítele začaly chápat jako svého druhu biologické nebezpečí, jež musí být odstraněno. Extrémní násilí imperiálních výbojů, jehož výsledkem bylo vyhlazování celých etnik a národů, a eugenické projekty, jež měly za cíl vylepšování kvality lidského rodu, jsou tak umožněny právě touto transformací západní politické racionality na biopolitickém základu. Politická praxe (totalitárních) diktatur 20. století má tedy v tomto ohledu své hluboké kořeny v liberálních společnostech 19. století, a nelze ji proto bez této úzké spojitosti pochopit: „Koneckonců organizace velkých stran, vývoj politických aparátů, existence represivních technik, jako jsou pracovní tábory, to vše představuje dobře uspořádané dědictví liberálních západních společností, takže stalinismus a fašismus se jich mohly pouze ujmout“ (FOUCAULT 2001, s. 535–536).

Na tyto analýzy navázal italský filosof Giorgio Agamben, který se zaměřil na aspekt, jež Arendt a Foucault dostatečně nezohlednili nebo (v případě Foucaulta) dokonce potlačili – tímto aspektem se stala oblast práva a jeho mechanismů. Agamben si povšiml, že dějiny moderních politických režimů (tj. 19. a 20. století) se vyznačují výrazným nárůstem výjimečných či extralegálních prvků, které ovšem zcela protirečily snaze o zavádění a posílení právního státu a vlády práva obecně. Vyvrcholením těchto tendencí se pak staly nacistické koncentrační tábory, které v sobě propojovaly jak tyto hraniční právní formy, tak genocidní praktiky vyhlazování. Při vysvětlení tohoto fenoménu se Agamben nechal inspirovat Schmittovou koncepcí suverenity a výjimečného stavu a (implicitně) i Fraenkelovou koncepcí zdvojeného státu, které propojil s Foucaultovou biopolitikou (AGAMBEN 2011). Výchozím bodem se mu přitom stalo antické rozlišení (na které ovšem poprvé upozornila Hannah Arendt) života na „bios“, který označoval kvalitativně určený život (např. politický život, kontemplativní život atd.), a „zoé“, který zahrnoval oblast prosté biologické reprodukce. Schmittovu koncepci výjimečného stavu pak zbavil všech konotací okrajového právního jevu, které jej (i ve Schmittově pojetí) ještě vázaly na individuální rozhodnutí suveréna, a pojal jej jako určitou původní strukturu, která umožňuje právní (tj. normovaný) stav a politické společenství vůbec. V tomto smyslu je pro něj výjimečný stav prostorem, v němž zavedené dichotomie jako život a norma, pravidlo a výjimka, příroda a kultura „ještě“ neplatí (resp. nejsou od sebe odlišitelné), a v němž tedy lze učinit v podstatě cokoli, aniž by kdokoliv mohl nést za případný čin zodpovědnost. Právě proto Agamben mluví o „holém životě“, který je v tomto prostoru uzavřen, zbaven veškerých určení a vystaven tak neomezenému násilí. Zatímco pro Arendt i Foucaulta by tento holý život nepochybně označoval onu sféru zoé, tj. sféru prosté biologické reprodukce života, oproti specificky určenému bios, pro Agambena znamená pojem holého života (zcela v souladu s logikou výjimečného stavu) jejich vzájemnou nerozlišitelnost. Onou prostorovou instancí, kde tento výjimečný stav získává pravidelný charakter a jeho obsahem a zároveň produktem je právě holý život, se pak stává (koncentrační) tábor. Tato komplexní struktura, která nakonec zahrnuje tři členy výjimečný stav – holý život – tábor, je pak podle Agambena původnější než triáda stát – národ – teritorium, která dosud tvořila základ pro chápání moderních politických režimů. Agamben tudíž nechce tuto strukturu nikterak vázat pouze na tzv. diktatury, totalitární či autoritářské režimy, ale rozšiřuje její platnost i na režimy liberální a demokratické. Mezi oběma typy režimů tedy existuje rozdíl stupně,

rasa ↑ 224

a nikoli podstaty. Jsou-li pak moderní diktatury něčím specifické, tak právě tím, že se v nich tento výjimečný stav stává pravidlem.

Agamben (2005) nicméně zpochybňuje i samotný pojem diktatury jako označení pro moderní totalitární či nedemokratické režimy. Technicky vzato, Hitler ani Mussolini nemohou být chápáni jako diktátoři, pokud se budeme u pojmu diktatury držet jejího původního smyslu v římském právu, tj. zvláštního úřadu, který je jmenován konzuly a vybaven specifickými pravomocemi: Mussolini byl zcela v souladu s platným právem jmenován ministerským předsedou, stejně tak jako Hitler byl prezidentem jmenován říšským kancléřem. Naopak to, co charakterizovalo oba režimy, bylo zdvojení formálně platného právního řádu neformální strukturou výjimečného stavu. S tímto jevem se však nesetkáváme jen u těchto dvou režimů, ale rovněž takřka u všech pravicových autoritářských režimů v Jižní Americe, které se těšily tu více, tu méně explicitní podpoře demokratických západních států, a které běžně (převážně z politických důvodů) nejsou mezi totalitární režimy řazeny. Pro Agambena zde však nejde primárně o respektování původních významů pojmů, ale o přesné pojmové uchopení právně-politické povahy moderních (ne)demokratických režimů vůbec. Pro jejich bližší specifikaci se pak Agamben odvolává na dvojici římských pojmů *potestas* a *auctoritas*. Zatímco *potestas* (v případě diktátora šlo o *imperium*) označuje právem regulovanou moc, kterou disponovaly úřady a lid, v případě *auctoritas* jde o neformální (právem neregulovatelnou) moc náležící senátu, která je s to onu právem regulovanou moc suspendovat a zároveň reaktivovat ve chvíli, kdy je to zapotřebí. Režim, v němž v jedné instanci (ať už jde o individuum, skupinu či instituci) splývají oba tyto typy moci a stávají se tak nerozlišitelnými, pak lze nazvat autoritářským.

V tomto ohledu se ovšem samotný pojem diktatury stává poněkud problematickým, protože ve svém původním významu odkazuje na specifický, ale stále ještě právní stav, který nalezneme pod různými jmény ve fungování jak tzv. demokratických, tak i nedemokratických (tj. autoritářských) režimů. Bez dalších specifikací tedy tento pojem nelze vyhradit nějakému určitému typu režimu, neboť se používá jako technický termín pro jistou hraniční situaci v rámci politických režimů obecně. Druhým problematickým aspektem diktatury je, že bývá velice často a v řadě pojetí vázána na jistou charismatickou osobnost, po jejíž smrti následuje buď transformace, nebo zánik daného režimu. Z tohoto hlediska by byl pojem diktatury vyhrazen pouze některým nedemokratickým režimům, a to ještě jen v jistých relativně krátkých časových obdobích jejich dějin (např. pro sovětské Rusko by platil pojem diktatury pouze pro období stalinismu, ale rozhodně nikoli pro celé období SSSR). Aby se vyhnula eventuálnímu pojmovému zmatení, mluví určitá část moderního (především politologického) bádání spíše o „autoritářských“ či obecněji „nedemokratických“ režimech, někdy o autokraciích, a nikoli jen o diktaturách (viz výše).

Fašismus

Při jakýchkoli debatách o diktaturách, „totalitách“ či autoritářských režimech není možné pominout široký a často nadužívaný pojem fašismus. Jak pojem fašismus, tak historické fenomény, které měl tento termín označovat, opět představuje široké pole přístupů, definic a konceptualizací, jež se často navzájem vylučují

a které nejsou zbaveny konjunkturálních politických debat, nebo přímo – hlavně v případě německého nacismu – politicky akuzačních a morálněpanických aspektů. Právě velká nejednoznačnost konceptu fašismu, tedy hnutí-režimu, které nikdy nemělo sofistikovaněji vypracovaný korpus idejí (natož ideologii) a postrádalo jednoznačný „vzorový režim“ (na rozdíl od SSSR a později Číny), vnesla do debat o fašistických diktaturách odlišné prvky než ty, jež najdeme v diskusích o jiných typech diktatur. V případě fašismu se nedílnou součástí debaty o diktaturách stala i debata o charakteru a podobě hnutí, které dané diktatury mělo vybudovat. Z tohoto důvodu považujeme za vhodné podrobněji přiblížit některé z aspektů těchto diskusí, jež trvale provázejí zkoumání fašistického (nacistického) typu diktatury.

Pouze pro ilustraci můžeme zmínit některá z badatelských dilemat, jichž se debata o fašistických diktaturách a hnutích, které je ustavily, dotkla: Je fašismus opravdu spíše pravicový, nebo se jedná o jednu z více inkarnací syndikalistické levice? Byl fašismus modernizační hnutí, nebo jde o tradicionalistickou reakci na moderní společnost? Jaký je tedy vztah mezi fašisty a protidemokratickými konzervativci? Je fašismus hnutím, jehož cílem bylo spasit kapitalismus a které sloužilo jako nástroj akomodovaných vrstev, nebo jde o revoluční hnutí, jež má silně antikapitalistické a etatizační akcenty? Je fašismus „politickým náboženstvím“? Existuje nějaký „generický fašismus“, jakýsi prototyp, resp. ideální typ, který pak má své reálné realizace v řadě režimů? Nebo existuje jeden „reálný fašismus“, který slouží ostatním hnutím jako vzor a který není nikde plně zopakován? Je zásadní rozdíl mezi německým nacismem a jinými verzemi fašismu, nebo je nacismus lokální německou podobou buď „generického fašismu“, či italského prototypu? Byli Franco, Salazar či Piłsudski fašisty? Existoval fašismus i mimo Evropu? Je tedy možné za fašistické označit třeba předválečné Japonsko či argentinský peronismus? Je fašismus spojen primárně s předválečnou epochou, nebo se objevil i v poválečném období? Historiografie, politologie, sociologie, ale také filosofie nabízí nepřebornou řadu přístupů k daným otázkám a není v možnostech tohoto hesla nabídnout ani jejich povrchní přehled (pro ten viz KALLIS 2003a). Zaměříme se tak na nejnovější či nejlivnější konceptualizace, které si získaly na badatelském poli výraznější respekt.

Zatímco klasičtí marxisté zdůrazňovali primárně reakční charakter fašistických diktatur a jejich vazbu na zájmy velkokapitálu, jiní autoři (včetně neo-marxistů, viz POULANTZAS 1975) přistupovali k fašistickému fenoménu diferencovaněji, nebo naopak vyzdvihovali řadu jeho revolučních aspektů. Mnoho nedorozumění má svůj původ v opomíjení rozdílů, na který jako na klíčový upozornil významný italský badatel Renzo De Felice (2004): rozdílů mezi „hnutím“ a „režimem“. Fašistická hnutí a jejich ideje a rétorika se výrazně lišily od diktátorských režimů, které fašisté budovali, už jenom z toho důvodu, že ve všech historických případech byli fašisté k moci pozváni elitou, proti níž brojili. Fašismus-hnutí je tudíž mnohem radikálnější, revolučnější a více modernizační než fašismus-režim a napětí mezi ideály hnutí a praxí diktatury se objevovalo všude, kde byli fašisté elitou vyzváni, aby jí pomohli vládnout (vyjma Maďarska v roce 1944 a Republiky v Salò se totiž k moci jinak nedostali). Sama Republika v Salò říkala, že fašismus-režim zradil původní sliby (IBID., s. 37). Potřebujeme tak odlišnou definici a chápání fašismu (a jeho idejí, estetiky a rétoriky) ve formě hnutí a ve formě režimu.

Fašistické hnutí vymezil a od jiných forem „autoritářské pravice“ odlišil především Stanley Payne (1996). Podle Payna se na konci 19. století v Evropě objevilo tzv. nacionalistické autoritářství, které bylo reakcí jak na demokratický liberalismus a socialismus, tak na revoluční internacionalismus a odmítalo umírněný, byť antidemokratický konzervativismus či liberalismus 19. století. Toto „nacionalistické autoritářství“ mělo tři tváře: konzervativní autoritářskou pravici, radikální autoritářskou pravici a fašismus, včetně jeho protofašistické verze, jež byla jakýmsi mostem mezi radikální a fašistickou verzí daného fenoménu. Tyto tři tváře se lišily v řadě aspektů. Zatímco konzervativní a do značné míry radikální pravice zakládaly své ideje na náboženství a řadě tradičních společenských institucí, jež hodlaly „bránit“ před nástupem socialismu, liberalismu či komunismu, fašismus byl více mystický, mobilizační, lidový a revoluční a chtěl vytvořit „nového člověka“. Radikální pravice byla obecně nejslabší ze všech tří verzí, jelikož jí chyběl mobilizační potenciál fašismu, ale též peníze a společenský status, o něž se mohli opírat konzervativci; většinou jí tak zbývala armáda, pro niž byl paramilitární fašismus z profesionálních důvodů nepřijatelný. Tyto tři směry měly v meziválečné Evropě tendenci různým způsobem kooperovat v rozdílných diktaturách, z nichž jen v italském fašismu a v německém nacismu dosáhli převahy či výrazné převahy fašisté. Pouze pro přehled uvedme, že třeba v Německu by takovými konzervativci byli stoupenci Hindenburga, radikály Hugenberg a von Papen a fašisty NSDAP. V Rakousku by identické rozložení plnili křesťanští sociálové, Heimwehr, a konečně tamní NSDAP. Dodejme, že v Československu by konzervativce reprezentoval patrně Karel Kramář, radikály Jiří Stříbrný a spíše protofašistickou než fašistickou linii by představoval Radola Gajda a jeho pivní přátelé.

Fašismus Payne chápe jednak jako negaci liberalismu, komunismu a konzervativismu, ačkoli v podobě režimu se fašisté s autoritářskými konzervativci spojovali. Programovým cílem fašismu je vytvoření nového typu státu, nového člověka, kooperativních třídních vztahů (skrze korporativismus), proměna zahraničních vztahů daného národa, obhajoba idealistické a voluntaristické iracionální víry, jejímž cílem je vytvořit novou formu sekulární, moderní a samostatné kultury. Pro takové hnutí je důležitá estetika mítinků, romantický a mystický diskurs, budování stranických milic a kult násilí, důraz na mládež a na odpor ke starším generacím a tendence k osobnímu, autoritářskému a charismatickému vůdcovství. Mytický a revoluční cíl v podobě vytvoření „nového člověka“ a občana, který by byl „vytvořen státem“, stal se „občanem-vojákem“, jenž žije „totálně ve státě a pro stát“, zdůrazňuje i významný italský historik Emilio Gentile (2003, s. 86), jehož by si čtenář neměl plést s ideologem téže diktatury Giovannim Gentilem. Podobně fašismus (tentokrát i v jeho režimní formě) chápal Renzo De Felice (1970, s. 24–25), podle něž se fašismus vyznačuje: 1. obecně mystickou koncepcí politiky, postavenou především na iracionálním aktivismu a víře v přímou a rozhodnou akci, která odmítá „běžného jedince“, proti němuž se vyzdvihuje kult národní kolektivity a výjimečného člověka, ztělesněného ve vůdci; 2. politickým režimem založeným na masové mobilizaci a vztahu vůdce-masa a na jediné straně a její milici; 3. verbálním revolucionářstvím (hnutím) a bytostným reálným konzervativismem (režim) s tím, že absence opravdové revoluce je mírněna některými asistencialistickými koncesemi v sociální oblasti (tedy určitými prodělnickými kroky a prvky státu blahobytu); 4. snahou vytvořit novou vládnoucí třídu prostřednictvím

strany, která by se rekrutovala hlavně z malé a střední buržoazie; 5. budováním a vyzdvihováním silného vojenského aparátu; 6. autarkní ekonomikou, v níž je respektováno soukromé vlastnictví, ale roste státní iniciativa a hospodářství je do značné míry řízeno státní byrokracií, která též vstupuje do sporů mezi zaměstnanci a zaměstnavateli (korporativismus).

Patrně neúspěšnějším pokusem o nalezení ideálnětypické a současně stručné definice fašismu, jež by byla vlastní všem fašistickým hnutím (tedy jak italskému fašismu, tak německému nacismu a jiným hnutím, navzdory řadě dalších podobností, ale též rozdílů mezi nimi), je definice Rogera Griffina (1991, s. 26), podle níž je „fašismus [...] typem politické ideologie, jejímž mytickým jádrem v řadě jejích permutací je palingenetická forma populistického ultranacionalismu“. Britský historik nám zde odpovídá na další sadu otázek, které jsme uvedli na počátku tohoto oddílu. Fašismus je jednak mytický, iracionální a revoluční, ovšem opět ve fázi hnutí. Režimy jsou podle Griffina spíše „reakční a utlačovatelské“. Palingenetická forma se pak odkazuje k faktu, že ve fašismu jde o nové či opětovné (*palingen-*) zrození a vytvoření (*geneze*) národa. Po letech „degenerace“, zaviněné elitami (plutokraty, liberály), zahraničím či „vnitřními nepřáteli“ (Židy, komunisty, cikány...), se má národ, který byl původně dobrý a nezkažený, obrodit. V tomto smyslu se někdy fašismus-hnutí blíží sekulárním náboženstvím, ačkoli ve fázi režimu neváhá s oficiálními církvemi kooperovat. Populistická složka fašismu pak znamená jeho odvolávání se na dobrý a v podstatě nezkažený lid, jehož jádro by mohlo být „zdravé“, ale musí být obrozeno právě fašistickým hnutím, které v utopické budoucnosti znovuvytvoří onen (opět) bezchybný lid. Griffin nám zde dává odpověď na dilema tradicionalismus vs. modernismus ve fašismu. Fašistická hnutí chtějí v moderní době a moderními prostředky oživit údajně zničené dobré tradice národa, které se projevovaly v mytické minulosti. Jako podílníci na režimech však většinou ustoupí svým konzervativním partnerům a žádnou „obrozenou“ revoluci neprovedou.

Naopak Robert O. Paxton (2007) se vyhýbá nějaké jednotné definici fašismu, v níž by postihl jeho esenci, ale snaží se jej uchopit jako dynamický fenomén, který není založen na jasně dodržovaných principech a idejích, a je tedy schopen se pragmaticky přizpůsobovat daným okolnostem. Podle Paxtona se tak fašismus sice zpočátku formuje jako antipolitické hnutí (kritika dosavadní „zkažené“ stranické politiky), zároveň se však účastní běžných parlamentních voleb; jeho rétorika je zpočátku antikapitalistická, neváhá se ale v případě potřeby spojit s kapitálem proti levici. I proto mluví Paxton s ohledem na druhý bod o fašistickém socialismu vždy jako o „národním“ socialismu, který upírá právo na soukromý majetek jen cizincům a nepřátelům. Na obecnější rovině chápe Paxton fašismus nikoli jako ideologii nebo hnutí, nýbrž jako typ „politického jednání“, jež se zakládá na představách o rozkladu společenství, národním potupení a oběti, kterou je nutné vykompenzovat kultem sjednocení a síly. Při prosazování těchto cílů se ovšem fašismus v případě potřeby (i přes svou často revoluční rétoriku) neváhá spojit s tradičními elitami. Dále se vyznačuje silnou estetizací politiky, popíráním dělení na levici a pravici (které svou existencí překonává), redukcí soukromé sféry na minimum a úsilím o vnitřní očistu a vnější expanzi. V tomto smyslu se fašismus odlišuje od autoritářských režimů, které jsou ochotny tolerovat určité (převážně tradiční a lokální) soukromé prostory. Paxton ovšem odmítá jakoukoliv verzi

teorie totalitarismu, která se snaží sloučit pod jeden pojem fenomény nacistické a stalinistické diktatury. Ty se podle něj liší výchozími podmínkami obou režimů (Stalin vládne ve výrazně zjednodušené, sociálně méně diverzifikované společnosti; Hitler naopak musí spolupracovat s elitami zděděnými z minulého režimu), konečnými cíli (rovnoprávnost celého světa proti nadvládě panské rasy) a charakterem teroru (svévolná, paranoidní likvidace všeho, co je označeno za „třídního nepřítele“, proti likvidaci jednoznačně, převážně biologicky vymezených skupin obyvatelstva).

Fašistické diktatury a obecně otázka míry fašizace meziválečné Evropy a typologie tehdejších režimů jsou dalším důležitým tématem historického a společenskovedního bádání. Nástup fašismu a okolnosti, za nichž se dostal k moci, byly zkoumány mj. i z perspektivy vztahů mezi třídami. Již na úvod zde upozorníme, že uvedení autoři pracují s termínem fašismus velmi volně a používají ho jako svého druhu metaforu pro všechny pravicové autoritářské režimy, čili v nesouladu s tím, co uvádíme v dalších odstavcích. Barrington Moore (1966) jako klíčovou pro nástup fašismu identifikoval alianci mezi stále silnou pozemkovou elitou, vykořisťující podřízené rolnické masy a obávající se ztráty kontroly nad nimi, a na státu závislou městskou buržoazií, podřízenou diskursu a zájmům oné pozemkové šlechty, militarismu a nacionalismu. Obě třídy vytvořily v Německu tzv. reakční koalici, jež se demokracie obávala, zatímco v jiných zemích (například ve Velké Británii, Francii či USA) byla silná pozemková aristokracie zničena, vztahy podřízené skoro-nevolnické práce na venkově zrušeny a na státu nezávislá buržoazie budovala demokracii. Podle Gregoryho M. Luebberta (1991) byly však rozhodující pro nástup fašismu vztahy mezi městskými socialisty a rurálním proletariátem. Pokud se městské dělnictvo pokusilo vytvořit alianci s venkovskými pracujícími (nevlastníci půdy), vyvolalo tím obavy z redistribuce majetku u rodinných farmářů a vyšších vrstev (obě skupiny byly vlastníky půdy), kteří se proti této alianci spojili s městskou střední vrstvou a zavedli fašismus. Tato situace nastala v zemích, kde liberální režimy 19. století nedokázaly včas integrovat dělnické hnutí. Tam, kde se jim to povedlo, jako třeba ve Velké Británii, Švýcarsku či Francii, bylo dělnictvo méně radikální a politicky méně homogenní a budilo menší obavy. Třetí možný výstup z daného třídního rozložení je podle Luebberta skandinávský či československý model sociálně demokratického uspořádání, v němž funguje aliance urbánního proletariátu a maloroľnických vlastníků.

Vedle třídních argumentů se především v politologii uplatnily spíše přístupy zdůrazňující chování elit v krizových situacích, jejich institucionální původ (armáda či civilisté) a postoje, jež mají jiné složky toho, co Payne definoval jako „nacionalistické autoritářství“, k fašistům. Sám Stanley Payne vymezil jako generickému modelu fašismu nejbližší režimy Hitlera a Mussoliniho. Nacismus je podle Payna „nejextrémnější formou generického fašismu“ a „jediným kompletně fašistickým režimem-systémem“, který v posledním roce své vlády eliminoval prakticky veškerý pluralismus. Fašistická Itálie byla omezenějším a více pluralitním typem režimu, ve kterém si fašistickou stranu do značné míry podřídil stát a navzdory tomu, že termín „totalní“ a „totalitní“ byl běžnou výbavou slovníku italského státu, k naplnění fašistických tezí zde nikdy naplno nedošlo. Stát zde fašismus do značné míry domestikoval. Vedle těchto dvou diktatur zažila Evropa a západní svět ještě pět dalších typů pravicových nedemokracií, v nichž se v syn-

cretické podobě setkávaly různé autoritářské elementy včetně prvků fašismu. Šlo jednak o satelitní či nacisty implantované diktatury (3. typ), které postrádaly autenticitu: ustašovci v Chorvatsku se museli spojit s konzervativními katolíky, podobně jako fašisté na Slovensku. Hitler podle Payna „preferoval spolupráci s elementy konzervativní pravice“, jelikož hnutí blížící se generickému fašismu byla příliš nacionalistická, představovala konkurenci a dalo se s nimi hůře vyjít. Další typ režimu (4. typ) představovaly „synkretické diktatury, vybudované na principu nefašistického vedení, obvykle vzešlého z vojenského velení, a na semipluralitní koalici, které však zahrnovaly jako důležitý komponent fašistickou stranu“. Příklady takových států jsou Rumunsko v letech 1940–1944 a Španělsko mezi roky 1937 a 1945. Pátým typem jsou synkretické diktatury, jež se snažily „vystavět semi-byrokratické fašistické hnutí shora“, aniž by usilovaly nějak proměnit tradiční fungování státu a aniž by měly předchozí kontakt s masami (Polsko 1937–1939, Rumunsko 1938–1940, částečně Maďarsko 1932–1940 a též částečně Jugoslávie a Řecko ve druhé polovině 30. let). Peronistická Argentina představuje podle Payna určitou analogii k těmto nepříliš úspěšným případům. Šestým typem jsou autoritářsko-konzervativní či byrokraticko-nacionalistické režimy, jež neuznávají nových radikálně mobilizačních postupů. Salazarovo Portugalsko, Španělsko ve 20. letech a částečně opět po roce 1945, tedy za frankismu, Brazílie za Vargase, Polsko za Piłsudského, Dolfussovo a Schuschniggovo Rakousko nebo větší část vývoje Horthyho Maďarska a patrně i nedobudované zřízení „naší“ (či jejich?) druhé republiky jsou ukázky tohoto typu. Poslední skupinu režimů (7. typ) představují striktně pretoriánské režimy, jež se nepokouší o žádnou mobilizaci. Takové byly vojenské diktatury v Latinské Americe ve druhé polovině 20. století či Řecko za „černých plukovníků“ (1967–1974) (PAYNE 1996, s. 203–205).

Jiné, byť v logice badatelského postupu podobné rozdělení nabízí Aristotle Kallis (2003b). Také Kallis přichází s tezí, že inkorporace fašistů do vládních a státních struktur je výsledkem rozhodnutí „skupin elity, usilující o udržení své moci dodáním čerstvé legitimacy neduživým politickým systémům, kterým vládly“ (IBID., s. 232). Tyto elitní mocenské skupiny a buržoazní strany byly ochotny vyměnit demokratická práva a liberalismus za údajnou společenskou stabilitu, jež se spojovala se silnou exekutivou, autoritářským vládnutím a potlačením socialistických organizací. Autoritářské režimy v meziválečné Evropě tak jsou důsledkem chování elit, které nejprve v Itálii a v Německu pozvaly fašisty do vlády; následně se tato tendence projevila různým způsobem v jiných státech. Kallis nazývá tento proces fašizací, jež měla dvě základní podoby. Buď došlo k přímému zapojení vedení fašistického hnutí do vlády (avšak nikoli hnutí jako takového, neboť to bylo příliš revoluční a radikální), nebo se použil soubor praktik a organizačních prvků fašismu, který byl svým způsobem fašistům „ukraden“ a využit jako jakási fasádová fašizace, užívající autoritářských, mobilizačních a charismatických elementů hnutí, ale bez jeho radikálního a antielitářského obsahu. Zatímco v Německu a Itálii se tamním rozděleným elitám kooptace fašistů vymkla z rukou a hnutí si dokázala prosadit řadu svých radikálních plánů (byť nikdy zcela), jinde si elity kontrolu nad politikou udržely a diktatury byly spíše konzervativní. Záleželo také na jednotě fašistických formací: v Rakousku byl kooptován umírněnější Heimwehr, nikoli radikální proněmecká NSDAP, v Maďarsku umírněnější

národní socialisté, a nikoli Železné kříže. Ve Španělsku se falangisté nechali režimem kompletně kooptovat a žádného ze svých revolučních cílů nedosáhli.

Kallis stanovil čtyři typy fašizace: 1. kooptaci vedení fašistického hnutí (Německo, Itálie a Antonescovo Rumunsko v letech 1939–1940), která vyústila v Itálii a v Německu ve fašistický režim; 2. dlouhodobou alianci tradičních konzervativních sil s fašistickým komponentem, který uznává převahu konzervativců, obětuje své revoluční cíle a dodá režimu pouze mobilizační a populistický element, aniž by dosáhl jakéhokoli reálného vlivu (Španělsko během občanské války a po jejím skončení); 3. kooptaci méně radikálních fašistů konzervativním establishmentem a zmocnění se některých symbolických výhod, jež hnutí nabízí, bez realizace jeho plného programu (výše zmíněné Maďarsko a Rakousko); 4. přijetí fašistických prvků shora, buď jako preventivní krok, jehož cílem je neutralizovat autentické fašistické hnutí, nebo dokonce i v situaci, kdy žádné domácí hnutí tohoto typu neexistuje a elity se rozhodnou tímto preventivním krokem jeho založení zabránit a využít výhody, jež jim fašizoidní rétorika a mobilizační postupy mohou přinést, což autor vidí u řady zahraničních příkladů (takový „fašismus shora“ představuje Španělsko generála Primo de Rivery, balkánské státy či Salazarovo Portugalsko, které autentické fašisty dokonce přímo potlačilo).

Fašizace se podle Kallise odehrála v rámci tří odlišných typů kalkulí elit daných zemí. Prvním byla „dobrovolná fašizace“, kdy elity zavedly některé komponenty fašismu shora, často v případě, že žádné takové domácí hnutí neexistovalo. Španělská a balkánská situace či případ Polska jsou ukázkou tohoto způsobu fašizace. Patrně i česko-slovenská druhá republika, v níž se zavádění pravicového autoritářství inspirovalo u zahraničních režimních vzorů (nikoli u některých hnutí!), by náležela do tohoto způsobu elitářského režimního a vládního zfašizování. Druhým typem byla „preventivní fašizace“, k níž došlo v zemích, ve kterých existoval pocit ohrožení ze strany fašistů (Rakousko a proněmecká NSDAP, Rumunsko a Železná garda či Salazarovo Portugalsko a jeho konflikt s národními syndikalisty). Posledním způsobem je tzv. „fašizace jako poslední možnost“. V takové situaci si rozdělená elita již neví rady, sociální mobilizace v zemi je podle ní příliš vysoká a údajná „hrozba“ socialistické agitace je pocítována jako největší ohrožení. Elita proto odevzdá vládní moc (ale nikoli režim) vůdcům fašistického hnutí, kteří se jeví jako relativně umírněnější než hnutí samo a mají určitou lidovou podporu, jež právě elitě schází. V případě Itálie tento krok do značné míry uspěl a nepříliš silná fašistická strana vybudovala režim respektující řadu elitních zájmů, v případě Německa se režim elitě v řadě aspektů vzdálil a především po atentátu na Hitlera v roce 1944 se od ní pokusil odtrhnout zcela, avšak ve vojensky již bezvýhodné situaci. Podobná autonomizace se odehrála za Republiky Salò.

Výhledy

Obecně vzato lze říci, že bádání o moderních nedemokratických režimech se po válce neslo ve znamení teorie totalitarismu, kterou rozpracovali především Friedrich, Brzezinski a Arendt. Krize této teorie, jak v 60. a 70. letech, tak opět v průběhu let osmdesátých a devadesátých, měla za následek silnou pluralizaci přístupů, v níž lze sledovat dvě výrazné souběžné tendence. Na jedné straně jde

o anglosasko-německou debatu, která se soustřeďuje zvláště na rozbití konceptu totalitarismu „zdola“. Snaží se zohlednit především každodenní či širší sociální praxi těchto režimů, která nabourává předchozí schematické pojetí. Zaměřuje se takřka výlučně na nacistické Německo, resp. země východního bloku a zpravidla ponechává stranou celou paletu více či méně příbuzných režimů. Pro konceptuální vymezení si pak vypomáhá relativně neostře vymezeným označením „diktatura“. Otázkou zůstává, do jaké míry se jí tímto způsobem opravdu daří nahradit samotný koncept totalitarismu konceptem jiným, s větším explikativním potenciálem. Naopak druhý proud (zastoupený především politologií, ale rovněž některými historiky) se k označení diktatura staví podezřívavěji a pokouší se o širší typologizaci (často s globálním záběrem) a ostřejší konceptuální podchycení nedemokratických režimů, aniž by se přitom omezoval na nacismus nebo stalinismus. Právě díky časté, byť nikoli univerzální nedůvěře k pojmu totalitarismus mluví spíše o autoritářských režimech (velmi často chápaných jako synonymum termínu diktatura), jejichž škálu se pokouší rozpracovat. (To však neznamená, že odmítnutí konceptu totalitarismu je v dnešní komparativní politologii univerzální, viz třeba slavná Linzova typologie, inovovaná v 90. letech.) Důraz se klade zvláště na politické instituce těchto režimů, podobu jejich politického personálu a vnitřní režimní proměny. Naopak stranou zpravidla zůstávají společenské souvislosti a samotní aktéři. Oba směry se však navzájem nutně nevyklučují a může mezi nimi docházet k vzájemnému prolínání. Zdá se, že právě tímto směrem by mohla vést další cesta výzkumu diktatur a nedemokratických režimů.

VÁLKA

Lucie Storchová

Úvod, definice

Přestože v historiografii pojednávající o válce vedle sebe v současnosti „mírumilovně“ existuje řada pojetí s nesourodými a často i protikladnými východisky, lze v posledním půlstoletí odlišit několik zlomů v chápání toho, co válka znamená pro historickou vědu, jak ji analyzovat či vůbec popsát. V období padesátých a počátku šedesátých let 20. století se ve výzkumném mainstreamu udržovalo starší konzervativní pojetí, podle něhož byla válka chápána jako prostředek státní politiky, který je důsledkem rozhodnutí generalit a na jehož popis lze uplatnit univerzálně platné principy válečného umění. V bádání této doby převládala více či méně podrobná líčení válečných konfliktů s důrazem na válečnickou obratnost panovníků a jejich generálů, průběh a výsledky válečných střetů pro politickou rovnováhu, či dokonce vznik a zánik státních útvarů. Pojetí války jako součásti politiky se pak v 70. letech posunulo k chápání války jako mechanismu se sociálními podmínkami a důsledky, jenž je výsledkem specifického fungování společnosti, hospodářství a nejrůznějších institucí. Historici a historičky v tomto období obrátili svou pozornost k tomu, jak společenské a hospodářské procesy – vznik nových elit, napětí mezi společenskými skupinami, jejich hospodářské zájmy apod. – ovlivňovaly nebo přímo podmiňovaly vznik válečných konfliktů a jak se průběh těchto konfliktů zpětně zapsal do podoby společenských a hospodářských vztahů.

V tzv. kulturních dějinách války od přelomu 80. a 90. let se válka začala pojímat stále častěji také jako rámec jednání historických aktérů-vojáků (z nichž se v tomto smyslu stal „předmět bádání“ spojující jinak roztržité pole vojenských dějin; NOWOSADTKO 2002, s. 17) nebo obecněji jako jeden z typů „vymknuté“ sociální situace. Analýza válečných konfliktů v tomto pojetí odkrývá možnosti, hranice a fungování dobových sociálních praxí, ke slovu přicházejí jinak nearticulované diskursy stojící v pozadí individuálních i kolektivních aktivit a prožívání v mírových (meziválečných) obdobích. V rámci kulturních dějin války lze aplikovat řadu teoretických přístupů, jednotlivé badatelské projekty se proto výrazně odlišují – v závěru se přesto pokusíme vysledovat určité výzkumné trendy. Po roce 2000 se v historiografii navíc výrazněji prosazuje kritika starších, zdánlivě samozřejmých eurocentrických představ o podobě války, inspirovaná postkoloniálními

studii, a značně se rozšiřuje paleta typů a forem konfliktů, jež by bylo možné chápat jako válečné.

Umění války

Práce pojednávající o válečné historiografii se shodují na zlomových bodech ve vývoji této disciplíny do konce 80. let minulého století a tohoto základního dělení se přidržíme i my (KÜHNE – ZIEMANN 2000; NOWOSADTKO 2002; MORILLO – PAVKOVIC 2006; LEE 2007). Historiografii v období po druhé světové válce charakterizuje tzv. konzervativní pojetí dějin války, podle něhož se válečné konflikty chápaly jako klíčová součást výkonu veřejné moci. Důvodem, proč v dějinách začínaly války, byl stejně jako v případě diplomacie či politiky obecně „stát“ (většinou nacionální), respektive univerzálně platný a předvídatelný „státní zájem“ (např. „logická“ snaha států stát se „velmocí“); válečné konflikty pak v této logice měly vést k posílení či oslabení pozice států na mezinárodním poli. V historických pracích opírajících se o toto pojetí racionálně jednají generální štáby či individuální vojevůdci, ovládající tzv. umění války; výklad se pak soustředil na diplomatické přípravy a dohry válek, popisy tažení a rozhodujících bitev (včetně výzbroje, počtů padlých a dalších indikátorů), odvolávající se na typologii univerzálně platných vojenských principů, strategií a doktrín. Právě tuto vyšší logiku války pak badatelé odhalovali při výzkumu válečných konfliktů. Zatímco angloamerická historiografie se soustředila na narativně propracované popisy tažení a bitev, německou historiografii – s výjimkou období 40. let, kdy se praktikovaly tzv. *Wehrgeschichte* jako součást širšího konceptu zapojení vědeckých disciplín do úsilí o rozšiřování německého „životního prostoru“ – ovlivňovalo pozitivistické dílo zakladatele dějin války Hanse Delbrücka a jeho tematizace souvislostí mezi právními systémy států a jejich vojenskými taktikami a strategiemi (NOWOSADTKO 2002, s. 75n). V pozadí konzervativní historiografie války mnohdy až do 60. let stály nereflektované nacionální a často až rasové stereotypy (v bitvách se *de facto* nestřetávali konkrétní historičtí aktéři, ale esencionalizované národní charaktery, typy civilizací apod.). Pojetí dějin války jako realizací válečného umění bylo v tomto smyslu nanejvýš entocentrické (už jen typologie doktrín a dalších univerzálních vojenských principů se odvozovala ze západní historické tradice, pokud ne přímo z Clausewitzova spisu *Vom Kriege*, O válce, 1832).

Kromě tzv. dějin operací, které se soustředí na rozbor tažení, zohledňují však při nich jiné faktory typu technologií (WEGNER 2000; SHOWALTER 2000), případně pokusů o univerzální typologizaci historických válek (např. KORTÜM 2006), toto starší pojetí (tedy popis válečných konfliktů ve stylu „umění války“) dodnes převládá v populárně-naučné próze. Zatímco vojenské dějiny se ve většině evropských a amerických akademických kultur nacházejí spíše na okraji zájmu, knihy o válkách, bitvách a vojevůdčích představují patrně nejrozsáhlejší a nejoblíbenější oblast historické populárně-naučné literatury (CITINO 2007, s. 1070). Je vlastně otázka, zda by právě míru kontinuity konzervativního pojetí v tomto případě nebylo možné považovat za definiční znak populárně-naučné prózy (a nikoli např. formální znaky typu absence poznámkového aparátu). Právě tlak trhu s populárně-naučnou historiografií přispěl v angloamerickém prostoru k jednoznačně

definici rozdílů mezi touto a odbornou produkcí, kterou měl charakterizovat „kritický přístup“ a zapojení sociálněvědních teorií (BLACK 2004a, s. 27).

Jako příklad konzervativního pojetí dějin války charakteristického pro období do přelomu 50. a 60. let jsme vybrali dvě rozsáhlé práce Liddella Harta, nazvané příznačně *History of the First World War* (Historie první světové války) a *History of the Second World War* (Dějiny druhé světové války, česky LIDDELL HART 2000; 2001). Jejich autor byl sám aktivní voják, což je pro tento druh angloamerické historiografie typické. V obou případech se jedná o knihy recipované i ve střední Evropě včetně České republiky. Hart popisuje oba zásadní konflikty 20. století jako nevyhnutelné důsledky staršího diplomatického vývoje (začíná tedy líčením „příčinných souvislostí, jež nakonec zažehly požár“, LIDDELL HART 2001, s. 12). Jako hlavní aktéři konfliktů vystupují soupeřící národy a státy – ať už jsou v textu zastoupeny svými veliteli či politiky (Hitler „žije své iluze“, má „komplikovanou osobnost“ apod.) nebo se jedná o kolektivní entitu („Japonci předpokládali“ apod.) – a implicitně také soupeřící politické systémy s jejich hodnotami. Konkrétní výklady jsou pak rozděleny podle ofenziv, tažení a front, dále rozčleněných na základě regionálního principu (od evropského centra směrem k „periferiím“, v jejich rámci pak po menších prostorových jednotkách, např. ostrovech při líčení války v Pacifiku). Této struktuře odpovídají i paratexty knih (fotografie z front, mapy válečných operací). Základní explanační jednotku představuje samotná bitva a její popis v detailní chronologické posloupnosti. Nevyřčenou badatelskou otázkou pak je, jaké důvody stály v pozadí toho, že některá z válčících stran danou bitvu vyhrála či ztratila. Válečné ne/úspěchy Hart spojuje s vojenskými plány, rozsahem a kvalitami armád a vedení, hospodářským zázemím a technickými parametry a inovacemi.

Válka a společnost

Obrat k sociálněhistorickému pojetí nastal v „národních“ akademických kulturách v rozdílné době. V angloamerickém prostoru byl tento obrat již od 60. let spojen s neformálním hnutím *War and Society*, v německé historické vědě se sociální dějiny plně prosadily až během následující dekády. Oba směry mají přitom společné znaky (především americká historiografie patrně inspirovala evropské bádání), ale také se v některých bodech odlišují. Za odlišnost lze považovat především zájem o dějiny války zdola, s nímž se setkáváme v americké historiografii již v tomto období a který bude německé a středoevropské bádání rozhodujícím způsobem ovlivňovat až v 80. letech. Sociálněhistorické pojetí dějin války obecně charakterizuje zájem nikoli o stát a státníky a vojevůdce jednající ve státním zájmu, ale o společenské a hospodářské podmínky a dopady vedení válečných konfliktů. V sociálněhistorickém pojetí se tedy válka a její průběh a dopady spojovaly nikoli s rozhodnutími generalit či individuální genialitou v oblasti taktiky, ale s fungováním širších sociálních, mocenských a institucionálních mechanismů či ekonomických systémů. Osou výkladu přestala být samotná tažení a popisy bitev a staly se jí analýzy společenských procesů a institucí souvisejících s válkou – klasický příklad představuje výzkum války jako důsledku specifických sociálních změn, souvisejících např. s industrializací či modernizací (KOCKA 1973; FELDMAN 1966; WEHLER 2000), výzkum dopadů válečného hospodářství na společnost v „zázemí“ či výzkum sociálního složení armád.

Řada sociálněhistorických výzkumů, a to jak v angloamerické, tak v německé historiografii, se soustředila na systémy rekrutování do armád, jejich vazby na

modernizace
↑ 264
politika ↑ 135

širší společenské struktury a dopady na vedení válek. V německé historiografii byla systémům rekrutování věnována zcela speciální pozornost, a to v souvislosti s diskusí o „zvláštní cestě“ (*Sonderweg*) a prusko-německém militarismu. Např. Otto Büsch (1962) tematizoval vzájemný přenos vojenské disciplíny mezi armádou a vrchnostenským panstvím (v pruském systému se vojenské jednotky rekrutovaly z konkrétních panství, v čele obou institucí tudíž stály stejné osoby, částečně se prolínalo soudnictví atd.). Správa panství a tradiční dril se podle Büsche staly „školami“ pruské armády, adaptace militární disciplíny na civilní společnost měla mít dopad na mentální vzorce poddaných, stála v základu jejich „slepé poslušnosti“ k mocenským autoritám, a přispěla tak k vytvoření „militarizovaného pruského sociálního řádu“. Sociálněhistorické pojetí ovlivnilo ve Spolkové republice i tzv. *Friedensforschung*, badatelský směr, jenž se vymezoval spíše tematicky než konceptuálně a soustředil se na uzavírání mířů, výzkum mírových hnutí apod.

Eroze sociálněhistorického paradigmatu – *New Military History*, dějiny každodennosti

V hlavním proudu evropské vojenské historiografie přetrvávalo sociálněhistorické pojetí až do konce 80. let, kdy začalo být z několika stran narušováno. Popsat mechanismus rozpadu sociálněhistorického paradigmatu ovšem představuje poměrně obtížný úkol. V angloamerickém prostředí zájem o sociální, institucionální a ekonomické kontexty válečných konfliktů narušilo na konci 70. let poněkud nesourodé hnutí, dnes nazývané *New Military History*. Požadovalo mimo jiné větší prostor pro dějiny války zdola, výzkum válečné zkušenosti marginalizovaných skupin apod., a současně se vymezovalo i vůči konzervativnímu pojetí dějin „rozhodujících bitev“ vedených „velkými muži“. Teoretické rámce, s nimiž zakladatelé hnutí pracovali, byly velmi různorodé; texty hlásící se (či později řazené) k *New Military History* spojovala spíše kritická reflexe starších přístupů než jednotící konceptuální diskuse. Dodnes nejčastěji citovaným příkladem rané fáze tohoto hnutí jsou antropologizující přístupy Johna Keegana.

Knihou *The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and Somme* Johna Keegana (Tvář bitvy. Analýza bitev u Azincourtu, Waterloo a na Sommě, KEEGAN 1978) bývá považována za průkopnické dílo hnutí *New Military History*. Sám autor se hlásil k ovlivnění sociální antropologií, práce ovšem obsahuje i rovinu sociálněhistorickou a psychologizující. Vliv sociální antropologie na Keeganovu práci byl spojován právě se zájmem o psychologii bojujících a „chování lidských bytostí v extrémně stresujících situacích“ (s. 40). Kniha novým způsobem pojednává neklasičtější výkladovou jednotku konzervativních dějin války – bitvu. Základními tematickými celky, které Keegan sleduje, jsou dynamika bojových situací, mechanismy upadnutí do zajetí, formy a fungování velení a vůbec komunikace v bitvě, zacházení se zraněnými a chování vojáků vzhledem k faktoru strachu, který mimo jiné souvisel s typy výzbroje. Právě typy zbraní a obecně „militární mechanika“ jsou pro Keegana klíčové. Ovlivňují zóny bitevních aktivit a pohybové možnosti různých částí armády stejně jako samotnou volbu bojiště, komunikaci s týlem a celou dynamiku střetnutí. Ovšem i chování vojáků v bitvě, její prožívání a mentální strafikace rizik bojujících skupin významně souvisí s tím, zda se bojovalo ruční chladnou zbraní (meč, kopí, luk), nebo jednodemovitou či vícekomorovou palnou zbraní. Podle typů výzbroje ostatně Keegan zvolil tři analyzované bitvy – Azincourt, Waterloo a Sommu. Autor nejprve velmi detailně popisuje chronologický vývoj bitev a pohyby jednotlivých součástí armád

v prostoru; podkapitoly pak Keegan rozděluje podle střetů částí armád (lučištníci versus pěchota a jízda, jízda versus dělostřelectvo apod.), na nichž vysvětluje dynamiku střetnutí, související právě s dobovými typy výzbroje. Současně se vzhledem k faktorům daným militární mechanikou, jako jsou hluk, viditelnost či možnost pohybu, pokouší pojmenovat motivy individuálního a kolektivního chování vojáků a jejich pocitů ve chvíli extrémního stresu (určité typy chování například zajišťovaly větší pocit bezpečí navzdory tomu, že z hlediska bitvy postrádaly „logiku“). Kromě strachu a zvažování míry rizika vstupovaly do hry i pocity solidarity, osobní cti, nadšení, poslušnosti ad. Právě militární mechanika rozehrávala možnosti aktivit na bitevním poli, strukturovala očekávání vojáků a podmiňovala tak jejich chování a prožívání. Přístup však zahrnuje rovněž dějiny zdola, a to nejen proto, že Keegan argumentoval strachem a pocity bojujících. Vojáci jsou zachyceni – zcela v duchu autorovy rétoriky – ve chvílích, kdy se pokoušejí „kontrolovat svůj strach, zacpávají své rány, jdou vstříc smrti“. Keegan také do jednotlivých kapitol zapojil exkurzy o raněných a mrtvých (tj. skupinách, které starší výzkum upozadil). Průběh zvolených bitev a militární mechanika stojící v jejich pozadí jsou vždy vztaženy k válčícím historickým společenstvím, autor se např. zabývá sociálním rozměrem komunikace v bitvě či fungováním velení vzhledem k sociální stratifikaci jednotlivých armád.

Ve Spolkové republice se proti důrazu na sociální struktury a instituce vymezilo bádání o dějinách každodennosti války a prožívání „obyčejných vojáků“ (KNOCH 1989; WETTE 1992). Pokud shrneme vývoj v 80. letech, k narušení interpretační hegemonie sociální historie ani zde nedošlo v důsledku teoretických diskusí, ale díky otevírání „nových témat“, která s sebou teprve sekundárně přinesla jistou inderdisciplinarizaci přístupů a konceptuální reflexi. Podobný mechanismus se uplatnil i v 90. letech, kdy na poli vojenských dějin teprve po otevření „nových témat“ souvisejících s válkou – jako zkušenost, paměť, reprezentace, gender či tělo – došlo také postupně k diskusím o jejich teoretických předpokladech, především jazykovém obratu.

Kulturní vojenské dějiny – pluralizace badatelských témat a konceptuální reflexe od počátku 90. let

Na počátku 90. let minulého století začal ve srovnání s předchozím obdobím narůstat počet prací věnovaných dějinám války a armád; většina z nich se s odstupem dvou dekad řadí k tzv. kulturním vojenským dějinám. V jejich rámci se ovšem nesetkáváme s jednoznačným vlivem jazykového obratu, jaký můžeme sledovat v jiných heslech, ani s problematizací samotné „války“ jako kategorie historického výzkumu – došlo spíše k pluralizaci výzkumných témat a následně i k částečné teoretické reflexi. Rovněž v přehledových pracích o vývoji vojenských dějin se „nové“ přístupy často definují na základě společného „předmětu bádání“ (např. „vojáci“) a jinak se pouze konstatuje rostoucí počet přístupů v rámci tzv. kulturních vojenských dějin (KÜHNE – ZIEMANN 2000, s. 35n; NOWOSADTKO 2002, s. 131n; LIPP 2000, s. 211). Autoři a autorky přehledových prací pak řadí výzkumné projekty podle tematických celků, aniž by se soustředili na jejich teoretické pozadí (např. MORILLO – PAVKOVIC 2006). Obecně se zdůrazňuje „nutnost teoretické reflexe“, ale současně autoři a autorky poukazují na to, jak je prosazení teoretických diskusí v tomto konzervativním poli obtížné a ve srovnání s jinými segmenty historické vědy k němu dochází se značným zpožděním (LYNN 1997; MÜLLER 2009, s. 9). Tento trend ostatně potvrzují rovněž zcela nové práce, a to

často i velmi reprezentativní příručky předních vojenských historických pracovníků, v nichž není vliv „nových“ přístupů na poli vojenských dějin takřka vůbec patrný (BRADFORD 2010).

Jak charakterizovat samotný mechanismus proměny na poli vojenských dějin od počátku 90. let? Za prvé lze v části vojenských dějin pozorovat kontinuitu s výzkumem 80. let. Výrazně se sice oslabilo zkoumání hospodářských dějin války, především tzv. militárně-industriálních komplexů (KERKHOF 2000, s. 177), stále se ovšem většinou praktikuje sociální vojenská historie včetně klasických témat jako sociální složení armád, instituce a organizační formy armád či jejich vztah k širším společenským strukturám (FREVERT 1997; ASCH 1999; FUNK 2000; BENECKE 2006). Tento rámec byl spíše doplněn o zmenšené měřítko díky výzkumům vlivu sociálních struktur na konkrétní formy spoluzití armád a civilního obyvatelstva; starší pojetí posunují rovněž práce soustředěné na symbolickou sociologii a sociologii násilí (BRÖCKLING 1997; STONEMAN 2001). Na starší sociálněhistorické pojetí zajímavě navazuje výzkum tzv. totální války jakožto intenzivní formy konfliktu, již lze popsat pouze „totálním způsobem“ – v tomto popisu „je relevantní vše“ a velký důraz se klade právě na široce pojaté dopady války na hospodářství, administrativní, sociální a mocenské struktury (FÖRSTER – NAGLER 1997; BOEMEKE – CHICKERING – FÖRSTER 1999; CHICKERING 2000, s. 310; NOWOSADTKO 2002, s. 213n; CHICKERING – FÖRSTER 2000; 2003; SEYFERTH 2007). Rovněž v konzervativnější americké produkci – i v případě prací, které se nehlasí ke konceptu totální války – lze pozorovat snahu vykreslit všezahrnující obraz, v němž se konkrétní popisy válečných událostí vztahují k sociálním a politickým kontextům (BROWNING 1993; SHOWALTER 2004).

Následující odstavce budeme věnovat tematickým celkům, na něž se od počátku 90. let v kulturních vojenských dějinách soustředila největší pozornost. Pokusíme se je nejen pojmenovat a typologizovat, ale položíme si rovněž otázku, jaké teoretické a konceptuální možnosti se s těmito tematickými posuny pojí. Obecně vzato, v posledních dvou dekadách vzrostl počet prací s mikrohistorickou perspektivou, orientovaných na každodennost vojáků a různé formy zkušenosti s válečným konfliktem (zde se navazuje na badatelské trendy 80. let), přibývá rovněž prací o reprezentacích války stejně jako studií tematizujících gender a paměť (LIPP 2000, s. 217; v angloamerickém prostředí je za zlomový považován právě výzkum paměti, CITINO 2007, s. 1082).

V případě dějin každodennosti se jedná o tematický posun, který sice dal vzniknout velkému množství prací o konkrétních průbězích rekrutování, výcviku a fungování armád, zázemí válečných akcí, kontaktech vojáků s civilním obyvatelstvem atd. (např. VON KRUSENSTJERN – MEDICK 1999; KIRN 2009, v širokém kontextu KROLL 2006). Dějiny každodennosti však v tomto pojetí patrně nemohou – na rozdíl od jiných „nových témat“ – přinést sofistikovanější teoretickou diskusí, nehledě na to, že o to ani neusilují a spíše se negativně vymezují vůči makrostrukturní perspektivě. V některých projektech na poli kulturních vojenských dějin se klade důraz spíše na práci s novým typem pramenů: kromě již dříve praktikované *oral history* (NIETHAMMER – PLATO 1985) především s egodokumenty a polní poštou, na jejichž základě chtějí badatelé a badatelky popsat válečnou zkušenost bojujících a týlu (VOGEL – WETTE 1995; HIRSCHFELD – KRUMREICH – RENZ 1993; HIRSCHFELD – KRUMREICH – LANGEWIESCHE – ULLMANN

1997; PLANERT 2009; SCHILD – SCHINDLING 2009). „Nová témata“ kulturních vojenských dějin jsou tedy v tomto pojetí definována změnou pramenné základny. Příznačné je, že se v těchto výkladech často volně prolíná kategorie „zkušenosti“ s kategorií „paměti“. Pokud se teoreticky reflektuje kategorie zkušenosti, odkazuje se většinou vágně na sociologická pojetí, především na Niklase Luhmanna; v případě paměti se pak jako vděčný pro vojenské dějiny ukazuje koncept míst paměti, který navazuje na práce P. Nory, a široce definované kultury vzpomínání (prolínání témat srov. BUSCHMANN – CARL 2001; EPKENHANS – FÖRSTER – HAGEMANN 2006). Teprve v posledních pěti letech se do výzkumů zapojila rovina mediality, tedy vlivu médií a „nosičů“ na vzpomínání na válečné konflikty a na jejich reprezentace, např. vztah kinematografie k válečné propagandě (CHIARI – ROGG – SCHMIDT 2003; WENDE 2005; KNIEPER – MÜLLER 2005; EMICH – SIGNORI 2009). Obzvláště v americké historiografii, kde má výzkum kolektivních forem paměti a komemoračních praxí dlouhou tradici (FUSSELL 1975; MOSSE 1991; WINTER 1995), se kromě mediality paměti diskutuje také vazba paměti a reprezentací války na utváření nacionálních identit (LINDER 1996; REARDON 1997; LEPORE 1998; ROSENBERG 2003; WATSON 2004; v německé historiografii LINGEN 2009).

Větší míra teoretické reflexe je spojena s genderovou analýzou. V posledních dvou dekadách se jedná o vyloženě expandující výzkumný směr na poli kulturní vojenské historie (HAGEMANN 2008, s. 95; HÄMMERLE 2000). Právě na genderové analýze lze přitom názorně ukázat rozdíl mezi genderem jako „novým tématem“ a genderem jako analytickou kategorií, konceptem, který na pole vojenských dějin přináší sofistikovanější teoretickou diskusi. Ještě v první polovině 90. let se prosazovaly dějiny žen – tyto projekty dokazovaly přímou přítomnost žen v premoderních konfliktech, podrobovaly rozboru militarizaci ženských životů v moderních konfliktech či míru, v níž tato militarizace korelovala s ženskými emancipačními snahami na počátku 20. století (HIGONNET 1987; DANIEL 1989). Podobně aditivně k výzkumu přistupovaly a stále často přistupují i projekty vojenské historie týkající se dějin mužů (např. SCHILLING 2002). Ani jeden z proudů přitom paradoxně nepracuje s genderem jako analytickou kategorií, jejich autoři a autorky tedy nenavazují na diskusi, kterou vyvolaly studie J. W. Scott z konce 80. let (HAGEMANN 2008, s. 93). Výzkumy zabývající se vztahem vojenskosti a mužství velmi často odkazují na sociologický koncept tzv. hegemoniální maskulinity R. W. Connell, především na tezi o „patriarchální dividendě“, která zajišťuje úspěch mužských strategií ve vztahu k ženám (TOSH 2004), řidčeji pak na antropologické rozboru genderované symbolické a fyzické dominance ve válečných konfliktech obecně (GOLDSTEIN 2001).

Teprve po polovině 90. let se začaly především v německé historiografii objevovat práce kladoucí si otázky po vlivu války na dobové ideologie genderu ve smyslu forem vědění o pohlavní diferencii, které spoluutvářejí symbolické struktury, sociální a politické organizace, ovlivňují každodenní jednání historických aktérů, jejich porozumění světu a jejich sebeidentifikace. Takto definovaná badatelská témata již předpokládají hlubší teoretický vhled. Pozornost badatelů a badatelek se soustředila jednoznačně více na roli ideologií genderu v moderních válečných konfliktech – především v první světové válce, kdy se gender protínal s diskursy nacionalismu a politických práv (HAGEMANN – PRÖVE 1998; FREVERT 2001;

paměť
↑ 250–252

paměť ↑ 256

gender
↑ 195–198

gender
↑ 198–200

HAGEMANN 2002; HÄMMERLE 2007; SANBORN 2003). Do této skupiny patří rovněž analýzy toho, jakou roli hrál gender v různých veřejných a individuálních diskurzech vzniklých v souvislosti s válečnými konflikty. Ukázkou tohoto typu přístupů je např. práce Thomase Kühna o genderu v diskursu „vojenského kamarádství“. Vojenské kamarádství podle autora v době první světové války nejenže sublimovalo stejnopohlavní touhu, kterou bylo v dobové německé společnosti jinak obtížné veřejně vyslovit a prožívat. Současně také integrovalo společnost zasazenou válkou, protože umožňovalo propojit rozdílné zkušenosti a zmírnit ve veřejném prostoru napětí mezi vojenským násilím a civilními právními a společenskými normami (KÜHNE 2002; 2006).

Produkce posledních deseti let nasvědčuje, že se na poli vojenských dějin objevuje ještě další vlna teoretických diskusí. Souvisí s „tradičními spory“, jimž historikové a historičky vojenství dlouhodobě věnují pozornost. Mezi ně by zajisté patřil i výše zmíněný pruský militarismus, jehož sociálními a hospodářskými souvislostmi se německá historiografie zabývala ještě na přelomu 80. a 90. let minulého století. Aktuálnější a stále diskutované téma v angloamerické vojenské historii jsou tzv. „vojenské revoluce“ (*military revolutions*) (MORILLO – PAVKOVIC 2006, s. 73n; HENNINGER 2006; ROGERS 1995), případně pojmy, které by mohly tento koncept nahradit, jako např. „vojenská kultura“ či „vojenská syntéza“.

Vojenské revoluce se obecně definují jako období, v nichž došlo k rychlé proměně způsobů vedení války, které pak měly významné dopady na vývoj dalších sociálních oblastí. Podle původní teze Michaela Robertse z konce 50. let minulého století mělo zavedení nového typu zbraní (vysoce účinných mušket) okolo roku 1560 vést ke změnám vojenské taktiky, následně strategií výcviku, velikosti a složení armád, v dalším kroku ke změnám v administrativní správě těchto armád a poté vůbec ke změně ve fungování státního aparátu a vzniku moderního státu (ROBERTS 1956). Geoffrey Parker ve své knize *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800* (Vojenská revoluce. Vojenské inovace a vzestup Západu v letech 1500–1800) z roku 1988 posunul počátek vojenské revoluce do Španělska po roce 1490; revoluční technologickou inovací v této fázi diskuse představovala pro změnu děla a speciální typ fortifikací odolávajících kanonádě, stavěný po roce 1520 (PARKER 1976; 1988). Parker ovšem vnesl do debaty ještě další, do budoucna významný prvek, protože tvrdil, že kombinace používání střelných zbraní, opevnění a armádního drilu zavedeného v důsledku technických změn přispěla ke vzniku, a především k udržení zámořských koloniálních panství. Jeremy Black v průběhu 90. let posunul moment revoluční proměny až do období po roce 1660, respektive 1720. Kromě technických inovací upozornil také na proměny v pojetí vojenské disciplíny, která ovlivňovala styl vedení války, a především obrátil kauzalitu starších pojetí – militární revoluci chápal jako důsledek sociální dynamiky a proměn politické moci, která je výchozí podmínkou efektivního užívání technologií.

Tato diskuse se ve srovnání s problémy řešenými v jiných historických disciplínách v 90. letech může zdát poněkud méně teoreticky odvážná, přesto však je v bádání stále aktuální: i ve zcela nedávných pracích se setkáme s debatami o tom, zda válka představovala významnější faktor pro formování raně novověkého státu než např. náboženství či právo (GUNN – GRUMMIT – COOLS 2008) nebo jak válečné úsilí a s ním spojené finanční operace souvisely s fungováním států

v tomto období (RAUSCHER 2010). Pro proměnu konceptu „vojenských revolucí“ je rovněž charakteristické, že původní důraz na podíl válečných technologií na vzniku moderního státu a západní koloniální dominance se od konce 90. let posunul díky postkoloniální kritice. Koncept vojenských revolucí se v tomto období začal diskutovat v souvislosti s mimoevropskými strategickými a politickými tradicemi, především v jihovýchodní Asii a Africe (MURPHEY 1999). Koloniální nadvláda pak bývá uváděna do souvislosti rovněž s tzv. občanským militarismem, tedy kladením rovnítka mezi občanskou a vojenskou povinností (o jeho formování HANSON 1989). V poslední dekádě pak můžeme pozorovat obrát k výzkumům různých militárních a strategických kultur, v jejichž rámci se definují vojenské cíle, představitelná a kulturně srozumitelná taktika, vojenské nástroje atd. (REYNOLDS 1989; JOHNSTON 1995; PARKER 1998; GRAY 1999; BLACK 2004a, s. 66n; SONDHAUS 2011). Někteří badatelé a badatelky analyzují rovněž formy hybridních militárních praxí, které vznikaly v rámci koloniálních konfliktů, a jejich specifické dopady na sociální a politické uspořádání, ale také např. ideologie v koloniálních společenstvích (BLACK 2004b, s. 1227n; KAUSHIK 2005; STANLEY 2006). Zájem badatelů a badatelek o mnohost militárních a strategických kultur v koloniálním kontextu má dopady nejen na další výzkum evropských dějin války, ale rovněž na samotnou definici toho, jaké typy ozbrojených konfliktů definovat jako „válku“ a jak s tímto pojmem dál badatelsky nakládat (FÖRSTER – JANSEN – KRONENBITTER 2010).

Příkladem kulturněhistorického přístupu k dějinám války, kombinovaného se sociální psychologíí, je kniha Christophera Browninga *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (česky publikováno pod názvem *Obyčejní muži. 101. záložní prapor a „konečné řešení“ v Polsku*, BROWNING 2002). Autor sám by ji patrně považoval za mikrohistorickou studii – kromě „zmenšení měřítka“ jsou v ní ostatně patrné i narativní postupy typické pro mikrohistorické nebo historickoantropologické práce (úvod začíná popisem kontaktu autora s výjimečným pramenem, úvodní kapitoly se odvíjejí od konkrétního příběhu a teprve v následujícím kroku jsou kontextualizovány, kniha obsahuje detailní a expresivní popisy individuálního chování a prožívání atd.). Na základě „zmatené směsice pohledů a vzpomínek“ zachycené ve výslechových protokolech autor podrobuje rozboru chování a motivace členů záložního praporu městské pořádkové policie z Hamburku. Ten byl od podzimu 1941 nasazen na území dnešního Polska a Běloruska nejen při hlídání ghetta či transportních vlaků (již to se vyznačovalo značnou brutalitou), ale byl také zapojen do masového vyvražďování místního židovského obyvatelstva, nejčastěji při vyvražďování celých vesnic či městeček. Prapor nebyl v žádném ohledu elitní jednotkou, byl vybrán víceméně náhodně. Cílem Browningova výkladu je – pokud se přidržíme jeho rétoriky – zachytit v pramenech „lidské tváře zabijáků“, tedy pochopit a vysvětlit motivy jednání pachatelů právě vzhledem k tomu, že se jedná o „obyčejné muže“ pověřené naprosto extrémním „úkolem“, který většina z nich nakonec skutečně splnila. Browning popisuje pestrost aktivit a postojů členů praporu, odmítá přistoupit na uniformní nálepku, která by znemožnila klást si další otázky. Vražďení židovského obyvatelstva bylo podle Browninga ovlivněno situačními a institucionálními faktory, jeho motivy je zapotřebí hledat na více rovinách (nejednalo se tedy „pouze“ o fanatický antisemitismus, který při interpretaci stejných pramenů zdůrazňoval Daniel Goldhagen ve své knize *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, česky publikované pod názvem *Hitlerovi ochotní katani. Obyčejní Němci a holocaust*, GOLDHAGEN 1997). Prameny neukazují na jednoznačnou ochotu zabíjet ze strany policistů, část z nich se nedokázala účastnit masového vyvražďování a hledala cesty, jak se mu

vyhnout (nechala se přeložit, schovávala se, střílela do vzduchu apod.). Proč však ostatní „obyčejní muži“ nakonec hromadně vyvražďovali? S odvoláním na sociálně psychologické teorie Browning předpokládá, že existují obecné lidské dispozice a sklony, které jsou kulturně přetvářeny. V případě „obyčejných mužů“ a jejich volby hrál důležitou roli kromě pocitu vlastního nadřazeného postavení, podporovaného nacistickou propagandou, také fakt, že vraždění sankcionoval stát jakožto autorita. Neméně významný byl rovněž tlak skupiny kamarádů a snaha přizpůsobit se jejím hodnotám. Tyto hodnoty nakonec utvrzovali i „odpadlíci“ – především normativ genderované tvrdosti, když sami sebe označovali za „příliš slabé“ na to, aby zabíjeli. Výklad tudíž poměrně výrazně vychází z dobové genderové ideologie, aniž by ovšem autor tuto rovinu explicitně zmínil – málokterý z „obyčejných mužů“ dokázal ustát, že by byl kamarády považován za slabocha a zpětrhal tak kamarádské vztahy v jednotce. Postoje pachatelů měnila i samotná válka, z vyvražďování se postupem času stal odosobněný proces. Odlišnění obětí stejně jako „dělna práce“ umožňovaly vytvořit si psychologický odstup od vyvražďování do té míry, že jednotlivé „akce“ začaly pachatelům splývat (jako základní rozlišovací prvek se podle výpovědí jevil kontakt s popravenými tvářmi v tvář a početní poměr mezi pachateli a oběťmi). Celým výkladem se prolíná další rovina diskutovaná v historické antropologii – jak historičtí aktéři při soudním procesu jednájí tím, že vypovídají. Pachatelé se např. ve svých výpovědích před soudem v 60. letech vyhýbali problematice antisemitismu, nepřipouštěli ideologický rozměr svého jednání za druhé světové války, poukazovali na nepřátelské chování k Židům ze strany Poláků apod. Významným přínosem Browningovy knihy je fakt, že přispěla k historizaci problematiky holocaustu a ukázala na mnohovrstevnatost a sociálně psychologickou dynamiku motivací pachatelů. Autor však musel vzít v úvahu poměrně silný univerzální princip fungování lidské psychiky, jakkoliv zdůrazňuje nutnost chápat ho jako kulturně utvářený. Válku pak Browning interpretuje jako extrémní situaci, otevírající pro badatele vzhled do fungování dotyčné společnosti, jako situaci obecně posilující lidskou brutalitu, která se však konkrétně projevuje vždy v situačním kontextu.

Druhou prací ilustrující posuny na poli kulturních vojenských dějin je kniha Sabine Kienitz *Beschädigte Helden. Kriegsinvalidität und Körperbilder 1914–1923* (Poškození hrdinové. Válečná invalidita a obrazy těla v letech 1914–1923, KIENITZ 2008). Kniha se týká jednoho z mnoha možných „nových témat“ – totiž těla, v tomto případě vztahu mezi reprezentacemi války, těla „poškozeného“ válkou a politickými a sociálními praxemi Výmarské republiky. Ve vztahu k současnému badatelskému mainstreamu na poli kulturních dějin války ji charakterizuje rovněž to, že se v ní tematizuje paměť, zkušenost a individuální „aktérská svěhlost“. Příznačné také je, že se válka spojuje s obdobím, které následuje teprve po oficiálním konci konfliktu. Jde tedy současně o dopady války, o reprezentaci těchto dopadů i války samotné a sociální a politické praxe, které jsou na tyto diskursy navázány. Ačkoliv Kienitz nepracuje se všemi koncepty, jež by bylo možné při analýze reprezentací tělesné difference využít, její nakládání s teoriemi dobře ilustruje posun v současném bádání o válce v německé historiografii. Kienitz se soustředí na roli, již v politickém a sociálním životě Výmarské republiky hrála figura „válečného invalidy“ – na imaginární, ale i zcela konkrétní těla zraněných ve válce se v německé společnosti tohoto období přikládala řada významů. Seditovala v nich kolektivní paměť na válku, válka byla reprezentována a zakoušena prostřednictvím materiality „poškozených“ těl. Symbolická figura „válečného invalidy“ a následné diskuse o možnosti rekonstruovat jeho neúplné tělo (např. pomocí proteetiky) byla součástí kolektivního vyrovnávání se s válkou. Posloužila také při artikulaci její zničující povahy, stejně jako „invalidizace“ a možností „lčení“ německé společnosti a německého hospodářství jako celku. „Invalidní“ tělo se stalo médiem společenské komunikace o válce, místem, na jehož povrchu se sváděl boj o „správné vzpomínání“ na válku, a ve své materialitě pak i předmětem rekonstrukce. Různé skupiny nakládaly s obrazy „válečného invalidy“ a s ním spojenými významy v souladu s vlastními zájmy. Kienitz ukazuje, jak společenské elity produkovaly

významy (jako výkladové rastry se uplatnily různé mýty, historické příklady apod., sdílené intelektuální elitou); také sami „postižení“ však aktivně zasahovali do procesu tvorby významů a maximálně se je snažili využít ve svůj prospěch. Ve veřejných diskusích se ukázaly jako zásadní morální konotace zranění, maskulinita „invalidů“ (a proměna normativních diskursů maskulinity, založených na představě mobility, funkčnosti či výkonu v poválečném období), boj o správnou paměť na válku a její zapojení do politického zápolení stejně jako boj o společenské uznání „ran pro vlast“. V komparativní perspektivě se přitom výrazně odlišovaly heroické představy o „invalidním“ těle, které ještě během bojů zprostředkovaly zázemí první kontakt s válkou, od pozdějších negativních konotací, kdy byli „postižení“ stigmatizováni a zneviditelňováni jakožto symbol zhroutení společenského řádu. Na pozadí sémantické otevřenosti invalidních těl Kienitz ukazuje nejen posuny v kolektivních reprezentacích, ale především sociální a politické strategie spojené se zájmy různých skupin německé společnosti meziválečného období a možnosti, jak s nimi tyto skupiny dokázaly ve veřejném prostoru strategicky nakládat.

Výhledy

Vedle inspirace spojené s koncepty paměti a genderu jsou to především postkoloniální studia, z nichž vojenská historie v současné době čerpá nejnósnější podněty. V narůstajícím počtu textů o dějinách válečných konfliktů a armád se však stále jedná spíše o okrajový případ. Obecně nadále platí, že vojenské dějiny vzhledem k roli „války“ v tradiční historické produkci, stejně jako vzhledem k výše zmíněnému tlaku populárně-naučné produkce, patří a v nejbližší době patrně i nadále budou patřit spíše ke konzervativním proudům historického bádání. Práce týkající se násilí ve válečných konfliktech sice poukázaly na mnohověstevnatost a historickou podmíněnost jeho motivací (sem by částečně patřila i známá debata mezi výše zmíněným Christopherem Browningem a Danielem Goldhagenem, který zastával tezi o takřka „primordiální“ povaze německého antisemitismu, jež vedla k holocaustu), hlubší teoretická diskuse se však ve vojenských dějinách spíše nerozvíjí. Právě kvůli tomu a kvůli malému konsenzu ohledně toho, které koncepty jsou pro většinový výzkum „přijatelné“, však zůstávají kulturní dějiny války – možná poněkud paradoxně – otevřeným polem, na němž se mohou uplatnit i radikální badatelské přístupy.

diktatura
a autoritářské
režimy ↑ 292

ZBOŽNOST

Veronika Čapská

Úvod, definice

Vzestup odborného zájmu o vymezení a zkoumání zbožnosti v průběhu 20. století, a zejména v jeho druhé polovině byl spjat s pozvolna sílícím odklonem od staršího modelu tradičních, institucionálně pojímaných náboženských dějin, zaměřených především na „velké“ osobnosti (biskupy, zakladatele řádů, reformátory apod.) a proměny oficiálního náboženského učení. Cílem hesla je postihnout tento posun v jeho hlavních fázích; rezignuje na mnohem širší oblast, již představují proměny konceptualizace náboženství v rámci historiografie.

Při vymezování konceptu religiozity panuje značná konfuze. Užívána je řada pojmů, jež mohou být chápány synonymně (religiozita, zbožnost, spiritualita, „pietas“, devoce), nebo je lze také diferencovat a pojímat více nuancovaně. Zejména u pojmu spiritualita bývá upozorňováno na jeho původní sepětí s řeholním prostředím, jež mělo zásadní význam pro formování katolické zbožnosti (kupř. J. Brauer, případně P. Sheldrake). Spiritualitou se tak často míní individuální nebo kolektivní model zbožného života (spiritualita světců, spiritualita církevních řádů). Od 70. a 80. let minulého století docházelo navíc k výraznému sémantickému rozšíření pojmu spiritualita. Podle Caroline Walker Bynum (1982, s. 3) začala spiritualita zahrnovat sociokulturní podmíněnost náboženských postojů a hodnot. Svou sémantikou i značnou rozostřeností se pojem přiblížil francouzskému konceptu mentalit. Opět v jiném smyslu je pojem spiritualita užíván pro (post)moderní formy zbožnosti, kde je chápán jako tzv. amorfní religiozita v souvislosti s distancováním se od institucionalizovaného náboženství (NEŠPOR 2008, s. 172).

Nutno předeslat, že historiky využívané definice zbožnosti většinou neberou v úvahu relativně recentně se prosazující fenomén disociace zbožnosti a náboženství, jež přitahuje zájem sociologie náboženství. Pokud je s pojmem zbožnost (případně s jeho synonymy) zacházeno reflektovaně, je obvykle vymezován ve vztahu k náboženství, ale jako odlišný od teologie. Např. Jan Assmann v monografii *Ägypten. Theologie und Frömmigkeit einer früheren Hochkultur* (Egypt. Teologie a zbožnost rané civilizace) chápe teologii jako teorii náboženské praxe a zbožnost jako samu náboženskou praxi (ASSMANN 2002, s. 18–23). Objevují se však rovněž širší definice, které zbožnost na náboženskou praxi neomezují. V německé historiografii je často odkazováno na Berndta Hamma (1977), jenž v 70. letech

formuloval pojetí zbožnosti jako teoretické reflexe a praktické realizace náboženských představ, formující vedení života (*Lebensgestaltung*). K Hammově definici se ještě v roce 2002 přihlásil německo-francouzský sborník *Frömmigkeit und Spiritualität* (Zbožnost a spiritualita, ARNOLD – DECOT 2002). Patrně nejčastěji historici vymezují zbožnost stručně jako *gelebte Religion* (JASPERT 1995) či *lived religion* (BYNUM 2007, s. xv), případně *living out of religion* (EIRE 2008, s. 84). Zmíněným pojetím je společný přesun důrazu z oblasti oficiální věrouky k náboženské praxi, respektive k pluralitě interpretací víry. Koncept zbožnosti se tedy v průběhu druhé poloviny 20. století stal významnou alternativou k pojímání náboženských dějin jako proměn dogmatu a teologie. V jádru konceptu tak leží kritika vyjádřená např. Michelem Foucaultem (2000b, s. 187): „křesťanství se vždy více zajímalo o dějiny své víry než o dějiny jejích skutečných praxí.“

Na rozdíl od jiných hesel v této knize je u výzkumu zbožnosti obtížnější postihnout konceptuální proměny. Zlom v bádání zpravidla nebyly příliš ostré. Některé tradice vedle sebe dlouho koexistovaly nebo se prolínaly. V hesle se proto více uplatňuje chronologické strukturování, zohledňovány jsou výrazné „národní“ historiografie a je častěji využíváno příkladů konkrétních děl, zejména těch, jež vyvolávala odezvu a stimulovala diskuse. Z dlouhodobé perspektivy lze při zpětném pohledu hovořit o významných posunech v metodologickém zacházení s konceptem religiozity zejména v 70. letech v souvislosti se zesílením vlivu kulturní antropologie a kulturních studií vůbec, jež přineslo patrně největší interpretační zlom, i když zdaleka nebyl všeobecně přijímán.

Zejména od 90. let pak interpretační posuny probíhaly v určitém zrychlení ve frekvencovaných menších vlnách. V historických pracích začal být více reflektován jazykový obrat. Stále častěji se objevovaly práce analyzující „jiné“ podoby religiozity, sledující diskursivní konstrukci hereze a bezbožnosti.

Silný vliv národních historiografií – Pietas Austriaca, „evangelismus“, koncept náboženského citění

V pojímání zbožnosti se zejména na počátku druhé poloviny 20. století dlouho projevovaly vlivy národních historiografií, v jejichž rámci se rozvíjely poměrně silné tradice zacházení s konceptem zbožnosti. Ve středoevropském prostředí byl již v 50. letech formulován koncept *Pietas Austriaca*, v němž Anna Coreth (1982) propojila geografickou rovinu, vycházející z vazby na habsburskou dynastii, se sociální rovinou šíření rodové pietas směrem k dalším segmentům společnosti včetně nejnižších vrstev. Zprvu spíše nenápadný koncept, vycházející z dobové imaginace a kulturních kategorií, se stal jedním z ústředních pojmů středoevropských dějin raného novověku, jenž si v historickém bádání udržuje rezonanci do současnosti. Např. Marie-Elizabeth Ducreux (2011) usiluje o zohlednění lokálních forem *Pietas Austriaca* a v důsledku toho o decentralizaci celého konceptu.

Výrazná škola výzkumu zbožnosti se formovala od předválečného období v Itálii kolem levicového intelektuála Delia Cantimorihho (1904–1966), jenž se hrál průkopnickou roli v novátorských interpretacích nonkonformních náboženských hnutí 16. století. Od 50. do 70. let byl široce diskutován jím formulovaný pojem „evangelismus“, označující reformní náboženskou horlivost reagující na reformaci (GLEASON 1978, s. 4–9, 20–25). V 70. letech začal být stále častěji

diskurs
↑ 80–82

nahrazován dobovým termínem „*gli spirituali*“, jež pro sebe nositelé tohoto ne snadno vymezipitelného směru, italští reformní vzdělanci, sami užívali (IBID., s. 9; JACOBSON SCHUTTE 1989, s. 274). Zkoumání a konceptualizace tzv. heterodoxní zbožnosti začala zvýšenou měrou přitahovat pozornost historiků spíše od 70. let a důležitou roli v tomto směru sehráli Cantimorihho žáci, mezi něž patří např. Carlo Ginzburg a Antonio Rotondò.

V oblasti Nizozemí, v Belgii a ve Francii působila předválečná tradice výzkumu Johana Huizingy a školy *Annales*. V 50. a 60. letech se zde velké oblibě těšil koncept náboženského citění (*sentiment religieux*), formovaný psychologizujícím přístupem ke zbožnosti v tradici Émila Durkheima a Maurice Halbwachse, kteří věnovali velký prostor úvahám o emocionálním ukotvení náboženství. Ve dvacátých letech 20. století pojem zpopularizoval Henri Brèmond svým jedenáctisvazkovým dílem *Histoire littéraire du sentiment religieux en France depuis la fin des guerres de religion jusqu'à nos jours* (Literární dějiny náboženského citění ve Francii od konce náboženských válek do dnešní doby). Svůj zájem zaměřil na tzv. vnitřní náboženský život (*la vie interieure*) (O'MALLEY 2000, s. 38). S pojmem *sentiment religieux* je možné se často setkat ve spojení s historizací emocí, psychohistorií a také s obdobně vágním konceptem mentalit či náboženských mentalit (BROWN 1982, s. 94). Zejména ve francouzské historiografii se pojem *sentiment religieux* stále užívá, zůstává ovšem relativně slabě teoreticky propracovaný, jak dokládá např. recentní práce Allaina Tallona *Conscience nationale et sentiment religieux en France au XVIIe siècle. Essai sur la vision gallicane du monde* (Národní vědomí a náboženské citění ve Francii 16. století. Esej o galikánské vizi světa, TALLON 2002).

Kvantifikující studium zbožnosti

Již v 50. letech došlo v návaznosti na Gabriela Le Brase k propojení studia náboženského citění s kvantitativním přístupem k religiozitě, hledajícím indikátory či symptomy zbožnosti v jejích vnějších projevech (účasť na bohoslužbách či poutích; přístupování ke svátostem; tzv. zbožná nadání apod.). Psychologizující a statistické pojetí se protulo v hojně diskutované práci francouzsko-vlámského historika Jacquese Toussaerta *Le Sentiment Religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age* (Náboženské citění ve Flandrech na konci středověku), jež byla obhájena v roce 1959 na Univerzitě v Lille. Recepte Toussaertova díla byla relativně pozitivní ve Francii, ale vlámské historikové kritizovali z empirické pozice nespolehlivost Toussaertových statistických postupů a zpochybňovali legitimitu jejich použití pro zkoumání zbožnosti. Při zpětném hodnocení píše Annemarie Speetjens (2007, s. 110–114) dokonce o rozvinutí tzv. post-Toussaertova syndromu v Belgii a Nizozemí, jenž přinesl rezervovanost k možnostem kvantifikujícího studia náboženského citění a mentalit. Naproti tomu ve Francii se statistické metody studia náboženského citění nadále těšily zájmu historiků a staly se charakteristickými pro fenomén označovaný jako francouzská statistická škola výzkumu religiozity (O'NEIL 1986, s. 223). Status klasického díla, jež inspirovalo řadu dalších historiků, získala práce Michela Vovella *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle* (Barokní zbožnost a dechristianizace v Provincii v 18. století, VOVELLE 1978), v níž na základě rozsáhlého výzkumu testamentů

sledoval proměny kolektivních postojů ke smrti a obecně posun v náboženské mentalitě. Dílo, oceňované pro svou neobyčejnou statistickou preciznost, má nicméně rovněž své limity. Autorův nekritický přístup k testamentárnímu jazyku jako transparentnímu referenčnímu prostředku paradoxně časově koinciduje s počátky jazykového obratu, jenž měl vedle Spojených států silné nástupní pole právě ve Francii. Vovellův zájem o proces dechristianizace s sebou naproti tomu nesl nepříliš využitý makroanalytický potenciál. Samotný termín dechristianizace byl kritizován jako ne zcela příhodný a také příliš teleologický, nezohledňující sociální skupiny, u nichž křivky zbožnosti překvapivě nevykazovaly tak příkrý pokles (TACKETT 2005, s. 149–150).

Možnosti, a zejména limity kvantitativního studia mentalit a zbožnosti, jak je pojímal Michel Vovelle, byly v 80. letech tematizovány v diskusi, již vyvolal soubor studií Roberta Darntona *The Great Cat Massacre* (Velký kočičí masakr, DARNTON 1984). Darnton z pozice sémiotického pojetí kulturních dějin v duchu Clifforda Geertze kritizoval seriální studium kultur a kulturních jevů, prosazované Michele Vovellem a Pierrem Chaunym: „Francouzský pokus měřit postoje prostřednictvím počítání – počítáním mší za zemřelé, vyobrazení očištění, titulů knih, projevů na akademiích, nábytku v inventářích, kriminálních činů, invokací k Panně Marii v testamentech, hmotnosti voskových svící zapalovaných ke svatým patronům v kostelích. Čísla mohou být fascinující, zvláště pokud jsou sestavována mistrnou rukou Michela Vovella či Daniela Roche. Nejsou však ničím více než symptomy vytvořené historikem samotným a mohou být interpretovány zcela rozdílným způsobem“ (IBID., s. 258). Darnton byl přesvědčen, že francouzská historiografie se dlouho příliš zaměřovala na kvantifikující výzkum kulturních fenoménů (včetně zbožnosti), a naopak nedoceňovala interpretaci významů vyjádřených prostřednictvím symbolických forem.

Studium tzv. lidové zbožnosti a jeho konfrontace s vlivy sociální a kulturní antropologie

Poválečná desetiletí se nesla také ve znamení paradigmatu tzv. lidové, případně laické zbožnosti, jež se stala nově objeveným badatelským polem, pěstovaným v určité opozici ke staršímu výzkumu zbožnosti náboženských specialistů, řeholníků a kleriků. Zejména v medievistice se dichotomie lidové a elitní zbožnosti značně překrývala s polarizací religiozity laiků a kleriků, respektive nevzdělaných a učených. Zvláště v německojazyčných oblastech, kde se uplatňoval silný vliv etnografie a etnologie, představovalo *Volksfrömmigkeitsforschung* dlouho dominantní směr výzkumu zbožnosti, v němž se zároveň projevovalo tíhnutí k deskripci a deficit teoretické reflexe (VOCELKA 2009, s. 17–18). Jako vysoce problematický se jeví sám neurčitý pojem lid (*Volk*), jenž má v němčině také etnické konotace. Arnold Angenendt (2003, s. 62) tak například ještě relativně nedávno považoval za důležité přitáhnout k tomuto problému pozornost: „mezitím se stalo zřejmým, že se v religiozitě neprojevují žádné primárně etnické charakteristiky, a tudíž také žádné židovské, římské, keltské, germánské či slovanské rysy“.

Pro interpretace v rámci paradigmatu lidové zbožnosti měla velký význam úzká vazba na bádání o lidové kultuře, jež rovněž stavělo na dichotomii masový/elitní, respektive – opět především v medievistice – na polarizaci kultura učenc-

kultura
↑ 149–150

ká/kultura nevzdělaných. Lidová zbožnost byla stejně jako lidová kultura (a jakožto její součást) nejprve studována v opozici vůči dlouho privilegované víře a kultuře vzdělaných. Tento přístup byl veden fascinací „vlastním světem“, separátní sférou života nižších, resp. méně vzdělaných sociálních vrstev.

V 70. letech se výzkum zbožnosti dynamizoval a v anglofonním prostředí se již výrazně prosazovaly přístupy inspirované sociální a kulturní antropologií. Mezi nejvýraznější autory se zařadili Keith Thomas a Alan MacFarlane ve Velké Británii a Natalie Zemon Davis ve Spojených státech.

Klasickou prací, jež byla vnímána jako zlomová, stala se hojně citovanou a může reprezentovat antropologický a kulturalistický obrat, je kniha Keitha Thomase *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth- and Seventeenth-Century England* (Náboženství a úpadek magie. Studie o lidové zbožnosti v Anglii šestnáctého a sedmnáctého století, THOMAS 1971). Již v roce 1962 napsal Keith Thomas do časopisu *Past and Present* studii „History and Anthropology“, v níž zdůraznil, že sociální antropologie může historiografii pomoci klást si nové otázky a stát se seriózním analytickým studiem lidské společnosti spíše než imaginativní rekonstrukcí minulé zkušenosti. Thomas se přihlásil ke slavnému výroku Edwarda Evanse-Pritcharda, že historie si musí zvolit mezi tím, být buď antropologií, nebo ničím (THOMAS 1963 s. 17–18). Kniha *Religion and the Decline of Magic* pak navazuje na zájem o „lidovou zbožnost“ v poválečných desetiletích a zároveň posouvá hranice studia tím, že zkoumá populární religiozitu spolu s magií, astrologií a čarodějnictvím. Především se však vymyká většinové dobové produkci programovým zohledňováním prací sociálních a kulturních antropologů. Antropologické uvažování má pro Thomase stejnou váhu jako historická perspektiva: „Hranici mezi magií a náboženstvím není možné v řadě archaických společností stanovit; obdobně obtížné to je ve středověké Anglii“ (THOMAS 1971, s. 57). Pro přelom 60. a 70. let byl příznačný rovněž psychohistorický přístup, jenž je u Keitha Thomase patrný. Lidovou religiozitu, magii, astrologii a čarodějnictví považuje za různé aspekty mentálního života, jež plní do určité míry paralelní sociální funkce – podle Thomase především poskytují vysvětlení a naději na kontrolu obtížných životních situací (nemocí, neštěstí, katastrof apod.) (IBID., s. 755–763). Právě detailní analýza sociálních funkcí různých náboženských a kvazináboženských věr a praktik je v Thomasově knize stěžejní. Obdobný funkcionalistický přístup se později projevil také v germanofonní historické antropologii, s oblibou pracující s pojmy jako *Lebensbewältigung* či *Sinnstiftung*. Thomasova kniha je na svou dobu ojediněle protkána odkazy na díla raných i pozdějších kulturních antropologů a sociologů, jako jsou James Frazer, Arnold van Gennep, Bronislaw Malinowski, Max Weber, Émile Durkheim, Mary Douglas, Edward Evans-Pritchard či Max Gluckman. Jeho psychologicko-funcionalistický přístup k religiozité a semireligiozním představám a praxi vyvolal značný ohlas a kritickou diskusi. Natalie Zemon Davis, Hildred Geertz, později také Carlo Ginzburg a řada dalších mu vytýkali především rezignaci na analýzu významů a symbolů, jež se v této době začala stávat prominentní (DAVIS 1974, s. 310–312; GEERTZ 1975; GINZBURG 2003, s. 15–16).

Dlouho přetrvávající problém studia religiozity představovalo chápání nonkonformních náboženských projevů, přesahujících hranice ortodoxie, jako neplnohodnotných, absurdních, podřadných či pouze parazitujících na pravověří. Tato perspektiva se začala výrazněji měnit především pod vlivem antropologického chápání nejrůznějších věr a praktik jako kulturně rovnocenných a disponujících vlastní logikou (O'NEIL 1986, s. 222–223).

Diskuse nad směřováním historického zkoumání religiozity na dlouho ovlivnily dvě teoreticky ukotvené studie, jež přibližně v odstupu jednoho desetiletí

publikovala Natalie Zemon Davis a které lze označit za výrazně programové. Pokázala v nich na práce kulturních antropologů a snažila se představit možnosti a příklady aplikace jejich přístupů v rámci historického výzkumu zbožnosti. První z prací, „Some Tasks and Themes in the Study of Popular Religion“ (Některé úkoly a témata studia lidové zbožnosti, DAVIS 1974), usilovala o revizi kategorií většinou užívaných k výzkumu lidové zbožnosti (*popular religion*), především dichotomních pojmů víra/pověra, racionální/iracionální a tradiční/moderní. Upozornila na limity zastarávajícího instrumentária, s jehož pomocí historici uspořádávali svůj empirický materiál: „Historici lidové zbožnosti v Evropě si často počínali, jako by jejich nejdůležitějším úkolem bylo oddělovat zrna od plev. Netřídí však duše, ale víry a praktiky: rozlišují mezi věrami a praktikami, jež jsou ‚opravdu‘ zbožné, a těmi, jež jsou ‚pověrečné‘ či ‚magické‘“ (IBID., s. 307). Pojímání lidové zbožnosti jako pouhé odchylky od teologického standardu podle Davis znesnadňuje možnost vidět jiné aspekty populární religiozity než ty, které prostředkuje pohled teologů, a sugeruje představu, že laici pouze přejímali, případně deformovali nauku kleriků a nebyli schopni iniciovat reformní snahy. V návaznosti na práci Keitha Thomase *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth- and Seventeenth-Century England* (Náboženství a úpadek magie. Studie o lidové zbožnosti v Anglii šestnáctého a sedmnáctého století, THOMAS 1971) zdůrazňuje Davis elasticitu konceptu pověry, jenž závisí na tom, jaký postoj k určitým praktikám zaujmou teologové (IBID., s. 310). Davis však nesouhlasí s Thomasovým modelovým rozlišením magie jako iracionální, spjaté především s nižšími sociálními vrstvami, a náboženství jako racionálního. Za nosnější považuje tázat se po vzoru Clifforda Geertze po významech, symbolech, způsobech uspořádání světa a utváření sociálního řádu (IBID., s. 313–314).

Hlubokou proměnu výzkumu zbožnosti a posun ke studiu náboženských kultur na přelomu 70. a 80. let velmi dobře dokládá druhá studie Natalie Zemon Davis, publikovaná v roce 1982 pod signifikantním názvem „From ‚Popular Religion‘ to Religious Cultures“ (Od ‚lidové zbožnosti‘ k náboženským kulturám, DAVIS 1982). V úvodu se autorka pokouší postihnout lidovou zbožnost vymezením vůči náboženské normě: „Co se týká definice ‚lidové zbožnosti‘, sdílejí vědci názor, že odkazuje k náboženství jako praktikovanému a zakoušenému, a nikoli pouze vymezenému či předepsanému“ (IBID., s. 322). Davis bilancuje bádání uplynulých deseti let (studie Carla Ginzburga, Williama Christiana, A. N. Galperna, Marka Venarda, Petera Burka) a dospívá k následujícímu závěru: „Tyto práce zachycují náboženské kultury – propojené víry a praktiky – zasazené do rámců zvolených historiky jako signifikantní“ (IBID.). Snaží se poté stanovit program, jak by výzkum náboženských kultur měl vypadat. Podle Davis by studium náboženských kultur mělo být kontextuální a komparativní. Mělo by se také soustředit na interakce lidí prostřednictvím zbožnosti. Náboženskou kulturu je v každém případě nutné chápat jako dvousměrnou komunikaci, zahrnující jak vztah kněží směrem k církevním hierarchům, tak směrem k laikům, tedy jako komunikaci obklopenou strukturami autority (IBID., s. 323). Davis rovněž volá po zahrnutí židovské náboženské kultury do komparativních studií zbožnosti. Metodologicky propojuje kulturněhistorický přístup se sociologizujícím. Zkoumání náboženských kultur a subkultur chápe v návaznosti na Clifforda Geertze jako porozumění významům. Spíše implicitně, v důzrech na sociální funkce náboženství, na zbožnost různých

sociálních vrstev a na roli zbožné praxe pro demonstrování komunitní solidarity, je pak patrná její inspirace Maxem Weberem a Émilem Durkheimem (IBID., s. 322–324). Na obě programové studie Natalie Zemon Davis později odkazovala řada dalších autorů.

Během 70. let a 80. let probíhaly intenzivní diskuse o lidové kultuře a lidové zbožnosti a národní badatelské tradice se začaly více propojovat. Pokračovalo volání po nutnosti výzkumu zbožnosti „zdola“, resp. spirituality neomezené na „profesní specialisty“. Prorůstání různých badatelských tradic je dobře patrné v díle Andrého Vaucheze *La spiritualité du moyen âge occidental, VIIIe–XIIe siècle* (Zbožnost v západoevropském středověku v 8.–12. století, VAUCHEZ 1975), které vyšlo v roce 1975 v těsném sledu francouzsky a anglicky. Vauchez zde volá po výzkumu lidové zbožnosti a při nedostatku textových pramenů ji chce uchopit skrze svět gest a vizuality. Zaostření pozornosti na neučenou zbožnost nižších sociálních vrstev má podle něj zvýšit historickou objektivitu a kompenzovat jejich dřívější okrajovost. K určité fascinaci zbožností mas se u Vaucheze přidává klasický zájem o mentality: předpokládá dokonce, že kvůli neschopnosti abstrakce přecházela víra lidových vrstev snáze do emocionálního registru. Spiritualitu pak Vauchez vymezuje jako „dynamickou jednotu mezi obsahy víry a způsobem, jak je žita historicky determinovanými jednotlivci“ (IBID., s. 9).

Inspirace etnologickým bádáním, literární vědou a vliv strukturální antropologie Clauda Lévi-Strausse jsou jasně patrné v práci Jean-Clauda Schmitta *Le saint lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle* (Svatý chrt. Guinefort, léčitel dětí ze 13. století, 1979, česky SCHMITT 2007), v níž představil venkovany jako kreativní aktéry v rozvoji a udržování církvi potlačovaného kultu psa nespravedlivě zabitého vlastním pánem. Schmitt sledoval proměny narativního schématu po staletí tradovaného příběhu a snažil se využívat literárněvědné postupy – analyzoval narativní struktury pověsti v návaznosti na Vladimira Proppa. Schmitt tak studoval mnohvrstevnatou a obtížně uchopitelnou propojenost zbožných praktik s tím, co nazývá „folklorní kultura“. Vychází sice z dichotomie kultury kleriků a laiků, respektive kultury městské a venkovské, pojem lidová kultura však vnímá jako dvojznačný a preferuje označení „folklorní kultura“, kterou charakterizuje následujícím způsobem: „[...] proti kultuře kleriků stála mnohdy kultura folklorní, rovněž křesťanská, bez ohledu na ‚původ‘ jednotlivých prvků, které se v ní kombinovaly. Byla křesťanská, ale mnohdy se vzpírala normám církevní kultury. Existuje pokušení definovat folklorní kulturu pouze negativně jako kulturu laiků, jakmile se odečte vše, co se v ní nedá zredukovat na kulturu kleriků, jenže rozdílnost nebyla pouze v řádu obsahu, tkvěla také v logice fungování: člověk se musí přesvědčit, že pojem svatosti nebyl pro vesničany neslučitelný s památkou jistého psa, i když se takové ‚divošské myšlení‘ nelíbí tehdejší teologii ani modernímu racionalismu“ (IBID., s. 219).

Velmi intenzivně se v 70. a 80. letech rozvíjely debaty o konceptu lidové zbožnosti v Itálii. V roce 1976 zorganizoval Institut pro výzkum sociálních a náboženských dějin ve Vicenze kulatý stůl k problematice lidové zbožnosti, na němž participovali itaľští, angličtí a francouzští historikové, antropologové a sociologové, mj. Carlo Ginzburg, Clara Galini, Jean-Claude Schmitt, Keith Thomas nebo Michel Vovelle. Na diskusi následně navázala řada studií. V italském prostředí se těšilo značné pozornosti a kritické recepce dílo marxisty Antonia Gramsciho a řadu

autorů ovlivnil jeho koncept kulturní hegemonie, chápané jako prostředek udržování moci. Nejasný pojem „lidová zbožnost“ pak nahrazovali konceptem religiozity subalterních tříd (*classi subalterne*), podle nějž podřízené (subalterní) vrstvy svou participací na religiozitě sdílené s vládnoucími třídami posilují jejich moc a naopak kultivací vlastní nonkonformní zbožné tradice ji podřívají (PACE 1979, s. 71–74; BURKE 2011, s. 38).

identita/alterita ↑ 241–242

Převratně zapůsobily ve studiu lidové kultury i zbožnosti práce Carla Ginzburga. Přitáhl pozornost historiků k dlouho přehlížené problematice kontinuity předkřesťanských myšlenkových vzorců ve venkovském prostředí a spojil zájem o religiozitu subalterních tříd s pojmáním hereze jako nonkonformní zbožnosti. Výrazně tak přispěl k docenění „jiné“ (heretické) zbožnosti jako předmětu historiografie.

kultura ↑ 149

Vlivným autorem, jenž v 70. a 80. letech publikoval řadu prací, v nichž se vyjadřoval k problematice lidové zbožnosti i kultury, aniž by je chápal jako separátní sféru oddělitelnou od „vysoké“ kultury, je Peter Burke. Od sociálního antropologa Roberta Redfielda převzal a modifikoval pojmovou dvojici velká/malá tradice, přičemž tyto pojmy nevnímá jako oddělené, ale vzájemně se ovlivňující a provázané (BURKE 2005, s. 48–52). Na rozdíl od dřívějšího soustředění na odlišnosti, specifika a svébytnost lidové kultury odmítl Burke chápat lidovou kulturu jako „reziduální kategorii“. Lidová a vysoká kultura, respektive lidová a elitní zbožnost jsou pro něj pouze orientační modely. Ve svých studiích vždy zdůrazňoval otevřenost lidové kultury vůči privilegovaným a participaci elit na „lidové“ kultuře.

prostor ↑ 42

V rámci revidování konceptu „lidové“ zbožnosti byl na počátku 80. let vytvořen vlivný koncept „lokální/místní zbožnosti“ (*local religion, religiosidad local*). Jeho formulování je spjato s prací Williama A. Christiana *Local Religion in Sixteenth-Century Spain* (Lokální zbožnost ve Španělsku 16. století, 1981; CHRISTIAN 1989), v níž odmítl pojem „lidová“ zbožnost s poukazem na široké spektrum sociálních vrstev, pro něž „lidová“ religiozita mohla být charakteristická, od venkovanů přes městské obyvatele až po urozené vrstvy i panovnické rodiny (IBID., s. 8). Christianův koncept „lokální zbožnosti“ přinesl alternativu ke staršímu etnografickému zájmu regionálního rázu, jelikož do teoretické reflexe zahrnuje lokální kontexty a kategorii spaciality. Lokální religiozita v Christianově pojetí je rurální i urbánní, lidová i učená.

William A. Christian rozlišil dvě roviny katolictví – univerzální, založenou na svátostech, římské liturgii a římském kalendáři, a lokální, pro niž byly určující místní svatyně, svaté obrazy, relikvie a uctívání lokální patroni. Christianův pojem „lokální zbožnost“ sdílí s konceptem „lidové zbožnosti“ určité rysy, zejména soustředění na „neprofesionální“ religiozitu a ambici zohlednit „zbožnost na okraji“. Podle Christiana je k pochopení zbožnosti lidí, jejichž život není profesně spjat s náboženstvím, nezbytné nehodnotit ji pouze jako pověrečnou, ale hledat další interpretační strategie a úhly pohledu (IBID., s. 4).

Ve svém bádání se Christian zaměřil na posvátné závazky místních komunit, plynoucí z kolektivních slibů místním svatým patronům. Součástí slibů mohlo být nejen zavedení nových lokálních postních dní a svátků, ale také např. s nimi spjaté konání býčích zápasů či běhů s býky, což bylo shora opakovaně zakazováno církevními nařízeními. Podle Christiana mohla církev přimět lidi světit univerzální svátky, ale bylo jen velmi obtížné zabránit jim slavit lokální festivity, založe-

né na kolektivních závazcích a tradici: „Je to rozhodně jejich náboženství, jejich smlouva, jejich přátelství se svatým. Duchovní mohou v tomto systému zajišťovat nezbytné pojitko, ale v očích vesničanů nejsou ústředními aktéry v nepřetržitě starobylém vyjednávání mezi světci a městy. Tváří v tvář závažným nebezpečím okolního prostředí, ohrožujícím prosperitu komunity, chtěli venkované i měšťané vědět, kdo jim pomůže a co mají na oplátku udělat“ (IBID., s. 20–21).

Christianův koncept umožňuje zohlednit environmentální a kulturněhistorické aspekty, jako jsou sakralizace krajiny, kolektivní identifikace s místními svatými patrony a také distancování se od tradičních prostorových rámců (stát, země, národ apod.). K jeho pojetí „lokální religiozity“ se historici stále vrací. Přejala je řada hispanistů, iberoamerikanistů (např. MEGGED 1996; TAVÁREZ 2006; TAYLOR 2006) či sinologů (MENEGON 2009).

Jiný koncept usilující o větší rozrůznění v rámci kategorie zbožnosti je pojem „*cooperative piety*“, nedávno formulovaný předčasně zesnulou americkou mediivistkou June L. Mecham, která chtěla rozpustit hranici mezi zbožností profesionálních náboženských specialistů a laiků. Koncept rozpracovala na příkladu sdílené spirituality ženských řeholních komunit a jejich laických podporovatelek. Kladla důraz na tzv. fluiditu hranic mezi zbožností řeholníků a laiků obecně a na sdílenou kulturu devočních praktik (MECHAM 2008, s. 581n).

Konfesionalizační paradigma

Od 70. let se zejména v německojazyčném prostředí prosazovala konceptualizace zbožnosti v rámci paradigmatu konfesionalizace, jež se zformovalo jako sociohistorický pokus o obecnější uchopení základní proměny (post)reformační raně novověké společnosti (ke konceptu srov. LOTZ-HEUMANN 2001; OHLIDAL 2002; DEVENTER 2004). Teze o procesu konfesionalizace, rozpracovaná Wolfgangem Reinhardem a Heinzem Schillingem a zahrnující nejen konfesijní vyhranování církví, ale také procesy modernizace, formování raně novověkého státu a sociální disciplinace, nabídl makroanalytický model a nezanedbatelný komparativní potenciál. V rámci zkoumání tlaku ke konfesionalizaci a disciplinaci poddaných se pozornost zaměřila na zkoumání potlačování zbožné praxe, jež byla církevními autoritami vnímána jako „pověrečná“ či „nepravověrná“, a naopak prosazování konfesionalizovaných forem zbožnosti.

kultura ↑ 150–151
identita/alterita ↑ 238

Konfesionalizační teze byla od svého formulování ve druhé polovině 70. let postupně modifikována, a to jak svými autory, tak jinými historiky. Spolu s tím, jak byl původní důraz na historické makroprocesy zkoumané z perspektivy „shora“ korigován a docházelo k větší reflexi soudobého kulturněhistorického a historicko-antropologického bádání, otevíralo se také více prostoru pro interpretace religiozity, jež by nezástaly omezeny na projevy zbožné praxe. V 90. letech dokonce navrhl Thomas Kaufmann jako alternativu ke kategorii konfesionalizace pojem konfesní kultury (*Konfessionskulturen*) ve snaze zohlednit vnitřní perspektivu konfesí, jejich sebeinterpretaci a působení v sociokulturních životních světech (*Lebenswelten*). Přibližně ve stejné době Heinrich Richard Schmidt formuloval názor, že pro postižení religiozity nižších vrstev je nezbytné vycházet z kontextu lokálních komunit a chápat konfesionalizaci jako komunitně zakotvený proces. Schmidtův mikrohistorický přístup a vztahení konfesionalizace k lokálnímu

kultura ↑ 148
historický aktér ↑ 98

kontextu vykazují potenciálně zajímavou možnost propojení s Christianovým pojmem lokální zbožnosti.

Revidované konfesionalizační paradigma stále zůstává relativně častým referenčním rámcem germanofonních historiků raného novověku, většinou však nikoli jako výlučný koncept, ale ve spojení s dalšími interpretačními kategoriemi, jako jsou životní svět, zkušenost, konfesní či lokální kultura zbožnosti, jež jsou příznakem posunu k historické antropologii a kulturním studiím. Produktivní napětí mezi sociálněhistorickými a kulturněhistorickými přístupy je reflektováno v řadě recentních prací, jež usilují nalézt nuancovanější explikativní modely.

K návaznosti na nahlížení konfesionalizace z perspektivy zdola s ohledem na lokální komunity, jak ji představil Heinrich Richard Schmidt, se ve své dizertaci přihlásil Frank Fätkenheuer. Zajímá jej význam konfese v každodenním životě jednotlivců. Svůj postup označuje jako tzv. „*Lebensweltliche Analyse*“, přičemž kategorie „žitého světa“ je v jeho pojetí vázána ke zkušenostem a vnímání. Ve středu jeho zájmu tak zcela v duchu historickoantropologického bádání stojí „vnímající a zakoušející jednotlivci“ (FÄTKENHEUER 2004, s. 13–15).

K tezi o konfesionalizaci jako k volnému sociohistorickému rámci se přihlásili také editoři souboru studií *Jesuitische Frömmigkeitskulturen* (Jezuitské kultury zbožnosti), kteří v úvodu deklarovali úmysl zaměřit se na „dějiny zbožnosti a spirituality, otázku po religiozitě v procesu konfesionalizace a po podmínkách úspěchu tridentské zbožnosti u věřících ve městě a na venkově“ (OHLIDAL – SAMERSKI 2006, s. 9). Je patrné, že proces konfesionalizace je chápán jako užitečný sociohistorický model, na jehož pozadí lze lépe zodpovídat otázky po zbožnosti zkoumané z kulturněhistorické perspektivy. Editoři se snaží prosadit a vymezit pojem kultura/y zbožnosti (*Frömmigkeitskultur/en*). Chtějí tím čelit často kritizované monolitčnosti a monokauzalitě konfesionalizačního modelu a uchopit disparátní formy zbožnosti, zakotvené v různých prostorových a duchovních kontextech. Podobně jako Fätkenheuer vztahují výzkum zbožnosti k budování identit a lokálním komunitám při spíše vágním teoretickém uchopení.

Koncept konfesionalizace využila nedávno velmi kreativním způsobem Caroline Gritschke ve své dizertaci „*Via media*“: *Spiritualistische Lebenswelten und Konfessionalisierung. Das süddeutsche Schwenckfeldertum im 16. und 17. Jahrhundert* (Via media – spirituální životní světy a konfesionalizace. Jihoněmecké hnutí Schwenckfeldských v 16. a 17. století, GRITSCHKE 2006). Její práce patří k proudu studií, které se posouvají k metodologické pluralitě a uchopení určité problematiky z teoreticky propracovanějších pozic. Při analýze procesu vyhraňování religiozity Schwenckfeldských využila koncept konfesionalizace jako podmiňující rámec procesu heretizace nonkonformistů. Do své analýzy tak zapojila kategorii alterity. Gritschke se explicitně distancuje od institucionálního a elitního pojmání náboženství a zbožnosti a odmítá také funkcionálně-redukcionistický přístup, navazující na Émila Durkheima, Maxe Webera, Bronislawa Malinowského či Pierra Bourdieua (IBID., s. 15–19). Její koncept heretizace nonkonformistů, navázaný na model konfesionalizace, lze využít také pro jiné nonkonformní náboženské proudy: „Proces heretizace, který se v rámci ‚luteranizace‘ hornoněmeckých říšských měst týkal nejen Schwenckfeldských, ale také novokřtěnců a přívrženců Zwingliho, byl interaktivním procesem vymezování se, jenž vlastně teprve utvářel většinový náboženský názor“ (IBID., s. 235). Gritschke nechce psát o Schwenckfeldských jako o „deviaci“ či „odchylce“ od pravověří. Zdůrazňuje, že proces heretizace nonkonformistů nejen přispíval ke konfesionalizaci, respektive vytváření okraje, ale zároveň také podporoval formování konfesního centra (v tomto případě lu-

historický
aktér ↑ 99
kultura ↑ 150

teránského). Jinakost podle ní nebyla důvodem pronásledování, nýbrž jeho výsledkem (IBID., s. 235). Gritschke pracuje s Foucaultovým konceptem moci a oponuje klasickému sociologickému zkoumání stigmatizovaných lidí na okraji. Za přínosnější považuje Foucaultovo interaktivní pojetí moci, jež je všudypřítomná, nemá centrum, a tudíž ani okraj, na nějž by mohli být nonkonformisté vylučováni (IBID., s. 237).

Obrat ke kultuře a k women's history

Jak bylo opakovaně zřejmé z předchozího výkladu, od 70. let se historický výzkum zbožnosti stále častěji obracel ke kulturní antropologii. Nejdříve se tento posun začal prosazovat v anglofonním prostředí. Antropologická inspirace přinášela nové úhly pohledu na již dříve zkoumaná i dosud opomíjená témata. Zajímavým příkladem „antropologizace“ studia testamentů, jež mělo ve výzkumu zbožnosti dlouhou tradici, je raná práce Joela Rosenthala *The Purchase of Paradise: Gift Giving and the Aristocracy, 1307–1485* (Koupit si ráj. Dárkovství a aristokracie v letech 1307–1485, ROSENTHAL 1972). Rosenthal se pokusil o sociologizující uchopení dobrovolného zbožného dárkovství aristokracie a zároveň o zohlednění přístupů ekonomické antropologie. Zbožné donátorství chápe jako dobrovolnou sociální aktivitu, prostředek sebevyjádření, sociální hru i způsob sociální kontroly obdarovaných dárci. Využil klasických tezí rozpracovaných Marcelem Maussem pro výzkum dárkovství v tradičních společnostech. Rosenthalovo pojetí však zůstává namnoze ekonomicko-redukcionistické, což je patrné i v jeho recentní knize *Margaret Paston's Piety* (Zbožnost Margaret Paston, ROSENTHAL 2010), v níž se pokusil o individualizované zachycení zbožnosti jedné laické středověké ženy. Rosenthalovy formulace jako „koupě modliteb“ či „trh laické spirituality a spásy“ nenechávají čtenáře na pochybách, že problém ekonomického redukcionismu autor příliš nereflexuje (ROSENTHAL 1972, s. 8; 2010, s. 38).

Svébytné postavení ve studiu náboženství a zbožnosti zaujímá francouzský historik a antropolog Michel de Certeau, v jehož přístupu je čitelný vliv nejen antropologie a lingvistiky, ale rovněž lacanovské psychoanalýzy. De Certeau (1982) se ve svých analýzách soustředil především na mystická hnutí 16. a 17. století, u nichž sledoval vznik nového jazyka a nových forem praxe na pozadí rozpadu středověkého řádu světa. Tento mystický diskurs a praktiky podle něj v této době vytvářejí řadu alternativních forem „vědění“, které konkurují etablovanému vědění a moci církve, či je dokonce podřívají. To se projevuje především v žánrových formách, které mystický diskurs používá (báseň, vyprávění, extatické vidění, obraz), a v nových diskursivních figurách (dítě, žena, nevzdělaný, blázen), jež jsou nositeli tohoto vědění. De Certeau tak nedisponuje vlastní koncepcí zbožnosti, ale spíše si všímá, jak „mystický“ diskurs a jeho proměny ovlivňují nejen náboženskou zkušenost a náboženské hodnoty (včetně mocenských vztahů), ale rovněž zkušenost a hodnoty jako takové. Jeho přístup tedy nevychází z předem definovaných pojmů (zbožnosti aj.), ale spíše z předpokladu historicky formovaných hranic, jež jsou mezi jednotlivými diskursy (mystickými ad.) performativně ustavovány.

Kulturalistický přístup, ovlivněný sémiotickým chápáním kultury Cliffora Geertze, je charakteristický pro hojně diskutované ranější práce Caroline

věda/vědění
↑ 271–273
diskurs ↑ 81

kultura ↑ 147

W. Bynum. Ve svém souboru studií, na nichž pracovala v 70. a 80. letech, *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages* (Ježíš jako matka. Studie o spiritualitě v pozdním středověku, BYNUM 1982), se Bynum hlásí k tzv. novým dějinám spirituality (*new history of spirituality*), neomezujícím se na studium asketické a mystické teologie, ale zahrnujícím zbožnou praxi, laickou i ženskou spiritualitu a také nonkonformní hnutí, jež je třeba chápat jako reformní. Nejde jí přitom o naprosté opuštění starší tradice výzkumu spirituality: „Naléhavě potřebujeme střední cestu mezi staršími dějinami teologického učení a mystické teologie na jedné straně, jež vytvářely vyčerpávající přehledy středověkých teorií pokání a kontemplace, a novějším důrazem na měnící se sociální kontext náboženských hnutí na straně druhé. Kromě nových druhů pramenů potřebujeme nové způsoby čtení materiálu, s nímž se již tradičně pracuje“ (IBID., s. 6). Bynum tak chtěla rozšířit dějiny spirituality z historického studia mystické teologie směrem k historii náboženských postojů.

gender ↑ 198

Zájem Caroline W. Bynum se soustředil na zkoumání zbožnosti z perspektivy *women's history*, a její pozornost tak patřila studiu tzv. ženské spirituality. Velmi známou se stala její kniha *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women* (Zbožné hodování a zbožný půst. Náboženský význam jídla pro středověké ženy, BYNUM 1987), v níž analyzuje významy jídla ve středověké zbožnosti, jeho všudypřítomnou náboženskou symboliku a zbožné praktiky spojené se stravováním. Po vzoru kulturních antropologů ji zajímá vztah jídla a těla k utrpení a plodnosti. Domnívá se, že jídlo představovalo důležitější motiv v rámci zbožnosti ženské než mužské. Ženskou zbožnost podle Bynum charakterizoval zvýšený důraz na symboly jídla a asketické stravovací návyky. Důraz na rozdíly mezi mužskou a ženskou spiritualitou a na tzv. specificky ženské zkušenosti jsou jasnou indicií diferencialistického přístupu, jež dobře postihuje následující pasáž: „[...] ukazují, jakou měrou zbožné ženy odvozovaly své základní symboly z tak běžných biologických a sociálních zkušeností, jako jsou porod, laktace, utrpení, příprava a rozdělování jídla. Rozpoznání těchto charakteristik ženských symbolů, jež výrazně kontrastují s nadšením projevovaným jejich mužskými současníky pro symboly obrácení (zejména pro zřeknutí se majetku či moci), mi umožňuje formulovat základní otázky o rozdílech mezi mužskou a ženskou religiozitou“ (IBID., s. 6).

Jedním z klíčových výsledků bádání Caroline W. Bynum je zásadní revize pohledů na chápání těla v ženské křesťanské spiritualitě. Vymezuje se proti dosavadním přístupům, které středověkým mystičkám přisuzovaly negativní hodnocení (vlastního) těla a praxi půstů a častého přijímání svátosti interpretovaly jako snahu o jeho popírání. Bynum naopak zdůrazňuje pozitivní aspekt těchto praxí, které roli tělesnosti výrazně posilovaly prostřednictvím představy o imitaci Kristova utrpení.

V 90. letech se teoretická východiska Caroline W. Bynum posouvala a autorka později ve svých úvahách zajímavě bilancovala také proměny výzkumu zbožnosti ve Spojených státech, jež měly poněkud odlišné kontury než v Evropě. Podle Bynum vzbuzovaly mezi reformně naladěnými studenty v 60. letech zájem nonkonformní hnutí valdenských a žebravých řádů: „Studovat křesťanství nyní znamenalo studovat spiritualitu – žité náboženství, avšak náboženství utvářené idejemi stejně jako sociálními silami“ (BYNUM 2007, s. xv). V 70. letech podle Bynum

sílil zájem o studium disidentských skupin, ženské spirituality a náboženských mentalit. Následující období 80. a 90. let bylo dle autorky ve znamení nástupu teorií: „Naučili jsme se zpochybňovat pojmy jako ‚zkušenost‘ či ‚význam‘. Měli jsme pouze ‚texty‘, nikoli ‚intence‘, nebo dokonce ‚hlasy‘ autorů za nimi. Historici náboženství se začali soustředit na žánrové konvence, jež utvářely ‚autorské pozice‘, nebo na recepci textů, anebo se jako mnoho antropologů posunuli ke studiu sebe sama jako zkoumajících subjektů. Tzv. velká vyprávění se rozpadala. Nicméně ačkoli vše začalo být pravdivé jen z určitého úhlu pohledu či perspektivy, historici postkolonialismu a feminismu se posouvali směrem k nahlížení věcí ne-li skrze velká vyprávění, tedy přinejmenším skrze ‚velké brýle‘ (*master lenses*), přesvědčení, že určité vzorce dominance a marginalizace vysvětlí různorodost lidského jednání“ (IBID., s. xvi).

Ve své recentní monografii *Wonderful Blood: Theology and Practice in Late Medieval Northern Germany and Beyond* (Zázračná krev. Teologie a praxe v pozdně středověkém severním Německu a za jeho hranicemi, BYNUM 2007) tematizuje Bynum zbožné uctívání krve Kristovy (*blood piety*) v pozdně středověkém křesťanství. Za pomoci antropologických teorií rituálu, oběti a daru analyzuje křesťanský paradox Kristovy životodárné smrti na kříži. Jak je pro Bynum typické, nechce se spokojit s teologickým kontextem kultu krve Kristovy, zajímá ji pozdně středověká imaginace, jež se kolem svaté krve rozvinula, a vztahuje ji k širším sociokulturním jevům, jako je strach z jiného ve formě misogynie či antisemitismu. Vrací se také ke svému klasickému tématu fluidity genderových kategorií, když upozorňuje, že vytékání spásonosné krve z Kristova boku bylo některými středověkými autory přirovnáváno k procesu porodu.

Tzv. historická antropologie

Přelom 70. a 80. let přinesl v germanofonním prostředí novou vlnu zájmu o teoretičtější uchopení zbožnosti v rámci formujícího se badatelského proudu historické antropologie, který se vymezoval vůči historické sociální vědě a za procesy a strukturami hledal jednotlivce. Jako kvalitativně orientovaný mikroanalytický směr zahrnuje historická antropologie religiozitu mezi preferovaná témata (DRESSEL 1996; DÜLMEN 2002). Konceptualizace zbožnosti však zůstala relativně vágní, spíše náznaková, podobně jako u jiných historickou antropologií privilegovaných kategorií.

V diskursu historické antropologie je zbožnost většinou vymezována ve vztahu k jiným tzv. „malým dějinným kategoriím“, jako jsou historický aktér (*Akteur*), zkušenost (*Erfahrung*), jednání (*Handlung*), subjektivita (*Subjektivität*), svět představ (*Vorstellungswelt*), životní svět (*Lebenswelt*), zejména však tzv. osmyslování skutečnosti (*Sinnstiftung*) a formování života (*Lebensgestaltung*, případně *Lebensbewältigung*). V kanonickém textu německé historické antropologie *Historische Anthropologie. Entwicklung, Probleme, Aufgaben* (Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly), v němž jeho autor Richard van Dülmen usiloval o definování oboru a stanovení programu, jsou náboženství a zbožnost vymezeny jako „médiá, jimiž se lidé dorozumívají, jejichž pomocí dávají svým životům smysl a snaží se je formovat“ (DÜLMEN 2002, s. 61). Uvedené mediální či komunikativní pojetí se však v konkrétních studiích příliš neuplatnilo, velmi časté jsou naopak

historický aktér ↑ 97–101
struktura ↑ 66
kultura
↑ 148–150

kultura ↑ 151

odkazy k osmyslování a utváření života. Určitou výjimku představuje práce Ulrike Gleixner *Pietismus und Bürgertum. Eine historische Anthropologie der Frömmigkeit* (Pietismus a měšťanstvo. Historická antropologie zbožnosti, GLEIXNER 2005), v níž autorka klade důraz na komunikační síť jako stavební kameny pietismu, ať již v charakteristické podobě setkávání či bohaté písemné kultury pietistů.

historický
aktér ↑ 99

Spolu s řadou dalších kategorií byla zbožnost v historickoantropologickém diskursu řazena mezi tzv. základní lidské zkušenosti (*menschliche Elementarerfahrungen*). Lze se rovněž setkat s tím, že pojem zbožnost přímo nahrazuje kategorie „náboženská zkušenost“, jež odhlíží od zbožné praxe a soustředí se na nitro subjektů (*Innenraum der Subjekte*, HOLZEM 2001, s. 318–319).

Jak bylo zmíněno výše, germanofonní historickoantropologické bádání, zaměřené na výzkum zbožnosti, obvykle pracuje také s konceptem konfesionalizace. Časté je rovněž propojení s dějinami každodennosti. Lze připomenout Franka Fätkenheuera (2004, s. 13–14), jenž se pokusil spojit zájem o jednající a zakoušející subjekt se širším rámcem konfesionalizačního procesu: „Do centra pozornosti se dostávají zkušenost a jednání jednotlivých lidí, aby bylo možné se tázat po významu konfese v každodenním životě“.

kultura
↑ 150–151

V 80. a 90. letech byla (nejen) v rámci historickoantropologického diskursu publikována řada studií tematizujících tzv. feminizaci zbožnosti v 18. a 19. století. Autorky a autoři hlásící se k historické antropologii tuto tezi propojovali s dalšími historickou antropologií užívanými kategoriemi. Ve své studii *Von der Frumkeit zur Frömmigkeit. Ein Beitrag zur Genese bürgerlicher Weiblichkeit (15.–17. Jahrhundert)* (Od *frumkeit* k *Frömmigkeit*. Příspěvek ke zrodu měšťanské femininity v 15.–17. století, WUNDER 1988) usilovala Heide Wunder o interpretaci zrodu fenoménu tzv. feminizace religiozity prostřednictvím kontextuální sémantické analýzy proměn významu pojmu zbožnost v průběhu raného novověku a v 19. století. Kromě toho vztahuje proces feminizace zbožnosti k proměně pohlavního řádu (*Geschlechterordnung*) a dělby rolí v prostředí tzv. nových vzdělanců (zejména juristů a lékařů), v němž se rozpadl komplementární „pracovní pár“ a nastoupil model měšťanské femininity, za jejíž klíčovou součást Wunder považuje citovou zbožnost. Normativní texty i sémantické proměny přitom chápe jako určité průhledy k realitě měnícího se pohlavního řádu, jež tuto změnu spíše odrazejí, než utvářejí.

gender ↑ 198

gender ↑ 198

Explicitněji teoreticky zakotvená je studie Rebekky Habermas *Weibliche Religiosität – oder: Von der Fragilität bürgerlicher Identitäten* (Ženská zbožnost neboli O křehkosti měšťanských identit, HABERMAS 1994). Autorka upozorňuje, že v anglofonním prostředí již dříve vznikla řada prací tematizujících tzv. ženskou zbožnost, a odvolává se např. na texty Caroline W. Bynum, Barbary Welter či Hugh McLeoda. Zdůrazňuje, že tzv. ženská zbožnost by neměla být vykládána jako tradicionalismus či projev opožděné sekularizace, nýbrž usiluje o vysvětlení feminizace zbožnosti v úzké souvislosti s procesem vzestupu měšťanstva, který tematizovala historická sociální věda (J. Kocka). Podle Habermas (IBID., s. 125–126) se v první polovině 19. století vyvinula tzv. specifická ženská religiozita měšťanských žen, jež měla ústřední význam pro vytváření měšťanského kulturního habitu v Bourdieuově smyslu. V úvodu a závěru studie se Habermas odvolává na výše představenou programovou stať Natalie Zemon Davis „Some Tasks and Themes in the Study of Popular Religion“ (DAVIS 1974), konkré-

ně na pasáž, podle níž religiozita umožňuje skupinám a jednotlivcům uspořádat svět kolem sebe, což je představa snadno sladitelná s historickoantropologickou představou o zbožném „osmyslování skutečnosti“ a tezí Heide Wunder o tzv. „pohlavním řádu“ (*Geschlechterordnung*). Na pozadí konceptů pohlavního řádu a tzv. pohlavní specifčnosti formuluje Habermas vlastní tezi o třech fázích vytváření ženských měšťanských identit skrze náboženství a zbožnost. Podle této teze probíhal v závěru 18. století proces intimizace a emocionalizace religiozity, jež byla ještě pohlavně nespécifická a prožívaná stejnou měrou muži i ženami. Spolu s proměnou řádu pohlaví a manželského pracovního páru (v model zaměstnaného muže a ženy v domácnosti) a s vynořením separátních sfér následuje po intimizaci religiozity jako další fáze proces tzv. familiarizace náboženství a zbožnosti, která je již pohlavně specifická a v níž hrají hlavní roli vdané ženy. Familiarizaci religiozity interpretuje Habermas jako hnací motor procesu konstituování specificky měšťanské ženské identity, jenž ve druhé třetině 19. století vyústil v opětovný průlom žen do veřejné sféry prostřednictvím náboženství, tedy především do sociálně-charitativní oblasti. Habermas (1994, s. 126–139) u této třetí fáze hovoří o tzv. ženské profesionalizaci skrze náboženství ve sféře zdravotní a vzdělávací. Studie Rebekky Habermas pracuje s kategoriemi historickoantropologického diskursu, ale zároveň jej výrazně překračuje směrem k sociálněvědní konceptualizaci; takto kreativní propojení mikro- a makroroviny interpretací není při výzkumu religiozity příliš časté.

V závěru 20. století dosáhla v německojazyčném prostředí problematika feminizace zbožnosti velké obliby. Do diskusí se zapojila řada autorů (Rudolf Schlögel, Lucian Hölscher, Norbert Busch, Ute Gause) a tematizovala ji záplava samostatných i souborně vydávaných prací (GÖTZ VON OLENHUSEN 1995). Většinou však nedosáhly teoretické zpracovanosti studie Rebekky Habermas.

Sociální dějiny a rozrůznění badatelských směrů

Uplatňování makrokonceptů při výzkumu zbožnosti je spíše vzácné. Ve Velké Británii o systematické rozpracování sociálních dějin zbožnosti nižších vrstev urbánního obyvatelstva v moderním období dlouhodobě usiloval Hugh McLeod a svůj výzkum shrnul v práci *Piety and Poverty: Working-Class Religion in Berlin* (Zbožnost a chudoba. Náboženství berlínské dělnické třídy, MCLEOD 1996). Pracuje s různými interpretacemi klasických makroprocesů modernizace a sekularizace, snaží se je modifikovat, zohlednit aktérskou perspektivu a neomezit se na kvantitativní „ukazatele“ religiozity, jako je účast na bohoslužbách. Komparativní přístup mu umožňuje rozvinout kritiku jednosměrného procesu sekularizace a Weberova konceptu „odkouzlování světa“. McLeod se tak hlásí ke kritice sekularizační teze v pojetí Jeffreyho Clarka, navazujícího na teoretiky racionální (náboženské) volby Rogera Finka a Rodneyho Starka, a kloní se k tezi, podle níž pro náboženské dějiny nebyla klíčová ani tak industrializace či publikování Darwino-va díla *O původu druhů*, ale spíše vzestup náboženské tolerance v 18. století, který přispěl k náboženské pluralizaci a vytvořil prostor pro „volný náboženský trh“. Na jednu stranu tak podle tohoto pojetí velká nabídka zvyšovala šance, že lidé naleznou, co jim vyhovuje, na druhou stranu bere McLeod v úvahu další teze, např. názor Erika Hobsbawma, že politizace a radikalizace dělnických vrstev byla spojena

se slábnutím religiozity nižších vrstev urbánního obyvatelstva. McLeod se zapojil také do diskuse o feminizaci zbožnosti. Odmítá, že by dělnická religiozita byla výlučně ženským fenoménem, nicméně přejímá diferencalistický přístup a rozlišuje ženskou a mužskou formu religiozity a náboženských praktik (IBID.).

Od devadesátých let 20. století se bádání velmi výrazně rozrůžňuje do řady koexistujících směrů a přístupů. Velmi oblíbeným polem zůstávají kulturní dějiny religiozity. Z palety prací hlásících se k novým kulturním dějinám zbožnosti přitáhla mezinárodní pozornost monografie Francisky Loetz *Mit Gott handeln. Von den Zürcher Gotteslästerern der Frühen Neuzeit zu einer Kulturgeschichte des Religiösen* (Jednat s Bohem. Od rouhačů v raně novověkém Curychu ke kulturním dějinám zbožnosti, LOETZ 2002), jež byla záhy přeložena do angličtiny. Ve své analýze deliktu rouhačství v raně novověkém Curychu vychází z teorie řečových aktů rozpracované Johnem Austinem a Johnem Searlem, která by jí však dovolila zkoumat blasfemické výroky pouze z perspektivy mluvčích. Využívá proto na Austina a Searla navazující modely mluvního jednání (chápaní komunikaci jako kooperativní interakci), jež jí umožňují vztáhnout blasfémii k normám a hodnotám společnosti a rovněž analyzovat, jak úmysly rouhačů chápali a interpretovali adresáti.

diskurs
↑ 81, 85

Ve výzkumu zbožné askeze sílila od 90. let recepce pozdních děl Michela Foucaulta. Řada historiků raně křesťanské askeze hledala inspiraci ve Foucaultových *Dějínách sexuality* (v originále publikovány v letech 1976–1984; srov. FOUCAULT 1999; 2003a; 2003b), a zejména v jeho studii „Les techniques de soi“ (Techniky sebe samého; 2000b), v nichž tematizoval otázku kontinuity a diskontinuity asketických praktik mezi raně křesťanským a pozděně antickým obdobím a rozpracoval pojmové instrumentarium k analyzování askeze a forem sebeutváření (srov. RŮŽIČKA 2007, s. 139–155).

historický
aktér ↑ 97

Foucaultem rozvržený model křesťanské askeze, založený na principu odmítnutí sebe sama, a jeho koncept technik sebe samého explicitně využil David Brakke ve své práci *Athanasius and Politics of Asceticism* (Sv. Athanasius a politiky asketismu, BRAKKE 1995), v níž analyzuje program duchovního sebeutváření, prosazovaný raně křesťanským alexandrijským biskupem Athanasiem. Podle Brakkeho nadřadil Athanasius kontemplativnímu intelektuálnímu modelu křesťanství program askeze, kontroly tělesných vášní a kultivace ctností (IBID., s. 143–144). Na příkladu Athanasiova asketického programu Brakke rovněž ukazuje propojení technik sebe samého s technikami moci. Podle Brakkeho měl tedy Athanasiov projekt asketického sebeutváření rovněž silné politické implikace, a stal se tak politickým programem formování rané církve a křesťanské politeie, namířeným proti heterodoxním směrům (IBID., s. 266–267). Kromě Brakkeho ovlivnily Foucaultovy koncepty řadu dalších anglofonních autorů věnujících se dějinám raně křesťanské askeze (BROWN 1981; 2000; ROUSSEAU 1978; 1985) a spolu s *gender studies* a novou literární kritikou podnítily kulturní obrat (*cultural turn*) v této oblasti bádání (MARTIN – MILLER 2005). Mezi nejvýraznější autory v tomto směru náleží Elizabeth Castelli (1991; 2007), Patricia Cox Miller (2009) a již zmiňovaný David Brakke. O uplatnění těchto konceptů mimo období raného křesťanství se pokusil Martin Warren (2003), který spolu s Geoffreyem Harphamem (1987) dále prohloubil Foucaultovu analýzu modelů křesťanské asketické praxe a aplikoval je na reformační hnutí.

Jako příklad recepce přístupů Michela Foucaulta v oblasti výzkumu askeze je zde pro změnu zvolena práce, jež nevznikla v anglofonním prostředí, nýbrž vzešla z pera nizozemského historika Albrechta Diema. Jeho monografie *Das monastische Experiment. Die Rolle der Keuschheit bei der Entstehung des westlichen Klosterwesens* (Monastický experiment. Role zdrženlivosti při vzniku západního mnišství, DIEM 2005) analyzuje raně monastické koncepty čistoty a sexuality. Ústřední je pro Diema otázka monastické reakce na manifestace lidské sexuality prostřednictvím technik moci (IBID., s. 25). Vedle starších konceptů Maxe Webera (mimosvětská askeze, charisma) a Mary Douglas (kulturní čistota) jsou pro Diemovu práci klíčové kategorie rozpracované Michele Foucaultem (2000b, s. 187) pro analýzu „historie svazku mezi povinností říci pravdu a zákazy týkajícími se sexuality“. Ve studii *Techniky sebe samého* rozlišuje Foucault dvě hlavní formy odhalování pravdy o sobě samém, tzv. *exomologesis* (z řec. *exomologeîn*, doznat se) – ostentativní veřejné vyznání, a od 5. století se vynořující techniku *exagoreusis* (z řec. *exagoreîn*, vypovídat) – vyznání žáka (mnicha) mistrovi (opatovi), jež později začala dominovat a dala vzniknout institucionalizované zpovědi (FOUCAULT 2000b, s. 210–214; RŮŽIČKA 2007, s. 149–155). Následující Diemův komentář k *Životu sv. Antonína* v redakci Evagria z Antiochie a Athanasia z Alexandrie zřetelně navazuje na Foucaultovo rozlišení dvou hlavních technik sebe sama: „Antonín doporučuje také zde zaznamenat všechny hříchy ve skutečích či v myšlení, ale vyznání se před jinými a jím vyvolaný svatý stud pro něj hraje mnohem větší roli. Tím dochází k počáteční formulaci onoho v západní kultuře tak vlivného konceptu přiznání. Foucault vycházel ještě ve své ‚Vůli k vědění‘ z toho, že tato forma přiznání vznikla teprve v 18. a 19. století ze západoevropské zpovědi. U Athanasia, respektive Evagria a také v *Regula Basilii* rozvíjené přiznání má málo co do činění se středověkými koncepty zpovědi, v nichž je vlastně možné kát se z hříchů skrze přiznání a kající úkony“ (DIEM 2005, s. 74–75).

Při vysoké míře rozrůžnosti bádání, tradicionalismu a omezené, až chybějící komunikaci mezi jednotlivými směry se určité otázky a problémy vynořovaly opakovaně a jejich přehodnocování si vyžádalo dlouhý čas. Typickým příkladem je houževnaté přetrvávání dichotomních pojmů víra/pověra a obtíže, s jakými se nonkonformní zbožnost zbavovala pejorativních názvů (kacířství, sektářství, bludařství apod.) a konotací. Jestliže již v roce 1974 vytýkala Natalie Zemon Davis historikům zbožnosti přetrvávající úsilí o „oddělování zrna od plev“ a rozlišování „pravé“ a „pověrečné“ zbožnosti, nutno konstatovat, že k reflexi tohoto problému docházelo v historiografii jen velmi pozvolna (což souviselo se spřízněností tohoto badatelského směru s tradičními tzv. církevními dějinami). Historici tak dlouho přejímali diskurs arbitrární pravověří, jež nonkonformní religiozitu stereotypizoval jako falešnou, nepravou zbožnost. Výzkum heterodoxní religiozity po dlouhou dobu zůstával relativně na okraji zájmu. Recipování podnětů ze studia sociokulturního a diskursivního utváření alterit však přineslo jeho revitalizaci v návaznosti na klasické autory, jako byli Keith Thomas či Carlo Ginzburg.

V roce 1997 dokončil britský historik Robert Lutton dizertaci *Heterodox and Orthodox Piety in Tenterden, c. 1420–c. 1540* (Heterodoxní a ortodoxní zbožnost v Tenterdenu přibližně v letech 1420–1540), v níž analyzuje tradiční i nonkonformní modely pozdně středověké zbožnosti ve známém středisku loldardství v Tenterden v hrabství Kent. Knižní vydání práce již neslo pozměněný a patrně tržněji orientovaný název *Lollardy and Orthodox Religion in Pre-Reformation England: Reconstructing Piety* (Loldardství a pravověří v předreformační Anglii. Rekonstrukce zbožnosti, LUTTON 2006). Podle Luttona byla hranice mezi ortodoxií a heterodoxií velmi nejasná a pružná. Na základě pečlivého čtení (*close*

reading) a komparace testamentů mluví o tzv. skoupé či šetrné zbožnosti (*parsimonious piety*), projevující se skromným zbožným dárcovstvím dobře situovaných rodin pohybujících se na křehké hranici lollardského disentu a reformní ortodoxie (IBID., s. 201).

Z konstruktivistické pozice přistupuje k výzkumu heterodoxní religiozity český historik a religionista David Zbiral. Ve své práci *Největší hereze* (ZBÍRAL 2007) analyzuje učenecké konstrukce katarství jako příklad vymezování ortodoxie a hereze. Podobně jako např. výše zmiňovaná Caroline Gritschke také Zbiral chápe proces konstruování hereze jako paralelní a propojený s upevňováním ortodoxie. Na pozadí intenzivní fáze proměny a utvrzování ortodoxie v 11. až 13. století studuje Zbiral mechanismy konstrukce „katarské hereze“. Zároveň upozorňuje, že diskurs středověké antiheretické literatury a moderních historiků herezí vykazuje zneklidňující shody a spojitosti. Učenecký antiheretický diskurs prostřednictvím systemizace a klasifikace redukoval katarství v jeho různorodosti na „jasně vymezitelného dualistického nepřítele“ (IBID., s. 90). Připsaný dualismus fungoval jako klíčové „jiné“, byl pojímán jako uctívání ďábla. Učení polemikové vytvořili instutivní dualistickou proticírkev a vzniklý konstrukt znepokojivým způsobem přežili i moderní badatelé. Zbiral zdůrazňuje, že hlediska ortodoxie a ortopraxe je nezbytné „důsledněji dekonstruovat a nepřebírat je do vědeckých výpovědí“ (IBID., s. 104).

Spíše než jasná metodologická profilace se však v historických studiích o religiozitě mnohem častěji projevuje míšení různých směrů interpretace, ať již určitou měrou reflektované či intuitivní. Také v současnosti se řada autorů explicitně hlásí k eklektickému zacházení s různými metodami a postupy. Jako zajímavý příklad lze uvést recentní práci *Islamic Piety in Medieval Syria: Mosques, Cemeteries and Sermons under the Zangids and Ayyūbids (1146–1260)* (Muslimská zbožnost ve středověké Sýrii. Mešity, hřbitovy a kázání za dynastií Zengíovců a Ajjúbovců v období 1146–1260, TALMON-HELLER 2007) z pera Danielly Talmon-Heller, která se hlásí k sociálním dějinám, historické antropologii, diskursivní analýze i pozitivistické rekonstrukci faktů s cílem kompenzovat limity jednotlivých přístupů a zcela rozpustit starší dichotomii elitní a „lidové“ zbožnosti. Autorka zkoumá stejný korpus pramenů postupně různými metodami, ovšem ulpívá nutně spíše na povrchu interpretačních možností. Od úvodních empirických částí se přes sociokulturní analýzy posouvá k metodologicky nejhutnější závěrečné části, zaměřené na učenecký diskurs bezbožnosti.

Výhledy

Kategorie zbožnosti se ve druhé polovině 20. století stala výrazem badatelského distancování se od tradice náboženských dějin, soustředěných na studium proměn oficiální věrouky. Ukázalo se, že není možné brát v úvahu pouze preskriptivní náboženské diskursy, kodifikující zbožné a „bezbožné“ učení a praktiky. Ačkoli samotný koncept není příliš propracovaný a ostře vymezený, historici obvykle sdílejí jeho základní pojetí jako náboženské praxe a individualizované interpretace víry. V posledních třiceti letech výrazně přibýlo pokusů o další propracování konceptu religiozity a překonání některých jeho problematických rysů. Zejména byl odmítnut pojem „lidová zbožnost“ a nově formulované koncepty usilují o překonání di-

identita/alterita
↑ 241–242

chotomie elitní/lidové a jdou napříč hranicí mezi profesionalizovanými náboženskými specialisty a laiky. Jde např. o pojmy „*local religion*“ či „*cooperative piety*“, jež se navíc jeví jako nadějně také pro uplatnění v rámci postkoloniálních studií, tedy při výzkumu religiozity na hranicích křesťanstva i mimo křesťanské prostředí. Velmi slibné se do budoucna jeví propojování konceptu zbožnosti s jinými, analyticky propracovanějšími kategoriemi, jako jsou identita/alterita či gender. Lze také očekávat, že svou oblibu si udrží etablovaný výzkum tzv. testamentární zbožnosti a zbožného dárcovství – směr, jenž nezůstává omezen na kvantitativní analýzy, ale rozšiřuje se směrem ke kvalitativním přístupům a komparaci. Historický výzkum religiozity se tak dlouhodobě jeví jako značně heterogenní badatelské pole; různorodost je však důsledkem překonání dřívější izolovanosti této subdisciplíny, pro jejíž perspektivnost bude i nadále důležité úzké propojování s jinými sociokulturními vědami a přístupy.

MĚSTO

Jaroslav Ira

Úvod

Pokud bychom chtěli pojmenovat velké obraty v humanitních a společenských vědách, které se výrazně promítly do historického studia města v druhé polovině 20. století, je zapotřebí vzít v potaz dva charakteristické aspekty studia měst, které identifikaci zásadních posunů v přístupu k urbánní problematice poněkud komplikují. Těmi jsou značná šíře a různorodost urbánních dějin, a především velmi složitá a mnohostranná otázka, jak vůbec město definovat a pojmově i teoreticky uchopit. Zbytek úvodu se soustředí na tyto otázky. Následující část nastíní obraz urbánních dějin do 80. let minulého století. Kulturní obrat v historickém studiu měst je předmětem třetí části. Poslední část se zaměří na prostorový obrat v urbánních dějinách.

Město je tradičním předmětem dějepisce. Teprve v polovině 20. století se však formují urbánní dějiny jako relativně samostatný obor, který se soustřeďuje na město a urbánní rozměr vývoje společnosti, přičemž od tradičních dějin měst – zvláště četných „biografií“ individuálních měst – se odlišuje zejména aspirací na postavení obecnějších souvislostí vývoje měst. Avšak hranice disciplíny byly v poválečném období přinejmenším nezřetelné. Urbánní dějiny se od počátku prolínaly s hospodářskými a sociálními dějinami a v novější době také s dějinami kulturními. Nadto se urbánní dějiny považují za interdisciplinární obor *par excellence*, přičemž programová otevřenost vůči nehistorickým disciplínám patří k ústředním znakům jeho sebepojetí. Nejde však jen o metodologické a konceptuální podněty. Jiné obory tvoří výraznou složku disciplíny, včetně řady jejích kanonických prací. Interdisciplinarita ovšem soustavně tříští urbánněhistorické bádání, které spíše než jednotný koncept města nebo společná teoretická debata pojí společný tematický zájem a síť akademických institucí: konferencí, časopisů, asociací a center urbánních dějin. Jednotlivé disciplíny pochopitelně vnášejí své specifické přístupy a perspektivy. Do urbánních dějin navíc zasahují teoretické debaty a posuny, které primárně s městem nesouvisí.

Otázka definice či pojmu města má několik rozměrů. Velmi záleží na tom, s jakými záměry se bádání k městu obrací. Značná část urbánněhistorického bá-

Za diskuse nad tímto textem bych rád poděkoval Michèle Dagenais.

dání necítí potřebu město definovat. To je typické např. pro tradiční dějiny jednotlivých měst. Avšak i teoreticky náročnější studie se často zaměřují na specifické aspekty města, zatímco samotné jeho vymezení ponechávají stranou. Vystačí si s běžným pojetím města jako místa, v němž se jakékoli dění automaticky považuje za urbánní (GILFOYLE 1998, s. 176). Za pojmem „urbánní“ se však často skrývá určitá implicitní představa, co činí město městem. Např. četné studie městské modernity, zabývající se kulturně-sociálním rozměrem nového prostředí velkoměsta v 19. století, implicitně pojímají město jako velké a hustě zastavěné sídlo, jež se vyznačuje vysokou koncentrací kulturně a sociálně různorodého obyvatelstva, ale i zboží, služeb či sensorických podnětů, které dotvářejí specifické velkoměstské prostředí.

V určitých badatelských kontextech je striktní vymezení města nezbytné. Např. ve výzkumu urbanizace Evropy nebo dílčích regionů bylo třeba stanovit mezní definici, jaká sídla lze považovat za město a co definuje práh „urbanity“. Odtud pramenila klasická debata, zda určující kritéria jsou právně-institucionální, demografická, funkcionální, nebo morfologická. Vymezení, které navrhuje Peter Clark (2008, s. 10) ve své nejnovější syntéze evropských urbánních dějin, je záměrně natolik široké, aby zahrnuje města nejrůznějšího typu a v nejrůznějších obdobích, a to včetně těch velmi malých: „města obvykle – nikoli však nutně – mají relativně vysokou hustotu obyvatelstva, specializované hospodářské funkce, komplexní společenské a politické struktury, kulturní vliv, jenž překračuje jejich hranice, a specifické zastavěné prostředí.“ Otázka, co považovat za město a kde vést hranici mezi městem a ne-městem, je zásadní např. i pro téma vztahu mezi městem a venkovem. Značná rozmanitost městských sídel napříč časem a prostorem ovšem výrazně ztěžuje hledání univerzální definice města a spíše zakládá otázku, jak definičně uchopit některé fenomény (např. urbánní regiony). Proto se často užívají specifické termíny (velkoměsto, předmoderní město apod.).

Náročný úkol představuje otázka, jak obecným pojmem vyjádřit mnohorozměrný fenomén, jakým město je. V elementární rovině jde o vymezení badatelského pole urbánních dějin: co vše zahrnout pod město, aby termín nebyl příliš reduktivní, či naopak natolik široký, že ztratí smysl? Na vyšší úrovni pak vzniká problém, jak konceptuálně propojit jednotlivé aspekty města a roviny jeho vývoje, neboť „syntetický faktor“ urbánních dějin předpokládá, že město znamená něco více než jen souhrn svých dílčích složek (JANSEN 2001, s. 32). Jak koherentně definovat město, aniž by se potlačily nejrůznější jeho aspekty? Adelheid von Saldern (b. d.) odpovídá pragmaticky: město je prostor nejrůznějších procesů a sfér, např. sociálních vztahů, dopravy, volného času, vnímání, práce, konzumu, je místem paměti a v neposlední řadě sociální konstrukcí sebe sama. Tvoří tak mnohorozměrné výzkumné pole, přičemž úkol urbánních dějin spočívá v „inovativním propojování“ (*Vernetzung*) jednotlivých výzkumných polí. Kromě určité pružnosti spočívá teoretická výhoda takovýchto odpovědí v tom, že město definičně neuzavírají vůči širším kontextům.

Jedna z klíčových otázek urbánních studií totiž zní, jak uchopit město ve vztahu k širšímu kontextu. Podle Harryho Jansena (2001) urbánní dějiny kolísají mezi dvěma typy definicí města. Dichotomní definice vymezují město protikladně a kontrastně vůči jeho okolí (např. oproti venkovu nebo obecněji oproti širším sociálním systémům). Toto pojetí je typické pro lokální městské biografie, které

město zobrazují jako uzavřený a vydělený celek. Tvoří však východisko i v oněch obecnějších studiích, které považují město za faktor (např. „motor civilizace“) či nezávislou proměnnou historického vývoje. Komplementární definice naproti tomu konstruují město jako součást větších systémů, tedy závislou proměnnou, kterou lze vysvětlit jen z hlediska obecnějšího vývoje společnosti. Nejde však pouze o určitou představu města, která stojí v pozadí urbánněhistorického psaní. Otázka se váže k obecnější debatě v urbánních studiích: zda – a v jakém smyslu – město vymezuje svébytnou disciplínu a specifickou urbánní teorii; zda město představuje sociální entitu *sui generis*; a konečně, zda je město vhodnou rovinou analýzy pro výzkum urbánní společnosti. Záporné odpovědi nikterak nepopírají účelnost a závažnost studia města, podřazují jej nicméně jiným oborům, obecně teorii společnosti a studiu sociálních procesů, které město utvářejí. Příkladem je marxistická perspektiva: východiskem kritického studia urbánní otázky nemá být samotné město, nýbrž interakce procesů a vztahů, které se ve městě realizují (např. KATZNELSON 1992). Henri Lefebvre (2003) vyjádřil toto pojetí např. analytickou triádou, ve které je město rovinou, jež pouze prostředkuje mezi globální rovinou státu, moci, trhu či vědění a rovinou „habitace“, užívání města ze strany obyvatel. Nicméně pro Lefebvra je rovina města zásadní v tom smyslu, že právě město (jeho prostor) tvoří „místo boje“, tj. že ve městě – např. v zápase o jeho urbanistické uspořádání – se koncentrují a projevují obecnější společenské vztahy a konflikty. Je proto příznačné, že Lefebvre sklídl kritiku z ortodoxně marxistických pozic za vydělování urbánní roviny jako příliš autonomního faktoru vůči fundamentální rovině výrobních vztahů (srov. KATZNELSON 1992; SOJA 1989).

Studium města a urbanizace vždy úzce souviselo se společenským kontextem a významem měst jako sféry politické praxe. Někteří kritičtí/cké a sociálně angažovaní/é autoři a autorky proto napadli mocenské a ideologické implikace samotného definování města, přičemž podrobili kritice velké, totalizující a normativní (zejména urbanistické) koncepty měst. Např. Lefebvre: na jedné straně v 60. letech poukazoval, že tzv. fragmentární vědy (např. sociologie), analyzující město jen skrze své dílčí pojmy a metody, nejsou schopny uchopit urbánní fenomén komplexně, zatímco filosofie města kladla pouze tradiční otázky, např. po esenci města. Naproti tomu však kritizoval specialisty na poli historie a sociologie, kteří ve jménu syntézy a interdisciplinarity přecházeli ke globálním koncepcím města, např. k organicismu, evolucionismu či kontinuumu, a *de facto* tak formulovali „filosofie města“ na základě parciálního vědění. Lefebvre zde mířil např. na teorie chicagské urbánní sociologie nebo na Lewise Mumforda a jeho vlivné dílo *City in History* (Město v dějinách, 1960), jemuž vyčítal kontinuumismus, zahrnující města nejrůznějších společenských formací do jednoho konceptu. Především však útočil na městské plánování „coby doktrínu, čili ideologii, která interpretuje dílčí vědění, ospravedlňuje jeho aplikaci a obojí posouvá [...] do chabě podložené či zdůvodněné totality“ (LEFEBVRE 1996, s. 92–99). Také Michel de Certeau (1990, s. 139–142) podrobil kritice pojem města, tj. abstraktní a reduktivní definování měst ze strany utopistů, a především urbanistů modernismu. Ti město konstruují jako ahistorický a depolitizovaný prostor, ideální model, kterému lze přisoudit univerzálně platné atributy a funkce. Takovéto definice však předem vytěsňují praktické každodenní jednání a perspektivy reálných uživatelů města, kteří se

stávají pouze trpnými objekty urbanistických koncepcí, tedy socioekonomických a politických strategií.

Nepřekvapuje proto, že urbánní dějiny nedisponují obecně sdílenou, formální definicí města, která by dokázala uchopit vysoce komplexní fenomén města, nepočítáme-li klasické definice Maxe Webera nebo Louise Wirtha. Již zakladatelé moderních urbánních dějin se potýkali s problémem, jak formulovat obecnou definici města (HANDLIN – BURCHARD 1963), a následná hodnocení toto tvrzení už jen opakovala (RODGER 1993; GILFOYLE 1998; JANSEN 2001; KATZNELSON 1992). Objevují se nicméně úvahy, zda je vlastně hledání takové definice nutné, smysluplné nebo i žádoucí. Nástup konstruktivismu nadto posunul téma spíše k otázce, jak se město pojímá a definuje v rámci nejrůznějších diskursů. Také rovina teoretického uchopení města se vyznačuje spíše množstvím dílčích teorií. Např. geograf David Harvey (2003, s. 18) konstatuje, že existuje „řada teorií o tom, co se děje ve městě, avšak pozoruhodný nedostatek teorií města; a teorie města, které přece jen máme, se často ukazují natolik jednostranné a toporné, že odstraňují bohatost a komplexitu urbánní zkušenosti“. Americký historik Timothy Gilfoyle (1998, s. 191) podotýká, že „urbánní dějiny zůstávají oborem, jenž postrádá velkou ucelenou teorii, hegemonní interpretaci nebo univerzální paradigma“.

Následující text se zaměří na spleť vývoj v pojetí města perspektivou tzv. jazykového, kulturního a prostorového obratu, a to na pozadí poválečného vývoje urbánních dějin. Ten se běžně člení do dvou fází. V 60. letech se formují urbánní dějiny jakožto historický obor, jenž se vymezuje vůči tradičnímu městskému dějepisceví. V centru zájmu stojí velké společenské procesy, dominuje makroanalytická, komparativní a zobecňující perspektiva, aplikují se kvantitativní metody. Takto vypadají urbánní dějiny do sklonku 80. let, kdy se výrazněji prosazují velké „obraty“ – jazykový, kulturní, prostorový – které proměňují tematické zaměření, perspektivy, metody, ale i typy pramenů v mainstreamu urbánněhistorického bádání (RODGER – SWEET 2008; SÁNCHEZ DE JUAN 2003; GILFOYLE 1998; GUNN 2001). Struktura hesla vychází z tohoto rámce. Prostorový obrat se nicméně probírá samostatně, neboť v kontextu urbánních studií zaujímá poněkud odlišnou pozici.

Město a urbánní dějiny v 60.–80. letech

Šedesátá léta 20. století představují mezník v historickém studiu města. Zpočátku především v americké a britské historiografii se programově zformovaly urbánní dějiny, do určité míry jako subdisciplína sociálních a hospodářských dějin, které aspirovaly na radikálně nový způsob výzkumu dějin měst. Programové konference a eseje vymezovaly urbánní dějiny – v americkém případě tzv. nové urbánní dějiny – v první řadě vůči dosavadnímu způsobu psaní městských dějin. Ten symbolizovaly zejména četné historické monografie či tzv. biografie měst, které se vyznačovaly převážně podrobným a všestranným líčením dějin konkrétního města, omezujícím se jen na lokální měřítko, aniž by vývoj města výrazněji vztahovaly k širším celkům a obecným sociálním procesům.

Legitimita urbánních dějin jako svébytné disciplíny vycházela z předpokladu, že existuje specificky urbánní rozměr historického vývoje. Město mělo označovat více než pouhý badatelský předmět nebo určitou sféru, v níž se odehrávají dějiny.

Např. podle Erika Lamparda (1961, s. 61) to znamenalo ukázat, že „termín ‚urbánní‘ vysvětluje v historii něco, co nemůže být lépe vysvětleno příklonem k jiným referenčním rámcům“, což by urbánní dějiny odlišilo od oné historiografie, která se zabývá městem jen nahodile. Výraz „urbánní“ měl proto označovat nejen předmět studia, ale také určitý způsob konceptualizace po vzoru hospodářských a kulturních dějin. Co se týče tematické náplně oboru, Lampard (1963, s. 237) považoval za centrální problém urbanizaci, kterou definoval jako velký sociální proces, resp. „jeden z nejobsáhlejších, nejhlubších a bezprecedentních projevů sociální změny“. Lampard navrhl tři základní osy výzkumu urbanizace: demografickou (koncentrace obyvatelstva do měst), strukturální (pozice a funkce měst v širším socioekonomickém kontextu) a behaviorální (dopad urbanizace na chování jedinců). Agendu urbánních dějin měla doplňovat komparativní analýza měst, konceptualizovaných v teoretickém rámci tzv. *human ecology* (LAMPARD 1961, s. 61). Teoreticky ovšem vycházely poválečné urbánní dějiny z různých zdrojů. Vedle specificky urbánní teorie města tzv. chicagské školy a řady dílčích teorií z rozmanitých disciplín, např. ekonomie a geografie, které vysvětlovaly určité aspekty urbánního vývoje, se do urbánních dějin výrazně promítla velká paradigma, která dominovala poválečným sociálním vědám: behavioralismus, teorie modernizace, systémové a strukturně-funkcionální teorie a také marxismus.

modernizace
↑ 261–265

Lampardovy programové teze nepokryly celou šíři urbánněhistorického studia, které se rozvíjelo v americké a britské historiografii, a v různém časovém sledu na evropském kontinentu (souhrnně RODGER 1993), nicméně vcelku dobře vyjádřily některá ze základních východisek nově vznikající disciplíny. Konceptuálně se vyzdvihoval zejména vztah mezi městem a velkými sociálními procesy, systémy a strukturami. Města se pojímala jako výsledek, proměnná nebo laboratoř velkých procesů. Především v americké historii se toto pojetí prosadilo až do té míry, že – slovy kritiků a kritiček – v určitém městě spatřovalo jen zaměnitelný vzorek empirických dat, resp. „nahodilou nádobu nějaké socioekonomické aktivity, sociálního ‚procesu‘“, jejíž podstata, neboli město samotné, nebudila větší pozornost nežli „design divadla [...] ve scénáři hry“ (MONKKONEN 1988, s. 26). Mezi zkoumané sociální procesy řadila nová urbánní historie např. sociální mobilitu, migraci či asimilaci: urbánněhistorický výzkum pak měl např. zmapovat, na základě podrobného studia velkého množství socioprofesionálních a rezidenčních dat ve vybraných městech, sociální a prostorové trajektorie přistěhovalců a potomků lidí z nižších sociálních vrstev, a potažmo verifikovat mýtus o „americkém snu“ a „USA jako zemi neomezených možností“ v 19. století. (THERNSTROM – SENNET 1969). Nová urbánní historie symbolizovala dobovou fascinaci kvantitativními přístupy, jež vedla k badatelskému upřednostnění moderního období, a zejména 19. století. Podle Roey Sweet (RODGER – SWEET 2008) se rozevřela propast mezi kvantitativně založeným badáním o moderním městě a dějinami měst ve starších obdobích, v nichž nebylo možné ve větší míře uplatnit kvantitativní metody, kterou překlenul teprve nástup kulturně orientovaných kvalitativních přístupů.

Rychlý ústup amerických „nových urbánních dějin“ ze slávy v 70. letech (CONZEN 1983; MONKKONEN 1988) nijak neochromil dynamický rozvoj urbánněhistorického bádání v širokém lampardovském rozvrhu, zvláště studium urbanizace a vývoje systémů měst. Určitým završením byla například vlivná syntéza evropských urbánních dějin z 80. let (HOHENBERG – LEES 1985), jejíž auto-

ři úspěšně aplikovali tzv. teorii centrálních míst, kterou jako první formuloval již ve 30. letech německý geograf Walter Christaller, a dále teorii urbánních sítí pro vysvětlení prostorové logiky vývoje systémů měst, resp. rozmístění měst různých velikostních kategorií v prostoru. Koncept Briana Berryho (1964) „město je systém v systému měst“ asi nejlépe vystihuje převládající pojetí města v éře velkých studií urbanizace. Aplikaci teoretických konceptů v urbánněhistorickém studiu odpovídala ovšem i potřeba verifikovat některé sociálněvědní hypotézy a modely. Patřila k nim například teze z 50. let o tzv. preindustriálním městě, které se podle Gideona Sjoberga (1955) mělo odlišovat od moderního města v tom smyslu, že různé vrstvy společnosti obývaly městský prostor odděleně a koncentricky (bohatší vrstvy blíže k centru), čímž připomínalo spíše mimoevropská sídla. Shrňme-li tedy ve zkratce převládající obraz urbánních dějin do 80. let, šlo převážně o makrostudie urbánního růstu v komparativní a dlouhodobé perspektivě, transformací městských sítí v rámci různých socioekonomických formací či vztahu mezi městy a venkovem. Na úrovni vnitřního vývoje měst jim pak odpovídaly analýzy sociální (zejména třídní) struktury městské společnosti a jejího prostorového vyjádření, urbanistické proměny měst, studium třídních konfliktů a různých sociálních patologií (chudoba, kriminalita, znečištění) včetně municipálních forem jejich řešení.

Počátkem 90. let podrobil Harry Jansen poválečné urbánní dějiny analýze z hlediska teorie dějepisectví. Ve studii *Construction of an Urban Past* (Vytváření městské minulosti), zaměřené na infrastrukturní logiku urbánních dějin, Jansen rozebral nejvýznamnější urbánněhistorické texty pomocí teorie systémů. Takto rozlišil dvě „konceptuální jádra“, tj. základní pojetí města, která představují (převážně implicitní) východisko urbánních historiků a historiček: „V prvním shledáváme tradičnější, biografický, poněkud uzavřený a činný pohled, v němž se město chápe jako nezávislá proměnná. V koncepci druhé, modernější, otevřené a behaviorální, se město interpretuje jako závislá proměnná“ (JANSEN 2001, s. 33). V jazyce systémů těmto alternativním koncepcím odpovídá dvojí pojetí města coby „relativně uzavřeného“, či naopak „polootvřeného“ systému. V pojetí prvním se vývoj určitého města nebo i městského typu (např. utváření tzv. viktoriánských měst v průmyslové Anglii) vysvětluje zevnitř; město se chápe jako agent, kvaziosobnost v historickém procesu; také pojetí časovosti se váže k vnitřnímu času města, což se projevuje např. v periodizaci dějin města podle fází jeho růstu a úpadku. V druhém pojetí se vývoj měst vysvětluje primárně v závislosti na širších systémech, např. hospodářském a politickém, jejichž součástí (subsystém) města tvoří. Jansenova práce ukázala, že i v „moderní“ urbánní historii oba modely koexistovaly, a do jisté míry tak rehabilitovala zdánlivě zastaralý biografický přístup k městským dějinám.

Pod vlivem jazykového a kulturního obratu

Od 80. let se proměnil obraz urbánních dějin. Ty se částečně odpoutaly od hospodářských a sociálních dějin a odklonily od kvantitativních metod, systémového pojetí města, makroanalýz a velkých teorií. Není ovšem stejně jednoznačné, k čemu se vlastně urbánní dějiny přiklonily. Běžně se hovoří o přimknutí ke kulturní historii a o jazykovém, kulturním a prostorovém obratu. Těmito pojmy se

rozumí směr tematických a konceptuálních inovací, proměna teoreticko-metodologických východisek, ale také obrat k novým typům pramenů či nové uchopení některých tradičních témat. Je ovšem otázka, zda lze hovořit o paradigmatickém posunu, nebo o rozrůznění paradigmat. Jestliže se urbánní dějiny neshodly na společné definici, natož obecné teorii města do 90. let (RODGER 1993), široké spektrum nových přístupů konceptuální roztržitost urbánněhistorického bádání ještě prohloubilo (GILFOYLE 1998).

Navzdory vnitřní členitosti urbánních dějin se ukazuje, že termíny jako jazyk, kultura a prostor vyznačují vcelku spolehlivě základní parametry jejich obecné proměny. Termíny zde slouží jako zkratky pro velké obraty. Následující stránky objasní, v jakém smyslu se promítly do urbánních dějin, a na pozadí tematických posunů se zaměří na některé implikace ve vztahu k pojmání města. Jazykový, kulturní i prostorový obrat v rámci urbánních dějin v mnoha ohledech splývají: např. nové pojmání městského prostoru se úzce pojí s důrazem na reprezentace a rovinnou významu. Aspekty jazykového a kulturního obratu se proto analyzují společně v této části. Prostorový obrat se naproti tomu probírá zvlášť, neboť se zdá, že právě (sociálně utvářený) prostor se v současnosti nabízí jako potenciálně jednotící paradigma urbánních dějin, které umožňuje překonat určitý redukcionismus kulturně-jazykového přístupu, a zároveň navrátit urbánní dějiny, disciplínu tradičně spjatou s prostorem a materialitou, zpět do popředí obecné historiografie. Samotná geneze prostorového obratu v humanitních a sociálních vědách je navíc úzce spojena právě s městem.

Kulturní obrat v historickém studiu města vyjadřuje tři základní změny. V nejširším smyslu jde o nástup nových kulturních dějin, které se prosazují v historickém studiu města. To v praxi znamenalo osvojení si kulturněhistorických přístupů nebo témat ze strany urbánní historie, proporcionální nárůst počtu kulturních historiků a historiček v urbánněhistorické komunitě a rovněž větší množství historicky založených studií věnovaných tématu města ze strany kulturních, resp. mediálních nebo literárních studií. Z hlediska starší tradice urbánních dějin lze hovořit o přesunu těžiště zájmu ke kulturnímu rozměru města a urbanizace. Konečně se v bádání o městě odrážejí proměny samotného konceptu „kultury“ a rovněž kulturalizace některých teorií, které do urbánních dějin vstupují, např. marxismu.

Kulturně orientované přístupy k městu se samozřejmě neobjevují teprve vlivem nových kulturních dějin. Mentální rozměr města našel teoretickou oporu již v předválečné sociologii města, zejména v Simmelově pojetí a potažmo v chicagské (zvláště Wirthově) koncepci moderního města. Nově se etabloující urbánní dějiny, které z chicagské školy částečně vycházely, považovaly kulturní dimenzi za jednu z klíčových os historického studia města (HANDLIN 1963). Stephan Thernstorm např. volal po výzkumu subjektivního rozměru městské komunity (THERNSTORM – SENNET 1969). Dwight Hoover konstatoval již v 60. letech, že „obraz města“ se ujal v americké urbánní historii, a to nejen v tradičním stylu dějin idejí (např. město v očích intelektuálů), ale také v duchu tehdy originálního a dodnes vlivného kognitivního přístupu Kevina Lynche, jenž ve své studii *The Image of the City* (Obraz města, 1960) rozpracoval výzkum vnímání zastavěného městského prostředí ze strany těch, kdo město „užívají“ (HOOVER 1968, s. 308–314). Kulturně orientované dějiny měst však zůstaly ve stínu sociálně a hospodářsky založe-

ného paradigmatu urbánních dějin. Pojem kultury převážně odkazoval k dílčímu subsystému či segmentu města (kulturní instituce), postojům a vzorcům chování (např. velkoměstského obyvatelstva) nebo se omezoval na kulturu v užším slova smyslu (architektura, dějiny umění).

S přesunem akcentu na kulturní rozměr města se proměnilo také chápání kulturní centrality města. Zatímco pro starší bádání představovala města především kulturní centra svého okolí, resp. kulturní ohniska společností a civilizací, nyní se klade důraz na skutečnost, že města jsou zásadním místem, v němž se nejen manifestuje, ale také reprodukuje sociální a kulturní dynamika společnosti. Město se již nepojímá jako pouhé „zrcadlo“ společnosti a „jeviště“ kulturních a sociálních interakcí a procesů. Stalo se jejich zásadní součástí. Pozornost se obrátila k městskému prostoru, k charakteru městského prostředí a k typickým atributům měst – např. k hustotě a heterogenitě dané koncentrací různorodého obyvatelstva, ale i zástavby či institucí na relativně malém prostoru – coby faktorům, které v lokální rovině ovlivňují např. každodenní utváření identit, sociálních rolí nebo kulturních norem. Souvisí to zčásti i s proměnami některých teorií a přesuny zájmu v historické vědě obecně: např. od *labour history* a dělnické třídy v sociálních dějinách ke studiu středních vrstev, pro které města znamenala zásadní sféru sociability a kulturní sebeidentifikace (GUNN 2001), či s posunem zájmu ke kulturnímu rozměru kapitalismu, obratem ke spotřebě a dějinám volného času.

Kulturní posun v urbánních dějinách se úzce váže na zásadní rozšíření konceptu „kultury“ v historiografii. Důraz na populární kulturu, každodennost, sémiotický koncept kultury, tematizace tělesnosti a smyslového vnímání: to vše našlo v urbánní historii odezvu. Prakticky veškerá témata z dějin měst – události, procesy, prostory, instituce – získala kulturně-sociální či symbolický rozměr: městské výstavy i městské pohromy, ulice či obchodní domy, radnice i kanalizace. Zvýšený zájem o některé ritualizované a symbolicky nasycené události, např. městské slavnosti, nevyjadřoval jen tzv. „performativní obrat“, ale také snahu tematizovat kulturní reprodukci města jako komunity. Neboť nejen reprezentace, ale právě i performance, inscenované kolektivní akty jsou podle některých autorů a autorek zásadním prostředkem reprodukce městského společenství, formování historické paměti, utváření sdílené identity městských obyvatel i svébytné identity města navenek (ROSSEAUX – FLÜGEL – DAMM 2005).

Tematické rozšíření urbánních dějin se zčásti prolíná s posunem ke kvalitativním analýzám. Jestliže starší bádání vývoj, resp. modernizaci městské společnosti především měřilo, popisovalo a vysvětlovalo, nástup kulturních přístupů obrátil pozornost ke kvalitativnímu rozměru těchto změn (GUNN 2001). Předmětem zájmu se tak staly různé formy zakoušení a prožívání města. Města lze definovat např. jako „senzorická prostředí“, která „produkují své charakteristické pachy a zvuky“ (COWAN – STEWARD 2007, s. 1). Studium městských smyslových vjemů však není samoúčelné. Zájem v posledku směřuje k sociální regulaci a mocenské strukturaci zvuků a ostatních vjemů, které se samy stávají nositeli významů a fungují jako nástroje orientace, komunikace a utvrzování společenského řádu. Zároveň se jedná o konceptuální propojení mezi tělesností jedince a městským prostorem, se kterým přišel v 90. letech Richard Sennett ve své práci *Flesh and Stone* (Tělo a kámen, 1994). Jiným příkladem kvalitativní orientace urbánních dějin jsou analýzy nově se utvářejících sfér a možností zakoušení města, které

třída
↑ 187–189
společnost
↑ 124
politika ↑ 135

kultura
↑ 147–151

paměť
↑ 247–256

se otvíraly díky růstu měst, novým technologiím (např. pouliční osvětlení), ale i změnám v širším sociálně-kulturním rámci. Takto se zrodila např. noc ve velkoměstě 19. století jako prostředí nových forem prožívání města (noční život), ale také jako sféra, jež problematizovala téma bezpečnosti, morálky a zároveň otázky, kdo má k nočnímu životu přístup (SCHLÖR 1998).

Také perspektiva jazyka se promítla do urbánních studií již dříve, byť spíše stranou urbánní historie. Šlo zejména o tzv. urbánní sémiotiku, která se pokoušela uchopit město (např. urbanistické uspořádání městského prostoru) jako složený znak, systém znaků či text, který lze dekodovat a interpretovat (GOTTDIENER – LAGOPOULOS 1986). Striktně sémiotický přístup se záhy stal terčem kritiky, neboť při svém hledání „prostorové gramatiky“ opomíjel sociální rovinu tvorby významů a nesémiotické procesy formování města. S ohledem na sociálně rozrůzněné obyvatelstvo se formální sémiotice vytýkal i předpoklad, že město je vnímáno uniformně, že existuje jednotný význam či obraz města, popř. jednoznačný význam dílčích znaků (např. prvků městského prostoru). Naproti tomu urbánní sociosémiotika, prosazovaná americkým sociologem Markem Gottdienerem, spatřovala ve výsledném prostoru města „kondenzaci často konfliktních interakcí mezi skupinami, jež zahrnuje jak označující praktiky, tak nesémiotické procesy, jako např. třídní boj na pracovišti“ (GOTTDIENER 1986, s. 214). Momentální podoba městského prostoru podle Gottdienera odpovídá dominantní moci, slouží k její reprodukci, avšak nese i známky alternativních koncepcí. Město je polysémnní, neboť nejrůznější sociální skupiny mají svá vlastní pojetí městského prostoru, což ale nevylučuje snahy některých aktérů formulovat hegemonní reprezentace města, ucelené obrazy, které je třeba chápat jako ideologie. Socio-sémiotický přístup se zčásti prolínal s marxistickou analýzou formování prostoru: za zmínku stojí například pokusy vymezit na sémiotickém základě vztah mezi společenskými formacemi a prostorovým uspořádáním měst (LAGOPOULOS 1986).

Spojení město-text se postupně ujalo jako vlivný koncept napříč urbánními studií. Zčásti je to dáno tím, že termín nabyl širšího významu, a to zvláště pod vlivem kulturních studií. Pojímá-li se „urbánní text“ jako „kulturní text“, rozumí se tímto výrazem více než jen struktura městského prostoru coby tkanivo významů, pod nimiž se skrývají zásadnější vztahy moci. Text města zahrnuje také procesy jeho utváření každodenním jednáním jedinců, kteří píšou své „prostorové příběhy“ (de Certeau), procesy čtení města, nebo jinak řečeno, nejrůznější kulturní praktiky, které město záměrně a vědomě, ale i nezáměrně označují a přeznačují. Koncept urbánního textu však zahrnul i různé formy reprezentace měst, například v literatuře, filmu nebo v odborných diskurzech (STEVENSON 2003; KALEWA 2008). Také literární věda oživila koncept města-textu díky svému rostoucímu zájmu o město. Do studia (nejen) literárních reprezentací města přenesla rovněž revidovaný přístup k textu, jenž poukazuje na jeho nestabilitu, polyvalenci a mnohovrstevnatost, na porózní hranice textu a intertextové vztahy, resp. na mnohost jeho psaní a čtení. Díky rozšíření svého záběru se text stal důležitým termínem pro interpretaci města, podobně jako prostorové pojmy „krajina“ (*landscape*) či „místo“ (*place*).

krajina
↓ 357–363

Příklad kulturněhistorického využití konceptu města-textu nabízí studie Priscilly Ferguson *Paris as Revolution: Writing the Nineteenth Century City* (Paříž jako revoluce. Psaní města 19. století, FERGU-

SON 1994). Autorka v ní sleduje, jak se současníci – zejména spisovatelé a žurnalisté – snažili re-interpretovat město v měnící se společnosti. Dynamický koncept „revoluce“ byl tím, co podle autorky poskytovalo nový ucelený a souhrnný význam města, ale také výrazem, který měl obraz transformující se francouzské metropole paradoxně ustálit, stabilizovat jej v čase. Text představuje ústřední pojem analýzy: autorka vychází z konvenční analogie městského prostoru jako textu, jež lze číst, nicméně pozornost upírá k intertextovému vztahu mezi tímto prostorem a texty psanými, neboť „v moderním městě oba modely urbánního textu – ‚text‘ fyzického města a psaní o tomto městě – koincidují, navzájem se přesahují a vzájemně se komentují, a někdy si protiřečí“. Rostoucí složitost tohoto vztahu, daná jak neustálou proměnou města, tak vývojem literárních forem psaní o městě, pak z města vytváří „palimpsest neboli textové vyjádření labyrintu“ (IBID., s. 38). Tento intertextový vztah autorka rozvíjí na pozadí zásadních mezníků v dějinách města: Francouzské revoluce, tzv. haussmannizace, tedy radikální přestavby města v polovině 19. století, událostí roku 1871 nebo stavby Eiffelovy věže. Jako pramen slouží především literární reprezentace města (např. romány, průvodci nebo fejetony), avšak autorka rozebírá i jiné znakové systémy, např. názvy ulic, které se wpisují do materiálního prostoru. Plány revoluční vlády přejmenovat ulice v revolučním duchu interpretuje jako cestu, jak uskutečnit utopickou vizi ideálního města alespoň v rovině jazyka, není-li to možné v rovině fyzického prostoru – což byl úkol, jenž teprve čekal na barona Haussmanna. Systém názvů ulic, založený na revolučních heslech, měl podle autorky vytvořit město jako „místo, které existuje v textu, skrze text a jako text“, jako koherentní text, jenž by se co nejvíce odpoutal od netextu, tedy od reálné topografie, a jenž by v posledku popřel i svůj praktický účel sloužit k orientaci jedinců v prostoru. Revoluční plány totiž podle autorky „popřely samotnou myšlenku vztahu mezi znakem a místem“ (IBID., s. 30).

Vedle proměny urbánních dějin na tematické úrovni se kulturně-jazykový obrat projevil také v rovině východisek poznání i poznatelnosti města. Shrnutí v několika větách: imaginace, diskursy a reprezentace se staly nejen zásadním rozměrem města, ale rovněž východiskem jeho výzkumu. Důraz byl položen na diskursivní konstrukce a kulturní reprodukce jak konkrétních měst, tak samotných kategorií „města“ a „urbanity“, a jak se vymezují vůči svému „jinému“. Badatelská pozornost se přesunula od reálného města v prostoru k imaginativnímu městu v (inter)subjektivních představách. Někteří badatelé pak programově rezignovali na hledání definice města, když otázku „co je město“ nahradili otázkou, co se městem rozumělo a jak si jej kdo představoval. Východisko poznání města se přesunulo k tzv. městské kultuře (*urban culture*), např. k „imaginativní struktuře města“ (BLUM 2003), k městu v diskursu. V podobném duchu se někteří autoři odvrátili od ambice urbánní teorie město celistvě uchopit nebo jej koherentně vysvětlit. Alternativu představuje fragmentarizovaná analýza a situovaná perspektiva uživatele města.

Epistemologické výzvy zčásti plynou z obecných implikací jazykového obratu, zejména konstruktivismu a zásadního významu jazyka, různých diskursů a reprezentací v procesu utváření i poznávání reality. Souvisejí však také s proměnami moderního a soudobého města. Například zpochybnění chápání města jako zřetelně vymezeného celku nebo rezignace na vizuálně-kognitivní, a potažmo konceptuální uchopitelnost města je zčásti reakcí na růst metropolí a jejich rozpínání do okolí. Podobně kupříkladu obrat k reprezentacím a vizualitě souvisí s rostoucím významem mediálně zprostředkovaného města (v literatuře, filmu, nových médiích), ale i městského marketingu coby zásadní součásti urbánní ekonomiky.

diskurs
↑ 80–82

Lze proto tvrdit, že město do jisté míry generuje alternativní východiska svého poznání. Často se ostatně připomíná, že právě radikálně nová zkušenost s městem – typicky se uvádějí viktoriánská města nebo postmoderní Los Angeles – podněcovala nové přístupy v urbánních studiích.

K takovým zkušenostem patřila i Paříž coby „hlavní město 19. století“ (Walter Benjamin) či „hlavní město modernity“ (David Harvey). Právě Benjaminova nedokončená a útržkovitá kulturněkritická studie o Paříži 19. století (*Passagenwerke*), psaná již v meziválečných letech, inspirovala část soudobých urbánních studií k novým přístupům ke studiu měst, ať již svou formou (zlomkovitá analýza) či koncepty (např. *flâneur*). Benjaminem a de Certeauem se zaštiťují také autoři, kteří se od velkého pojmu města odvrátili k dílčí perspektivě uživatele měst. Staršímu urbánněhistorickému bádání se vyčítalo, že redukuje městské aktéry na pasivní jedince, masy, kategorie, resp. statistická data v systémově-strukturních koncepcích, pozorované ze vzdálené historicko-sociologické perspektivy (byť se např. nová urbánní historie konstituovala jako „dějiny zdola“). De Certeau podrobil kritice určitý způsob vnímání města, vyjádřený obrazně jako pohled solárního oka na město – panoptický pohled z vysoké budovy, jenž vidí, a potažmo conceptualizuje město jako uspořádaný celek bez rušivé přítomnosti každodenního života. Do protikladu k němu staví nutně omezené vnímání města jeho běžnými uživateli z roviny ulice – zkušenost „chodce“. Chodec žije pod prahem viditelnosti, a přestože spoluutváří text města svou každodenní rutinní činností, není schopen tento text číst (DE CERTEAU 1990, s. 140–141). Jakkoli metafora solárního pohledu symbolizuje především náhled urbanisty-technokrata, vyjadřuje i makroskopický a totalizující pohled některých urbánních badatelů, kteří usilují o abstraktní a ucelený koncept města.

V kontextu kulturněhistorického studia moderního města vyjadřuje posuny v epistemologii například popularita termínu *flâneur*. Tento výraz, proslavený Baudelairem a později Benjaminem, označuje osobitou městskou postavu, která se zrodila v 19. století, doslova člověka, jenž se bezcílně prochází po městě. *Flâneur* se nicméně stal jakýmsi topos urbánního diskursu, analytickou figurou a symbolem určitého přístupu ke studiu města a urbánní modernity. Například podle Chrise Jenkse (2004, s. 30–32) je *flâneur* „metaforou pro metodu [...] analytickou formou, nástrojem vyprávění, postojem k vědě [...] obrazem pohybu v sociálním prostoru modernity“ či „alternativním viděním“. *Flâneur* je podle Jenkse epistemologickou figurou podobně jako např. panoptikální vězení ve Foucaultově koncepci disciplinace. V historickém studiu města se obdobná východiska projevila například přesunem zájmu k mnohosti vnímání, zakoušení a „psaní“ městského prostoru ze strany nejrůznějších postav a sociálních skupin (cestovatel, služebná, buržoa, dělník, homosexuál), ať již se tyto pohledy analyzovaly přímo, existují-li prameny, či nepřímou, např. prostřednictvím analýzy románů. Do terminologicko-metodologické výbavy urbánních dějin pronikly vedle *flâneura* také de Certeauovy prostorové příběhy (*spatial stories*), jak ukazuje například studie Victorie E. Thompson (2003), která termín uplatnila pro rozbor textů zachycujících odlišné pojmání a užívání pařížského prostoru různými sociálními třídami na pozadí proměny města v polovině 19. století.

Jiným příkladem epistemologického, ale i tematického posunu je zvýšený důraz na vizibilitu, studium vizuálních reprezentací i vnímání měst v širokém slova

historický ak-
tér ↑ 97–101

smyslu (BALSHAW – KENNEDY 2000), propagované částí urbánní historie též jako „vizuální obrat“ (ETHINGTON – SCHWARTZ 2006). Příkladem je projekt tzv. urbánních ikon. Tyto vizuální reprezentace – např. Eiffelovu věž či Berlínskou zeď – lze podle autorů projektu chápat jako kognitivní prostředky, které redukuje chaos a složitost městské zkušenosti do uchopitelného vědění a jednoduchého významu. Zároveň vytvářejí most mezi reálnou prostorovostí určitého města a jeho metaforickou prostorovostí v imaginární krajině (IBID.). Konečně se nová epistemologická východiska projevila také v inovaci etablovaných pojmů. Například termín *after-image*, jakýsi následný nebo přetrvávající obraz města, se pokouší překonat státnost „obrazu města“ jako strnulé reprezentace. *After-image* hodlá koncept obrazu města destabilizovat, zdůraznit jeho dynamičnost a významovou otevřenost, přičemž město samotné pojímá jako proces, a nikoli uzavřený celek. De Certeauovu metaforu solárního pohledu zde autoři termínu interpretují jako teoreticky neadekvátní perspektivu, jež obraz města znehybňuje (RAMON RESINA – INGENSCHAY 2003).

Kolektivní monografie *Urban Imaginaries: Locating the Modern City* (Městské imaginárno. Vymezení moderního města, ÇINAR – BENDER 2007) může posloužit jako příklad práce, v níž se editoři odvracejí od definice města, přičemž východisko studia měst spatřují spíše v imaginativní rovině a fragmentované perspektivě. Argumentace začíná konstatováním, že je stále méně smysluplné hledat formální definici města, zvláště poté, co moderní města přestala být zřetelně ohraničenými celky. Abychom však porozuměli skutečnosti, že navzdory erozi hranic a translokální povaze měst – např. translokálním vazbám obyvatel zakotvených v různých kulturách – se města pojímají jako jedinečná místa, odlišná od širšího prostředí, je třeba se obrátit k imaginaci. Editoři rozvíjejí klasické téma „obrazu města“ K. Lynche nebo koncept „*imagined communities*“ B. Andersona. Imaginaci však kombinují – s odvoláním na W. Benjamina a také na studii A. Kinga zahrnutou v knize – s epistemologickou premisou, že města nelze vnímat v jejich totalitě, že jedinci vždy zakoušejí město jen částečně a subjektivně. Tím, co konceptuálně spojuje partikulární a nutně omezené vnímání jedinců s kolektivními představami města, je tzv. městská veřejná kultura (*urban public culture*) neboli „sdílený, byť nikoli jednotný mentální obraz města“ (IBID., s. xiii). S odkazem na Jürgena Habermase a konceptualizace veřejnosti definují editoři utváření sdílené představy města jako veřejný proces, který se ovšem neodehrává jen v rámci standardních médií (např. tisku), nýbrž v široké aréně každodenní komunikace, běžných interakcí a zkušeností. V těch se utvářejí a šíří nejrůznější kolektivní narativy, které „sdělují příběh města, tvoří jeho historii, stanovují jeho četné hranice, definují jeho kulturu, resp. hierarchicky situují jeho obyvatele kolem kategorií třídy, rasy, náboženství, sexuální orientace či etnicity, jež promítají na určité prostory ve městě, zatímco z jiných je odstraňují“ (IBID., s. xiv). Editorský úvod připravuje teoretickou půdu pro jednotlivé případové studie. Velmi explicitně však shrnuje obecnější otázky epistemologie urbánních studií. Ostatně urbánní badatel je v argumentaci zahrnut: Jsou badatelé a badatelky odsouzeni k částečnému vnímání města, podobně jako jeho obyvatelé? Tyto a podobné otázky autoři kladou a odpovídají na ně skepticky: město nelze reprezentovat neustranným a objektivním způsobem; neexistuje jedna definice města. Otázku, jak město definovat, proto editoři nahrazují otázkami po cestách, které povedou k urbánní imaginaci a jejímu porozumění (IBID.). Takovou cestou jsou např. rozbor „etických kolizí“, normativně založených diskursů města, které vyvstávají jako reakce na typické problémy, jimž města čelí (identita, vitalita, např. pod tíhou globalizačních procesů (BLUM 2003), nebo rozbor různých příběhů určitého města, od velkých vyprávění urbánních dějin přes promoční příběhy developerů a oficiální příběhy administrativy města až po – a to zejména – individuální životní příběhy obyvatel, ve kterých dané město zastává určitou pozici a roli (FINNEGAN 1998).

Prostorový obrat a sociální prostor

Na pozadí širokého přijetí kulturního obratu ze strany urbánních dějin se nicméně objevily hlasy, které varovaly před marginalizací disciplíny a redukcionismem kulturně-jazykových přístupů. Např. Lynn H. Lees hovořila již na počátku 90. let o poklesu významu urbánních dějin v obecném studiu společnosti, navzdory jejich rozkvětu z hlediska počtu studií. Odvrácenou stránkou nárůstu případových studií o jednom městě byl totiž odvrát od komparativní perspektivy a projektů v širších rámcích a s ním spjatá rezignace na hledání obecných poznatků a vysvětlení (LEES 1994). S tím souzněl také hlas vlivného historického sociologa Charlese Tillyho (1996), aby se urbánní dějiny vrátily k velkým tématům vývoje společnosti a zabývaly se lokální variabilitou obecných sociálních procesů v závislosti na jedinečné povaze sídla a jeho vývoje (tzv. *path-dependency*). Vedle relativního ústupu urbánních dějin se kritizovalo opomíjení důležitých aspektů města a jeho vývoje. Lees (1994, s. 14) se stavěla skepticky vůči lingvistickým přístupům, pod jejichž vlivem se „urbánní historie rozpouští do řady mentálních obrazů a debat“ a samotná města do „představovaných míst“, přičemž předpovídala, že kulturní paradigma nedokáže propojit historické studium měst s velkými otázkami obecných dějin. Simon Gunn coby přední recipient kulturněhistorických přístupů v urbánní historii souhlasí s Davidem Harveyem, že kultura sama o sobě, bez politicko-ekonomické perspektivy, nedostačuje jako interpretační, či dokonce explanační paradigma pro vývoj moderního města (GUNN 2001, s. 11). Konečně Michèle Dagenais usuzuje, že „kulturní obrat urbánní historii neprospěl, neboť soustředění na otázky modernity, etnicity, genderu a národnosti vedlo k opomenutí prostoru“ (podle DAVIES 2010, s. 3). Dagenais svou výtku formuluje z pozice urbánní environmentální historie, která pojímá město jako socio-naturální entitu, a přidává se k historikům a historičkám, kteří pod heslem „materiálního obratu“ volají po teoretickém zohlednění materiální stránky města a vůbec materiality v dějinách. Navzdory doslova hmatatelné povaze měst totiž urbánní historie vesměs upřednostnila nehmotnou roviny města, jak tvrdí např. Chris Otter (2010, s. 38–43). Za dematerializací měst podle něj stojí vedle kulturního obratu v urbánních dějinách také starší tradice Simmelovy a chicagské sociologie města, resp. marxismu. Fyzická stránka města se tak stala „arénou sociálních sil“, „produktem kapitálu“ a „médiem reprodukce sociálních vztahů“, nověji pak „textem“ či „nosičem významů“, avšak sama o sobě zůstala stranou analytické pozornosti.

Ve světle kritických námitek se proto nabízí otázka, zda existuje konceptuální či teoretická platforma, která by dokázala zahrnout nejrůznější aspekty a roviny města, a to včetně jeho vztahu k širšímu sociálně-geografickému kontextu, aniž by se přitom vracela k objektivizujícím koncepcím a reduktivním modelům. Komplexní výklad dějin města, jenž by vhodně propojil zásadní dimenze jeho vývoje, patří k nejzajímavějším ambicím urbánních dějin, stejně jako syntéza obecného vývoje měst nebo urbánní společnosti. Zdá se, že k tomuto syntetickému ideálu se dnes nejvíce blíží paradigma prostoru a koncept „sociálního prostoru“.

Prostorový obrat v sociálních vědách se od počátku formoval v úzké spojitosti s městem. Zejména prostorová revize marxismu, kterou zahájil v 60. letech Henri Lefebvre, byla radikálním posunem urbánní otázky do popředí kritické

teorie společnosti (SOJA 1989; KATZNELSON 1992). Právě Lefebvra „objevily“ urbánní dějiny v 90. letech jako jednoho z klíčových teoretiků prostoru. Bezprostřední ohlas získala Lefebvrova teorie města a prostoru především v marxistické sociální geografii, odkud postupně pronikala do širšího urbánněhistorického studia. V 80. letech však sociální geografie města prošla kulturním obratem, takže mainstream urbánních dějin recipoval nové pojetí prostoru v postmoderní verzi, bez politicko-ekonomického základu. Simon Gunn jako příklad kulturního posunu v sociální geografii města uvádí studii *Consciousness and Urban Experience* (Vědomí a městská zkušenost, 1985), historicko-geografický rozbor urbanistické proměny Paříže v éře Napoleona III. (haussmannizace). David Harvey, vlivný marxistický geograf a jeden z hlavních recipientů Lefebvra, v ní kombinuje politicko-ekonomický výklad haussmannizace s kulturními interpretacemi, např. symbolické roviny výstavby chrámu Sacré-Coeur (GUNN 2001, s. 3–4). Kulturní rozměr analýzy Harvey ještě rozvinul v rozšířeném vydání s názvem *Paris, Capital of Modernity* (Paříž, hlavní město modernity). V knize, která odkazuje na slavnou stať Waltera Benjamina, se však vymezuje vůči jednostranně kulturním a fragmentárním interpretacím města v Benjaminově duchu a setrvává na pozici, která usiluje o ucelený teoretický výklad města: „Můj záměr se samozřejmě podstatně liší od Benjaminova. Hodlám rekonstruovat [...] jak fungovala Paříž druhého císařství, jak se kapitál a modernita protuly v určitém místě a čase a jak se tímto střetnutím oživovaly společenské vztahy a politické představy“ (HARVEY 2003, s. 18).

„Prostorový obrat“ může znít paradoxně v rámci urbánních dějin, které, jak podotýká Gunn (2001), prostorový rozměr města a urbanizace tradičně zohledňovaly, což dokumentují např. výzkumy, jak se sociální stratifikace městské společnosti promítala do prostoru města. Prostor se však chápal jako abstraktní a prázdná kategorie, neutrální prostředí sociálně-ekonomických procesů a struktur, popř. jako jeviště událostí. Role geometricky chápaného prostoru se spatřovala např. jen ve vlivu vzdáleností v prostorové logice uspořádání systémů měst. Proměny zastavěného prostoru se vysvětlovaly jako projev urbanizace, resp. se studovaly v uzavřeném rámci urbanismu nebo dějin architektury. Spíše než doslovný obrat k prostoru tedy *spatial turn* v urbánních dějinách označuje rekonceptualizaci městského prostoru v nejrůznějších oblastech výzkumu města. Není podstatné, zda se konkrétní studie zaměřují na formování materiálního městského prostoru, na procesy jeho vnímání a reprezentace, na sociální jednání a kulturní praxe, které se v prostoru odehrávají, nebo zda se primárně vymezují ve vztahu k určitým prostorovým prvkům (radnice, sportoviště, obytné čtvrti, městská zeleň). Vždy platí, že prostor nelze oddělit od roviny významů a sociálních či mocenských vztahů a struktur. Městský prostor přestal být chápán jako pasivní jeviště společnosti, kultury a moci, stojící mimo záběr sociálněvědních a historických analýz. Sám je totiž bytostně sociálně, kulturně i mocensky produkován, ale také produktivní, či alespoň relevantní do té míry, že spoluurčuje průběh městských procesů nebo tvoří jejich dílčí rozměr.

Nové pojetí městského prostoru osvětluje např. Lefebvrův pojem sociálního prostoru (*social space*). Uvedme stručně některé jeho charakteristiky: (sociální) prostor je sociálně produkován – není však věcí, ale spíše výsledkem řady operací, jenž zahrnuje jednotlivé objekty (např. města, budovy) a jejich konfigurace. Sociální prostor je reálný, není sférou idejí či představ, a nadto má také reálný účinek:

„dovoluje, aby se některé nové činy uskutečnily, zatímco jiné činy podněcuje a ještě jiné zakazuje“ (LEFEBVRE 1991, s. 73). Sociální prostory nejsou ohraničené a navzájem se prostupují: faktické hranice a viditelné bariéry – např. zdi domu, které vymezují soukromý a veřejný prostor – tvoří jen zdání odděleného prostoru. Prostor není ani prázdným médiem „ve smyslu nádob, které se liší od svých obsahů“ (IBID., s. 86–87). Zásadní rozměr sociálního prostoru představují reprezentace: koncepce prostoru formulované z pozice dominantního vědění, např. prostor vědců, urbanistů a sociálních inženýrů (tzv. *representations of space*), ale také alternativní či subverzivní představy prostoru, vztahující se k „ovládanému“ prostoru uživatelů (tzv. *representational spaces*). Tyto protikladné symbolické systémy doplňuje v často citované triádě termín prostorové praktiky (*spacial practices*), jenž vyjadřuje prostorový režim určité společnosti. Každá společnost – např. stát nebo společenská formace – totiž vytváří svůj prostor (IBID., s. 33, 38–39).

Pro urbánní dějiny nabízí koncept sociálního prostoru několik výhod. Především ukazuje způsob, jak konceptuálně propojit nejrůznější aspekty a roviny města: materiální městský prostor, sociální vztahy, kulturní praxi i diskursivní rovinu měst. Dále poskytuje perspektivu, která nahlíží města – včetně jejich hranic, ale také vzájemných vztahů a pozic v širším prostorovém kontextu – jako soustavně utvářená a přetvářená v interakci sociálních procesů, vztahů či aparátů moci, nejrůznějších prostorových reprezentací i jednání aktérů. A konečně představuje koncepcí sociálně produkovaného prostoru východisko z přílišného důrazu na jazyk a imaginaci, navzdory zásadní funkci reprezentací. Lefebvre ostatně paradigma prostoru vymezil vůči krajnímu textualismu, a tedy i formálně sémiotickému modelu města. (Městský) prostor nevzniká jako nějaký koherentní text ke čtení – je spíše přesycen protichůdným „psaním“ (*writing*) nejrůznějších aktérů, procesů a struktur. Produkce prostoru však sleduje v první řadě praktické účely: prostor je formován primárně k užití (IBID., s. 131–132, 142–143). Podle některých interpretů koncept překlenuje dichotomii fyzického a mentálního prostoru a varuje před „epistemologickým upřednostněním“ (Edward Soja) reprezentovaného prostoru před prostorem reálným (BALSHAW – KENNEDY 2000, s. 3).

prostor ↑ 38

Důsledná perspektiva prostorového obratu, která se programově snaží překonat jednostranně imaginativní a diskursivní přístupy k městskému prostoru zohledněním jeho materiální stránky, je patrná v monografii Leifa Jerrama o modernizaci Mnichova na přelomu 19. a 20. století *Germany's Other Modernity: Munich and the Making of Metropolis, 1895–1930* (Jiná německá modernita. Mnichov a utváření velkoměsta v letech 1895–1930, JERRAM 2007b), resp. ve studii o jeho hranicích „Bureaucratic Passions and the Colonies of Modernity: An Urban Elite, City Frontiers and the Rural Other in Germany, 1890–1920“ (Zapálení byrokraté a kolonie modernity: městské elity, hranice města a „jiný“ venkov v Německu v letech 1890–1920, JERRAM 2007a). Práce o modernizaci Mnichova se pokouší vyvrátit mýtus o silném antiurbanismu v moderní německé společnosti, který se ustálil v narativu německých dějin. Obrací se proto k teoriím a projektům městských technokratů a jejich praktické aplikaci v postupné zástavbě užitého městského prostoru – infrastruktury, užitných budov či obytných čtvrtí, a to na příkladu řadového velkoměsta, k němuž se na rozdíl od Berlína, emblematického místa kulturní modernity, neváže estetizované vnímání moderní metropole jakožto prostředí nových zkušeností a experimentálních životních forem. V rovině teorie je podle autora nezbytné překlenout dichotomii mezi materiálním a imaginárním prostorem. Jerram se opírá

o Lefebvrův pojem sociálního prostoru, zejména o jeho konceptuální triádu (*spaces of representation – representational spaces – spatial practices*), interpretuje jej však v postmoderním duchu jako přístup, jenž zohledňuje především imaginativní rozměr prostoru. Ve zdánlivém rozporu s ním Jerram volá po empiričtějším pojetí, tj. po zohlednění hmatatelného rozměru budov a ostatních fyzických prvků městského prostoru a jejich reálného účinku: např. jak měla architektura obytných interiérů (kuchyně) či budov ústavů sociální péče strukturovat role a chování městských obyvatel. Výstavbu lze ostatně chápat – ve foucaultovském duchu – jako nástroj moci, resp. jako uskutečnění strategií a koncepcí technicko-administrativních expertů, architektů a plánovačů. Nicméně z druhé strany lze knihu číst i jako studii, která ukazuje na symbolický rozměr „banálních“ prostorových prvků města (JERRAM 2007b).

„Dialektický vztah“ mezi kulturní a fyzickou, resp. imaginativní a materiální dimenzí městského prostoru Jerram ilustruje na příkladu fyzické a symbolické proměny okrajové zóny Mnichova. Téma hranice města se v ní protíná jak s procesem územní expanze města, tak s otázkou představy města a jeho vztahu k „jinému“, tj. okolnímu venkovu. Studie postupně ukazuje, jak se měnila koncepce města v očích městských expertů, jak město fyzickými prvky vyznačovalo zónu kolem svého okraje, a konečně jak venkovské okolí města interpretovala dobová místní žurnalistika. Diskuse a strategie městských inženýrů a radních ukazují, že ještě koncem 19. století přežívala tradiční představa města jako uzavřeného a ohraničeného organismu, navzdory faktu, že opevnění bylo dávno zbořeno a město se postupně rozrůstalo. Dokládala to i výstavba prstence celních budek a hřbitovů na okraji města, vizuálně-hmotných prvků, jež stvrzovaly ideu zřetelných a stabilních hranic mezi městem a ne-městem. Celnice symbolizovaly předmoderní bariéru i díky svému účelu, neboť bránily rozvoji volného obchodu. Na počátku 20. století se však změnila strategie městských představitelů, kteří zaujali aktivní postoj k procesu územního růstu města a průmyslové zástavby v jeho okolí, spějícímu k právnímu začlenění přilehlého území k Mnichovu. Aby si zajistila kontrolu nad rozvojem periferní zóny, začala městská administrativa budovat tzv. „koloniální základny“ v okolí města, tedy fyzické prvky v prostoru, kolem kterých se měl podle inženýrů odvíjet budoucí rozvoj nových čtvrtí. Jerram uvádí jako příklad novou plynárnu a školu, dvě zařízení vystavěná „na zelené louce“, která ztělesňovala modernitu, ale také přeznačovala okolí města jako prostor pro budoucí kolonizaci. Kolonizačně-civilizační reinterpretaci okraje města ze strany expertního vědění, včetně jeho realizace v prostoru, odpovídala reprezentace venkova v dobovém tisku. Na otázku, jak si městští současníci představovali agrárního „jiného“, Jerram odpovídá, že v očích žurnalistů nebyl okolní venkov idylickým protějškem ke zkaženému velkoměstu, nýbrž „neproduktivní prázdnotou“ (JERRAM 2007b).

Nárůst prostorové tematiky a specializace jazyka současného urbánněhistorického diskursu, o kterých svědčí pohled na recentní urbánněhistorické publikace a konference, nicméně nevyplývá jen z rekonceptualizace prostoru. Souvisí také s „objevením“ prostoru ze strany sociálně a kulturně orientovaného studia měst, pro které se městský prostor – a vůbec prostorovost a materialita města – stal významným tématem, interpretačním hlediskem nebo rámcem pro další témata, např. genderu a identit. Tento obrat ilustruje např. studie literární historičky Sharon Marcus (1999) o činžovních domech v Paříži a Londýně 19. století: ve středu jejího zájmu jsou „diskursy o činžovních domech, nikoli činžovní domy jako takové“, neboť autorku zajímají především významy, které se k těmto stavebním prvkům moderních měst vázaly. Kulturně-historické čtení dobové beletrie, ale i architektonických plánů či debat urbanistů, opřené o koncept sociálně utvářeného prostoru, představuje subtilní analýzu, jak se ve vzájemné interakci mezi kulturní imaginací a reálným užitím a vývojem městského prostoru (pronájem pokojů,

gender
↑ 198–199

haussmannizace, růst předměstí) utvářely distinkce mezi veřejným a soukromým prostorem, mezi vnějším, maskulinním světem města a sférou domesticity, uzavřené v interiérech městského obydlí. Distinkce ambivalentní, neboť autorka chce především problematizovat ustálené asociace mezi určitými sférami a jejich genderovými významy.

Zbývá otázka, zda právě (sociální) prostor poskytne minimální konceptuální základ, který by umožnil koherentně integrovat nejrůznější roviny urbánního fenoménu, aniž by vnucoval reduktivní koncept měst, a nabídl tak přijatelné východisko například pro historické syntézy měst či urbánní společnosti. Příkladem tohoto uvažování je definice města, se kterou přišla Adelheid von Saldern. Města definovala jako „významuplné sociální prostory a kulturní průsečíky obecně společenských procesů, diskursivních (sebe)porozumění, komunikativních interakcí a subjektivních přisvojení“ či jako „historické sociální prostory“ (*historische Sozialräume*), ve kterých se v kondenzované podobě projevují obecné vývojové procesy společnosti a které poskytují rámce pro nejrůznější diskursy, mnohdy přesahující místní hranice či sféru individuální každodenní zkušenosti včetně identifikace jedinců s městem (SALDERN 2005, s. 24–25). Saldern použila tuto širokou definici v projektu, jenž srovnával výročí a slavnosti ve vybraných německých městech v kontextu tří různých politických systémů, přičemž městské slavnosti měly sloužit – ve shodě s autorčinou představou o inovativním propojování badatelských polí – jako určité prizma pro propojení tématu kolektivní identity, paměti, politicko-ideologického kontextu či hospodářského a urbanistického vývoje města.

Příklad inovativního propojování badatelských polí, o němž hovoří Saldern, nabízejí „urbánní dějiny vědy“, za které se před časem zasazovala skupina autorů a autorek v tematickém čísle časopisu *Osiris* (2003). Zastánci koncepce odkazují na vzájemné interakce vědy a města v dějinách, především však argumentují, že městské dějiny tvoří důležitý kontext pro dějiny vědy, které naopak nabízejí nový pohled na urbánní dějiny. Z pohledu města to předpokládá přinejmenším těsnější začlenění vědy do městských dějin, neboť „je-li věda produktem města, formovaným specifiky městských kontextů, pak není důvod, proč by neměla tvořit součást dějin města podobně jako místní průmysl, umění či doprava“ (DIERIG – LACHMUND – MENDELSON 2003, s. 3). Avšak pro dosavadní dějiny vědy, technologií či lékařství představovala města především „jeviště, sociální a politické prostředí pro vědecké kontroverze či rozvoj vědeckých institucí“, zatímco urbánní dějiny považovaly expertní vědění či technologie většinou za „vnější faktory, které intervenovaly do struktury měst, resp. které byly ‚aplikovány‘ hygieniky a městskými plánovači“ (IBID., s. 2). Hlubší teoretické propojení města a vědy umožňuje teprve nové pojetí obou konceptů. Autoři a autorky proto přejímají nejen Tillyho metodologický návrh využít města jako ideálního místa pro studium velkých sociálních procesů v lokálně specifickém kontextu. Opírají se především o podstatné konceptuální rozšíření města jako sociálně utvářeného i tvořivého prostoru, jež nelze oddělit od roviny významů a kulturní praxe: připomínají, že v novém kulturně orientovaném pojetí „netvoří město jen lidé, budovy a instituce“, nýbrž že „nedílnou součástí je také velké množství praktik a významů“ (IBID., s. 4), a odvolávají se na recentní studie městské každodennosti a textové analýzy různých diskursů města, badatelský posun nad rámec tradičních kulturně-společenských aktivit a institucí např. k *flâneurii*, k nočnímu životu nebo salónům, a v neposlední řadě na studia různých forem urbánní imaginace. Vědu jakožto praxi je třeba vnímat jako fundamentálně zakotvenou v (městském) prostoru, který však není jen prázdnou, abstraktní kategorií, resp. inertním prostředím, nýbrž nedílnou a aktivní součástí sociálních vztahů. V rámci urbánních dějin vědy se tak otevírají otázky, jak městský prostor (genderově strukturovaný,

významově nasycený) ovlivňuje vědeckou praxi, a naopak, jak provozování vědy formuje prostor. Samotné výrazy „město“ a „urbánní“ jsou sociální a kulturní konstrukce, na jejichž utváření se věda výrazným způsobem podílí.

Toto pojetí města umožňuje vytvořit širokou matici „konstitutivních vztahů“ mezi městem a vědou, přičemž autoři eseje uvádějí jako příklad čtyři badatelská pole: formování urbánní expertizy, vědecké reprezentace města, městský kontext míst vědy a vědění z ulice. V prvních dvou příkladech jde o nový způsob, jak uchopit starší téma. Podíl inženýrů, lékařů, urbanistů, sociálních a přírodních vědců na formování a regulaci městského prostoru byl již zkoumán. Tematizaci však unikly takové problémy jako samotné utváření expertního vědění – a jeho legitimity – v rámci modernizace měst a v sepětí s jejich administrativními aparáty včetně otázky, jakým způsobem se v urbánní expertize prolínaly akademické a administrativní kultury vědění. Také reprezentace měst a urbanity ze strany vědy získávají zásadnější teoretický rozměr, chápeme-li vědecké poznatky jako reprezentace a selektivní konstrukce, zatímco nedílnou součástí měst tvoří rovina jejich reprezentací. Věda zásadně formovala koncepty města a urbanity, které pak zpětně ovlivňovaly utváření města: např. metafory a konceptualizace města jako těla či organického systému město naturalizovaly, popř. přispěly k jeho medikalizaci. Vědecké reprezentace vymezovaly, ale také problematizovaly hranici mezi městem a ne-městem: např. uchopení města jako specifického ekosystému ze strany poválečných německých biologů rozměnilo distinkci mezi „přírodním“ venkovem a „umělým“ městem. V neposlední řadě se poukázalo na význam vizuálních vědeckých reprezentací – atlasů, plánů, schémat, které začaly zobrazovat město „jako geologické místo, síť ulic, spleť podzemních katakomb, systém potrubí, soubor statistických distribucí“ (IBID., s. 12). Ostatní dvě badatelská pole kladou větší důraz na význam městského prostoru a jednání. Autoři a autorky poukazují např. na funkci lokálně městského prostředí konkrétních míst vědy (např. laboratoří, muzeí, hvězdáren, nemocnic), na utváření, ale i překračování sociálních a fyzických hranic mezi prostorem vědy a prostorem městské veřejnosti, na sekundární využití městských technologií ve vědeckém provozu nebo na význam měst jako kulturních center pro sdílení a šíření vědeckých poznatků. Rubrika „vědění z ulice“ pak obrací pozornost k roli běžných – nevědeckých – činností a sociálních interakcí v prostředí měst a jejich podílu na produkci zdánlivě čistě vědeckého poznání.

Výhledy

Atraktivita města jako badatelského pole moderních a soudobých historických studií narůstá, neboť (post)moderní společnosti jsou ve své podstatě urbánní, a prosadí-li se prostorové paradigma v historických vědách, město se posune o to více do popředí všeobecného zájmu. I z tohoto důvodu lze – možná paradoxně – očekávat, že konceptuální a metodologická roztržitost ve studiu města se spíše prohloubí. Ve jménu inovace se budou objevovat a propojovat nová témata a pěstovat dílčí obraty, např. „emocionální“. To samo o sobě nevzbudí zásadní nevoli; málokdo chce dnes volat po nějaké nové ortodoxii. Otázka spíše zní, zda se podaří vytvořit kolem multiperspektivního města sdílený rámec efektivní komunikace. Nicméně je pravděpodobné, že budou přibývat snahy ze strany části urbánní historie, ale i některých dalších subdisciplín historické vědy, posunout – nebo vrátit? – studium měst k širší perspektivě: těsněji začlenit urbánní perspektivu do obecných dějin, propojit mikro- a makroanalytické přístupy, studovat vývoj měst v nejrůznějších socio-spaciálních rámcích či transnacionálních vztazích a procesech, a v neposlední řadě hledat obecnější vysvětlující teorie.

KRAJINA

Karolína Pauknerová

Úvod

Pojem krajina je běžnou součástí našeho slovníku, jako společenskovední koncept však počínaje druhou polovinou 20. století prodělal značné významové proměny. V současnosti lze významové pole tohoto konceptu ohraničit dvěma extrémy: na jedné straně konceptem krajiny jako teoretického/sociálního konstruktů bez vazby na materiální prostředí, na straně druhé pak představou krajiny jako čistě materiálního prostředí, které má určitý jednotný ráz a řídí se ekologickými zákonitostmi. Hlavní proud současného pojmání krajiny leží někde mezi těmito krajnostmi a většina autorů by pravděpodobně souhlasila se Simonem Schamou, který ve své knize *Landscape and Memory* (Paměť a krajina) píše, že scenerie krajiny je „stejně tak vystavěna z vrstev paměti jako z vrstev kamene“ (SCHAMA 2007, s. 5). Má tím na mysli skutečnost, že krajina není jen pouhou materialitou, která nás obklopuje, ale stejně tak se ustavuje skrze lidské vnímání a paměť. Stručně tuto skutečnost vyjádřil geograf Yi-Fu Tuan (1979, s. 6): „krajina [...] je zároveň myšlenkovou konstrukcí (*construct of the mind*) i fyzickou a měřitelnou entitou“. Krajina je tedy materiálním světem i dílem lidského rozumu; konceptualizace krajiny proto nejsou neutrální, ale vždy kulturně a sociálně podmíněné. Pojem krajiny si tak lze představit jako pouto mezi materiálním světem, který nás obklopuje, a sférou představ o tomto světě.

Krajinu a její minulost zkoumají přírodovědci – geologové, pedologové a další, ale také společenští vědci – archeologové, historici, antropologové, sociologové, geografové aj. Různé přístupy ke krajině zahrnují studium její historie a jejího rozvoje (krajinná archeologie, krajinná historie a historická geografie, environmentální historie), přemýšlení o změnách ve vnímání krajiny a výzkum vztahů mezi minulými krajinami a politickou ideologií, ekonomickou změnou a sociální strukturou (kulturní a historická geografie) (WHYTE 2002, s. 13).

V češtině je slovo krajina odvozeno od slova „kraj“, všeslovanského deverbativa ke „krájet“ s původním významem „odřezek, konec ukrojeného“, později „vymezená část země, území“ (HOLUB – KOPEČNÝ 1952, s. 184–185). Anglický výraz pro krajinu (*landscape*) se do Anglie rozšířil spolu s obrazy holandské krajinářské

Heslo „Krajina“ je přepracovanou podkapitolou nepublikované dizertační práce autorky.

školy. Původní tvar v holandštině – *landskip* – znamenal přírodní vnitrozemskou scenerii a od 17. století také pohled na tuto scenerii či její obraz, později též oblast či kraj (HOAD 1996). Ve francouzštině užívaný výraz (*paysage*) souvisí s termínem „*paysan*“, překládaným jako sedlák, venkovan či rolník.

V dnešním společenskovedním pojetí vedle sebe paralelně existují přístupy, které 1. používají termín „krajina“ pro vyjádření toho, jak lidé chápou či vidí svět kolem sebe, jak si jej vysvětlují (BENDER 2002, s. 103; u nás např. MAUR 2006), jako propojení mezi materiálním prostorem kolem nás a idejemi, které se k němu vážou, a přístupy, které 2. tuto teoretickou debatu zcela opomíjejí a s „krajinou“ zacházejí pouze jako s termínem pro určité ohraničené území (u nás např. MATOUŠEK 2010). Oba tyto přístupy jsou legitimní a mají svou tradici, v tomto hesle se však zaměřím pouze na první typ.

Přehled konceptualizací krajiny

Podle Denise Cosgrovea je krajina způsob vidění (*way of seeing*) (COSGROVE 1998) – tedy to, co vidím a čemu zároveň rozumím. Krajina je kulturním obrazem a způsobem, jak reprezentovat a symbolizovat své okolí, jak v úvodu své knihy píše Denis Cosgrove a Stephen Daniels (1988, s. 1). V tomto pojetí je krajina územím, jehož smysl se stále kulturně a společensky vyjednává. Smysl a význam území se mění v čase spolu s tím, jak se mění estetické názory ve společnosti či náhled na využití určitých míst, jaké události se do krajiny otisknou a jak jsou připomínány, jak se mění společenské klima a postoje vůči těmto událostem atd. Krajina je vždy v procesu utváření (HIRSCH – O'HANLON 1995), jak ve smyslu svých fyzických proměn, tak i proměn názorů na ni. Rozumění konkrétní krajině se v průběhu času proměňuje na rovině jednotlivce i celé společnosti.

Pro některé autory je krajina médiem, které v sobě může nést určité sdělení – text či příběh, který je zčásti náš, zároveň nás však přesahuje. Někdy se o krajině píše jako o palimpsestu (u nás např. GOJDA 2000). Ve starší tradici těchto textuálních metafor (např. MAITLAND 1907; HOSKINS 1979) se jedná o materiální stopy minulosti, které jsou vepsané do krajiny a které v ní lze dekodovat. Později, počínaje druhou polovinou 80. let, též v souvislosti s jazykovým obratem, se formulací „krajina jako text“ vyjadřuje skutečnost, že sociální vztahy se do krajiny zapisují, jak v materiální, tak v ideové rovině, a lze je pak v krajině číst. Užití této metafory však není neutrální. Jak varují James a Nancy Duncanovi (DUNCAN – DUNCAN 1988, s. 123), analyzujeme-li krajinu jako text, ve kterém jsou zapsány sociální vztahy, nekritické používání těchto pojmů dané sociální vztahy naturalizuje a upevňuje. V krajině se tak zhmotňují dominantní ideologie, které každodenní čtení krajiny dále posilují. Není možné oprostít se od významů, které dané krajině kultura a společnost přikládá. Proces interpretace s sebou navíc nese politické, společenské a další dopady, které opět ovlivňují i další čtení.

Vlivnou variací „krajiny jako příběhu“ (u nás např. LAPKA – CUDLÍNOVÁ 2001) jsou také různé tematizace tzv. paměti krajiny. Krajina v sobě uchovává paměť jak v podobě materiálních pozůstatků minulých časů (od pěstních klínů nalezených na zoraném poli až po zříceniny hradů a ruiny mlýnů), tak i v podobě „střípků kulturní formy“, která „vyčnívají nad povrch samozřejmosti současného života“ (SCHAMA 2007, s. 16), čili v podobě kolektivní i individuální paměti, která

se k daným místům a krajinám váže; příkladem mohou být památné hory jako Blaník či Říp nebo pamětní kříže a aleje podél cest. Paměť krajiny, ať se jedná o národní pověst či vzpomínku jednotlivce, vázané na určitý prvek či prvky v krajině, nebo o hmotné stopy minulých dějů, se člověku vždy dává jako vyprávění. Paměť krajiny tudíž není stav či vlastnost, ale má svou linearitu, vpletenou do krajiny, do její hmoty i do její ideje.

Paměť krajiny či její smysl se však nenabízí bezprostředně; vždy zbývá něco, co nemůžeme přečíst. Krajina se nám nikdy nedává celá, vzpouzí se našemu uchopení a její unikající smysl nás provokuje (MASSEY 2006), např. k dalšímu přemýšlení o jejím významu. Z českých společenských vědců se fenoménu nečitelnosti krajiny věnoval např. Bohuslav Blažek, který ji označuje za konstitutivní rys krajiny (BLAŽEK 2001). Nečitelnost zde není negativní vlastností krajiny, nedostatkem čitelnosti, ale jejím „pozitivním fenoménem“ a „konceptem postihujícím člověka a jeho prostředí v jejich dynamické interakci“ (BLAŽEK 1999, s. 65).

V proměnách konceptu krajiny budeme rozlišovat prvotní stadium a tři jeho modifikace. V historických studiích se krajina nejprve objevuje jako „jeviště historie“, scéna, na níž vstupují dějiny lidstva, materiální kontura historie. Východiskem pro uvažování o krajině byl přístup francouzské školy Annales, která tematizovala přírodní krajinu, do níž se zapisuje historie. Někteří její příslušníci, jako Fernand Braudel, připisují této primordiální přírodní krajině velmi silnou roli. Za skutečný zvrat v zájmu historiků o krajinu lze považovat až vydání knihy *The Making of the English Landscape* (Utváření anglické krajiny) Williama G. Hoskinse (1973), v níž byla krajina pojata jako palimpsest materiálního prostředí, které v sobě nese fyzické stopy minulosti, jež lze číst „znalým okem“. Po vydání této knihy v roce 1955 se krajinná historie (*landscape history*) také začala ustavovat jako akademická disciplína. Krajinná historie studuje např. formy osídlení, polní systémy, hranice farností, místní jména apod. V Hoskinsově knize je krajina médiem, do něhož se zapisují uplynulé děje, které lze s odstupem času rekonstruovat. Druhým zlomem v konceptualizacích krajiny bylo období druhé poloviny 80. let až počátku 90. let minulého století, kdy se o krajině začaly psát (post)marxisticky orientované práce, které do problematiky krajiny vnesly témata distribuce majetku a moci, třídních rozdílů atd. Jde jim především o to, jak se do krajiny zapisuje moc, společenská i kulturní. Řadíme sem rovněž práce, které se zabývají kulturní mocí a souvisí s genderem a postkolonialismem, tedy se zásadní změnou paradigmatu ve společenských vědách přibližně od druhé poloviny 80. let. Třetí zvrat v konceptualizacích krajiny představuje konstruktivistický přístup, který se konstitoval v polovině 90. let a převládá dodnes. Vychází z přístupů předchozích, ale roli při utváření krajiny připisuje též neelitním vrstvám. Oproti marxistickému pojetí krajiny, v němž krajinu ovlivňují pouze elity, jsou v tomto pojetí do krajiny situovány všechny společenské skupiny, mohou ji utvářet a měnit.

Krajina jako jeviště historie

Kdysi bývalo podstatnou složkou dějepisu vyhraněně fyzické pojetí místa. Jules Michelet ve svých *Dějínách Francie* psal, že „bez zeměpisného základu jako by lidé, tvůrci dějin, chodili ve vzduchu jako na oněch čínských obrázcích, kde chybí země“ (DARBY 1957, s. 641). Až do doby před druhou světovou válkou pře-

vládal v přístupu ke krajině environmentální determinismus a bylo běžné přistupovat k ní jako k regionální jednotě, kterou rozhodným způsobem vymezuje příroda (OLWIG 1996).

Proměnu této představy přinesla až škola Annales, v jejímž pojetí se fyzické prostředí jeví jako něco víc než prázdná scéna (BLACKBOURN 2009, s. 28). Marc Bloch ve své knize *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien* (Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo) píše, že dějiny lidstva se mají hledat nikoli v archivech, ale „za tvář krajin“ (BLOCH 1954, s. 26, cit. v BLACKBOURN 2009, s. 28), a Georges Duby se v *L'histoire continue* (Dějiny pokračují) ohlíží za dny, kdy chodil po venkově a zkoumal „dokument [...] otevřený slunci a životu, totiž krajinu“ (DUBY 1994, s. 27–28, cit. v BLACKBOURN 2009, s. 28). Důraz této školy na *longue durée* a kontextualizaci vnesl do zorného pole historiků i téma krajiny. O přímém zaměření na krajinu však nelze mluvit, např. Georges Duby v knize *Dimanche de Bouvines: 27. juillet 1214* (Neděle u Bouvines 27. červenec 1214) podává popis „typické pikardské krajiny“ pouze na jediné straně, kde zachycuje polohu mostu v Bouvines a její vliv na možné strategie boje (možnosti ústupu vojsk, prostor pro nasazení jízdy apod.) (DUBY 1997, s. 41).

Hlavním protagonistou změny v přístupu ke krajině v rámci školy Annales se stal Fernand Braudel. Jeho kniha *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Středomoří a středomořský svět v době Filipa II.) vyšla poprvé v roce 1949 (druhá, revidovaná verze pak v roce 1966; BRAUDEL 1966) a přinesla nový pohled na minulost, založený na detailní znalosti daného území, který zahrnuje tak rozmanité skutečnosti, jako jsou lis na olivy, hrncířství nebo záznamy o přílivu a odlivu. Braudel představuje historii Středomoří v širokém geografickém rámci od Egypta přes ruské stepi až po Německo. Jeho koncept historie, který dále rozvinul v *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe–XVIIIe siècles)* (Materiální civilizace, ekonomie a kapitalismus v 15.–18. století, BRAUDEL 1979a; 1979b; 1979c), je použit i v *Les Mémoires de la Méditerranée* (Paměti Středomoří, BRAUDEL 1998). Tato kniha začíná vyprávět historii Středomoří od mořského dna, které tvoří písek, jíl a vápenec, z nichž Egypťané vytvořili své hrobky a Malťané stavěli své chrámy, a pokračuje historií Féniciánů, Etrusků, Řeků a Římanů, obyvatel Mezopotámie a Egypta, kteří stvořili své světy v prostředí, jež ohraničovalo a utvářelo Středozevní moře. Všechny uvedené příklady Braudelových studií o Středomoří definují krajinu jako přirozenou či přírodní (*primordial*), do níž se zapisuje lidské jednání. S primordiálním pojetím krajiny se setkáváme rovněž u dalších autorů školy Annales (O'KEEFFE 2007, s. 4).

Historie krajiny

Jak již bylo uvedeno, počátek oboru historie krajiny (*landscape history*) je spojován s knihou *The Making of the English Landscape*, kterou v roce 1955 publikoval anglický historik William George Hoskins (1973). Hoskins (1908–1992) studoval historii anglické krajiny a jako první vyvrátil představu, že tzv. anglická krajina vznikla v 18. století a zformoval ji proces ohrazování pozemků (*enclosures*). Kniha představuje chronologický přehled anglické historie (od předřímských dob až k válečné Anglii), kterou Hoskins sleduje ve fyzických dokladech –

budovách, polních systémech apod. Ty sice může vidět každý, ne každý je však umí dekodovat.

„Krajiny, na které jsem se díval před mnoha lety, byly i tehdy více než pouhé scenerie a já chtěl vědět, co říkají. Teď se už trochu vyznám v jejich kódu a vím, jak ho vyluštit,“ uvádí Hoskins v jedné ze svých dalších prací (HOSKINS 1979, s. 6). V jeho pojetí je krajina médiem, ve kterém jsou zakódovány informace o historii, a člověk má možnost, pakliže se kód naučí, rozluštit v terénu stopy těchto minulých dějů. Jinak řečeno, člověk může v krajině „číst“ historii – a toto „čtení“ se otevírá pouze odborníkům, přestože tytéž tvary terénu vidí všichni. Pro takto definovaný koncept krajiny bývá používána metafora „krajina jako palimpsest“ (z českých autorů s ní pracuje např. Martin Gojda, 2000). Tato metafora je však mnohem starší, lze ji vystopovat až u Frederika Williama Maitlanda, anglického právníka a historika, který se zabýval mj. tzv. knihou posledního soudu a psal o vojenské mapě (*ordnance map*) jako o „báječném palimpsestu“, který se učí luštit (MAITLAND 1907, s. 15). V roce 1948 Hoskins založil *Centre for English Local History* (Centrum anglické lokální historie) na univerzitě v Leicesteru, které existuje dodnes a pokračuje v jeho tradici. Hoskinsova kniha inspirovala množství historiků (nejnověji např. HUNTER 1999; MORRIS 1989; RACKHAM 2001), ale i běžnou veřejnost. Výzkum v Hoskinsově tradici, jak píše Scott R. Hutson (2008, s. 433), vyžaduje vybrat si malou oblast, například středověkou vesnici a její okolí, a prozkoumat ji s pomocí analýzy map, bádání v archivech a detailní práce v terénu.

Už v 50. letech zkoumal Hoskins krajinu a ukazoval, jak se v britském kontextu historie obývání a využívání krajiny materializovala v zakřivení cest či uspořádání živých plotů: „O každých pár čtverečních palcích [vojenské mapy] by se dala napsat kniha. Je to jako Bruegelův obraz či velká symfonie“ (HOSKINS 1973, s. 3). Hoskins chápal krajinu jako palimpsest, tj. útvar, který zahrnuje více vrstev, přičemž starší vrstvy nejsou bezprostředně viditelné a k jejich odkrytí je zapotřebí určité techniky. Porozumění krajině v Hoskinsově pojetí umožňuje informované čtení materiálních stop minulosti v krajině, smysl krajiny je její minulostí určován. Jak Hoskins píše: „Anglická krajina sama je pro ty, kdo vědí, jak ji správně číst, nejbohatším historickým pramenem, který máme“ (IBID., s. 14). Ve své nejslavnější knize *The Making of the English Landscape* (Utváření anglické krajiny, HOSKINS 1973) ukazuje příběh Anglie jako proces, který započal tím, že lidé vyklučili lesy a přivlastnili si bažiny, slatiny a vřesoviště a z divočiny vydobyli pole, pak vybudovali ulice, cesty a silnice, zbudovali města, vesnice, postavili panská sídla a parky, které je obklopují, vyhloubili doly a vykopali kanály, atd. V kostce tedy tento proces zahrnuje „vše, co proměnilo přírodní krajinu“ (IBID., s. 14).

Fakt, že Hoskinsův přístup byl aktuální do druhé poloviny 80. let, ilustrují práce Tadhga O’Keeffeho. Krajinu charakterizuje pomocí metafory plátna, na něž lidé malují své obrazy. Tato metafora přitom popisuje krajinu tak, že lidé v počátku nejsou její součástí. Krajina-plátno vzniká sama o sobě, není třeba, aby byla obydlená ani aby se o ní mluvilo či přemýšlelo. Lidské jednání ji může změnit, není však sociálně produkováným prostorem. V tomto pojetí má krajina přírodní a kulturní vrstvy; historické práce o krajině (krajinách) pak začínají popisem přírodního prostředí, který předchází diskusi o jejích kulturních rysech (O’KEEFFE 2007, s. 3), jež jsou silně zakořeněné a jsou zdrojem mnoha informací pro krajiněhistorický průzkum.

Krajina a moc

Alternativní pohled na krajinu přináší období druhé poloviny 80. let, kdy do krajinného diskursu vstupují (post)marxisticky orientované přístupy. Do té doby většina badatelů v oblasti společenských věd zacházela s krajinou jako s přirozeně vzniklým prostředím, do něž lidé vpisují svou historii. Od poloviny 80. let se objevují témata distribuce majetku a moci či třídních rozdílů (přehledně např. Stephen Daniels, 1989).

V (post)marxistické představě je krajina sociálně vytvářená, kartograficky re-produkovaná a užívaná. Moc představuje její operační či řídicí systém a klíčovými tématy jsou mocenské vztahy, vlastnictví, řízení a manipulace. Příkladem tohoto přístupu by mohla být studie Edwarda Saida *Jane Austen and Empire* (Jane Austenová a impérium, SAID 1989). V této práci analyzuje Said román *Mansfield Park* (Mansfieldské panství) od Jane Austenové z roku 1814 a ukazuje, jak rozdílné jsou krajiny sluhů a pánů, jak odlišně je formuje moc, přestože se nacházejí ve stejném fyzickém prostoru. Mezi nejznámější knihy o krajině a moci patří kolektivní monografie *Landscape: Politics and Perspectives* (Krajina. Politiky a perspektivy), jejíž editorkou byla Barbara Bender (1993), či kniha *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World* (Krajiny moci. Od Detroitu k Disneylandu), editovaná Sharon Zukin (1991).

Období druhého obratu pravděpodobně nejlépe reprezentuje kolektivní monografie *Landscape: Politics and Perspectives* (Krajina. Politiky a perspektivy), editovaná Barbarou Bender (1993). Krajina je v této práci chápána jako termín, který je produktem kapitalismu a nese v sobě konkrétní zkušenost specifického elitiního způsobu nahlížení krajiny. Autoři knihy zkoumají krajinu jako něco, co se proměňuje v čase, co lze zakoušet, co je však dominantně dáno historickými podmínkami a umístěním v prostoru. Cílem publikace je dle její editorky, „[1.] podpořit uznání mnohosti zkušeností [s krajinou] v čase a prostoru, v každé chvíli a na každém místě; [2.] relativizovat „naše“ vlastní zkušenosti a ukázat, že jsou jedinečné, ale také že jsou součástí určitého procesu, a tudíž neustále otevřené reformulacím; a konečně [3.] prozkoumat způsoby, jak si lidé aktivní v různých oblastech a s různým stupněm moci přivlastňovali své krajiny a jak o ně bojovali“ (IBID., s. 17). Jednotlivé příspěvky v širokém časovém a prostorovém rámci analyzují kulturní a politická specifika různých krajin, jak jsou zakoušeny krajiny a její historie vybojovávány, vyjednávány a vytvářeny.

V tomto období vznikla také vlivná publikace *The Iconography of Landscape* (Ikonografie krajiny, COSGROVE – DANIELS 1988), v níž se její autoři Denis Cosgrove a Stephen Daniels zaměřili na ikonografické studium západní krajiny. Ukazují její vývoj od 16. do 19. století a analyzují konceptuální posun od krajinky-malby přes krajinu jako třídně definovaný způsob nahlížení, jako egocentrický, perspektivistický, nadřazený a všezahrnující pohled až k vytváření krajin a krajiných zahrad. Tento trend interpretace krajiny se v současnosti posunul k postkoloniálním analýzám imperiálního pohledu (*imperial eye*) a turistického pohledu (*tourist gaze*), případně k analýzám politiky kulturního dědictví (*politics of heritage*).

Kromě výše zmíněných prací do tohoto proudu patří též knihy, jež krajinu považují nikoli výlučně za objekt, který lze vidět, či text, který lze číst, nýbrž za

nástroj kulturní moci, jež vytváří národní a sociální identity. Tento typ publikací reprezentuje např. kolektivní monografie *Landscape and Power* (Krajina a moc), editovaná W. J. T. Mitchellem v roce 1994. Mitchell v ní tvrdí, že posun na poli studia krajiny nastal tehdy, když badatelé přestali krajinu chápat jako pasivní a začali ji vidět jako aktivní – pro tento posun užívá termíny „krajina jako podstatné jméno“ (*landscape-as-noun*) a „krajina jako sloveso“ (*landscape-as-verb*). Ve své úvodní stati rovněž píše, že kulturní studia nutně musí ke krajině přistupovat jako k „nástroji kulturní moci, či možná dokonce vykonavateli moci“ (MITCHELL 1994, s. 1–2).

Analýza kulturní moci je i tématem knihy Johna Shorta *Imagined Country: Society, Culture and Environment* (Představy krajiny. Společnost, kultura a prostředí), která se týká navzájem souvisejících mýtů, ideologií a textů spojených s pojmy divočiny, venkova a města a s představami stojícími v jejich pozadí (SHORT 1991, s. xvi–xvii). Jeho kniha uvedené sady představ dekonstruuje a dokazuje, že není nic tak sociálního jako naše představy o fyzickém prostoru. V tomto pojetí je krajina termín, který v sobě nese dominantní ideologie, dané kulturní či jinou mocenskou převahou. Krajina je chápána jako produkt kapitalismu, západního vidění světa, patriarchálního, elitního či jinak nadřazeného specifického způsobu nahlížení, které formují materiální prostředí.

Krajina a konstruktivismus

Na konci 20. století se otevřel prostor pro kritický zájem o krajinu. Třetí obrat v promýšlení konceptu krajiny představuje konstruktivistický přístup, který se vyprofiloval v polovině 90. let a ve své mírnější verzi stále převládá. Oproti předchozímu pojetí, které akcentuje moc a skutečnost, že z ovlivňování krajiny jsou sociálně/kulturně slabí vyloučeni, konstruktivismus zdůrazňuje, že krajinu mění nejen specifické (elitní) skupiny, nýbrž že ji užívají a svým vztahováním se k ní spoluutvářejí všichni aktéři. Koncept tedy vyrůstá z analýzy vztahu všech příslušníků určité kultury k dané krajině. V rámci tohoto přístupu se objevuje také zájem o identitu místa, která vzniká spojením sociálních procesů, jimiž se utvářejí představy o regionu a krajině, a praktik, jakými dané společnosti vytvářejí „obyvatelná“ místa, tj. místa, jejichž identita je sdílena komunitou (JONES – OLWIG 2008, s. X).

Do tohoto proudu patří i snahy o subjektivní přístup ke krajině (např. TILLEY 2008). Pro takto konceptualizovanou krajinu se někdy užívá termín *mindscape*, krajina mysli či krajina jako produkt mysli (O'KEEFE 2007). Asi nejpregnantněji shrnula tento přístup Barbara Bender (2002, s. 103), podle níž koncept krajiny, tj. jak rozumíme tomu, co je krajina, vyrůstá z toho, jak lidé rozumí světu, který je obklopuje, a jak se do něj zapojují.

Příkladem konstruktivistického pohledu na krajinu je kniha Davida Blackburna *The Conquest of Nature: Water, Landscape, and the Making of Modern Germany* (česky vyšlo pod názvem Podmaňování přírody: Voda, krajina a vývoj moderního Německa), která podle autora „podává výpověď o nátlaku, ale i o souhlasu“ (BLACKBOURN 2009, s. 19). Autor v ní mj. analyzuje étos, který se v moderním Německu pojil s odvodněním močálů. Zatímco liberálové a socialisté ještě po polovině 20. století v souvislosti s odvodňováním mluvili optimisticky

o „překování děl v pluhu“, historická skutečnost byla jiná. Odvodnění močálů nebylo mravním protipólem války, ale spíše jejím vedlejším produktem, či dokonce pomocným prostředkem. Ve skutečnosti bylo odvodňování močálů součástí re-kultivačních projektů Fridricha Velikého a „odstraňovalo temné brlohy, v nichž se skrývali dezertéři a které překážely pochodovému proudu Fridrichovy vojenské mašinérie“ (IBID., s. 18).

Z konstruktivistického hlediska je krajina ustavována nejen příslušníky elitních skupin, ale všemi členy dané kultury. Paměť krajiny je její specifickou vlastností, je to zvláštní modus, v němž k nám může krajina promluvit jako k jednotlivcům i jako k příslušníkům určité kultury. Do proudu konstruktivistických přístupů ke krajině lze zařadit konečně knihu Simona Schamy *Landscape and Memory* (Krajina a paměť, SCHAMA 2007), která poprvé vyšla v roce 1995. Část východisek sdílí autor s Hoskinsem, když tvrdí, že krajina se nejprve ustavuje v rozumu a teprve poté ji lze zakusit smysly (IBID., s. 5) (stejně tak podle Hoskinse musíme nejprve krajině porozumět a teprve následně ji můžeme zakoušet). Schamovu krajinu však nelze chápat jako pouhou materii. Vztah člověka a krajiny interpretuje Schama jako dialog: „Krajina v Schamově pojetí představuje jakousi mýtotvornou (kulturotvornou) podkladovou materii historie“ (ČINATL 2007, s. 125). Krajina je u Schamy něco, co se ustavuje skrze rozum a paměť. Tomu, co leží za okenní tabulí našeho vnímání (parafrázuje Simon Schama přednášku Reného Magritta z roku 1938), je třeba nejdříve dát strukturu, než dokážeme náležitě rozeznat jeho formu, natož pak čerpat potěchu z jeho vnímání. A tím, co tuto strukturu vytváří, je kultura, konvence a poznání, které obrazy na sítnici odívají vlastnostmi, jež vnímáme jako krásu (SCHAMA 2007, s. 11). Paměť krajiny nás propojuje s naší vlastní minulostí. Děje se tak prostřednictvím místa, které k nám „promluví“ a vyjeví svou spojitost se starobylými představami o lese, hoře či řece: „Zvědavý objevovatel tradice tu a tam klopýtne o cosi, co vyčnívá nad povrch samozřejmosti současného života, načez se dá do odkrývání, objevuje kousičky a střípky kulturní formy, již jako by nebylo možné souvisle rekonstruovat, která jej však zavede hlouběji do minulosti.“ (IBID., s. 16). Schama argumentuje, že krajina je především produktem kultury. O Yosemiteckém parku píše: „I u krajin, jež pokládáme za naprosto netknuté naší kulturou, se může při bližším ohledání ukázat, že jsou jejím produktem. Krajina a paměť dosvědčuje, že tato skutečnost není důvodem k pocitu viny, ne ke smutku, ale k oslavě. Nebo bychom snad spíše chtěli, kdyby Yosemite, přes veškerou svou přelidněnost a přexponovanost, nebyl nikdy objeven, zmapován, přeměněn na park?“ (IBID., s. 8). Studium vztahu historické paměti a objektů je velkým přínosem francouzské historiografie. Objekty, na něž je paměť vázána, bývají nazývány místy paměti (*lieux de mémoire*). Mohou jimi být památky jako pomníky a budovy, ale i písně, přírodní výtvořky, umělecká díla, zkrátka cokoli, co je spojeno s určitým příběhem, upevňuje symbolický význam a pomáhá stabilizovat samotnou paměť a zajišťuje její kontinuitu (NORA 1989); srov. zejména sedmidílnou řadu (NORA 1984–1992) či pro Německo (FRANÇOIS – SCHULZE 2001).

Shrnutí a výhledy

Pro konceptualizaci krajiny je klíčový vztah mezi fyzickým prostředím a lidskou společností, resp. představami, které si daná společnost s určitým prostředím spojuje. Právě proto se zkoumání krajiny stalo významnou součástí historického bádání. Jelikož krajina propojuje fyzický svět se světem představ, její systematická analýza vyžaduje interdisciplinární rozhled (a texty o ní proto vždy čerpají z různých disciplín, jsou zčásti lingvistické, filosofické, antropologické, geografické atd.). Obtíže při tematizaci krajiny prohlubuje i to, že výše přiblížené přístupy

vedle sebe paralelně existují v různých formách. V hrubých rysech však lze říci, že koncept „krajiny“ prošel podobným vývojem jako jiné koncepty v rámci společenských a historických věd (od textuálních metafor po jazykový a kulturní obrat).

Krajina je ze své podstaty živoucí koncept, napíná se a proměňuje podle toho, jak se mění fyzické prostředí a společnost či kultura, která v něm žije, a proto psát o ní není nikterak snadné. Příklady úspěšných historických studií o krajině jako Schamova *Krajina a paměť* (2007) či *Místa paměti* (1984–1992) Pierra Nory však vyzývají k následování. Rovněž česká krajina skýtá pro historika více než analýzy barokních a industriálních krajin. Prozatím velmi málo se u nás objevují snahy o analýzy a interpretace moci vpisované do krajiny či interpretace politiky kulturního dědictví (*politics of heritage*) a turistického pohledu (*tourist gaze*). Málo probádaným pojmem je i samotná „českost“ české krajiny.

paměť
↑ 250–252

SEZNAM LITERATURY

- ABEL 1966:** Wilhelm Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur: eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter [1935], Hamburg, 1966.
- ABELS 2010:** Heinz Abels, Identität. Über Entstehung des Gedanken, dass der Mensch ein Individuum ist, den nicht leicht zu verwirklichenden Anspruch auf Individualität und die Tatsache, dass Identität in Zeiten der Individualisierung von der Hand in den Mund lebt, Wiesbaden 2010.
- ABU-LUGHOD 1989:** Janet L. Abu-Lughod, Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350, New York – Oxford 1989.
- ACEMOGLU – ROBINSON 2013:** Daron Acemoglu – James A. Robinson, Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty, London 2012.
- AGAMBEN 2002:** Giorgio Agamben, Enfance et histoire [1978], Paris 2002.
- AGAMBEN 2005:** Giorgio Agamben, State of Exception [2003], Chicago 2005.
- AGAMBEN 2008:** Giorgio Agamben, Le règne et la gloire: pour une généalogie théologique de l'économie et du gouvernement (Homo Sacer II, 2) [2007], Paris 2008.
- AGAMBEN 2011:** Giorgio Agamben, Homo sacer. Suverénní moc a pouhý život [1995], Praha 2011.
- ALEXANDRE 1987:** Pierre Alexandre, Le climat en Europe au Moyen Age, Paris 1987.
- ALHEIT 2009:** Peter Alheit, Biographie und Mentalität. Spuren des kollektiven in Individuellen, in: Bettina Völter – Bettina Dausein – Helma Lutz – Gabrielle Rosenthal (Hrsg.), Biographieforschung im Diskurs, Wiesbaden 2009, s. 21–45.
- ALLEN 1994:** Theodore W. Allen, The Invention of the White Race, 2 vols, New York 1994.
- ALTHUSSER 1972:** Louis Althusser, Lénine et la philosophie, suivi de Marx et Lénine devant Hegel, Paris 1972.
- ALTHUSSER 1976:** Louis Althusser, Positions (1964–1975), Paris 1976.
- ALTHUSSER 1986:** Louis Althusser, Pour Marx [1965], Paris 1986.
- ALTHUSSER 2008:** Louis Althusser et al., Lire le Capital [1965], Paris 2008.
- AMIN 1970:** Samir Amin, L'Accumulation à l'échelle mondiale: critique de la théorie du sous-développement, Dakar – Paris 1970.
- AMIN 1973:** Samir Amin, Le développement inégal: essai sur les formations sociales du capitalisme périphérique, Paris 1973.

- AMOS – PARMAR 1984:** Valerie Amos – Pratibha Parmar, Challenging Imperial Feminism, *Feminist Review* 17, 1984, s. 3–19.
- ANDERSON 1966:** Perry Anderson, Socialism and Pseudo-Empiricism, *New Left Review*, 1966, č. 35, s. 2–42.
- ANDERSON 1980:** Perry Anderson, Arguments within English Marxism, London 1980.
- ANDERSON 1983:** Benedict Anderson, Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, London 1983.
- ANGENENDT 2003:** Arnold Angenendt, Grundformen der Frömmigkeit im Mittelalter, München 2003.
- ANKERSMIT 1983:** Frank Ankersmit, Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language, Hague – Boston – London 1983.
- ANKERSMIT 1989:** Frank R. Ankersmit, Historiography and Postmodernism, *History and Theory* 28, 1989, s. 137–153.
- ANKERSMIT 1994:** Frank R. Ankersmit, History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor, Berkeley 1994.
- ANKERSMIT 2005:** Frank R. Ankersmit, Sublime Historical Experience, Stanford 2005.
- ANKERSMIT 2009a:** Frank R. Ankersmit, Narrative and Interpretation, in: Aviezer Tucker (ed.), A Companion to the Philosophy of History and Historiography, Malden – Oxford – Chichester 2009, s. 199–208.
- ANKERSMIT 2009b:** Frank R. Ankersmit, Šest téz o naratívnej filozofii histórie [1994], in: Rastislav Kožíak – Juraj Šuch – Eugen Zeleňák (eds), Kapitoly zo súčasnej filozofie dejín, Bratislava 2009, s. 171–181.
- ANKERSMIT 2009c:** Frank R. Ankersmit, Obrat k jazyku. Literárna teória a teória histórie [2001], in: Rastislav Kožíak – Juraj Šuch – Eugen Zeleňák (eds), Kapitoly zo súčasnej filozofie dejín, Bratislava 2009, s. 183–228.
- ANKERSMIT – KELLNER 1995:** Frank Ankersmit – Hans Kellner (eds), A New Philosophy of History, London 1995.
- ARATO 2000:** Andrew Arato, Good-bye to Dictatorships?, *Social Research* 67, 2000, č. 4, s. 925–955.
- ARENDTOVÁ 1996:** Hannah Arendtová, Původ totalitarismu I–III [1951], Praha 1996.
- ARENDTOVÁ 2002:** Hannah Arendtová, Mezi minulostí a budoucností [1961], Brno 2002.
- ARENDTOVÁ 2007:** Hannah Arendtová, Vita activa [1958], Praha 2007.
- ARISTOTELÉS 1996:** Aristotelés, Poetika, Praha 1996.
- ARMSTRONG 1982:** John Armstrong, Nations before Nationalism, Chapel Hill 1982.
- ARNOLD 2002a:** Klaus Arnold, Quellen, in: Stefan Jordan (Hrsg.), Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe, Stuttgart 2002, s. 251–255.
- ARNOLD 2002b:** Klaus Arnold, Quellenkritik, in: Stefan Jordan (Hrsg.), Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe, Stuttgart 2002, s. 255–257.
- ARNOLD – DECOT 2002:** Matthieu Arnold – Rolf Decot (Hrsg.), Frömmigkeit und Spiritualität. Auswirkungen der Reformation im 16. und 17. Jahrhun-

- dert / Pieté et spiritualité. L'Impact de la Réformation aux XVIe et XVIIe siècles, Mainz 2002.
- ARON 1986:** Raymond Aron, Introduction à la philosophie de l'histoire [1938], Paris 1986.
- ARRIGHI 2010:** Giovanni Arrighi, The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times [1994], London 2010.
- ASCH 1999:** Ronald Asch, Kriegsfinanzierung, Staatsbildung und ständische Ordnung in Westeuropa im 17. und 18. Jahrhundert, *Historische Zeitschrift* 268, 1999, s. 635–671.
- ASSMANN 2001:** Jan Assmann, Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku [1992], Praha 2001.
- ASSMANN 2002:** Jan Assmann, Egypt: teologie a zbožnost rané civilizace [1984], Praha 2002.
- ASSMANN 2003:** Aleida Assmann, Erinnerungsräume [1999], München 2003.
- AUGÉ 1992:** Marc Augé, Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité, Paris 1992.
- AUGSTEIN 1987:** Rudolf Augstein (Hrsg.), „Historikerstreit“. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, München – Zürich 1987.
- AUSTIN 2000:** John L. Austin, Jak udělat něco slovy [1962], Praha 2000.
- BADIOU 1988:** Alain Badiou, L'être et l'événement, Paris 1988.
- BADIOU 2006:** Alain Badiou, Logiques des mondes. L'être et l'événement 2, Paris 2006.
- BADIOU 2011:** Alain Badiou, Le réveil de l'histoire, Circonstances, Tom. 6, Fécamp 2011.
- BACHELARD 1972:** Gaston Bachelard, La formation de l'esprit scientifique. Contribution à une psychanalyse de la connaissance objective [1938], Paris 1972.
- BACHELARD 2009:** Gaston Bachelard, Poetika prostoru [1957], Praha 2009.
- BACHMANN-MEDICK 2006:** Doris Bachmann-Medick, Spatial Turn, in: Doris Bachmann-Medick, Cultural Turns. Neuroorientierungen in den Kulturwissenschaften, Reinbek 2006, s. 283–328.
- BACHTIN 1990:** Michail M. Bachtin, Čas a chronotop v románu. Studie z historické poetiky [1937–1938], in: Michail M. Bachtin, Román jako dialog, Praha 1980, s. 222–377.
- BACHTIN – VOLOŠINOV 1986:** Michail M. Bachtin – Valentin N. Vološinov, Marxizmus, freudizmus, filozofia jazyka, Bratislava 1986.
- BAIROCH 1974:** Paul Bairoch, Révolution industrielle et sous-développement [1963], Paris 1974.
- BAKER 1990:** Keith Baker, Inventing the French Revolution: Essays in French Political Culture in the Eighteenth Century, Cambridge 1990.
- BALIBAR – WALLERSTEIN 1991:** Etienne Balibar – Immanuel Wallerstein, Race, Nation, Class: Ambiguous Identities, London – New York 1991.
- BALON 2008:** Jan Balon, Aktér a jeho pozorovatel. Několik poznámek o subjektivní a objektivní perspektivě v sociologické teorii, in: Jan Balon – Jiří Šubrt (eds), Teorie jednání. Jeden koncept, mnoho koncepcí, Praha 2008, s. 57–63.
- BALSHAW – KENNEDY 2000:** Maria Balshaw – Liam Kennedy (eds), Urban Space and Representation, London – Sterling 2000.

- BAMBERG 2006:** Michael Bamberg, Biographic-narrative Research, *Quo Vadis? A Critical Review of "Big Stories" from the Perspective of "Small Stories"*, in: Kate Milnes – Christine Horrocks – Nancy Kelly – Brian Roberts – David Robinson (eds), *Narrative, Memory and Knowledge: Representations, Aesthetics and Contexts*, Huddersfield 2006, s. 63–79.
- BANTON 1977:** Michael Banton, *The Idea of Race*, Boulder 1977.
- BARNES 1974:** Bary Barnes, *Scientific Knowledge and Sociological Theory*, London – Boston 1974.
- BARTH 1969:** Frederick Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Boston 1969.
- BARTHES 1968:** Roland Barthes, *L'effet de réel*, *Communications* 11, 1968, s. 84–89.
- BARTHES 2002:** Roland Barthes, *Le discours de l'histoire [1967]*, in: Roland Barthes, *Oeuvres complètes II*, Paris 2002, s. 1250–1263.
- BARZUN 1965:** Jacques Barzun, *Race: A Study in Superstition*, New York 1965.
- BASTIDE 1960:** Roger Bastide, *Les Religions africaines au Brésil. Vers une sociologie des interpénétrations de civilisations*, Paris 1960.
- BASTIDE 1970:** Roger Bastide, *Mémoire collective et sociologie du bricolage*, *Année Sociologique* 21, 1970, s. 65–108.
- BAUMANN 1997:** Zygmund Baumann, *From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity*, in: Stuart Hall – Paul De Gay (eds), *Questions of Cultural Identity*, London 1997, s. 18–36.
- BAUMANN 2008:** Zygmund Bauman, *Tekuté časy. Život ve věku nejistoty [2007]*, Praha 2008.
- BAUSINGER 1988:** Hermann Bausinger, *Stereotypie und Wirklichkeit*, *Jahrbuch für Deutsch als Fremdsprache* 14, 1988, s. 157–170.
- BAYLY 2004:** Christopher A. Bayly, *The Birth of the Modern World, 1780–1914: Global Connections and Comparisons*, Malden – Oxford – Carlton 2004.
- BECK 1993:** Ulrich Beck, *Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung*, Frankfurt am Main 1993.
- BECK – BONSS 2001:** Ulrich Beck – Wolfgang Bonß, *Modernisierung der Moderne*, Frankfurt am Main 2001.
- BECK – GIDDENS – LASH 1996:** Ulrich Beck – Anthony Giddens – Scott Lash, *Reflexive Modernisierung. Eine Kontroverse*, Frankfurt am Main 1996.
- BECKER 2002:** Peter Becker, *Verderbnis und Entartung. Eine Geschichte der Kriminologie des 19. Jahrhunderts als Diskurs und Praxis*, Göttingen 2002.
- BEHRINGER 2007:** Wolfgang Behringer, *Kulturgeschichte des Klimas. Von der Eiszeit bis zur globalen Erwärmung*, München 2007.
- BEISER 2011:** Fredrick C. Beiser, *The German Historicist Tradition*, Oxford – New York 2011.
- BENDER 1993:** Barbara Bender (ed.), *Landscape: Politics and Perspectives*, Providence 1993.
- BENDER 2002:** Barbara Bender, *Time and Landscape*, *Current Anthropology* 43, 2002, s. 103–112.
- BENDIX 1967:** Reinhard Bendix, *Tradition and Modernity Reconsidered*, *Comparative Studies in Society and History*, IX, New York, 1967, s. 292–346.

- BENECKE 2006:** Werner Benecke, *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland 1874–1914*, Paderborn 2006.
- BENEDICT 1942:** Ruth Benedict, *Race: Science and Politics*, New York 1942.
- BENEŠ 1994:** Jan Beneš, *Člověk*, Praha 1994.
- BENEŠ 1995:** Zdeněk Beneš, *Pojmy jako předmět historiografického studia (Příklad: Gollova historická škola a její zakladatel)*, *Český časopis historický* 93, 1995, s. 359–395.
- BENEŠ 2004:** Zdeněk Beneš, *Obtížné pojmy, či pojmy na obtíž? Teorie a filosofie dějin v české historiografii*, in: Ivana Holzbachová a kol., *Filozofie dějin: Problémy a perspektivy*, Brno 2004, s. 71–84.
- BENJAMIN 2011:** Walter Benjamin, *O pojmu dějin*, in: Walter Benjamin, *Teoretické pasáže*, Praha 2011, s. 307–316.
- BENVENISTE 1972:** Émile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Paris 1972.
- BERGER – LUCKMANN 1999:** Peter L. Berger – Thomas Luckmann, *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění [1966]*, Brno 1999.
- BERGER 1995:** Peter Berger, *Life-Politics. Zur Politisierung der Lebensführung in nachtraditionellen Gesellschaften*, *Leviathan* 23, 1995, s. 445–458.
- BERKHOFER 1995:** Robert F. Berkhofer, *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse*, Cambridge – London 1995.
- BERLANSTEIN 1993:** Lenard R. Berlanstein, *Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis*, Urbana 1993.
- BERNASCONI 2001:** Robert Bernasconi (ed.), *Race*, London 2001.
- BERNHEIM 1908:** Ernst Bernheim, *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie [1889]*, Leipzig 1908.
- BERNIER 1684:** [François Bernier], *Nouvelle division de la Terre, par les différentes especes ou races d'hommes qui l'habitent*, *Journal des sçavans*, 24-IV-1684, s. 135–140 (portál Bibliothèque nationale de France, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k56535g.image.swf>, náhled 29. 9. 2011).
- BERQUE 2000:** Augustin Berque, *Écoumène. Introduction à l'étude des milieux humains*, Paris 2000.
- BERRY 1964:** Brian J. L. Berry, *Cities as Systems within Systems of Cities*, *Papers in Regional Science* 13, 1964, 1, s. 147–163.
- BHABHA 1994:** Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, London 1994.
- BIERNACKI 1995:** Richard Biernacki, *Fabrication of Labor: Germany and Britain, 1640–1914*, Berkeley 1995.
- BIERNACKI 2000:** Richard Biernacki, *Language and the Shift from Signs to Practices in Cultural Inquiry, History and Theory* 39, 2000, 3, s. 289–310.
- BILLIG 1995:** Michael Billig, *Banal Nationalism*, London 1995.
- BLACK 2004a:** Jeremy Black, *Rethinking Military History*, New York 2004.
- BLACK 2004b:** Jeremy Black, *Determinism and Other Issues*, *Journal of Military History* 68, 2004, s. 1217–1232.
- BLACKBOURN 2009:** David Blackbourn, *Podmaňování přírody. Voda, krajina a vývoj moderního Německa [2006]*, Praha 2009.
- BLANCHOT 1999:** Maurice Blanchot, *Literární prostor [1955]*, Praha 1999.
- BLATTBERG 2000:** Charles Blattberg, *From Pluralist to Patriotic Politics: Putting Practice First*, Oxford – New York 2000.

- BLAUG 1992:** Marc Blaug, *The Methodology of Economics: Or, How Economists Explain*, Cambridge 1992.
- BLAUG 1997:** Marc Blaug, *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge 1997.
- BLAŽEK 1999:** Bohuslav Blažek, Princip nečitelnosti, Souvislosti. Revue pro křesťanství a kulturu 3–4, 1999, s. 39–65.
- BLAŽEK 2001:** Bohuslav Blažek, Nečitelnost: významná vlastnost krajiny, in: Kateřina Dejmalová (ed.), *Tvář naší země – krajina domova*, Lomnice nad Popelkou 2001, s. 134–139.
- BLOCH 1954:** Marc Bloch, *The Historian's Craft* [1949], Manchester 1954.
- BLOOR 1976:** David Bloor, The Strong Programme in the Sociology of Knowledge, in: David Bloor, *Knowledge and Social Imagery*, London – Boston 1976, s. 1–19.
- BLUM 2003:** Alan Blum, *The Imaginative Structure of the City*, Montreal – Kingston 2003.
- BLUMENBACH 1775:** Friedrich Blumenbach, *De generis humani varietate nativa*, Göttingen 1775.
- BOAS 1912:** Franz Boas, *Changes in Bodily Form of Descendants of Immigrants*, New York 1912.
- BOAS 1940:** Franz Boas, *Race: Language and Culture*, New York 1940.
- BOCK 1989:** Gisela Bock, *Women's History and Gender History*, *Gender and History* 1, 1989, 1, s. 7–30.
- BOEMEKE – CHICKERING – FÖRSTER 1999:** Manfred F. Boemeke – Roger Chickering – Stig Förster (eds), *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871–1914*, New York 1999.
- BOLDIZZONI 2011:** Francesco Boldizzoni, *The Poverty of Clio: Resurrecting Economic History*, Princeton 2011.
- BOLTON 2007:** Jonathan Bolton (ed.), *Nový historismus/New Historicism*, Brno 2007.
- BORGOLTE 2010:** Michael Borgolte (Hrsg.), *Hybride Kulturen im mittelalterlichen Europa*, Berlin 2010.
- BOURDIEU 1980:** Pierre Bourdieu, L'identité et la représentation. Éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région, *Actes de la recherche en sciences sociales* 35, 1980, s. 63–72.
- BOYER – LOMNITZ 2005:** Dominic Boyer – Claudio Lomnitz, Intellectuals and Nationalism: Anthropological Engagements, *Annual Review of Anthropology* 34, 2005, s. 105–120.
- BRADFORD 2010:** James C. Bradford (ed.), *A Companion to American Military History*, 2 vols, Malden 2010.
- BRACHER 1969:** Karl Dietrich Bracher, *Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*, Köln – Berlin 1969.
- BRASSE 1995:** David Brasse, *Athanasius and Politics of Asceticism*, Oxford 1995.
- BRATTON – DE WALLE 1994:** Michael Bratton – Nicolas van de Walle, Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa, *World Politics* 46, 1994, 4, s. 453–489.

- BRAUDEL 1949:** Fernand Braudel, Géohistoire et déterminisme, in: Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.*, Paris 1949, s. 295–304.
- BRAUDEL 1966:** Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* [1949], Paris 1966.
- BRAUDEL 1979a:** Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle, Tome 1: Les structures du quotidien: le possible et l'impossible* [1967], Paris 1979.
- BRAUDEL 1979b:** Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle, Tome 2: Les jeux de l'échange*, Paris 1979.
- BRAUDEL 1979c:** Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle, Tome 3: Le temps du monde*, Paris 1979.
- BRAUDEL 1995:** Fernand Braudel, Dlouhé trvání, in: V. Hubinger (ed.), *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie, Cahiers du CeFRÉS, No. 8*, Praha 1995, s. 145–186.
- BRAUDEL 1998:** Fernand Braudel, *Les Mémoires de la Méditerranée*, Paris 1998.
- BRAUDEL 1999:** Fernand Braudel, *Dynamika kapitalismu* [1985], Praha 1999.
- BRENDECKE 2002:** Arndt Brendecke, Tatsache, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 282–285.
- BRENNER 1976:** Robert Brenner, Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe, *Past and Present* 70, 1976, s. 30–74.
- BREUILLY 1993:** John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester 1993.
- BRÖCKLING 1997:** Ulrich Bröckling, *Disziplin. Soziologie und Geschichte militärischer Gehorsamsproduktion*, München 1997.
- BROSZAT 1969:** Martin Broszat, *Anatomie des SS-Staates, Bd. 2 – Nationalsozialistische Konzentrationslager*, München 1969.
- BROSZAT 1977–1983:** Martin Broszat, *Bayern in der NS-Zeit, 6 Bde*, München 1977–1983.
- BROWN 1981:** Peter Brown, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago 1981.
- BROWN 1982:** Peter Brown, *Society and the Holy in Late Antiquity*, Los Angeles 1982.
- BROWN 2000:** Peter Brown, *Augustine of Hippo: A Biography* [1967], London 2000.
- BROWNING 1993:** Reed Browning, *The War of Austrian Succession*, New York 1993.
- BROWNING 2002:** Christopher R. Browning, Obyčejní muži. 101. záložní praporek a „konečné řešení“ v Polsku [1992], Praha 2002.
- BRUBAKER 1996:** Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, New York 1996.
- BRUBAKER 2004:** Rogers Brubaker, *Ethnicity without Groups*, Cambridge (Mass.) 2004.
- BRUBAKER – COOPER 2000:** Rogers Brubaker – Frederick Cooper, Beyond “Identity”, *Theory and Society* 29, 2000, s. 1–47.

- BRÜGGEMEIER – KOCKA 1985:** Josef Brüggemeier – Jürgen Kocka (Hrsg.), *Geschichte von unten – Geschichte von innen. Kontroversen um die Alltagsgeschichte*, Hagen 1985.
- BRUNNER – CONZE – KOSELLECK 1972–1997:** Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, 8 Bde, Stuttgart 1972–1997.
- BRZECHCZYN 2009:** Krzysztof Brzechczyn, *Logical Empiricism and Logical Positivism*, in: Aviezer Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Malden – Oxford – Chichester 2009, s. 416–426.
- BUBLITZ 1999:** Hannelore Bublitz, *Foucaults Archäologie des kulturellen Unbewußten: Zum Wissensarchiv und Wissensbegehren moderner Gesellschaften*, Frankfurt am Main 1999.
- BUCK-MORSS 2009:** Suzanne Buck-Morss, *Hegel, Haiti and Universal History*, Pittsburg 2009.
- BUDDE 2008:** Gunilla Budde, *Quellen, Quellen, Quellen...*, in: Gunilla Budde – Dagmar Freist – Hilke Günther-Arndt (Hrsg.), *Geschichte: Studium – Wissenschaft – Beruf*, Berlin 2008, s. 52–69.
- BUDDE – FREIST 2008:** Gunilla Budde – Dagmar Freist, *Verfahren, Methoden, Praktiken*, in: Gunilla Budde – Dagmar Freist – Hilke Günther-Arndt (Hrsg.), *Geschichte: Studium – Wissenschaft – Beruf*, Berlin 2008, s. 158–177.
- BUDIL 1992:** Ivo T. Budil, *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, Praha 1992.
- BUDIL 2002:** Ivo T. Budil, *Od prvotního jazyka k rase: Utváření novověké západní identity v kontextu orientální renesance*, Praha 2002.
- BUDIL 2005:** Ivo T. Budil, *Victor Courtet d'Isle a kořeny rasového myšlení*, in: Jaroslav Malina (ed.), *Panorama biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, Brno 2005.
- BUDIL – BLAŽEK – SLÁDEK 2005:** Ivo T. Budil – Vladimír Blažek – Vladimír Sládek (eds), *Dějiny, rasa a kultura. Sborník příspěvků z interdisciplinárního symposia o problematice ras* (Plzeň, 12. 5. 2005), Plzeň 2005.
- BUFFON 1749–1788:** Georges Louis Le Clerc de Buffon, *Histoire naturelle generale et particuliere*, 36 vols, Paris 1749–1788.
- BULTMANN 1994:** Rudolf Bultmann, *Dějiny a eschatologie* [1958], Praha 1994.
- BURCKHARDT 1912:** Jakub Burckhardt, *Kultura renesanční doby v Itálii* [1878], Praha 1912.
- BURGHARTZ 2002:** Susanna Burghartz, *Historische Anthropologie/ Mikrogeschichte*, in: Joachim Eibach – Günther Lottes (Hrsg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2002, s. 206–218.
- BURGUIÈRE 1978:** André Burguière, *Anthropologie historique*, in: Jacques Le Goff – Roger Chartier – Jacques Revel (eds), *La nouvelle histoire*, Paris 1978, s. 137–165.
- BURKE 1992:** Peter Burke, *History and Social Theory*, Cambridge 1992.
- BURKE 2004:** Peter Burke, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1929–1989)* [1990], Praha 2004.

- BURKE 2005:** Peter Burke, *Lidová kultura v raně novověké Evropě* [1978], Praha 2005.
- BURKE 2006:** Peter Burke, *Variety kulturních dějin* [1997], Brno 2006.
- BURKE 2007:** Peter Burke, *Společnost a vědění. Od Gutenberga k Diderotovi* [2002], Praha 2007.
- BURKE 2011:** Peter Burke, *Co je kulturní historie?* [2004], Praha 2011.
- BÜSCH 1962:** Otto Büsch, *Militärsystem und Sozialleben in Alten Preussen 1713–1807. Die Anfänge der sozialen Militarisierung der preussisch-deutschen Gesellschaft*, Berlin 1962.
- BUSCHMANN – CARL 2001:** Nikolaus Buschmann – Horst Carl (Hrsg.), *Die Erfahrung des Krieges: Erfahrungsgeschichtliche Perspektiven von der Französischen Revolution bis zum Zweiten Weltkrieg*, Paderborn 2001.
- BUSSE 1987:** Dietrich Busse, *Historische Semantik. Analyse eines Programms*, Stuttgart 1987.
- BUSSE – HERMANNNS – TEUBERT 1994:** Dietrich Busse – Fritz Hermannns – Wolfgang Teubert (Hrsg.), *Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. Methodenfragen und Forschungsergebnisse der Historischen Semantik*, Opladen 1994.
- BUTLER 1990a:** Judith Butler, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York 1990.
- BUTLER 1990b:** Judith Butler, *Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory*, in: Sue-Ellen Case (ed.), *Performing Feminism, Feminist Critical Theory and Theatre*, Baltimore – London 1990, s. 270–282.
- BUTLER 1993:** Judith Butler, *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*, New York 1993.
- BUTLER 1997a:** Judith Butler, *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*, Stanford 1997.
- BUTLER 1997b:** Judith Butler, *Excitable Speech: A Politics of the Performative*, New York – London 1997.
- BYNUM 1982:** Caroline Walker Bynum, *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*, Berkeley – Los Angeles – London 1982.
- BYNUM 1987:** Caroline Walker Bynum, *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*, Berkeley – Los Angeles – London 1987.
- BYNUM 2007:** Caroline Walker Bynum, *Wonderful Blood: Theology and Practice in Late Medieval Northern Germany and Beyond*, Philadelphia 2007.
- CABRERA 2004:** Miguel A. Cabrera, *Postsocial History: An Introduction*, Oxford 2004.
- CANGUILHEM 1977:** Georges Canguilhem, *La formation du concept du réflexe aux XVIIe et XVIIIe siècle* [1955], Paris 1977.
- CANGUILHEM 2000:** Georges Canguilhem, *Idéologie et rationalité dans l'histoire des sciences de la vie. Nouvelles études d'histoire et de philosophie des sciences* [1977], Paris 2000.
- CANGUILHEM 2003:** Georges Canguilhem, *Le normal et le pathologique* [1966], Paris 2003.

- CANNING 1996:** Kathleen Canning, *Languages of Work and Gender: Female Factory Work in Germany*, Ithaca 1996.
- CANNING 2006:** Kathleen Canning, *Gender History in Practice: Historical Perspectives on Bodies, Class, and Citizenship*, New York 2006.
- CARBY 1982:** Hazel Carby, *White Women Listen! Black Feminism and the Boundaries of Sisterhood*, in: Hazel Carby et al. (eds), *The Empire Strikes Back: Race and Racism in 70s Britain*, London 1982, s. 212–235.
- CARDOSO – FALETTO 1979:** Fernando Henrique Cardoso – Enzo Faletto, *Dependency and Development in Latin America*, Berkeley 1979.
- CARR 2008:** David Carr, *Narrative Explanation and Its Malcontents*, *History and Theory* 47, February 2008, s. 25–26.
- CARRARD 1992:** Philippe Carrard, *Poetics of the New History: French Historical Discourse from Braudel to Chartier*, Baltimore 1992.
- CASSIRER 1922:** Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Berlin 1922.
- CASSIRER 1977:** Ernst Cassirer, *Esej o člověku [1944]*, Bratislava 1977.
- CASSIRER 1996:** Ernst Cassirer, *Filosofie symbolických forem, I, II [1923–1929]*, Praha 1996.
- CASTELLI 1991:** Elizabeth Castelli, *Imitating Paul: A Discourse of Power*, Louisville 1991.
- CASTELLI 2007:** Elizabeth Castelli, *Martyrdom and Memory: Early Christian Culture Making*, New York 2007.
- CERMAN – ZEITHOFER 2002:** Markus Cerman – Hermann Zeithofer (Hrsg.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien – München 2002.
- DE CERTEAU 1982:** Michel de Certeau, *La fable mystique, 1 (XVIe–XVIIe siècle)*, Paris 1982.
- DE CERTEAU 1990:** Michel de Certeau, *L'invention du quotidien, vol. I: Arts de faire [1980]*, Paris 1990.
- DE CERTEAU 1991:** Michel de Certeau, *L'Étranger ou l'union dans la différence [1969]*; nouvelle éd. établie et présentée par Luce Giard, Paris 1991.
- DE CERTEAU 2005:** Michel de Certeau, *Le Lieu de l'autre. Histoire religieuse et mystique*, Paris 2005.
- DE CERTEAU 2011:** Michel de Certeau, *Psaní dějin [1975]*, Brno 2011.
- ÇINAR – BENDER 2007:** Alev Çinar – Thomas Bender (eds), *Urban Imaginaries: Locating the Modern City*, Minneapolis 2007.
- CITINO 2007:** Robert M. Citino, *Military Histories Old and New: A Reintroduction*, *American Historical Review* 112, 2007, 4, s. 1070–1090.
- CLARK 2004:** Elisabeth Clark, *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn*, Cambridge (Mass.) 2004.
- CLARK 2007:** Gregory Clark, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*, Princeton 2007.
- CLARK 2008:** Peter Clark, *European Cities and Towns 400–2000*, Oxford 2008.
- COHEN 1973:** Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography 1988–1938*, New York, 1973.
- COHEN 2000a:** Gary B. Cohen, *Němci v Praze 1861–1914 [1981]*, Praha 2000.

- COHEN 2000b:** Gerald A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History: A Defence*, Princeton (N. J.) 2000.
- COHEN – TONINATO 2010:** Robin Cohen – Paola Toninato, *The Creolization Debate: Analysing Mixed Identities and Cultures*, in: Robin Cohen – Paola Toninato (eds), *The Creolization Reader: Studies in Mixed Identities and Cultures*, London 2010, s. 1–22.
- COLLINGWOOD 1994:** Robin G. Collingwood, *The Idea of History (with Lectures 1926–1928)*, Oxford 1994.
- CONRAD 2001:** Christoph Conrad, *Social History*, in: Neil J. Smelser – Paul B. Baltes (eds), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, vol. 21, Oxford 2001, s. 14299–14306.
- CONRAD 2006:** Sebastian Conrad, *Globalisierung und Nation im Deutschen Reich*, München 2006.
- CONRAD – ECKERT – FREITAG 2007:** Sebastian Conrad – Andreas Eckert – Ulrike Freitag (Hrsg.), *Globalgeschichte: Theorien, Ansätze, Themen*, Frankfurt am Main 2007.
- CONRAD – MEYER 1964:** Alfred H. Conrad – John R. Meyer, *The Economics of Slavery, and Other Studies in Econometric History*, Chicago 1964.
- CONRAD – RANDEIRA 2002:** Sebastian Conrad – Shalini Randeria (Hrsg.), *Jenseits des Eurozentrismus. Postkoloniale Perspektiven in den Geschichts- und Kulturwissenschaften*, Frankfurt am Main 2002.
- CONZEN 1983:** Kathleen Neils Conzen, *Quantification and the New Urban History*, *The Journal of Interdisciplinary History* 13, 1983, 4, s. 653–677.
- COOPER – STOLER 1997:** Frederick Cooper – Ann Stoler, *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, Berkeley 1997.
- CORETH 1982:** Anna Coreth, *Pietas Austriaca. Österreischische Frömmigkeit im Barock*, Wien – München 1982.
- CORFIELD 2007:** Penelope J. Corfield, *Time and the Shape of History*, New Haven 2007.
- COSGROVE 1998:** Denis Cosgrove, *Social Formation and Symbolic Landscape*, Madison 1998.
- COSGROVE – DANIELS 1988:** Denis Cosgrove – Stephen Daniels (eds), *The Iconography of Landscape*, Cambridge 1988.
- COWAN – STEWARD 2007:** Alexander Cowan – Jill Steward (eds), *City and the Senses: Urban Culture since 1500*, Aldershot 2007.
- CRARY 1996:** Jonathan Crary, *Techniken des Betrachtens. Sehen und Moderne im 19. Jahrhundert [1992]*, Dresden 1996.
- CRONIN 1986:** James E. Cronin, *Language, Politics and the Critique of Social History*, *Journal of Social History* 20, 1986, 1, s. 177–184.
- ČINÁTL 2007:** Kamil Činátl, *Kulturní krajina v pojetí Simona Schamy*, *Kuděj* 2007, 1–2, s. 125–127.
- ČTVRTNÍK 2009:** Mikuláš Čtvrtník, *Zdeněk Kalista a tradice německých Geistesgeschichte*, in: Jan Horský – Lucie Storchová a kol., *Paralely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*, Ústí nad Labem 2009, s. 155–188.
- DACÍK 2001:** Tomáš Dacík, *Člověk a rasa*, Brno 2001.

- DANIEL 1989:** Ute Daniel, Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft. Beruf, Familie, Politik im Ersten Weltkrieg, Göttingen 1989.
- DANIEL 1993:** Ute Daniel, „Kultur“ und „Gesellschaft“. Überlegungen zum Gegenstandsbereich der Sozialgeschichte, *Geschichte und Gesellschaft* 19, 1993, s. 69–99.
- DANIEL 2004:** Ute Daniel, Die Erfahrung der Geschlechtergeschichte, in: Marguérite Bos – Bettina Vincenz – Tanja Wirz (Hrsg.), *Erfahrung – alles nur Diskurs? Zur Vewendung des Erfahrungsbegriffes in der Geschlechtergeschichte*, Zürich 2004, s. 59–69.
- DANIELS 1989:** Stephen J. Daniels, Marxism, Culture and Duplicity of Landscape, in: Richard Peet – Nigel Thrift (eds), *New Models in Geography: The Political Economy Perspective*, London 1989, s. 196–220.
- DANN 1986:** Otto Dann, Nationalismus in vorindustrieller Zeit. Einleitung des Herausgebers, in: Otto Dann (Hrsg.), *Nationalismus in vorindustrieller Zeit*, München 1986, s. 7–10.
- DANTO 1965:** Arthur C. Danto, *Analytical Philosophy of History*, London 1965.
- DARBY 1957:** Henry Clifford Darby, The Relations of Geography and History, in: Griffith Taylor (ed.), *Geography in the 20th Century: A Study of Growth, Fields, Techniques, Aims and Trends*, London 1957, s. 640–653.
- DARNTON 1984:** Robert Darnton, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, New York 1984.
- DARNTON 1986:** Robert Darnton, The Symbolic Element in History, *The Journal of Modern History* 58, 1986, s. 218–234.
- DAUSER – HÄCHLER – KEMPE 2008:** Regina Dauser – Stefan Hächler – Michael Kempe u. a. (Hrsg.), *Wissen im Netz. Botanik und Pflanzentransfer in europäischen Korrespondenznetzen des 18. Jahrhunderts*, Berlin 2008.
- DAVIES 2010:** Gary Davies, *Urban History Past and Future (Conference Report)*, Centre for Urban History, University of Leicester, 3. 7. 2010, [http://www2.le.ac.uk/departments/urbanhistory/news/archive/anniversary/anniversary-report/view?searchterm=CUH anniversary](http://www2.le.ac.uk/departments/urbanhistory/news/archive/anniversary/anniversary-report/view?searchterm=CUH+anniversary) (náhled 1. 6. 2012).
- DAVIS 1974:** Natalie Z. Davis, Some Tasks and Themes in the Study of Popular Religion, in: Charles Trinkhaus – Heiko A. Oberman (eds), *The Pursuit of Holiness in Late Medieval and Renaissance Religion*, Leiden 1974, s. 307–336.
- DAVIS 1975:** Natalie Zemon Davis, Women's History in Transition: The European Case, *Feminist Studies* 3, 1975/6, s. 83–103.
- DAVIS 1982:** Natalie Z. Davis, From 'Popular Religion' to Religious Cultures, in: Steven Ozment (ed.), *Reformation Europe. A Guide to Research*, St. Louis 1982, s. 321–341.
- DAVIS 1983:** Natalie Zemon Davis, *The Return of Martin Guerre*, Cambridge – London 1983.
- DAVIS 1995:** Natalie Zemon Davis, *Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives*, Cambridge – London 1995.
- DAVIS 2001:** Mike Davis, *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*, London 2001.
- DE FELICE 1970:** Renzo De Felice, *Le interpretazioni del fascismo*, Milano 1970.

- DE FELICE 2004:** Renzo De Felice, *Intervista sul fascismo*, Milano 2004.
- DE LANDA 1997:** Manuel De Landa, *A Thousand Years of Nonlinear History*, New York 1997.
- DEGLER 1959:** Carl N. Degler, Slavery and the Genesis of American Race Prejudice, *Comparative Studies in History and Society* 2, 1959, s. 49–66.
- DELEUZE 1992:** Gilles Deleuze, *Woran erkennt man den Strukturalismus* [1973], Berlin 1992.
- DELEUZE 1996:** Gilles Deleuze, Foucault, Praha 1996.
- DELEUZE – GUATTARI 1972/1973:** Gilles Deleuze – Félix Guattari, *L'Anti-oedipe, Capitalisme et schizophrénie I*, Paris 1972/1973.
- DELEUZE – GUATTARI 1980:** Gilles Deleuze – Félix Guattari, *Mille plateaux, Capitalisme et schizophrénie II*, Paris 1980.
- DELEUZE – GUATTARI 2001:** Gilles Deleuze – Félix Guattari, *Co je filosofie?* [1991], Praha 2001.
- DEMANDT 2002:** Alexander Demandt, *Kontrafaktische Geschichte*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 190–193.
- DERRIDA 2003:** Jacques Derrida, *Tradice vědy a skrývání smyslu*, Praha 2003.
- DESCARTES 1947:** René Descartes, *Rozprava o metodě, jak správně vésti svůj rozum a hledati pravdu ve vědách*, Praha 1947.
- DESCOMBES 1995:** Vincent Descombes, *Stejně a jiné. Čtyřicet pět let francouzské filosofie (1933–1978)* [1979], Praha 1995.
- DEUTSCH 1953:** Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, Cambridge (Mass.) 1953.
- DEVENTER 2004:** Jörg Deventer, "Confessionalisation" – A Useful Theoretical Concept for the Study of Religion, Politics and Society in Early Modern East-Central Europe?, *European Review of History* 11, 2004, 3, s. 403–425.
- DIEM 2005:** Albrecht Diem, *Das monastische Experiment. Die Rolle der Keuschheit bei der Entstehung des westlichen Klosterwesens*, Münster 2005.
- DIERIG – LACHMUND – MENDELSON 2003:** Sven Dierig – Jens Lachmund – Andrew J. Mendelsohn, *Introduction: Toward an Urban History of Science*, *Osiris* 18, 2003, s. 1–19.
- DIETZE 2001:** Gabriele Dietze, Race, Class, Gender. Differenzen und Interdependenzen am Amerikanischen Beispiel, *Die Philosophin* 23, 2001, s. 30–49.
- DIJKSTERHUIS 1956:** Edward J. Dijksterhuis, *Die Mechanisierung des Weltbildes*, Berlin – Göttingen – Heidelberg 1956.
- DILTHEY 1980:** Wilhelm Dilthey, *Život a dejinné vedomie*, Bratislava 1980.
- DINGES 2002:** Martin Dinges, *Neue Kulturgeschichte*, in: Joachim Eibach – Günther Lottes (Hrsg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2002, s. 206–218.
- DOBB 1946:** Maurice Dobb, *Capitalism*, in: Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London 1946, s. 1–32.
- DÖRING – THIELMANN 2008:** Jörg Döring – Tristan Thielmann (Hrsg.), *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*, Bielefeld 2008.

- DORO 2009:** Giuseppina Doro, *Historiographic Understanding*, in: Aviezer Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Malden – Oxford – Chichester 2009, s. 142–151.
- DRAAISMA 2003:** Douwe Draaisma, *Metafory paměti* [1995], Praha 2003.
- DRAKE 1920:** Barbara Drake, *Women in Trade Unions*, London 1920.
- DRESSEL 1996:** Gert Dressel, *Historische Anthropologie. Eine Einführung*, Wien – Köln – Weimar 1996.
- DREYFUS – RABINOW 2002:** Hubert L. Dreyfus – Paul Rabinow, Michel Foucault. *Za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky* [1982], Praha 2002.
- DROYSEN 1977:** Johann Gustav Droysen, *Historik*, Peter Leyh (Hrsg.), Stuttgart – Bad Cannstatt 1977.
- DUBY 1994:** Georges Duby, *History Continues* [1990], Chicago 1994.
- DUBY 1997:** Georges Duby, *Neděle u Bouvines, 27. červenec 1214* [1973], Praha 1997.
- DUCREUX 2011:** Marie-Elizabeth Ducreux, *Emperors, Kingdoms, Territories: Multiple Versions of the Pietas Austriaca?*, *Catholic Historical Review* 97, 2011, 2, s. 276–304.
- DUDEN 1987:** Barbara Duden, *Geschichte unter der Haut. Ein Eisenacher Arzt und seine Patientinnen um 1730*, Stuttgart 1987.
- DUDEN 1993:** Barbara Duden, *Die Frau ohne Unterleib: Zu Judith Butlers Entkörperung*, *Feministische Studien* 11, 1993, 2, s. 24–33.
- DUDEN 2004:** Barbara Duden, *Somatisches Wissen, Erfahrungswissen und „diskursive“ Gewissenheit. Überlegungen zum Erfahrungsbegriff aus der Sicht der Körperhistorikerin*, in: Marguérite Bos – Bettina Vincenz – Tanja Wirz (Hrsg.), *Erfahrung – alles nur Diskurs? Zur Vewendung des Erfahrungsbegriffes in der Geschlechtergeschichte*, Zürich 2004, s. 25–36.
- DUHAMELLE – SCHLUMBOHM 2003:** Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (Hrsg.), *Eheschließungen in Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003.
- DÜLMEN 1993:** Richard van Dülmen, *Gesellschaft der frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien – Köln – Weimar 1993.
- DÜLMEN 1999:** Richard van Dülmen, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*, díl I: *Dům a jeho lidé* [1990], Praha 1999.
- DÜLMEN 2002:** Richard van Dülmen, *Historická antropologie. Vývoj – Problémy – Úkoly* [2000], Praha 2002.
- DÜLMEN 2006:** Richard van Dülmen, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*, díl III: *Náboženství, magie, osvícenství* [1994], Praha 2006.
- DUNCAN – DUNCAN 1988:** James Duncan – Nancy Duncan, *(Re)reading the Landscape, Environment and Planning D: Society and Space* 6, 1988, s. 117–126.
- DUNKHASE 2010:** Jan Eike Dunkhase, Werner Conze. *Ein deutscher Historiker im 20. Jahrhundert*, Göttingen 2010.
- DÜNNE 2008:** Jörg Dünne, *Die Karte als Operations- und Imaginationsmatrix. Zur Geschichte eines Raummediums*, in: Jörg Döring – Tristan Thielmann (Hrsg.), *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*, Bielefeld 2008, s. 49–70.

- DURKHEIM 2004:** Émile Durkheim, *Společenská dělba práce* [1893], Brno 2004.
- EIRE 2008:** Carlos M. N. Eire, *Early Modern Catholic Piety in Translation*, in: Peter Burke – Ronnie Po-chia Hsia (eds), *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge 2008, s. 83–100.
- EISENSTADT 1966:** Shmuel N. Eisenstadt, *Modernization: Protest and Change*, Englewood Cliffs (NJ) 1966.
- EISENSTADT 2006a:** Shmuel N. Eisenstadt, *Multiple Moderne im Zeitalter der Globalisierung*, in: Thomas Schwinn (Hrsg.), *Die Vielfalt und Einheit der Moderne. Kultur- und strukturvergleichende Analysen*, Wiesbaden 2006, s. 37–63.
- EISENSTADT 2006b:** Shmuel N. Eisenstadt, *Theorie und Moderne. Soziologische Essays*, Wiesbaden 2006.
- ELEY 1980:** Geoff Eley, *Some Recent Tendencies of Social History*, in: Georg Iggers – Harold Parker (eds), *International Handbook of Historical Studies: Contemporary Research and Theory*, Westport 1980, s. 55–70.
- ELEY 2005:** Geoff Eley, *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*, Ann Arbor 2005.
- ELEY – NIELD 2007:** Geoff Eley – Keith Nield, *The Future of Class in History. What's Left of the Social?*, Ann Arbor 2007.
- ELIADE 1993:** Mircea Eliade, *Mýtus o večném návratu* [1949], Praha 1993.
- ELIAS 2006:** Norbert Elias, *O procesu civilizace, díl I: Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světských horních vrstev na Západě* [1939], Praha 2006.
- ELIAS 2007:** Norbert Elias, *O procesu civilizace, díl II: Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace* [1939], Praha 2007.
- EMICH – SIGNORI 2009:** Birgit Emich – Gabriela Signori (Hrsg.), *Kriegs/Bilder in Mittelalter und früher Neuzeit*, Berlin 2009.
- ENGEL – SCHULZ – WEDL 2005:** Antke Engel – Nina Schulz – Juliette Wedl, *Kreuzweise queer. Eine Einleitung, femina politica* 1, 2005, s. 9–23.
- EPKENHANS – FÖRSTER – HAGEMANN 2006:** Michael Epkenhans – Stig Förster – Karen Hagemann (Hrsg.), *Militärische Erinnerungskultur. Soldaten im Spiegel von Biographien, Memoiren und Selbstzeugnissen*, Paderborn 2006.
- ERIKSEN 2010:** Thomas H. Eriksen, *Etnicita a nacionalismus. Antropologické perspektivy* [1993], Praha 2010.
- ERIKSON 1996:** Erik H. Erikson, *Mladý muž Luther* [1958], Praha 1996.
- ESSER 2002:** Raingard Esser, *Historische Semantik*, in: Joachim Eibach – Günther Lottes (Hrsg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2002, s. 281–292.
- ETHINGTON – SCHWARTZ 2006:** Philip J. Ethington – Vanessa R. Schwartz, *Introduction: An Atlas of the Urban Icons Project*, *Urban History* 33, 2006, 1, s. 5–19.
- EVANS 2002:** Richard J. Evans, *Fiktion*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 90–93.
- FAIRCLOUGH 1989:** Norman Fairclough, *Language and Power*, London 1989.

- FÄTKENHEUER 2004:** Frank Fätkenheuer, *Lebenswelt und Religion. Mikrohistorische Untersuchungen an Beispiel aus Franken um 1600*, Göttingen 2004.
- FAUSTO-STERLING 1995:** Anne Fausto-Sterling, *Gender, Race, and Nation: The Comparative Anatomy of "Hottentot" Women in Europe, 1815–1817*, in: Jennifer Terry – Jacqueline Urla (eds), *Deviant Bodies: Critical Perspectives on Difference in Science and Popular Culture*, Bloomington 1995, s. 19–48.
- FAY 2002:** Brian Fay, *Současná filosofie sociálních věd. Multikulturní přístup [1996]*, Praha 2002.
- FELDMAN 1966:** Gerald Feldman, *Army, Industry and Labor in Germany, 1914–1918*, Princeton (NJ) 1966.
- FERGUSON 1994:** Priscilla P. Ferguson, *Paris as Revolution: Writing the Nineteenth Century City*, Berkeley 1994.
- FERNANDEZ 1988:** James Fernandez, *Of Cartesian Cats and Gallic Cockfights*, *The Journal of Modern History* 60, 1988, s. 113–127.
- FETZ 2009:** Bernhard Fetz (Hrsg.), *Die Biographie. Zur Grundlegung ihrer Theorie*, Berlin – New York 2009.
- FEYERABEND 2001:** Paul K. Feyerabend, *Rozprava proti metodě [1975]*, Praha 2001.
- FINLEY 1973:** Moses I. Finley, *The Ancient Economy*, Berkeley 1973.
- FINNEGAN 1998:** Ruth Finnegan, *Tales of the City: A Study of Narrative and Urban Life*, Cambridge 1998.
- FITZPATRICK 1978:** Sheila Fitzpatrick (ed.), *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931*, Bloomington (Ind.) 1978.
- FITZPATRICK 1999:** Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times*, New York 1999.
- FLECK 1980:** Ludwik Fleck, *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache [1935]*, Lothar Schäfer – Thomas Schnelle (Hrsg.), Frankfurt am Main 1980.
- FLUDERNIK 1998:** Monika Fludernik (ed.), *Hybridity and Postcolonialism. Twentieth-Century Indian Literature*, Tübingen 1998.
- FOGEL 1964:** Robert W. Fogel, *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History*, Baltimore 1964.
- FOGEL – ENGERMAN 1974:** Robert W. Fogel – Stanley L. Engerman, *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*, New York 1974.
- FONTENELLE 1688:** Bernard de le Bovier Fontenelle, *Digression sur les anciens et les modernes*, Paris 1688.
- FÖRSTER – JANSEN – KRONENBITTER 2010:** Stig Förster – Christian Jansen – Günther Kronenbitter (Hrsg.), *Rückkehr der Condottieri? Krieg und Militär zwischen Monopol und Privatisierung: Von der Antike bis zur Gegenwart*, Paderborn 2010.
- FÖRSTER – NAGLER 1997:** Stig Förster – Jörg Nagler (eds), *On the Roads to Total War: The American Civil War and the German Wars of Unification, 1861–1871*, Cambridge 1997.
- FOUCAULT 1972:** Michel Foucault, *Histoire de la folie à l'âge classique. Folie et déraison*, Paris 1972.
- FOUCAULT 1980:** Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*, Colin Gordon (ed.), New York 1980.

- FOUCAULT 1994a:** Michel Foucault, *Řád diskursu*, in: Michel Foucault, *Diskurs, autor, genealogie [1970]*, Praha 1994, s. 7–39.
- FOUCAULT 1994b:** Michel Foucault, *Préface*, in: Michel Foucault, *Dits et écrits, I*, Daniel Defert – François Ewald (eds), Paris 1994, s. 187–195.
- FOUCAULT 1994c:** Michel Foucault, *Des espaces autres [1967/1984]*, in: *Dits et écrits, IV*, Daniel Defert – François Ewald (eds), Paris 1994, s. 752–762.
- FOUCAULT 1999:** Michel Foucault, *Dějiny sexuality, díl I: Vůle k vědění [1976]*, Praha 1999.
- FOUCAULT 2000a:** Michel Foucault, *Dohlížet a trestat [1975]*, Praha 2000.
- FOUCAULT 2000b:** Michel Foucault, *Technologie seba samého [1988]*, in: Michel Foucault, *Moc, subjekt a sexualita. Výber z článkov a rozhovorov publikovaných v rokoch 1980–1988*, Bratislava 2000.
- FOUCAULT 2002:** Michel Foucault, *Archeologie vědění [1969]*, Praha 2002.
- FOUCAULT 2003a:** Michel Foucault, *Dějiny sexuality, díl II: Užívání slasti [1984]*, Praha 2003.
- FOUCAULT 2003b:** Michel Foucault, *Dějiny sexuality, díl III: Péče o sebe [1984]*, Praha 2003.
- FOUCAULT 2005:** Michel Foucault, *Je třeba bránit společnost [1975–1976]*, Praha 2005.
- FOUCAULT 2007:** Michel Foucault, *Slova a věci [1966]*, Brno 2007.
- FOUCAULT 2010:** Michel Foucault, *Zrození kliniky [1963]*, Praha 2010.
- FOX-GENOVESE – GENOVESE 1983:** Elizabeth Fox-Genovese – Eugene Genovese, *Fruits of Merchant Capital: Slavery and Bourgeois Property in the Rise and Expansion of Capitalism*, Oxford – New York 1983.
- FRAENKEL 1974:** Ernst Fraenkel, *Der Doppelstaat*, Hamburg 1974.
- FRANÇOIS – SCHULZE 2001:** Étienne François – Hagen Schulze (Hrsg.), *Deutsche Erinnerungsorte, 3 Bde*, München 2001.
- FRANÇOIS – SIEGRIST – VOGEL 1995:** Étienne François – Hannes Siegrist – Jakob Vogel (Hrsg.), *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich; 19. und 20. Jahrhundert*, Göttingen 1995.
- FRANK 1978:** Andre Gunder Frank, *World Accumulation, 1492–1789*, New York 1978.
- FRANK 1998:** Andre Gunder Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley 1998.
- FRANK – CHEW – LAUDERDALE 2010:** Andre Gunder Frank – Sing C. Chew – Pat Lauderdale, *Theory and Methodology of World Development: The Writings of Andre Gunder Frank*, New York 2010.
- FRASER – HONNETH 2004:** Nancy Fraser – Axel Honneth, *Přerozdělování nebo uznání? [2003]*, Praha 2004.
- FREDRICKSON 1988:** George Fredrickson, *The Arrogance of Race: Historical Perspectives on Slavery, Racism, and Social Inequality*, Middletown 1988.
- FREDRICKSON 2003:** George Fredrickson, *Rasismus: Stručná historie [2002]*, Praha 2003.
- FREVERT 1997:** Ute Frevert (Hrsg.), *Militär und Gesellschaft im 18. und 20. Jahrhundert*, Stuttgart 1997.
- FREVERT 2001:** Ute Frevert, *Die kasernierte Nation. Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland*, München 2001.

- FREY 1987:** Hans-Peter Frey (Hrsg.), *Identität. Entwicklungen psychologischer und soziologischer Forschung*, Stuttgart 1987.
- FRIERDICH – BRZEZINSKI 1965:** Carl Friedrich – Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge (Mass.) 1965.
- FUCHS 2003:** Brigitte Fuchs, „Rasse“, „Volk“, *Geschlecht. Anthropologische Diskurse in Österreich 1850–1960*, Frankfurt – New York 2003.
- FUKUYAMA 2002:** Francis Fukuyama, *Konec dějin a poslední člověk* [1992], Praha 2002.
- FUKUYAMA 2012:** Francis Fukuyama, *The Future of History*, *Foreign Affairs* 19, 2012, 1, s. 53–61.
- FUNK 2000:** Marcus Funk, *Militär, Krieg und Gesellschaft. Soldaten und militärische Eliten in der Sozialgeschichte*, in: Thomas Kühne – Benjamin Ziemann (Hrsg.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn 2000, s. 157–174.
- FUSSELL 1975:** Paul Fussell, *The Great War and the Modern Memory*, New York 1975.
- GADAMER 1994:** Hans-Georg Gadamer, *Problém dějinného vědomí* [1963], Praha 1994.
- GADAMER 1999:** Hans-Georg Gadamer, *Člověk a řeč* [1966], Praha 1999.
- GADAMER 2010:** Hans-Georg Gadamer, *Pravda a metoda I. Nárýs filosofické hermeneutiky* [1960], Praha 2010.
- GALOR – MOAV 2002:** Oded Galor – Omer Moav, *Natural Selection and the Origin of Economic Growth*, *Quarterly Journal of Economics* 117, 2002, 4, s. 1133–1191.
- GANDHI 2008:** Jennifer Gandhi, *Political Institutions under Dictatorship*, Cambridge 2008.
- GARFINKEL – LYNCH – LIVINGSTON 1983:** Harold Garfinkel – Michael Lynch – Eric Livingston, *Temporal Order in Laboratory Work*, in: Karin Knorr Cetina – Michael Mulkay (eds), *Science Observed: Perspectives on the Social Study of Science*, Beverly Hills 1983, s. 205–238.
- GATES 1986:** Henry Louis Gates (ed.), *“Race”, Writing and Difference*, Chicago 1986.
- GEDDES 2003:** Barbara Geddes, *Paradigms and Sand Castles: Theory Building and Research Design in Comparative Politics (Analytical Perspectives on Politics)*, Ann Arbor 2003.
- GEERTZ 1975:** Hildred Geertz, *An Anthropology of Religion and Magic*, *The Journal of Interdisciplinary History* 6, 1975, s. 71–89.
- GEERTZ 1994:** Clifford Geertz, *Angestammte Loyalitäten, bestehende Einheiten. Anthropologische Reflexionen zur Identitätspolitik*, *Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäischen Denken* 48, 1994, s. 392–403.
- GEERTZ 2000:** Clifford Geertz, *Interpretace kultur* [1973], Praha 2000.
- GEHLEN 1975:** Arnold Gehlen, *Einblicke*, Frankfurt am Main 1975.
- GELLNER 1992:** Ernest A. Gellner, *Postmodernism, Reason and Religion*, Cambridge 1992.
- GELLNER 1993:** Ernest A. Gellner, *Národy a nacionalismus* [1983], Praha 1993.
- GELLNER 1997:** Ernest A. Gellner, *Nationalism*, New York 1997.
- GENTILE 2003:** Emilio Gentile, *The Struggle for Modernity: Nationalism, Futurism, and Fascism*, Westport 2003.

- GERSCHENKRON 1962:** Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*, Cambridge 1962.
- GÉSCHÉ 2000:** Adolphe Gésché, *La notion d'identité narrative*, in: Adolphe Gésché, *Le Christ (Dieu pour penser)*, Paris 2000, s. 78–87.
- GETTY 1985:** John Arch Getty, *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*, Cambridge 1985.
- GIDDENS 1984:** Anthony Giddens, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Berkeley – Los Angeles 1984.
- GIDDENS 1991:** Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge 1991.
- GIDDENS 1992:** Anthony Giddens, *Kritische Theorie der Spätmoderne*, Wien 1992.
- GIDDENS 1998:** Anthony Giddens, *Důsledky modernity* [1990], Praha 1998.
- GIDDENS 1999:** Anthony Giddens, *Sociologie* [1982], Praha 1999.
- GIESEN 1991:** Benhard Giesen (Hrsg.), *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtsein in der Neuzeit*, Frankfurt am Main 1991.
- GILFOYLE 1998:** Timothy J. Gilfoyle, *White Cities, Linguistic Turns, and Disneylands: The New Paradigms of Urban History*, *Reviews in American History* 26, 1998, 1, s. 175–204.
- GILMAN 1985a:** Sander Gilman, *Black Bodies, White Bodies: Toward an Iconography of Female Sexuality in Late Nineteenth-Century Art, Medicine, and Literature*, *Critical Inquiry* 12, 1985, 1, s. 204–242.
- GILMAN 1985b:** Sander Gilman, *Difference and Pathology: Stereotypes of Sexuality, Race, and Madness*, Ithaca 1985.
- GILMAN 2005:** Sander Gilman, *Die jüdische Nase. Sind Juden/Jüdinnen weiß? Oder die Geschichte der Nasenchirurgie*, in: Maureen Maisha Eggers u. a. (Hrsg.), *Mythen, Masken und Subjekte. Kritische Weißseinforschung in Deutschland*, München 2005, s. 394–413.
- GILROY 1993:** Paul Gilroy, *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*, Cambridge 1993.
- GINZBURG 1979:** Carlo Ginzburg, *Spie. Radici di un paradigma indiziario*, in: Aldo Gargani (ed.), *Crisi della ragione. Nuovi modelli nel rapporto tra sapere e attività umane*, Rudin 1979, s. 57–196.
- GINZBURG 2000:** Carlo Ginzburg, *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600* [1976], Praha 2000.
- GINZBURG 2002:** Carlo Ginzburg, *Benandanti. Čarodějnictví a venkovské kultury v 16. a 17. století* [1965], Praha 2002.
- GINZBURG 2003:** Carlo Ginzburg, *Noční příběh. Sabat čarodějnic* [1989], Praha 2003.
- GLEASON 1978:** Elisabeth G. Gleason, *On the Nature of Sixteenth-Century Italian Evangelism: Scholarship, 1953–1978*, *The Sixteenth Century Journal* 9, 1978, 3, s. 3–26.
- GLEASON 1983:** Philip Gleason, *Identifying Identity: A Semantic History*, *The Journal of American History* 69, 1983, s. 910–931.
- GLEIXNER 2005:** Ulrike Gleixner, *Pietismus und Bürgertum. Eine historische Anthropologie der Frömmigkeit*, Göttingen 2005.

- GOBINEAU 1853–1856:** Joseph Arthur de Gobineau, *Essai sur l'inégalité des races humaines*, 6 vols, Paris 1853–1856.
- GODIN 2006:** Benoit Godin, *The Linear Model of Innovation: The Historical Construction of an Analytical Framework*, *Science, Technology, and Human Values* 31, November 2006, 6, s. 639–667.
- GOFFMAN 1959:** Erwing Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York 1959.
- GOFFMAN 1990:** Erwing Goffman, *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity* [1963], London 1990.
- GOJDA 2000:** Martin Gojda, *Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny*, Praha 2000.
- GOLDHAGEN 1997:** Daniel Jonah Goldhagen, *Hitlerovi ochotní katani. Obyčejní Němci a holocaust* [1996], Praha 1997.
- GOLDMAN 2007:** Wendy Goldman, *Terror and Democracy in the Age of Stalin: The Social Dynamics of Repression*, New York 2007.
- GOLDMAN 2011:** Wendy Goldman, *Inventing the Enemy: Denunciation and Terror in Stalin's Russia*, Cambridge 2011.
- GOLDSTEIN 2001:** Joshua Goldstein, *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge 2001.
- GOMBRICH 1978:** Ernst H. Gombrich, *Kunst und Fortschritt. Wirkung und Wandlung einer Idee* [1971], Köln 1978.
- GORDON 1964:** Milton M. Gordon, *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origins*, New York 1964.
- GOSSETT 1965:** Thomas F. Gossett, *Race: The History of an Idea in America*, New York 1965.
- GOTTDIENER 1986:** Mark Gottdiener, *Culture, Ideology, and the Sign of the City*, in: Mark Gottdiener – Alexandros Lagopoulos (eds), *The City and the Sign: An Introduction to Urban Semiotics*, New York 1986, s. 202–218.
- GOTTDIENER – LAGOPOULOS 1986:** Mark Gottdiener – Alexandros Lagopoulos (eds), *The City and the Sign: An Introduction to Urban Semiotics*, New York 1986.
- GÖTZ VON OLENHUSEN 1995:** Irmtraud Götz von Olenhusen (Hrsg.), *Wunderbare Erscheinungen, Frauen und katholische Frömmigkeit im 19. und 20. Jahrhundert*, Paderborn 1995.
- GOUBERT 1960:** Pierre Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730: contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle*, Paris 1960.
- GUILHAUMOU 2006:** Jacques Guilhaumou, *Discourse et événement. L'histoire langagière des concepts*, Franche-Comté 2006.
- GUILHAUMOU – MALDIDIER – PROST – ROBIN 1974:** Jacques Guilhaumou – Denis Maldidier – Antoine Prost – Régine Robin, *Langage et idéologie. Le discours comme l'objet de l'histoire*, Paris 1974.
- GUILHAUMOU – MALDIDIER – ROBIN 1994:** Jacques Guilhaumou – Denis Maldidier – Régine Robin, *Discours et archive*, Paris 1994.
- GOULD 1981:** Stephen Jay Gould, *The Mismeasure of Man*, New York 1981.
- GOULD 1989:** Roger Gould, *Insurgent Identities: Class, Community, and Protest in Paris from 1848 to the Commune*, Chicago 1989.
- GRAEBER 2012:** David Graeber, *Dluh: prvních 5000 let* [2011], Brno 2012.

- GRAMSCI 1966:** Antonio Gramsci, *Historický materialismus a filosofie B. Croceho* [1948], Praha 1966.
- GRAY 1999:** Colin S. Gray, *Strategic Culture as Context: The First Generation of Theory Strikes Back*, *Review of International Studies* 25, 1999, s. 49–70.
- GREENBLATT 1980:** Stephen Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, Chicago 1980.
- GREIF 2006:** Avner Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*, New York 2006.
- GRETHLEIN 2010:** Jonas Grethlein, *Experientality and "Narrative Reference", with Thanks to Thucydides*, *History and Theory* 49, 2010, s. 315–335.
- GRIESEBNER 1999:** Andrea Griebner, *Geschlecht als mehrfach relationale Kategorie. Methodologische Anmerkungen aus der Perspektive der Frühen Neuzeit*, in: Veronika Aegerter u. a. (Hrsg.), *Geschlecht hat Methode. Ansätze und Perspektiven in der Frauen und Geschlechtergeschichte*, Zürich 1999, s. 129–137.
- GRIESEBNER 2000:** Andrea Griebner, *Konkurrierende Wahrheiten. Malefizprozesse vor dem Landgericht Perchtoldsdorf im 18. Jahrhundert*, Wien – Köln – Weimar 2000.
- GRIESEBNER 2003:** Andrea Griebner, *Geschlecht als soziale und als analytische Kategorie. Debatten der letzten drei Jahrzehnte*, in: Maria Mesner – Johanna Gehmacher (Hrsg.), *Frauen- und Geschlechtergeschichte. Positionen und Perspektiven*, Wien 2003, s. 37–52.
- GRIESEBNER 2005:** Andrea Griebner, *Feministische Geschichtswissenschaft. Eine Einführung*, Wien 2005.
- GRIESEBNER – LUTTER 2005:** Andrea Griebner – Christina Lutter, *Geschlecht und „Selbst“ in Quellen des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, in: Gabriele Jancke – Claudia Ulbrich (Hrsg.), *Vom Individuum zur Person. Neue Konzepte im Spannungsfeld von Autobiographietheorie und Selbstzeugnisforschung*, Berlin 2005, s. 51–70.
- GRIFFIN 1991:** Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, London 1991.
- GRITSCHKE 2006:** Caroline Gritschke, *„Via media“: Spiritualistische Lebenswelten und Konfessionalisierung. Das süddeutsche Schwemckfeldertum im 16. und 17. Jahrhundert*, Berlin 2006.
- GUNN 2001:** Simon Gunn, *The Spatial Turn: Changing Histories of Space and Place*, in: Simon Gunn – Robert J. Morris (eds), *Identities in Space: Contested Terrains in the Western City since 1850*, Aldershot 2001, s. 1–14.
- GUNN – GRUMMITT – COOLS 2008:** Steven Gunn – David Grummitt – Hans Cools, *War and the State in Early Modern Europe: Widening the Debate*, *War in History* 15, 2008, 4, s. 371–388.
- GUNN – MORRIS 2001:** Simon Gunn – Robert J. Morris (eds), *Identities in Space: Contested Terrains in the Western City since 1850*, Aldershot 2001.
- GÜNDEL – DÜNNE 2006:** Stephn Günzel – Jörg Dünne, *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*, Frankfurt am Main 2006.
- GÜNDEL 2010:** Stephen Günzel (ed.), *Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Stuttgart – Weimar 2010.

- HABERMAS 1990:** Jürgen Habermas, Moralentwicklung und Ich-Identität, in: Jürgen Habermas, Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus [1976], Frankfurt am Main 1990, s. 63–91.
- HABERMAS 1993:** Rebekka Habermas, Geschlechtergeschichte und „anthropology of gender“. Geschichte einer Begegnung, Historische Anthropologie 1, 1993, s. 485–509.
- HABERMAS 1994:** Rebekka Habermas, Weibliche Religiosität – oder: Von der Fragilität bürgerlicher Identitäten, in: Klaus Tenfelde – Hans Ulrich Wehler (Hrsg.), Wege zur Geschichte des Bürgertums, Göttingen 1994, s. 125–148.
- HABERMAS 2002:** Rebekka Habermas, Frauen- und Geschlechtergeschichte, in: Joachim Eibach – Günther Lottes (Hrsg.), Kompass der Geschichtswissenschaft, Göttingen 2002, s. 231–246.
- HABERMAS – MINKMAR 1992:** Rebekka Habermas – Niels Minkmar (Hrsg.), Das Schwein des Häuptlings. Sechs Aufsätze zur Historische Anthropologie, Berlin 1992.
- HAGEMANN 2002:** Karen Hagemann, „Mahnlicher Muth und Teutsche Ehre.“ Nation, Militär und Geschlecht zur Zeit der antinapoleonischen Kriege Preusens, Paderborn 2002.
- HAGEMANN 2008:** Karen Hagemann, Krieg, Militär und Mainstream. Geschlechtergeschichte und Militärgeschichte, in: Karen Hagemann – Jean H. Quataert (Hrsg.), Geschichte und Geschlechter. Revisionen der neueren deutschen Geschichte, Frankfurt – New York 2008, s. 92–129.
- HAGEMANN – PRÖVE 1998:** Karen Hagemann – Ralf Pröve (Hrsg.), Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel, Frankfurt – New York 1998.
- HAGEMANN – QUATAERT 2008:** Karen Hagemann – Jean H. Quataert, Einführung: Geschichte und Geschlechter. Geschichtsschreibung und akademische Kultur in Westdeutschland und den USA im Vergleich, in: Karen Hagemann – Jean H. Quataert (Hrsg.), Geschichte und Geschlechter. Revisionen der neueren deutschen Geschichte, Frankfurt – New York 2008, s. 11–63.
- HAGNER 2001:** Michael Hagner, Ansichten der Wissenschaftsgeschichte, in: Michael Hagner (Hrsg.), Ansichten der Wissenschaftsgeschichte, Frankfurt am Main 2001, s. 9–39.
- HALBWACHS 1925:** Maurice Halbwachs, Les cadres sociaux de la mémoire, Paris 1925.
- HALBWACHS 1941:** Maurice Halbwachs, La Topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte. Étude de mémoire collective, Paris 1941.
- HALBWACHS 2009:** Maurice Halbwachs, Kolektivní paměť [1950], Praha 2009.
- HALL 2002:** Catherine Hall, The Rule of Difference. Gender, Class and Empire in the Making of 1832 Reform Acts, in: Ida Blom – Karen Hagemann – Catherine Hall (eds), Gendered Nations. Nationalism and Gender in the Long Nineteenth Century, Oxford 2002, s. 107–127.
- HALLER 1971:** John S. Haller, Outcasts from Evolution: Scientific Attitudes of Racial Inferiority, 1859–1900, Urbana 1971.
- HAMM 1977:** Berndt Hamm, Frömmigkeit als Gegenstand theologiegeschichtlicher Forschung. Methodisch-historische Überlegungen am Beispiel von

- Spätmittelalter und Reformation, Zeitschrift für Theologie und Kirche 74, 1977, s. 464–497.
- HÄMMERLE 2000:** Christa Hämmerle, Von den Geschlechtern der Kriege und des Militärs. Forschungseinblicke und Bemerkungen zu einer neuen Debatte, in: Thomas Kühne – Benjamin Ziemann (Hrsg.), Was ist Militärgeschichte?, Paderborn 2000, s. 229–262.
- HÄMMERLE 2007:** Christa Hämmerle, Back to the Monarchies Glorified Past? Military Discourses on Citizenship and Universal Conscription in the Austrian Empire, 1868–1914, in: Stefan Dudink – Karen Hagemann – Anna Clark (eds), Representing Masculinity: Male Citizenship in Modern Western Political Culture, New York – London 2007, s. 151–168.
- HAMPSHER-MONK 2002:** Iain Hampsher-Monk, Neuere angloamerikanische Ideengeschichte, in: Joachim Eibach – Günther Lottes (Hrsg.), Kompass der Geschichtswissenschaft, Göttingen 2002, s. 293–306.
- HANDLIN 1963:** Oscar Handlin, The Modern City as a Field of Historical Study, in: Oscar Handlin – John Burchard (eds), The Historian and the City, Boston 1963, s. 1–26.
- HANDLIN – HANDLIN 1950:** Oscar Handlin – Mary Handlin, The Origins of the Southern Labor System, William and Mary Quarterly 7, 1950, 2, s. 199–222.
- HANDLIN – BURCHARD 1963:** Oscar Handlin – John Burchard (eds), The Historian and the City, Boston 1963.
- HANNAFORD 1996:** Ivan Hannaford, Race: The History of an Idea in the West, Washington 1996.
- HANSON 1989:** Victor D. Hanson, The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece, New York 1989.
- HARAWAY 1985:** Donna Haraway, A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology and Socialist Feminism in the 1980s, Socialist Review, 1985, 80, s. 65–107.
- HARAWAY 1988:** Donna Haraway, Situated Knowledge: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective, Feminist Studies 14, 1988, 3, s. 575–599.
- HARAWAY 1989:** Donna Haraway, Primate Visions: Gender, Race and Nature in the World of Modern Science, New York 1989.
- HARAWAY 1991:** Donna Haraway, Simians, Cyborgs, and Women. The Reinvention of Nature, New York 1991.
- HARDING 1986:** Sandra Harding, The Science Question in Feminism, Ithaca 1986.
- HARDING 1991:** Sandra Harding, Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Life, Ithaca 1991.
- HARDING 2004:** Sandra Harding (ed.), The Feminist Standpoint Theory Reader: Intellectual and Political Controversies, New York – London 2004.
- HARLEY 2002:** John Brian Harley, The Deconstruction of Maps [1989], in: John Brian Harley, The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography, Baltimore 2002.
- HARPHAM 1987:** Geoffrey Galt Harpham, The Ascetic Imperative in Culture and Criticism, Chicago 1987.
- HARRIS 1952:** Zellig Harris, Discourse Analysis, Language 28, 1952, 1, s. 1–30.

- HARRIS 1964:** Marvin Harris, *Patterns of Race in the Americas*, New York 1964.
- HARTOG 2003:** François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, Paris 2003.
- HARVEY 1989:** David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Oxford 1989.
- HARVEY 2003:** David Harvey, *Paris: Capital of Modernity*, New York – London 2003.
- HAVEL 1990:** Václav Havel, *Moc bezmocných*, in: Václav Havel, *O lidskou identitu*, Praha 1990, s. 55–133.
- HAVELKA 1998:** Miloš Havelka, *Max Weber a počátky sociologie náboženství*, in: Max Weber, *Sociologie náboženství*, Praha 1998, s. 15–115.
- HAVELKA 2001:** Miloš Havelka, *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“*, Praha 2001.
- HAVELKA 2004a:** Miloš Havelka, *Co může znamenat „filozofie“ v tzv. „filozofii dějin“*, *Dějiny – teorie – kritika* 1, 2004, s. 191–211.
- HAVELKA 2004b:** Miloš Havelka, *Úvod do filozofie dějin: tradice, možnosti, koncepty*, in: Ivan Holzbachová a kol., *Filozofie dějin: Problémy a perspektivy*, Brno 2004, s. 29–69.
- HAYEK 2008:** Friedrich August von Hayek, *Cesta do otroctví [1944]*, Brno 2008.
- HAYES 1931:** Carlton Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York.
- HAZARD 1939:** Paul Hazard, *Die Krise des europäischen Geistes, 1680–1715 [1933]*, Hamburg 1938.
- HEGEL 2004:** Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Filosofie dějin [1840]*, Pelhřimov 2004.
- HEIDEGGER 1996:** Martin Heidegger, *Bytí a čas [1927]*, Praha 1996.
- HEINZ 1962:** Peter Heinz, *Soziologie der Entwicklungsländer*, Köln – Berlin 1962.
- HELLBECK 2006:** Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*, Cambridge (Mass.) 2006.
- HELLER 1982:** Agnes Heller, *A Theory of History*, London 1982.
- HEMECKER 2009:** Wilhelm Hemecker (Hrsg.), *Die Biographie. Beiträge zu ihrer Geschichte*, Berlin 2009.
- HEMPEL 1942:** Carl Gustav Hempel, *The Function of General Laws in History*, *The Journal of Philosophy* 39, 1942, s. 35–48.
- HENNINGER 2006:** Laurent Henninger, *Military Revolutions and Military History*, in: Matthew Hughes – William J. Philpott (eds), *Palgrave Advances in Modern Military History*, Basingstoke etc. 2006, s. 8–22.
- HENRICH 2009:** Dieter Henrich, *Základní struktura filosofie moderní doby [1971]*, Praha 2009.
- HERDER 1989:** Johann G. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit [1784–1791]*, Frankfurt am Main 1989.
- HERRNSTEIN – MURRAY 1994:** Richard Herrnstein – Charles Murray, *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life*, New York 1994.
- HIGONNET 1987:** Margaret Randolph Higonnet et al., *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, New Haven – London 1987.

- HILTON 1951:** Rodney Hilton, *Y eût-il une crise général de la féodalité?*, *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations* 6, 1951, s. 23–30.
- HIML 2000:** Pavel Himl, Domenico Scandella a Carlo Ginzburg: *Kariéra jednoho mlynáře a jednoho historika*, in: Carlo Ginzburg, *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*, Praha 2000, s. 201–218.
- HINTZE 1962:** Otto Hintze, *Der Commissarius und seine Bedeutung in der allgemeinen Verwaltungsgeschichte. Eine vergleichende Studie [1910]*, in: Otto Hintze, *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*, Göttingen 1962, s. 242–274.
- HIRSCH – O'HANLON 1995:** Eric Hirsch – Michael O'Hanlon, *Landscape: Between Place and Space*, in: Eric Hirsch – Michael O'Hanlon (eds), *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*, Oxford – New York 1995, s. 1–30.
- HIRSCHFELD – KRUMREICH – LANGEWIESCHE – ULLMANN 1997:** Gerhard Hirschfeld – Gerd Krumreich – Dieter Langewiesche – Hans-Peter Ullmann (Hrsg.), *Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkrieges*, Tübingen 1997.
- HIRSCHFELD – KRUMREICH – RENZ 1993:** Gerhard Hirschfeld – Gerhard Krumreich – Irina Renz (Hrsg.), *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch. Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkrieges*, Essen 1993.
- HITZER – WELSKOPP 2010:** Bettina Hitzer – Thomas Welskopp (Hrsg.), *Die Bielefelder Sozialgeschichte. Klassische Texte zu einem geschichtswissenschaftlichen Programm*, Bielefeld 2010.
- HOAD 1996:** Terry F. Hoad, „Landscape“, in *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*. Encyclopedia.com, <http://www.encyclopedia.com/topic/Landscape.aspx> (náhled 28. 5. 2011).
- HOARE – SMITH 2001:** Quintin Hoare – Geoffrey Nowell Smith (eds), *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, London 2001.
- HOBBSAWM 1959:** Eric Hobsbawm, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, Manchester 1959.
- HOBBSAWM 1965:** Eric Hobsbawm, *The Crisis of the Seventeenth Century [1954]*, in: Trevor Henry Aston (ed.), *Crisis in Europe 1560–1660: Essays from Past and Present*, London 1965, s. 5–58.
- HOBBSAWM – RANGER 1983:** Eric Hobsbawm – Terence Ranger (eds), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.
- HÖFFE 2005:** Otfried Höffe, *topos, 1/2*, in: Otfried Höffe (Hrsg.), *Aristoteles-Lexikon*, Stuttgart 2005, s. 603–607.
- HOHENBERG – LEES 1985:** Paul M. Hohenberg – Lynn H. Lees, *The Making of Urban Europe, 1000–1950*, Cambridge (Mass.) 1985.
- HÖLSCHER 2002:** Lucian Hölscher, *Ereignis*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 72–74.
- HOLUB – KOPEČNÝ 1952:** Josef Holub – František Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952.
- HOLZEM 2001:** Andreas Holzem, *Bedingungen und Formen religiöser Erfahrung im Katholizismus zwischen Konfessionalisierung und Aufklärung*, in: Paul Münch (Hrsg.), „Erfahrung“ als Kategorie der Frühneuezeitforschung, München 2001, s. 317–332.

- HONNETH 1996:** Axel Honneth, Patologie sociálního. Tradice a aktuálnost sociální filosofie, in: Axel Honneth, Sociální filosofie a postmoderní etika, Praha 1996, s. 27–89.
- HOOBS 1982:** bell hooks [= Gloria Jean Watkins], Ain't I a Woman? Black Women and Feminism, London 1982.
- HOOVER 1968:** Dwight W. Hoover, The Diverging Paths of American Urban History, *American Quarterly* 20, 1968, 2, Part 2: Supplement, s. 296–317.
- HÖRNING 2004:** Karl H. Hörning, Kultur als Praxis, in: Friedrich Jaeger – Burghard Liebsch (Hrsg.), Handbuch der Kulturwissenschaft, Band 1: Grundlagen und Schlüsselbegriffe, Stuttgart – Weimar 2004, s. 139–151.
- HORSKÝ 1997:** Jan Horský, Bedřich Mendl a noetika Maxe Webera, in: Bedřich Mendl, profesor hospodářských dějin Univerzity Karlovy, 1892–1992, Velké osobnosti filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Acta Universitatis Carolinae, Phil. et His. 4 – 1994, Praha 1997, s. 71–78.
- HORSKÝ 2008:** Jan Horský, Co je to „národní rámec“? Několik poznámek, otázek a úvah na okraj článku Miloše Řezníka, *Dějiny – Teorie – Kritika* 5, 2008, 2, s. 277–292.
- HORSKÝ 2009:** Jan Horský, Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy, Praha 2009.
- HORSKÝ – TINKOVÁ 2009:** Jan Horský – Daniela Tinková, Roger Chartier: Nové intelektuální a kulturní dějiny jako historiografická odpověď na výzvy postmoderních kritik, in: Jiří Hanuš – Radomír Vlček (eds), *Historik v proměnách doby a prostoru – 20. století*, Brno 2009, s. 27–55.
- HOSKINS 1973:** William G. Hoskins, The Making of the English Landscape [1955], Harmondsworth – Baltimore – Ringwood 1973.
- HOSKINS 1979:** William G. Hoskins, English Landscapes: How to Read the Man-made Scenery of England [1973], London 1979.
- HRDLIČKA 1924:** Aleš Hrdlička, O původu a vývoji lidstva, Praha 1924.
- HROCH 1968:** Miroslav Hroch, Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen, Praha 1968.
- HROCH 1985a:** Miroslav Hroch a kol., Úvod do studia dějepisu, Praha 1985.
- HROCH 1985b:** Miroslav Hroch, Několik poznámek k problému: historické vědomí a zájem rodícího se národa, *Husitský Tábor* 8, 1985, s. 185–194.
- HROCH 1996:** Miroslav Hroch, From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe, in: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, New York – London 1996, s. 78–97.
- HROCH 1999:** Miroslav Hroch, V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě, Praha 1999.
- HROCH 2005:** Miroslav Hroch, Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich, Göttingen 2005.
- HROCH 2009:** Miroslav Hroch, Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů, Praha 2009.
- HROCH – PETRÁŇ 1976:** Miroslav Hroch – Josef Petráň, 17. století – krize feudální společnosti?, Praha 1976.

- HÜBINGER 2002a:** Gangolf Hübinger, Geistesgeschichte, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 101–104.
- HÜBINGER 2002b:** Gangolf Hübinger, Kulturgeschichte, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 198–202.
- HUNT 1989:** Lynn Hunt (ed.), *The New Cultural History*, Berkeley 1989.
- HUNTER 1999:** John Hunter, *The Essex Landscape: A Study of Its Form and History*, Chelmsford 1999.
- HUNTINGTON 1970:** Samuel Huntington, Social and Institutional Dynamics of One-Party Systems, in: Samuel Huntington – Clement Henry Moore (eds), *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems*, New York 1970, s. 3–47.
- HUNTINGTON 2001:** Samuel Huntington, *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu* [1996], Praha 2001.
- HUNTOVÁ 2007:** Lynn Huntová, *Francouzská revoluce. Politika, kultura, třída* [1984], Brno 2007.
- HUSSERL 1996:** Edmund Husserl, *Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie* [1936], Praha 1996.
- HUTCHINSON 1987:** John Hutchinson, *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*, London 1987.
- HUTSON 2008:** Scott R. Hutson, Review – Ideas of Landscape: An Introduction, by Mathew Johnson (Oxford 2007), *Cambridge Archaeological Journal* 18, 2008, 3, s. 433–434.
- CHAKRABARTY 2006:** Dipesh Chakrabarty, Global and Multicultural Discipline of History?, *History and Theory* 45, 2006, 1, s. 101–109.
- CHAKRABARTY 2008:** Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* [2000], Princeton – Oxford 2008.
- CHANG 2003:** Ha-Joon Chang, *Kicking away the Ladder: Developmental Strategy in Historical Perspective*, London 2003.
- CHARTIER 1985:** Roger Chartier, Text, Symbols, and Frenchness, *The Journal of Modern History* 57, 1985, s. 682–695.
- CHARTIER 1987:** Roger Chartier, L'histoire ou le récit véridique, in: *Philosophie et histoire*, Paris 1987, s. 115–135.
- CHARTIER 1992:** Roger Chartier, *Die unvollendete Vergangenheit. Geschichte und die Macht der Weltauslegung*, Frankfurt am Main 1992.
- CHARTIER 1997:** Roger Chartier, *On the Edge of the Cliff: History, Language, and Practice*, Baltimore – London 1997.
- CHARTIER 2002:** Roger Chartier, *New Cultural History*, in: Joachim Eibach – Günther Lottes (Hrsg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2002, s. 193–205.
- CHARTIER 2010:** Roger Chartier, *Na okraji útesu* [1997], Praha 2010.
- CHARTIER – ROCHE 1978:** Roger Chartier – Daniel Roche, *Sociale (histoire)*, in: Jacques Le Goff – Roger Chartier – Jacques Revel (eds.), *La Nouvelle Histoire*, Paris 1978, s. 515–521.
- CHASE 1977:** Allen Chase, *The Legacy of Malthus: The Social Costs of the New Scientific Racism*, New York 1977.

- CHÂTELET 1962:** François Châtelet, *La naissance de l'histoire*, 2 vols, Paris 1962.
- CHAUNU 1955–1960:** Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504–1650)*, Paris 1955–1960.
- CHAUNU 1964:** Pierre Chaunu, *Histoire quantitative ou histoire sérielle*, *Cahiers Vilfredo Pareto*, Tome 3, Genève 1964, s. 165–176.
- CHAUNU 1974:** Pierre Chaunu, *Conjoncture, structures, systèmes de civilisations*, in: Fernand Braudel et al. (eds), *Conjoncture économique, structures sociales. Hommages à Ernest Labrousse*, Paris 1974, s. 21–35.
- CHAYANOV 1966:** Alexander V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy [1923]*, Daniel Thorner – Basile Kerblay – R. E. F. Smith (eds), Homewood 1966.
- CHIARI – ROGG – SCHMIDT 2003:** Bernhard Chiari – Mathias Rogg – Wolfgang Schmidt (Hrsg.), *Krieg und Militär in Film des 20. Jahrhunderts*, München 2003.
- CHICKERING 2000:** Roger Chickering, *Militärgeschichte als Totalgeschichte im Zeitalter des totalen Krieges*, in: Thomas Kühne – Benjamin Ziemann (Hrsg.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn 2000, s. 301–312.
- CHICKERING – FÖRSTER 2000:** Roger Chickering – Stig Förster (eds), *Great War, Total War. Combat and Mobilization on the Western Front, 1914–1981*, New York 2000.
- CHICKERING – FÖRSTER 2003:** Roger Chickering – Stig Förster (eds), *The Shadows of Total War: Europe, East Asia, and the United States, 1919–1939*, Cambridge 2003.
- CHRISTIAN 1989:** William A. Christian, *Local Religion in Sixteenth-Century Spain*, Princeton 1989.
- IGGERS 1997:** Georg G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*, Wien u. a. 1997.
- IGGERS 2002:** Georg G. Iggers, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivty k postmoderní výzvě [1993]*, Praha 2002.
- IGGERS – WANG 2008:** Georg G. Iggers – Q. Edward Wang, *A Global History of Modern Historiography*, Harlow 2008.
- IRA 2004:** Jaroslav Ira, *Dějiny politických pojmů: nové roviny, nové přístupy a nové otázky*, *Dějiny – teorie – kritika* 1, 2004, s. 213–236.
- JACKSON – ROSBERG 1982:** Robert H. Jackson – Carl G. Rosberg, *Personal Rule in Black Africa*, Berkeley 1982.
- JACOBSON 1998:** Matthew Frye Jacobson, *Whiteness of a Different Color: European Immigrants and the Alchemy of Race*, Cambridge 1998.
- JACOBSON SCHUTTE 1989:** Anne Jacobson Schutte, *Periodization of Sixteenth-Century Italian Religious History: The Post-Cantimori Paradigm Shift*, *The Journal of Modern History* 61, 1989, 2, s. 269–284.
- JAEGER 2002a:** Friedrich Jaeger, *Erfahrung*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 74–77.
- JAEGER 2002b:** Friedrich Jaeger, *Subjekt, historisches*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 273–275.
- JÄCKEL 1969:** Eberhard Jäckel, *Hitlers Weltanschauung*, Tübingen 1969.

- JÄGER 2001:** Siegfried Jäger, *Discourse and Knowledge: Theoretical and Methodological Aspects of a Critical Discourse and Dispositive Analysis*, in: Ruth Wodak – Michael Meyer (eds), *Methods of Critical Discourse Analysis*, London – Thousand Oaks – New Delhi 2001, s. 32–62.
- JANSEN 2001:** Harry Jansen, *The Construction of an Urban Past: Narrative and System in Urban History*, Oxford 2001.
- JARDINE 2009:** Nicholas Jardine, *Philosophy of History of Science*, in: Aviezer Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Malden – Oxford – Chichester 2009, s. 287–296.
- JASPERS 1955:** Karl Jaspers, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, Frankfurt am Main – Hamburg 1955.
- JASPERT 1995:** Bernd Jaspert (Hrsg.), *Frömmigkeit: Gelebte Religion als Forschungsaufgabe*, Paderborn 1995.
- JENKS 2004:** Chris Jenks, *Watching Your Step: The History and Practice of the Flâneur*, in: Chris Jenks (ed.), *Urban Culture: Critical Concepts in Literary and Cultural Studies*, London – New York 2004.
- JERRAM 2007a:** Leif Jerram, *Bureaucratic Passions and the Colonies of Modernity: An Urban Elite, City Frontiers and the Rural Other in Germany, 1890–1920*, *Urban History* 34, 2007, 3, s. 390–406.
- JERRAM 2007b:** Leif Jerram, *Germany's Other Modernity: Munich and the Making of Metropolis, 1895–1930*, Manchester – New York.
- JINDRA – SVÁTEK – ŠTAIF 1997:** Zdeněk Jindra – František Svátek – Jiří Štaif, *Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin. O předmětu bádání, genezi a historiografii oboru*, Praha 1997.
- JOHNSON 1978:** Richard Johnson, Edward Thompson, Eugene Genovese, and Socialist-Humanist History, *History Workshop*, 1978, č. 6, s. 79–100.
- JOHNSON 2012:** Paul Johnson, *Intelektuálové [1988]*, Praha 2012.
- JOHNSTON 1995:** Alastair I. Johnston, *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*, Princeton 1995.
- JONES 2005:** Bryan D. Jones, *The Politics of Attention: How Government Prioritizes Problems*, Chicago 2005.
- JONES – OLWIG 2008:** Michael Jones – Kenneth R. Olwig, *Introduction: Thinking Landscape and Regional Belonging on the Northern Edge of Europe*, in: Michael Jones – Kenneth R. Olwig (eds), *Nordic Landscapes: Religion and Belonging on the Northern Edge of Europe*, Minneapolis 2008, s. IX–XXIX.
- JORDAN 1968:** Winthrop Jordan, *White over Black: American Attitudes Toward the Negro, 1550–1812*, Chapel Hill 1968.
- JORDAN 2009:** Stefan Jordan, *Theorien und Methoden in der Geschichtswissenschaft*, Paderborn – München – Wien – Zürich 2009.
- JOYCE 1991:** Patrick Joyce, *Visions of the People: Industrial England and the Question of Class, 1848–1914*, Cambridge 1991.
- JOYCE 1995:** Patrick Joyce (ed.), *Class*, Oxford 1995.
- JÜTTE 2002:** Robert Jütte, *Diskursanalyse in Frankreich*, in: Joachim Eibach – Günther Lottes (Hrsg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2002, s. 307–317.
- KAELBLE 2003:** Hartmut Kaelble, *Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer*, in: Hartmut Kaelble – Jürgen Schriewer (Hrsg.),

- Vergleich und Transfer in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften, Frankfurt am Main 2003, s. 469–493.
- KAIWAR 2009:** Vasant Kaiwar, Hybrid and Alternative Modernities: A Critical Perspective on Postcolonial Studies and the Project Provincializing Europe, in: Sucheta Mazumdar – Vasant Kaiwar – Thierry Labica (eds), From Orientalism to Postcolonialism: Asia, Europe and the Lineages of Difference, London etc. 2009, s. 206–238.
- KALLIS 2003a:** Aristotle A. Kallis (ed.), The Fascism Reader, London 2003.
- KALLIS 2003b:** Aristotle A. Kallis, “Fascism”, “Para-Fascism” and “Fascination”: On the Similarity of Three Conceptual Categories, *European History Quarterly* 33, 2003, 2, s. 219–249.
- KALWA 2008:** Dobrochna Kalwa, Reading the City: Methodological Considerations on Urban History and Urban Studies, in: Luďa Klusáková – Laure Teulières (eds), Frontiers and Identities: Cities in Regions and Nations, Pisa 2008.
- KANT 1839:** Immanuel Kant, Bestimmung des Begriffs einer Menschenrasse [1785], in: Immanuel Kant's Schriften zur Anthropologie und Pädagogik, Immanuel Kant's Werke, Bd. 10, Leipzig 1839.
- KANT 1977:** Immanuel Kant, Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlichen Absicht [1784], in: Immanuel Kant, Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik, Frankfurt am Main 1977.
- KASZYCKA – ŠTRKALJ – STRZAŁKO 2009:** Katarzyna A. Kaszycka – Goran Štrkalj – Jan Strzałko, Current Views of European Anthropologists on Race: Influence of Educational and Ideological Background, *American Anthropologist* 111, 2009, 1, s. 43–56.
- KATZNELSON 1992:** Ira Katznelson, Marxism and the City, Oxford 1992.
- KAUSHIK 2005:** Roy Kaushik, Military Synthesis in South Asia: Armies, Warfare and Indian Society, 1740–1849, *Journal of Military History* 69, 2005, 3, s. 651–690.
- KEDOURIE 1993:** Elie Kedourie, Nationalism, Oxford – Cambridge (Mass.) 1993.
- KEEGAN 1978:** John Keegan, The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and Somme [1976], New York 1978.
- KELLER 1985:** Evelyn Fox Keller, Reflections on Gender and Science, Yale 1985.
- KELLER 1996:** Jan Kelller, Struktura sociální, in: Hana Maříková – Miloslav Petrušek – Alena Vodáková a kol., Velký sociologický slovník, Praha 1996, s. 1239–1241.
- KELLNER 1989:** Hans Kellner, Language and Historical Representation: Getting the Story Crooked, Madison 1989.
- KELLY 1984:** Joan Kelly, Did Women Have a Renaissance?, in: Joan Kelly, Women, History, Theory: The Essays of Joan Kelly, Chicago 1984, s. 19–50.
- KERKHOF 2000:** Stefanie van Kerkhof, Rüstungsindustrie und Kriegswirtschaft. Vom Nutzen und Nachteil wirtschaftshistorischer Methoden für die Militärgeschichte, in: Thomas Kühne – Benjamin Ziemann (Hrsg.), Was ist Militärgeschichte?, Paderborn 2000, s. 173–194.
- KIENITZ 2008:** Sabine Kienitz, Beschädigte Helden. Kriegsinvalidität und Körperbilder 1914–1923, Paderborn 2008.

- KIM 2002:** Duk-Yung Kim, Georg Simmel und Max Weber. Über zwei Entwicklungswege der Soziologie, Opladen 2002.
- KIRKPATRICK 1979:** Jeane Kirkpatrick, Dictatorships and Double Standards, *Commentary Magazine* 68, November 1979, 5, s. 34–45.
- KIRN 2009:** Daniel Kirn, Soldatenleben in Württemberg 1871–1914. Zur Sozialgeschichte des deutschen Militärs, Paderborn 2009.
- KNAPP 2005:** Gudrun-Ali Knapp, Intersectionality – ein neues Paradigma feministischer Theorie? Zur transatlantischen Reise von „Race, Class, Gender“, *Feministische Studien* 1, 2005, s. 68–82.
- KNIEPER – MÜLLER 2005:** Thomas Knieper – Marion G. Müller (Hrsg.), War Visions. Bildkommunikation und Krieg, Köln 2005.
- KNOBLAUCH 2004:** Hubert Knoblauch, Religion, Identität und Transzendenz, in: Friedrich Jaeger – Burghard Liebsch (Hrsg.), Handbuch der Kulturwissenschaft, Band 1: Grundlagen und Schlüsselbegriffe, Stuttgart – Weimar 2004, s. 349–363.
- KNOCH 1989:** Peter Knoch, Kriegsalltag. Die Rekonstruktion des Kriegsalltages als Aufgabe der historischen Forschung und der Friedenserziehung, Stuttgart 1989.
- KNORR CETINA 1981:** Karin Knorr Cetina, The Manufacture of Knowledge: An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science, Oxford – New York 1981.
- KNORR CETINA 1995:** Karin Knorr Cetina, Metaphors in the Scientific Laboratory, in: Zdravko Radman (ed.), From Metaphorical Point of View: A Multidisciplinary Approach to the Cognitive Content of Metaphor, Berlin 1995, s. 329–349.
- KNORR CETINA 1999:** Karin Knorr Cetina, Epistemic Cultures: How the Sciences Make Knowledge, Cambridge – London 1999.
- KOCKA 1973:** Jürgen Kocka, Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918, Göttingen 1973.
- KOCKA 1977:** Jürgen Kocka, Gegenstandsbezogene Theorien in der Geschichtswissenschaft: Schwierigkeiten und Ergebnisse der Diskussion, in: Jürgen Kocka (Hrsg.), Theorien in der Praxis des Historikers, Göttingen 1977, s. 178–188.
- KOCKA 1980:** Jürgen Kocka, White Collar Workers in America, 1890–1940: A Social-Political History in International Perspective [1977], Beverly Hills 1980.
- KOCKA 1983:** Jürgen Kocka, Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800–1875, Berlin – Bonn 1983.
- KOCKA 1986:** Jürgen Kocka, Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme [1977], Göttingen 1986.
- KOCKA 1990:** Jürgen Kocka, Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen: Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert, Berlin – Bonn 1990.
- KOCKA 2003:** Jürgen Kocka, Losses, Gains and Opportunities: Social History Today, *Journal of Social History* 37, Fall 2003, 1, s. 21–28.
- KOCKA 2008:** Jürgen Kocka, Geschichte als Wissenschaft, in: Gunilla Budde – Dagmar Freist – Hilke Günther-Arndt (Hrsg.), Geschichte: Studium – Wissenschaft – Beruf, Berlin 2008, s. 12–31.

- KOHN 1955:** Hans Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History*, Princeton 1955.
- KOJÈVE 1947:** Alexandre Kojève, *Introduction à la lecture de Hegel*, Paris 1947.
- KORSCH 1974:** Karl Korsch, *Die materialistische Geschichtsauffassung und andere Schriften* [1971], Erich Gerlach (Hrsg.), Frankfurt am Main – Köln 1974.
- KORTÜM 2006:** Hans-Henning Kortüm (ed.), *Transcultural Wars from the Middle Ages to the 21st Century*, Berlin 2006.
- KOSSELLECK 1988:** Reinhart Koselleck, *Erfahrungswandel und Methodenwechsel. Eine historisch-anthropologische Skizze*, in: Christian Meier – Jörn Rüsen (Hrsg.), *Historische Methode*, München 1988, s. 13–61.
- KOSSELLECK 2000a:** Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* [1979], Frankfurt am Main 2000.
- KOSSELLECK 2000b:** Reinhart Koselleck, *Raum und Geschichte* [1986], in: Reinhart Koselleck, *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Frankfurt am Main 2000, s. 78–96.
- KOSSELLECK 2002a:** Reinhart Koselleck, *Zeit*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 331–336.
- KOSSELLECK 2002b:** Reinhardt Koselleck, *Begriffsgeschichte*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 40–44.
- KOSSELLECK 2007:** Reinhart Koselleck, *Fiktion und geschichtliche Wirklichkeit*, *Zeitschrift für Ideengeschichte* 1, 2007, 1/3, s. 39–54.
- KOSSEK 1996:** Brigitte Kossek, *Rassismen und Feminismen*, in: Brigitte Fuchs – Gabriele Habinger (Hrsg.), *Rassismen und Feminismen*, Wien 1996, s. 11–14.
- KOTKIN 1997:** Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkley – Los Angeles – Oxford 1997.
- KOYRÉ 2004:** Alexandre Koyré, *Od uzavřeného světa k nekonečnému vesmíru* [1957], Praha 2004.
- KRANZ 2011:** Isabel Kranz, *Raumgewordene Vergangenheit. Walter Benjamins Poetologie der Geschichte*, Paderborn 2011.
- KRAPPMANN 2010:** Lothar Krappmann, *Soziologische Dimension der Identität. Strukturelle Bedingungen für die Teilnahme am Interaktionsprozessen* [1969], Stuttgart 2010.
- KROIS 2004:** John Michael Krois, *Kultur als Zeichensystem*, in: Friedrich Jaeger – Burghard Liebsch (Hrsg.), *Handbuch der Kulturwissenschaft, Band 1: Grundlagen und Schlüsselbegriffe*, Stuttgart – Weimar 2004, s. 106–118.
- KROLL 2006:** Stefan Kroll, *Soldaten im 18. Jahrhundert zwischen Friedensalltag und Kriegserfahrung. Lebenswelten und Kultur in der kursächsischen Armee 1728–1796*, Paderborn 2006.
- VON KRUSENSTJERN – MEDICK 1999:** Benigna von Krusenstjern – Hans Medick (Hrsg.), *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreissigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen 1999.
- KUHN 1997:** Thomas S. Kuhn, *Struktura vědeckých revolucí* [1962], Praha 1997.
- KUHN 2010:** Thomas S. Kuhn, *Afterwords* [1993], in: Paul Horwich (ed.), *World Changes: Thomas Kuhn and the Nature of Science*, Pittsburgh 2010, s. 311–341.

- KÜHNE 2002:** Thomas Kühne, *Imaginierte Weiblichkeit und Kriegskameradschaft. Geschlechterverwirrung und Geschlechterordnung 1918–1945*, in: Karen Hagemann – Stefanie Schüler-Springorum (Hrsg.), *Heimat – Front. Militär und Geschlechterverhältnisse im Zeitalter der Weltkriege*, Frankfurt – New York 2002, s. 237–257.
- KÜHNE 2006:** Thomas Kühne, *Kameradschaft. Die Soldaten des nationalsozialistischen Krieges und das 20. Jahrhundert*, Göttingen 2006.
- KÜHNE – ZIEMANN 2000:** Thomas Kühne – Benjamin Ziemann, *Militärgeschichte in der Erweiterung. Konjunkturen, Interpretationen, Konzepte*, in: Thomas Kühne – Benjamin Ziemann (Hrsg.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn 2000, s. 9–46.
- KULA 1970:** Witold Kula, *Théorie économique du système féodal, Pour un modèle de l'économie polonaise XVIe–XVIIIe siècle* [1962], Paris 1970.
- KUTNAR 1977:** František Kutnar, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví, díl II: Od počátků pozitivistického dějepiscetví na práh historiografie marxistické*, Praha 1977.
- KUTNAR 1993:** František Kutnar, *Základní otázky historického pojmosloví*, in: A. Kostlán (ed.), *Druhý sjezd československých historiků (5.–11. října 1947) a jeho místo ve vývoji českého dějepiscetví v letech 1935–1948*, Praha 1993, s. 229–235.
- KUZNETS 1961:** Simon Smith Kuznets, *Capital in the American Economy: Its Forming and Financing*, Princeton 1961.
- KUZNETS 1974:** Simon Smith Kuznets, *Population, Capital, and Growth: Selected Essays*, London 1974.
- KUZNETS 1976:** Simon Smith Kuznets, *Modern Economic Growth: Rate, Structure, and Spread* [1966], New Haven 1976.
- KUŽEL 1999:** Stanislav Kužel, *Zákoutí antropologické „orientace popisu podle aktéra“*, in: Jan Horský (ed.), *Kulturní a sociální skutečnost v dějepiscetvním myšlení. Příspěvky k dějinám českého dějepiscetví doby Gollovy školy, Ústí nad Labem 1999*, s. 87–118.
- LABRIOLA 1961:** Antonio Labriola, *O materialistickém pojetí dějin* [1896], Praha 1961.
- LABROUSSE 1989:** Ernest Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle* [1932], Paris 1989.
- LABROUSSE 1990:** Ernest Labrousse, *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution* [1944], préface de Jean-Claude Perrot, Paris 1990.
- LACAPRA 1987:** Dominick LaCapra, *History and Criticism*, Ithaca 1987.
- LACLAU 2005:** Ernesto Laclau, *On Populist Reason*, London 2005.
- LACLAU – MOUFFE 2001:** Ernesto Laclau – Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* [1985], London – New York 2001.
- LADURIE 1967:** Emmanuel Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Paris 1967.
- LADURIE 2005:** Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou. Okcitánská vesnice v letech 1294–1324* [1975], Praha 2005.

- LAGOPOULOS 1986:** Alexandros Lagopoulos, *Semiotic Urban Models and Modes of Production: A Socio-semiotic Approach*, in: Mark Gottdiener – Alexandros Lagopoulos (eds), *The City and the Sign: An Introduction to Urban Semiotics*, New York 1986, s. 176–201.
- LAHUSEN – STARK 2000:** Christian Lahusen – Carsten Stark, *Modernisierung. Einführung in die Lektüre klassisch soziologischer Texte*, München – Wien 2000.
- LAKATOS 1978:** Imre Lakatos, *The Methodology of Scientific Research Programmes (= Philosophical Papers, vol. 1)*, John Worrall – Gregory Currie (eds), Cambridge 1978.
- LAMPARD 1961:** Eric E. Lampard, *American Historians and the Study of Urbanization*, *The American Historical Review* 67, 1961, 1, s. 49–61.
- LAMPARD 1963:** Eric E. Lampard, *Urbanization and Social Change: On Broadening the Scope and Relevance of Urban History*, in: Oscar Handlin – John Burchard (eds), *The Historian and the City*, Boston, s. 225–247.
- LANDWEHR 2008:** Achim Landwehr, *Historische Diskursanalyse*, Frankfurt am Main 2008.
- LANGAGES 1969:** *Langages* 1969, č. 13, „L'Analyse du discours“.
- LAPKA – CUDLÍNOVÁ 2001:** Miloslav Lapka – Eva Cudlínová, *Příběh krajiny, krajina jako příběh*, in: Kateřina Dejmálová (ed.), *Tvář naší země – krajina domova*, Lomnice nad Popelkou 2001, s. 65–70.
- LASLETT – WALL 1972:** Peter Laslett – Richard Wall (eds), *Household and Family in Past Time*, Cambridge – London – New York – Melbourne 1972.
- LATOUR – WOOLGAR 1979:** Bruno Latour – Steve Woolgar, *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*, Beverly Hills 1979.
- LAUER – UNGER 2008:** Gerhard Lauer – Thorsten Unger (Hrsg.), *Das Erdbeben von Lissabon und der Katastrophen Diskurs im 18. Jahrhundert*, Göttingen 2008.
- LAVABRE 2005:** Marie-Claire Lavabre, *Užívání a zneužívání pojmu paměť*, *Biograf* 37, 2005, s. 57–67.
- LE GOFF 2007:** Jacques Le Goff, *Paměť a dějiny* [1988], Praha 2007.
- LEE 2007:** Wayne Lee, *Mind and Matter – Cultural Analysis in American Military History: A Look at the State of the Fields*, *The Journal of American History* 53, 2007, 4, s. 1115–1142.
- LEES 1994:** Lynn H. Lees, *The Challenge of Political Change: Urban History in the 1990s*, *Urban History* 21, 1994, s. 7–19.
- LEFEBVRE 1974:** Henri Lefebvre, *La production de l'espace*, Paris 1974.
- LEFEBVRE 1991:** Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Oxford 1991.
- LEFEBVRE 1996:** Henri Lefebvre, *Writings on Cities*, in: Eleonore Kofman – Elizabeth Lebas (eds), Malden – Oxford – Carlton 1996.
- LEFEBVRE 2003:** Henri Lefebvre, *The Urban Revolution* [1970], Minneapolis 2003.
- LENIN 1972:** Vladimir Il'jič Lenin, *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* [1917], Praha 1972.
- LEOUSSI 2006:** Athena S. Leoussi, *National Symbols: Ethnicity and Historical Continuity in Post-communist "New Europe"*, in: Athena S. Leoussi – Steven

- Grosby (eds), *Nationalism and Ethnosymbolism: History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, Edinburgh 2006, s. 161–185.
- LEOUSSI – GROSBY 2006:** Athena S. Leoussi – Steven Grosby (eds.), *Nationalism and Ethnosymbolism: History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, Edinburgh 2006.
- LEPORE 1998:** Jill Lepore, *The Name of War: King Philip's War and the Origins of American Identity*, New York 1998.
- LE RIDER 1990:** Jacques Le Rider, *Das Ende der Illusion. Die Wiener Moderne und die Krise der Identität* [1990], Wien 1990.
- LERNER 1979:** Gerda Lerner, *The Challenges of Women's History*, in: Gerda Lerner, *Placing Women in History*, New York 1979, s. 168–180.
- LÉVI-STRAUSS 1967:** Claude Lévi-Strauss, *Les structures élémentaires de la parenté*, Paris 1967.
- LÉVI-STRAUSS 1996:** Claude Lévi-Strauss, *Myšlení přírodních národů* [1962], Praha 1996.
- LÉVI-STRAUSS 1999:** Claude Lévi-Strauss, *Rasa a dějiny* [1952], Praha 1999.
- LÉVI-STRAUSS 2007:** Claude Lévi-Strauss, *Mythologica, I–III* [1964–1968], Praha 2007.
- LEWIN 1968a:** Moshe Lewin, *Lenin's Last Struggle*, New York 1968.
- LEWIN 1968b:** Moshe Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*, London 1968.
- LIDDELL HART 2000:** Basil H. Liddell Hart, *Dějiny druhé světové války* [1971], Brno 2000.
- LIDDELL HART 2001:** Basil H. Liddell Hart, *Historie první světové války* [1934], Brno 2001.
- LINDENBERGER 1999:** Thomas Lindenberger (Hrsg.), *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur*, Köln – Weimar – Wien 1999.
- LINDENBERGER 2001:** Thomas Lindenberger, *Everyday History: New Approaches to the History of the Post-War Germanies*, in: Christoph Klessmann (ed.), *The Divided Past: Rewriting Post-War German History*, Oxford 2001, s. 43–67.
- LINDENBERGER 2003:** Thomas Lindenberger, *Volkspolizei. Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952–1968*, Köln 2003.
- LINDENBERGER 2004:** Thomas Lindenberger, *Vergangenes Hören und Sehen. Zeitgeschichte und ihre Herausforderung durch die audiovisuellen Medien*, *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History* 1, 2004, 1, s. 72–85.
- LINDENBERGER 2009:** Thomas Lindenberger, *Tacit Minimal Consensus: The Always Precarious East German Dictatorship*, in: Paul Corner (ed.), *Popular Opinion in Totalitarian Regimes: Fascism, Nazism, Communism*, Oxford 2009, s. 208–222.
- LINDER 1996:** A. P. Linder, *Princes of the Trenches: Narrating the German Experience of the First World War*, Columbia 1996.
- LINGEN 2009:** Kerstin von Lingen (Hrsg.), *Kriegserfahrung und nationale Identität in Europa nach 1945. Erinnerung, Säuberungsprozesse und nationales Gedächtnis*, Paderborn 2009.

- LINZ 2000:** Juan J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* [1964], New York 2000.
- LINZ – STEPAN 1996:** Juan J. Linz – Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore 1996.
- LIPP 2000:** Anne Lipp, *Diskurs und Praxis. Militärgeschichte als Kulturgeschichte*, in: Thomas Kühne – Benjamin Ziemann (Hrsg.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn 2000, s. 211–227.
- LIPSET 1962:** Seymour M. Lipset, *Soziologie und Demokratie* [1957], Neuwied 1962.
- LITTLEFIELD – LIEBERMAN – REYNOLDS 1982:** Alice Littlefield – Leonard Lieberman – Larry Reynolds, *Redefining Race: The Potential Demise of a Concept in Physical Anthropology*, *Current Anthropology* 23, 1982, 6, s. 641–656.
- LIVINGSTON 1986:** Eric Livingston, *The Ethnometodological Foundations of Mathematics*, Boston 1986.
- LIVINGSTONE 1962:** Frank B. Livingstone, *On the Non-Existence of Human Races*, *Current Anthropology* 3, 1962, 3, s. 279–281.
- LOETZ 2002:** Francisca Loetz, *Mit Gott handeln. Von den Zürcher Gotteslästernern der Frühen Neuzeit zu einer Kulturgeschichte des Religiösen*, Göttingen 2002.
- LOEWENSTEIN 2009:** Bedřich Loewenstein, *Víra v pokrok*, Praha 2009.
- LORENZ 1997:** Chris Lorenz, *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in der Geschichtstheorie. Mit einem Vorwort von Jörn Rüsen*, Köln – Weimar – Wien 1997.
- LORENZ 1998:** Chris Lorenz, *Can Histories be True? Narrativism, Positivism and the “Metaphorical Turn”*, *History and Theory* 37, 1998, s. 309–329.
- LORENZ 2002:** Chris Lorenz, *Heuristik*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 139–141.
- LORENZ 2005:** Maren Lorenz, *K čemu je antropologizace historie? Několik poznámek ke kontraproduktivní polarizaci poznávacích zájmů v humanitních vědách* [2003], *Dějiny – teorie – kritika* 2, 2005, s. 227–246.
- LOTMAN 1989:** Jurij M. Lotman, *Die Struktur der literarischen Texten* [1972], München 1989.
- LOTTE 2002:** Günther Lottes, *Neue Ideengeschichte*, in: Joachim Eibach – Günther Lottes (Hg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2002, s. 261–269.
- LOTZ-HEUMANN 2001:** Ute Lotz-Heumann, *The Concept of “Confessionalization”: A Historical Paradigm in Dispute*, *Memoria y Civilización* 4, 2001, s. 93–114.
- LÖW 2001:** Martina Löw, *Raumsoziologie*, Frankfurt am Main 2001.
- LÖWITH 1983:** Karl Löwith, *Weltgeschichte und Heilsgeschehen*, *Sämtliche Schriften* 2, Stuttgart 1983.
- LÜDTKE 1982:** Alf Lüdtke, *„Gemeinwohl“, Polizei und „Festungspraxis“. Innere Verwaltung und staatliche Gewaltsamkeit in Preußen, 1815–50*, Göttingen 1982.

- LÜDTKE 1993:** Alf Lüdtke, *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*, Hamburg 1993.
- LÜDTKE 2000:** Alf Lüdtke, *People Working: Everyday Life and German Fascism*, *History Workshop Journal* 50, 2000, s. 75–92.
- LÜDTKE 2002:** Alf Lüdtke, *Alltagsgeschichte*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 21–24.
- LUEBBERT 1991:** Gregory Luebbert, *Liberalism, Fascism, or Social Democracy*, Oxford 1991.
- LUKÁCS 1978:** Georg Lukács, *Funktionswechsel des historischen Materialismus*, in: *Geschichte und Klassenbewußtsein*, Darmstadt 1978, s. 356–400.
- LUTTER 2005:** Christina Lutter, *Geschlecht und Wissen, Norm und Praxis, Lesen und Schreiben. Monastische Reformgemeinschaften im 12. Jahrhundert*, Wien – München 2005.
- LUTTON 2006:** Robert Lutton, *Lollardy and Orthodox Religion in Pre-Reformation England: Reconstructing Piety*, London 2006.
- LUXEMBURG 1913:** Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals: Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus*, Berlin 1913.
- LYNCH 1960:** Kevin Lynch, *The Image of the City*, Cambridge (Mass.) 1960.
- LYNCH 1985:** Michael Lynch, *Art and Artifact in Laboratory Science: A Study of Shop Work and Shop Talk in a Research Laboratory*, London 1985.
- LYNN 1997:** John A. Lynn, *The Embattled Future of Academic Military History*, *Journal of Military History* 61, 1997, s. 777–789.
- LYOTARD 1993:** Jean-François Lyotard, *O postmodernismu* [1979], Praha 1993.
- MAASEN – WEINGART 2000:** Sabine Maasen – Peter Weingart, *Metaphors and the Dynamics of Knowledge*, London – New York 2000.
- MACDONALD – MACDONALD 2009:** Graham MacDonald – Cynthia MacDonald, *Explanation in Historiography*, in: Aviezer Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Malden – Oxford – Chichester 2009, s. 131–141.
- MACURA 1983:** Vladimír Macura, *Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ*, Praha 1983.
- MAGIROS 2004:** Angelika Magiros, *Kritik der Identität. „Bio-Macht“ und „Dialektik der Aufklärung“*. Zur Analyse (post)moderner Fremdenfeindlichkeit, Münster 2004.
- MAGUBANE 2001:** Zine Magubane, *Which Bodies Matter? Feminism, Post-structuralism, Race, and the Curious Theoretical Odyssey of the “Hottentot Venus”*, *Gender and Society* 15, 2001, 6, s. 816–834.
- MAIER 2000:** Charles Maier, *Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era*, *American Historical Review* 105, 2000, 3, s. 807–831.
- MAINGUENEAU 1991:** Dominique Maingueneau, *L'Analyse du discours (Introduction aux lectures de l'archive)*, Paris 1991.
- MAITLAND 1907:** Frederic William Maitland, *Domesday Book and Beyond: Three Essays in the Early History of England* [1897], Cambridge 1907.
- MALINOWSKI 1922:** Bronislaw Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*, London 1922.

- MALLON 1995:** Florencia Mallon, *Peasant and Nation: The Making of Postcolonial Mexico and Peru*, Berkeley 1995.
- MANDELBAUM 1971:** Maurice Mandelbaum, *History, Man, and Reason: A Study in Nineteenth-Century Thought*, Baltimore 1971.
- MARCUS 1999:** Sharon Marcus, *Apartment Stories: City and Home in Nineteenth Century Paris and London*, Berkeley – Los Angeles – London 1999.
- MARCZEWSKI 1964:** Jean Marczewski, *Buts et méthodes de l'histoire quantitative*, Cahiers Vilfredo Pareto 3, 1964, s. 127–164.
- MARCZEWSKI 1965:** Jean Marczewski, *Introduction à l'histoire quantitative*, Paris 1965.
- MAREK 1992a:** Jaroslav Marek, *O historismu a dějepisectví*, Praha 1992.
- MAREK 1992b:** Jaroslav Marek, *Kultura jako téma a problém dějepisectví*, Český časopis historický 90, 1992, s. 491–506.
- MARROU 1954:** Henri-Irénée Marrou, *De la connaissance historique*, Paris 1954.
- MARTIN – MILLER 2005:** Dale B. Martin – Patricia Cox Miller, *The Cultural Turn in Late Ancient Studies: Gender, Asceticism, and Historiography*, Durham 2005.
- MARTIN – NITSCHKE 1986:** Jochen Martin – August Nitschke (Hrsg.), *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*, Freiburg – München 1986.
- MARTIN – ZOEPFEL 1989:** Jochen Martin – Renate Zoepffel (Hrsg.), *Aufgaben, Rollen und Räumen von Frau und Mann*, Teilband 1, 2, Freiburg – München 1989.
- MARTSCHUKAT 2002:** Jürgen Martschukat (Hrsg.), *Geschichte schreiben mit Foucault*, Frankfurt – New York 2002.
- MARX 1960:** Karel Marx, *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta [1852]*, in: Karel Marx – Bedřich Engels, *Spisy*, sv. 8, Praha 1960, s. 137–238.
- MARX 1966:** Karel Marx, *Kritika Gothajského programu [1875]*, in: Karel Marx – Bedřich Engels, *Spisy*, sv. 19, Praha 1966.
- MARX 1974:** Karel Marx, *Námezdní práce a kapitál [1847]*, Praha 1974.
- MARX 1980:** Karel Marx, *Kapitál: kritika politické ekonomie*, díl 3, kniha 3, *Celkový proces kapitalistické výroby*, část 1 a 2 [1867], Praha 1980.
- MASO 1995:** Benjo Maso, *Elias and the Neo-Kantians: Intellectual Backgrounds of the Civilizing Process*, *Theory, Culture & Society. Explorations in Critical Social Science* 12, 1995, 3, s. 43–79.
- MASON 1977:** Timothy W. Mason, *Sozialpolitik im Dritten Reich. Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft*, Opladen 1977.
- MASSEY 1994:** Doreen Massey, *Space, Place, and Gender*, Cambridge – Oxford 1994.
- MASSEY 1999:** Doreen Massey (ed.), *Power-geometries and the Politics of Space-time. Hettner-Lecture 1998*, Heidelberg 1999.
- MASSEY 2006:** Doreen Massey, *Landscape as a Provocation: Reflections on Moving Mountains*, *Journal of Material Culture* 11, 2006, s. 33–48.
- MATOUŠEK 2010:** Václav Matoušek, *Čechy krásné, Čechy mé: Proměny krajiny Čech v době industriální*, Praha 2010.
- MAUR 2006:** Eduard Maur, *Paměť hor. Šumava – Říp – Blaník – Hostýn – Radhošť*, Praha 2006.

- MAUSS 1999:** Marcel Mauss, *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech [1925]*, Praha 1999.
- MAYO 1960:** Henry B. Mayo, *An Introduction to Democratic Theory*, Oxford 1960.
- MCCLINTOCK 1995:** Anne McClintock, *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Context*, New York 1995.
- MCCULLAGH 2009:** C. Behan McCullagh, *Colligation*, in: Aviezer Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Malden – Oxford – Chichester 2009, s. 152–161.
- MCKEE EVANS 1980:** William McKee Evans, *From the Land of Canaan to the Land of Guinea: The Strange Odyssey of the "Sons of Ham"*, *American Historical Review* 85, 1980, 1, s. 15–43.
- MCLEOD 1996:** Hugh McLeod, *Piety and Poverty: Working-Class Religion in Berlin, London and New York, 1870–1914*, New York 1996.
- MCLEL 2005:** Leslie McLiel, *The Complexity of Intersectionality*, *Signs* 31, 2005, s. 1771–1800.
- MCNEILL – POWDERLY – JAMES 1887:** George E. McNeill – Terence V. Powderly – Edmund J. James, *The Labor Movement. The Problem of To-Day. The History, Purpose and Possibilities of Labor Organizations in Europe and America*, New York 1887.
- MEDICK 1989:** Hans Medick, „Misionare in Ruderboot?“ *Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte [1984]*, in: Alf Lüdtke (Hrsg.), *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Frankfurt am Main – New York 1989, s. 48–84 (původně vyšlo v *Geschichte und Gesellschaft* 10, 1984, s. 295–319).
- MEGGED 1996:** Amos Megged, *Exporting the Catholic Reformation. Local Religion in Colonial Mexico*, London – New York – Köln 1996.
- MECHAM 2008:** June L. Mecham, *Cooperative Piety among Monastic and Secular Women in Late Medieval Germany*, *Church History and Religious Culture* 88, 2008, 4, s. 581–611.
- MENEGON 2009:** Eugenio Menegon, *Ancestors, Virgins and Friars: Christianity as a Local Religion in Late Imperial China*, Cambridge (Mass.) 2009.
- MERAN 1985:** Josef Meran, *Theorien in der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 1985.
- MERAN 1988:** Josef Meran, *Historische Methode oder Methoden in der Historie? Eine Frage im Lichte der Methodologiegeschichte*, in: Christian Meier – Jörn Rüsen (Hrsg.), *Historische Methode*, München 1988, s. 114–129.
- MERGEL – WELSKOPP 1997:** Thomas Mergel – Thomas Welskopp (Hrsg.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*, München 1997.
- MESSIER – BATRA 2009:** Vartan P. Messier – Nandita Batra, *Narrating the Past: (Re)Constructing Memory, (Re)Negotiating History*, Newcastle 2009.
- MIDDELL 2005:** Matthias Middell, *Transnationale Geschichte als transnationales Projekt? Zur Einführung in die Diskussion*, in: *H-Soz-u-Kult*, 12. 1. 2005, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=571&type=artikel>.
- MICHÁLEK 1992:** Jiří Michálek, *Co je filosofie?*, Praha 1992.

- MICHŇÁK 1966:** Karel Michňák, *Logické a historické, Filosofický slovník*, Praha 1966, s. 248.
- MILL 1843:** John Stuart Mill, *A System of Logic, Rationative and Inductive*, London 1843.
- MILLER 2009:** Patricia Cox Miller, *The Corporeal Imagination: Signifying the Holy in Late Ancient Christianity*, Philadelphia 2009.
- MITCHELL 1994:** William J. T. Mitchell (ed.), *Landscape and Power*, Chicago 1994.
- MITTERAUER 1990:** Michael Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*, Wien – Köln – Graz 1990.
- MOKYR 1990:** Joel Mokyr, *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*, New York – Oxford 1990.
- MOKYR 2002:** Joel Mokyr, *The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy*, Princeton 2002.
- MOMMERTZ 2007:** Monika Mommertz, „Lernen“ jenseits von Schule, Stift und Universität? Informelle Wissensvermittlung und Wissenstransfer im Schnittfeld frühneuzeitlicher Wissenschafts- und Bildungsgeschichte, in: Heinz Schilling – Stefan Ehrenpreis (Hrsg.), *Frühneuzeitliche Bildungsgeschichte der Reformierten in konfessionsvergleichender Perspektive (Schulwesen, Lesekultur und Wissenschaft)*, Berlin 2007, s. 269–309.
- MOMMSEN 1966:** Hans Mommsen, *Beamtenum im Dritten Reich. Mit ausgewählten Quellen zur nationalsozialistischen Beamtenpolitik*, Stuttgart 1966.
- MONKKONEN 1988:** Eric Monkkonen, *America Becomes Urban: The Development of U.S. Cities and Towns, 1780–1980*, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1988.
- MONMONIER 1991:** Mark Monmonier, *How to Lie with Maps*, Chicago 1991.
- MONTAGU 1964:** Ashley Montagu (ed.), *The Concept of Race*, New York 1964.
- MOORE 1966:** Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston 1966.
- MORILLO – PAVKOVIC 2006:** Stephen Morillo – Michael F. Pavkovic, *What Is Military History*, Cambridge 2006.
- MORLINO 2009:** Leonardo Morlino, *Are There Hybrid Regimes? Or Are They Just an Optical Illusion?*, *European Political Science Review* 1, 2009, 2, s. 273–296.
- MORRIS 1989:** Richard Morris, *Churches in the Landscape*, London 1989.
- MOSSE 1991:** George Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of Wars*, New York 1991.
- MOUSNIER – CROUZET 1956:** Roland Mousnier – Maurice Crouzet (eds.), *Histoire générale des civilisations. Tome IV., Les XVIe et XVIIe siècles: les progrès de la civilisation européenne et la déclin de l'Orient (1492–1715)*, Paris 1956.
- MUHLACK 2002:** Ulrich Muhlack, *Verstehen*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 310–314.
- MUCHA 1996:** Ivan Mucha, *Událost*, in: Hana Maříková – Miloslav Petrušek – Alena Vodáková a kol., *Velký sociologický slovník*, Praha 1996, s. 1347.

- MULDREW 1998:** Craig Muldrew, *The Economy of Obligation: The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England*, Basingstoke – New York 1998.
- MÜLLER 2004:** Michael G. Müller, „Landbürger“. Elitenkonzepte im polnischen Adel im 19. Jahrhundert, in: Eckart Conze – Monika Wienfort (Hrsg.), *Adel und Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert*, Köln 2004, s. 87–106.
- MÜLLER 2009:** Rolf-Dieter Müller, *Militärgeschichte*, Weimar – Wien 2009.
- MURPHEY 1999:** Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500–1700*, New Brunswick 1999.
- NAMER 1987:** Gérard Namer, *Mémoire et Société*, Paris 1987.
- NAMER 1999:** Gérard Namer, *La mémoire culturelle chez Halbwachs*, *L'Année sociologique* 49, 1999, 1, s. 223–235.
- NELSON 1986:** Janett L. Nelson, *Politics and Ritual in Early Medieval Europe*, London 1986.
- NEŠPOR 2008:** Zdeněk Nešpor, *Religiozita a spiritualita*, in: Zdeněk Nešpor – David Václavík a kol., *Příručka sociologie náboženství*, Praha 2008, s. 167–172.
- NIETHAMMER – PLATO 1985:** Lutz Niethammer – Alexander von Plato (Hrsg.), „Wir kriegen jetzt andere Zeiten“. Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern, Berlin – Bonn 1985.
- NIETHAMMER 2000:** Lutz Niethammer, *Kollektive Identität. Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur*, Reinbeck 2000.
- NIETZSCHE 2005:** Friedrich Nietzsche, *O užitku a škodlivosti historie pro život [1874]*, in: Friedrich Nietzsche, *Nečasové úvahy*, Praha 2005, s. 75–148.
- NODL 2004:** Martin Nodl, *Mikrohistorie a historická antropologie, Dějiny – teorie – kritika* 1, 2004, s. 237–252.
- NOLTE 2002a:** Paul Nolte, *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 134–137.
- NOLTE 2002b:** Paul Nolte, *Historische Sozialwissenschaft*, in: Joachim Eibach – Günther Lottes (Hrsg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2002, s. 53–68.
- NORA 1984–1992:** Pierre Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, 7 vols, Paris 1984–1992.
- NORA 1984:** Pierre Nora (ed.), *Les lieux de mémoire I: La République*, Paris 1984.
- NORA 1986:** Pierre Nora (ed.), *Les lieux de mémoire II: La Nation*, 3 vols, Paris 1986.
- NORA 1989:** Pierre Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, Representations*, Spring 1989, 26, s. 7–24.
- NORA 1992:** Pierre Nora (ed.), *Les lieux de mémoire III: Les France*, 3 vols, Paris 1992.
- NORA 1998:** Pierre Nora, *Mezi pamětí a historií: Problematika míst [1984]*, *Cahiers du CeFRÉS*, březem 1998, č. 13, s. 7–31.

- NORKUS 2004:** Zenonas Norkus, Max Weber on Nations and Nationalism. Political Economy before Political Sociology, *Canadian Journal of Sociology/ Cahiers canadiens de sociologie* 29, 2004, 3, s. 389–418.
- NORTH 1981:** Douglass C. North, *Structure and Change in Economic History*. New York 1981.
- NORTH – LANCE 1971:** Douglass C. North – Davis E. Lance, *Institutional Change and American Economic Growth*, London 1971.
- NORTH – THOMAS 1973:** Douglass C. North – Robert P. Thomas, *The Rise of the Western World: A New Economic History*, New York 1973.
- NOWOSADTKO 2002:** Jutta Nowosadtko, *Krieg, Gewalt und Ordnung. Einführung in die Militärgeschichte*, Tübingen 2002.
- O'DONNELL 1973:** Guillermo O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics*, Berkley 1973.
- O'DONNELL 1979:** Guillermo O'Donnell, *Tensions in the Bureaucratic-Authoritarian State and the Question of Democracy*, in: David Collier (ed.), *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton 1979, s. 285–318.
- OHLIDAL 2002:** Anna Ohlidal, „Konfessionalisierung“: Ein historisches Paradigma auf dem Weg von der Sozialgeschichte zur Kulturwissenschaft, *Acta Comeniana* 15–16, 2002, s. 327–342.
- OHLIDAL – SAMERSKI 2006:** Anna Ohlidal – Stefan Samerski (Hrsg.), *Jesuitische Frömmigkeitskulturen. Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570–1700*, Stuttgart 2006.
- O'KEEFFE 2007:** Tadhg O'Keeffe, *Landscape and Memory: Historiography, Theory, Methodology*, in: Niamh Moore – Yvonne Whelan (eds), *Heritage, Memory and the Politics of Identity: New Perspectives on the Cultural Landscape*, Aldershot – Burlington 2007, s. 3–18.
- OLWIG 1996:** Kenneth R. Olwig, *Nature: Mapping the “Ghostly” Traces of a Concept*, in: Carville Earl – Kent Mathewson – Martin S. Kenzer (eds), *Concepts in Human Geography*, Savage 1996, s. 63–96.
- O'MALLEY 2000:** John W. O'Malley, *Trent and All That: Renaming Catholicism in Early Modern Era*, Cambridge (Mass.) 2000.
- O'NEIL 1986:** Mary O'Neil, *From Popular to Local Religion: Issues in Early Modern European Religious History*, *Religious Studies Review* 12, 1986, 3–4, s. 222–226.
- OPITZ 2001:** Claudia Opitz, *Gender – eine unverzichtbare Kategorie der historischen Analyse. Zur Rezeption von Joan W. Scotts Studien in Deutschland, Österreich und der Schweiz*, in: Claudia Honegger – Caroline Arni (Hrsg.), *Gender – die Tücken einer Kategorie. Joan W. Scott, Geschichte und Politik*, Zürich 2001, s. 95–115.
- OPITZ 2005:** Claudia Opitz, *Um-Ordnungen der Geschlechter. Einführung in die Geschlechtergeschichte*, Tübingen 2005.
- ORR 1976:** Linda Orr, *Jules Michelet, Nature, History, and Language*, Ithaca 1976.
- ORR 1990:** Linda Orr, *Headless History: Nineteenth-Century French Historiography of the Revolution*, Ithaca 1990.
- OSTERHAMMEL 1998:** Jürgen Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens. Europa und die asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert*, München 1998.

- OSTERHAMMEL 2008:** Jürgen Osterhammel, *Zeiten*, in: Gunilla Budde – Dagmar Freist – Hilke Günther-Arndt (Hrsg.), *Geschichte. Studium – Wissenschaft – Beruf*, Berlin 2008, s. 70–85.
- OSTERHAMMEL 2009:** Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Die Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München 2009.
- OTTER 2010:** Chris Otter, *Locating Matter: The Place of Materiality in Urban History*, in: Tony Bennett – Patrick Joyce (eds), *Material Powers: Cultural Studies, History and the Material Turn*, London – New York 2010, s. 38–59.
- ÖZKIRIMLI 2003:** Umut Özkirimli, *The Nation as an Artichoke: A Critique of Ethnosymbolist Interpretations of Nationalism*, *Nations and Nationalism* 9, 2003, 3, s. 339–355.
- PACE 1979:** Enzo Pace, *The Debate on Popular Religion in Italy, Sociological Analysis. A Journal in Sociology of Religion* 40, 1979, 1, s. 71–75.
- PALAUER 2004:** Wolfgang Palauer, *René Girards Mimetische Theorie im Kontext kulturtheoretischer und gesellschaftspolitischer Fragen*, Wien 2004.
- PALONEN 2001:** Kari Palonen, *Was Max Weber a “Nationalist”? A Study in the Rhetoric of Conceptual Change*, *Max Weber Studies* 1, 2001, 2, s. 196–213.
- PARAVICINI 2010:** Werner Paravicini, *Die Wahrheit der Historiker*, München 2010.
- PARKER 1976:** Geoffrey Parker, *The Military Revolution, 1550–1660: A Myth?*, *Journal of Modern History* 48, 1976, 2, s. 195–214.
- PARKER 1988:** Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Renovation and the Rise of the West, 1500–1800*, Cambridge 1988.
- PARKER 1998:** Geoffrey Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, New Haven 1998.
- PARTNER 2009:** Nancy Partner, *Narrative Persistence: The Post-Postmodern Life of Narrative Theory*, in: Frank Ankersmit – Ewa Domanska – Hans Kellner (eds), *Re-Figuring Hayden White*, Stanford 2009, s. 81–104.
- PATOČKA 1990:** Jan Patočka, *Kacířské eseje o filosofii dějin*, Praha 1990.
- PATTERSON 1982:** Orlando Patterson, *Slavery and Social Death: A Comparative Study*, Cambridge (Mass.) – London 1982.
- PAXTON 2007:** Robert O. Paxton, *Anatomie fašismu [2004]*, Praha 2007.
- PAYNE 1996:** Stanley G. Payne, *El fascismo*, Barcelona 1996.
- PEDERSEN 2004:** Susan Pedersen, *What is Political History Now?*, in: David Cannadine (ed.), *What is History Now?*, Basingstoke – New York 2004, s. 36–56.
- PÊCHEUX 1969:** Michel Pêcheux, *L'analyse automatique du discours*, Paris 1969.
- PÊCHEUX 1975:** Michel Pêcheux, *Les vérités de la Palice*, Paris 1975.
- PETRÁŇ 1983:** Josef Petráň a kol., *Úvod do studia dějepisu III. Nauka o historických pramenech*, Praha 1983.
- PETRÁŇ 1985:** Josef Petráň a kol., *Dějiny hmotné kultury, díl I/1*, Praha 1985.
- PETRÁŇ 1995:** Josef Petráň a kol., *Dějiny hmotné kultury, díl II/1*, Praha 1995.
- PETRÁŇ 2000:** Josef Petráň, *Příběh Ouběnic v podblanické krajině, Vlašim 2000*.
- PEUKERT 1982:** Detlev Peukert, *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde. Anpassung, Ausmerze und Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus*, Köln 1982.

- PIAGET – INHELDER 1948:** Jean Piaget – Bärbel Inhelder, *La représentation de l'espace chez l'enfant*, Paris 1948.
- PLANERT 2009:** Ute Planert (Hrsg.), *Krieg und Umbruch in Mitteleuropa um 1800. Erfahrungsgeschichte(n) auf dem Weg in eine neue Zeit*, Paderborn 2009.
- POCOCK 1971:** John G. A. Pocock, *Politics, Language and Time*, New York 1971.
- POCOCK 1999:** John G. A. Pocock, *Barbarism and Religion*, 2 vols, Cambridge 1999.
- POLANYI 2006:** Karl Polanyi, *Velká transformace [1944]*, Brno 2006.
- POLANYI – ARENSBERG – PEARSON 1957:** Karl Polanyi – Conrad M. Arensberg – Harry W. Pearson (eds), *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, New York – London 1957.
- POLLAK 1984:** Michael Pollak, *Vienne 1900. Une identité blessée*, Paris 1984.
- POMERANZ 2000:** Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton 2000.
- POMERANZ 1977:** Kenneth Pomeranz, *The Feudal Economy*, *New Left Review* 103, May–June, 1977, s. 72–77.
- POMIAN 1978:** Krzysztof Pomian, *L'histoire des structures*, in: Jacques Le Goff – Roger Chartier – Jacques Revel (eds), *La Nouvelle Histoire*, Paris 1978, s. 528–552.
- POOVEY 1994:** Mary Poovey, *The Social Constitution of "Class": Toward a History of Classificatory Thinking*, in: Wai Chee Dimrock – Michael T. Gilmore (eds.), *Rethinking Class: Literary Studies and Social Formations*, New York 1994, s. 15–56.
- POPPER 1994:** Karl R. Popper, *Bída historicismu [1957]*, Praha 1994.
- POPPER 1997:** Karl R. Popper, *Logika vědeckého zkoumání [1934]*, Praha 1997.
- POSTEL-VINAY 1998:** Gilles Postel-Vinay, *La terre et l'argent: L'agriculture et le crédit en France du XVIIIe au début du XXe siècle*, Paris 1998.
- POULANTZAS 1975:** Nicos Poulantzas, *La crise des dictatures. Portugal, Grèce, Espagne*, Paris 1975.
- PRAKASH 1999:** Gyan Prakash, *Another Reason: Science and the Imagination of Modern India*, Princeton 1999.
- PREBISCH 1950:** Raúl Prebisch, *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems*, New York 1950.
- PRÜFER 2002a:** Thomas Prüfer, *Subjektivität/Intersubjektivität*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 276–279.
- PRÜFER 2002b:** Thomas Prüfer, *Kontinuität/Wandel*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 187–190.
- PUECH 2005:** Christian Puech, *L'émergence de la notion de „discours“ en France et les destins du saussurisme*, *Langages* 2005, s. 93–110.
- QUASTHOFF 1973:** Uta Quasthoff, *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*, Frankfurt am Main 1973.

- QUINE 1969:** Willard V. Quine, *Ontological Relativity and Other Essays*, New York 1969.
- RAAB 2007:** Heike Raab, *Intersektionalität in den Disability Studies. Zur Interdependenz von Behinderung, Heteronormativität und Geschlecht*, in: Anne Waldschmidt – Werner Schneider (Hrsg.), *Disability Studies, Kulturosoziologie und Soziologie der Behinderung. Erkundungen in einem neuen Forschungsfeld*, Bielefeld 2007, s. 127–151.
- RAAB 2010:** Heike Raab, *Shifting the Paradigm: „Behinderung, Heteronormativität und Queerness“*, in: Jutta Jacob – Swantje Köbsell – Eske Wollrad (Hrsg.), *Gendering Disability. Intersektionale Aspekte von Behinderung und Geschlecht*, Bielefeld 2010, s. 73–94.
- RACKHAM 2001:** Oliver Rackham, *Trees and Woodland in the British Landscape: The Complete History of Britain's Trees, Woods and Hedgerows*, London 2001.
- RÁDL 1925:** Emanuel Rádl, *O smysl našich dějin. Předpoklady k diskusi o této otázce*, Praha 1925.
- RÁDL 2006a:** Emanuel Rádl, *Dějiny biologických teorií novověku, díl I: Od renesance na práh 19. století [1905]*, Tomáš Hermann – Anton Markoš – Zdeněk Neubauer (eds), Praha 2006.
- RÁDL 2006b:** Emanuel Rádl, *Dějiny biologických teorií novověku, díl II: Dějiny evolučních teorií v biologii 19. století [1909]*, Tomáš Hermann – Anton Markoš – Zdeněk Neubauer (eds), Praha 2006.
- RAIBLE 1998:** Wolfgang Raible, *Alterität und Identität*, *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 110, 1998, s. 7–22.
- RAMON RESINA – INGENSCHAY 2003:** Joan Ramon Resina – Dieter Ingenschay (eds), *After-Images of the City*, Ithaca – London 2003.
- RASSLOFF 2005:** Ute Raßloff, *Zur narrativen Modellierung kultureller Interferenzräume*, in: Alfrun Kliems (Hrsg.), *Sinnstiftung durch Narration in Ost-Mittel-Europa: Geschichte – Literatur – Film*, Leipzig 2005, s. 177–213.
- RASSLOFF 2013:** Ute Raßloff (Hrsg.), *Wellenschläge. Kulturelle Interferenzen im östlichen Mitteleuropa des langen 20. Jahrhunderts*, Stuttgart 2013.
- RAUSCHER 2010:** Peter Rauscher (Hrsg.), *Kriegsführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740*, Münster 2010.
- REARDON 1997:** Carol Reardon, *Pickett's Charge in History and Memory*, Chapel Hill 1997.
- REDLICH 1965:** Fritz Redlich, *„New“ and Traditional Approaches to Economic History and Their Interdependence*, *The Journal of Economic History* 25, 1965, 4, s. 480–495.
- REICHARDT 2002:** Sven Reichardt, *Faschistische Kampfbünde*, Köln 2002.
- REICHARDT – SCHMITT 1985:** Rolf Reichardt – Eberhard Schmitt (Hrsg.), *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820, Bd. 1*, München 1985.
- RENAN 1996:** Ernest Renan, *What is a Nation?*, in: Geoff Eley – Ronald Grigor Suny (eds), *Becoming National: A Reader*, New York – Oxford 1996, s. 41–55.

- REYNOLDS 1989:** Clark G. Reynolds, *Reconsidering American Strategic History and Doctrines*, in: Clark G. Reynolds, *History of the Sea: Essays on Maritime Strategies*, Columbia 1989, s. 108–136.
- RHEINBERGER 2001:** Hans Jörg Rheinberger, *Experimentalsysteme und epistemische Dinge. Eine Geschichte der Proteinsynthese im Reagenzglas*, Göttingen 2001.
- RHEINBERGER – HAGNER – WAHRIG-SCHMIDT 1997:** Hans Jörg Rheinberger – Michael Hagner – Bettina Wahrig-Schmidt (Hrsg.), *Räume des Wissens. Repräsentation, Codierung, Spur*, Berlin 1997.
- RICOEUR 1988:** Paul Ricoeur, *L'identité narrative*, *Esprit*, 1988, 7–8, s. 295–304.
- RICOEUR 1993:** Paul Ricoeur, *Život, pravda, symbol*, Praha 1993.
- RICOEUR 2000:** Paul Ricoeur, *Čas a vyprávění I. Zápletka a historické vyprávění [1983]*, Praha 2000.
- RICOEUR 2002:** Paul Ricoeur, *Čas a vyprávění II. Konfigurace ve fiktivním vyprávění [1985]*, Praha 2002.
- RICOEUR 2007:** Paul Ricoeur, *Čas a vyprávění III. Vyprávěný čas [1985]*, Praha 2007.
- ROBERTS 1956:** Michael Roberts, *The Military Revolution, 1560–1660: An Inaugural Lecture Delivered before the Queen's University of Belfast*, Belfast 1956.
- ROBERTSON 1998:** Roland Robertson, *Glokalisierung. Homogenität und Heterogenität in Raum und Zeit*, in: Ulrich Beck (ed.), *Perspektiven der Weltgesellschaft*, Frankfurt am Main 1998, s. 192–212.
- ROBIN 1973:** Régine Robin, *Histoire et linguistique*, Paris 1973.
- RODGER 1993:** Richard Rodger (ed.), *European Urban History: Prospect and Retrospect*, Leicester 1993.
- RODGER – SWEET 2008:** Richard Rodger – Roey Sweet, *The Changing Nature of Urban History*, website *History in Focus*, issue "City"; published in Spring 2008. <http://www.history.ac.uk/ihr/Focus/City/articles/sweet.html> (náhled 1. 6. 2011).
- ROGERS 1995:** Clifford Rogers (ed.), *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, Boulder 1995.
- ROSENBERG 2003:** Emily S. Rosenberg, *A Date Which Will Live: Pearl Harbor in American Memory*, Durham 2003.
- ROSENTHAL 1972:** Joel T. Rosenthal, *The Purchase of Paradise: Gift Giving and the Aristocracy, 1307–1485*, London, Routledge 1972.
- ROSENTHAL 2010:** Joel T. Rosenthal, *Margareth Paston's Piety*, New York 2010.
- ROSENTHAL – WONG 2011:** Jean-Laurent Rosenthal – Roy Bin Wong, *Before and Beyond Divergence: The Politics of Economic Change in China and Europe*, Cambridge 2011.
- ROSSEAUX – FLÜGEL – DAMM 2005:** Ulrich Rosseaux – Wolfgang Flügel – Veit Damm (eds), *Zeitrhythmen und performative Akte in der städtischen Erinnerungs- und Repräsentationskultur zwischen Früher Neuzeit und Gegenwart*, Dresden 2005.
- ROSTOW 1960:** Walt W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, New York 1960.

- ROTH 1981:** Günther Roth, Fernand Braudel und Max Weber. Ein strukturge-schichtlicher Vergleich, in: Walter Michael Sprondel – Constance Seyfarth (Hrsg.), *Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns*, Stuttgart 1981, s. 59–80.
- ROUSSEAU 1978:** Philip Rousseau, *Ascetics, Authority, and the Church in the Age of Jerome and Cassian*, Oxford 1978.
- ROUSSEAU 1985:** Philip Rousseau, *Pachomius: The Making of a Community in Fourth-Century Egypt*, Berkeley 1985.
- ROUSSEAU 1989:** Jean-Jacques Rousseau, *Rozprava o politické ekonomii [1755]*, in: Jean-Jacques Rousseau, *Rozpravy*, Praha 1989, s. 169–214.
- RUDÉ 1966:** George Rudé, *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730–1848*, New York 1966.
- RUSE 2009:** Michael Ruse, *The Philosophy of Evolutionary Theory*, in: Aviezer Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Malden – Oxford – Chichester 2009, s. 307–317.
- RÜSEN 1986:** Jörn Rüsen, *Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung*, Göttingen 1986.
- RÜSEN 1988:** Jörn Rüsen, *Historische Methode*, in: Christian Meier – Jörn Rüsen (Hrsg.), *Historische Methode*, München 1988, s. 62–80.
- RÜSEN 2004:** Jörn Rüsen, *Typen des Zeitbewusstseins – Sinnkonzepte des geschichtlichen Wandels*, in: Friedrich Jaeger – Burghard Liebsch (Hrsg.), *Handbuch der Kulturwissenschaft, Band 1: Grundlagen und Schlüsselbegriffe*, Stuttgart – Weimar 2004, s. 365–384.
- RÜSEN 2005:** Jörn Rüsen, *Vorwort*, in: Jörn Rüsen (Hrsg.), *Ortsgespräche. Raum und Kommunikation im 19. und 20. Jahrhundert*, Bielefeld 2005, s. 7–9.
- RÜTH 2005:** Axel Rüth, *Erzählte Geschichte. Narrative Strukturen in der französischen Annales-Geschichtsschreibung*, Berlin – New York 2005.
- RŮŽIČKA 2007:** Jiří Růžička, *Subjektivace a techniky sebe samého. Foucaultova cesta ke třetí ose*, in: Lucie Storchová (ed.), *Conditio humana – konstanta (č) i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretické reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 139–155.
- ŘEPA 2006:** Milan Řepa, *Umění, kultura, civilizace: několik zastavení namísto úvodu*, in: Tomáš Borovský – Jiří Hanuš – Milan Řepa (eds), *Kultura jako téma a problém dějepisců*, Brno 2006, s. 11–23.
- ŘEZNÍK 2006:** Miloš Řezník, *Národní kategorie a současná historiografie*, *Dějiny – Teorie – Kritika* 3, 2006, s. 7–34.
- ŘEZNÍK 2008:** Miloš Řezník, *Elitenwandel, tschechische Nationsbildung und der böhmische Adel*, *Historical Social Research* 33, 2008, 2, s. 63–81.
- SABROW 2009:** Martin Sabrow, *Erinnerungsorte der DDR*, München 2009.
- SAHLINS 2004:** Marshall Sahlins, *Stone Age Economics [1974]*, London 2004.
- SAID 1989:** Edward Said, *Jane Austen and Empire*, in: Terry Eagleton (ed.), *Raymond Williams: Critical Perspectives*, Oxford 1989, s. 150–164.
- SAID 2008:** Edward Said, *Orientalismus. Západní koncepce Orientu [1978]*, Praha 2008.
- SALDERN 2005:** Adelheid von Saldern (ed.), *Inszenierter Stolz: Stadtrepräsentationen in drei deutschen Gesellschaften (1935–1975)*, Stuttgart 2005.

- SALDERN b. d.:** Adelheid von Saldern, Stand und Perspektiven der Stadtgeschichts- und Urbanisierungs-forschung, http://www.gsu.tu-darmstadt.de/pdf/POS_VSaldern.pdf (náhled 1. 8. 2011).
- SANBORN 2003:** Joshua A. Sanborn, Drafting the Russians Nation: Military Conscriptions, Total War and Mass Politics, 1905–1925, DeKalb 2003.
- SÁNCHEZ DE JUAN 2003:** Joan-Anton Sánchez de Juan, Writing Urban History for the Twentieth-Century City, *Contemporary European History* 12, 2003, 4, s. 573–584.
- SARASIN 2001:** Philipp Sarasin, Reizbare Maschinen. Eine Geschichte des Körpers, Frankfurt am Main 2001.
- SARASIN 2003:** Philipp Sarasin, Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse, Frankfurt am Main 2003.
- SARASIN 2007:** Philipp Sarasin, Die Visualisierung des Feindes. Über metaphorische Technologie der frühen Bakteriologie, in: Philipp Sarasin – Silvia Berger – Marianne Hänseler – Myriam Spörri (Hrsg.), *Bakteriologie und Moderne. Studien zur Biopolitik des Unsichtbaren 1870–1920*, Frankfurt am Main 2007, s. 427–461.
- SARICH – MIELE 2004:** Vincent Sarich – Frank Miele, *The Reality of Human Differences*, Boulder 2004.
- SAUSSURE 2007:** Ferdinand de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky [1916]*, Praha 2007.
- SCOTT 1974:** Joan W. Scott, *The Glassworkers of Carmaux: French Craftsmen and Political Action in a Nineteenth-Century City*, Cambridge (Mass.) 1974.
- SCOTT 1986:** Joan W. Scott, Gender: A Useful Category of Historical Analysis, *American Historical Review* 91, 1986, 5, s. 1053–1075.
- SCOTT 1986:** Joan W. Scott, Statistical Representations of Work: The Politics of the Chambre of Commerce's "Statistique de l'Industrie à Paris", 1847–48, in: Steven L. Kaplan – Cynthia J. Koepp (eds), *Work in France: Representation, Meaning, Organization, and Practice*, Ithaca 1986, s. 335–363.
- SCOTT 1991a:** Joan W. Scott, The Evidence of Experience, *Critical Inquiry* 17, 1991, s. 773–797.
- SCOTT 1999:** Joan W. Scott, *Gender and the Politics of History [1988]*, New York 1999.
- SCREPANTI – ZAMAGNI 2005:** Ernesto Screpanti – Stefano Zamagni, *An Outline of the History of Economic Thought [1995]*, Oxford 2005.
- SEAFORD 2004:** Richard Seaford, *Money and the Early Greek Mind: Homer, Philosophy, Tragedy*, Cambridge – New York 2004.
- SENNETT 1994:** Richard Sennett, *Civitas. Die Großstadt und die Kultur des Unterschieds [1990]*, Frankfurt am Main 1994.
- SEWELL 2001:** William H. Sewell Jr., Whatever Happened to the "Social" in Social History?, in: Joan W. Scott – Debra Kates (eds), *Schools of Thought: Twenty Five Years of Interpretative Social Science*, Princeton 2001, s. 209–226.
- SEWELL 2005:** William Sewell, *Logics of History: Social Theory and Social Transformation*, Chicago – London 2005.
- SEYFERTH 2007:** Alexander Seyferth, *Die Heimatfront 1870/71. Wirtschaft und Gesellschaft im deutsch-französischen Krieg*, Paderborn 2007.

- SHAMBAUGH – WEINSTEIN 2003:** Georg E. Shambaugh – Paul J. Weinstein, *The Art of Policymaking: Tools, Techniques, and Processes in the Modern Executive Branch*, London – New York 2003.
- SHAPIN 1979:** Steven Shapin, The Politics of Observation: Cerebral Anatomy and Social Interests in the Edinburgh Phrenology Disputes, in: Roy Wallis (ed.), *On the Margins of Science: The Social Construction of Rejected Knowledge*, Keele 1979, s. 139–178.
- SHAPIN 1994:** Steven Shapin, *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth Century England*, Chicago – London 1994.
- SHINER 1988:** Larry Shiner, *The Secret Mirror: Literary Form and History in Tocqueville's Recollection*, Ithaca 1988.
- SHORT 1991:** John Renie Short, *Imagined Country: Society, Culture and Environment*, London 1991.
- SHOWALTER 2000:** Dennis E. Showalter, *Militärgeschichte als Operationsgeschichte: Deutsche und amerikanische Paradigmen*, in: Thomas Kühne – Benjamin Ziemann (Hrsg.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn 2000, s. 115–126.
- SHOWALTER 2004:** Dennis E. Showalter, *The Wars of German Unification*, London 2004.
- SCHALENBERG 2002:** Marc Schalenberg, *Entwicklung*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 67–69.
- SCHAMA 2007:** Simon Schama, *Krajina a paměť [1995]*, Praha 2007.
- SCHEDLER 2006:** Andreas Schedler, *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, Boulder – London 2006.
- SCHENK 2002:** Frithjof Benjamin Schenk, *Mental Maps. Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung*, *Geschichte und Gesellschaft* 28, 2002, s. 493–514.
- SCHIEBINGER 1989:** Londa Schiebinger, *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of the Modern Science*, Cambridge (Mass.) 1989.
- SCHIEBINGER 1993:** Londa Schiebinger, *Nature's Body: Gender and the Making of Modern Science*, Boston 1993.
- SCHIEBINGER 2004a:** Londa Schiebinger, *Plants and Empire: Colonial Bioprospecting in the Atlantic World*, Cambridge (Mass.) – London 2004.
- SCHIEBINGER 2004b:** Londa Schiebinger, *Feminist History of Colonial Science*, *Hypatia* 19, 2004, 1, s. 233–254.
- SCHIEBINGER – SWAN 2005:** Londa Schiebinger – Claudia Swan (eds), *Colonial Botany. Science, Commerce, and Politics in the Early Modern World*, Philadelphia 2005.
- SCHILD – SCHINDLING 2009:** Georg Schild – Anton Schindling (eds), *Kriegserfahrungen – Krieg und Gesellschaft in der Neuzeit: Neue Horizonte der Forschung*, Paderborn 2009.
- SCHILLING 1986:** Heinz Schilling (Hrsg.), *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland. Das Problem der „Zweiten Reformation“*, Gütersloh 1986.
- SCHILLING 2002:** René Schilling, „Kriegshelden“. *Deutungsmuster heroischer Männlichkeit in Deutschland 1813–1945*, Paderborn 2002.

- SCHLÖGEL 2003:** Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*, München – Wien 2003.
- SCHLÖGEN 1982:** Gregor Schlögen, *Handlungsfreiheit und Methodenzwang. Das Dilemma der Handlungstheorie Max Webers*, *Saeculum – Jahrbuch für Universalgeschichte* 33, 1982, s. 209–220.
- SCHLÖR 1998:** Joachim Schlör, *Nights in the Big City: Paris, Berlin, London, 1840–1930* [1991], London 1998.
- SCHMITT 1922:** Carl Schmitt, *Die Diktatur*, Leipzig 1922.
- SCHMITT 1940:** Carl Schmitt, *Das Zeitalter der Neutralisierungen und Entpolitischierungen* [1929], in: Carl Schmitt, *Positionen und Begriffe*, Hamburg 1940, s. 120–133.
- SCHMITT 2007:** Jean-Claude Schmitt, *Svatý chrt. Guinefort. Léčitel dětí ze 13. století* [1979], Praha 2007.
- SCHMITT 2012:** Carl Schmitt, *Politická theologie* [1922], Praha 2012.
- SCHMITTER 2007:** Philippe C. Schmitter, *Corporatism, Democracy, and Conceptual Traveling*, in: Gerardo L. Munck – Richard Snyder (eds), *Passion, Craft and Method in Comparative Politics*, Baltimore 2007, s. 305–350.
- SCHNEIDERS 1995:** Werner Schneiders (Hrsg.), *Lexikon der Aufklärung. Deutschland und Europa*, München 1995.
- SCHÖLLGEN 1982:** Gregor Schöllgen, *Handlungsfreiheit und Methodenzwang. Das Dilemma der Handlungstheorie Max Webers*, *Saeculum – Jahrbuch für Universalgeschichte* 33, 1982, s. 209–220.
- SCHOLTZ 1997:** Gunter Scholtz, *Zum Strukturwandel in den Grundlagen kulturwissenschaftlichen Denkens (1880–1945)*, in: Wolfgang Küttler – Jörn Rüsen – Ernst Schulz (Hg.), *Geschichtsdiskurs, Band 4: Krisenbewußtsein, Katastrophenerfahrungen und Innovationen 1880–1945*, Frankfurt am Main 1997, s. 19–50.
- SCHORN-SCHÜTTE 2002a:** Luise Schorn-Schütte, *Ideengeschichte*, in: *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, herausgegeben von Stefan Jordan, Stuttgart 2002, s. 174–178.
- SCHORN-SCHÜTTE 2002b:** Luise Schorn-Schütte, *Neue Geistesgeschichte*, in: Joachim Eibach – Günther Lottes (Hg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2002, s. 270–280.
- SCHÖTTLER 2002:** Peter Schöttler, *Histoire totale*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 142–144.
- SCHWARZE 2001:** Michael Schwarze, *Imagologie, komparatistische*, in: Ansgar Nünning (Hrsg.), *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie*, Stuttgart 2001, s. 274–276.
- SIMMEL 1989:** Georg Simmel, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*, in: Georg Simmel, *Gesamtausgabe, Band 2, H.-J. Dahme (Hrsg.)*, Frankfurt am Main 1989, s. 297–423.
- SIMONS 2007:** Oliver Simons, *Raumgeschichten. Topographien der Moderne in Philosophie, Wissenschaft und Literatur*, München 2007.
- SJOBERG 1955:** Gideon Sjoberg, *The Preindustrial City*, *American Journal of Sociology* 60, 1955, 5 (= World Urbanism), s. 438–445.

- SKINNER 1978:** Quentin Skinner, *The Foundation of Modern Political Thought*, 2 vols, Cambridge 1978.
- SKINNER 2002:** Quentin Skinner, *Vision of Politics, Volume I: Regarding Method*, Cambridge 2002.
- SKOCPOL – EVANS – RUESCHEMEYER 1985:** Theda Skocpol – Peter B. Evans – Dietrich Rueschemeyer, *Bringing the State Back In*, Cambridge 1985.
- SMEDLEY 1993:** Audrey Smedley, *Race in North America: Origin and Evolution of a Worldview*, Boulder 1993.
- SMITH 1986:** Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986.
- SMITH 1991:** Anthony D. Smith, *National Identity*, London 1991.
- SMITH 1998:** Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism*, London – New York 1998.
- SMITH 1999:** Anthony D. Smith, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford – New York 1999.
- SMITH 2009:** Antony D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, London – New York 2009.
- SMITH – LEAVY 2008:** Keri E. Iyall Smith – Patricia Leavy (eds), *Hybrid Identities: Theoretical and Empirical Examinations*, Leiden 2008.
- SOJA 1989:** Edward W. Soja, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London – New York 1989.
- SOMMERS 1994:** Margaret Sommers, *The Narrative Construction of Identity: A Relational and Network Approach*, *Theory and Society* 23, 1994, s. 605–649.
- SONDHAUS 2011:** Lawrence Sondhaus, *The Strategic Culture of the Habsburg Army*, *Austrian History Yearbook* 32, London 2011, s. 225–234.
- SPEETJENS 2007:** Annemarie Speetjens, *A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations of Piety in the Low Countries. Historiography and New Ideas*, in: Robert Lutton and Elizabeth Salter (eds), *Pieties in Transition: Religious Practices and Experiences, c. 1400–1640*, Aldershot 2007, s. 109–126.
- SPENGLER 2011:** Oswald Spengler, *Zánik Západu. Obrisy morfologie světových dějin* [1918–1922], Praha 2011.
- STANLEY 2006:** Peter Stanley, *Imperial Military History*, in: Matthew Hughes – William J. Philpott (eds), *Palgrave Advances in Modern Military History*, Basingstoke etc. 2006, s. 214–230.
- STANTON 1960:** William Stanton, *The Leopard's Spots: Scientific Attitudes toward Race in America, 1815–59*, Chicago 1960.
- STEDMAN JONES 1971:** Gareth Stedman Jones, *Outcast London: A Study in the Relationship Between Classes in Victorian Society*, Oxford 1971.
- STEDMAN JONES 1983:** Gareth Stedman Jones, *Language of Class: Studies in English Working Class History, 1832–1982*, Cambridge 1983.
- STEDMAN JONES 2004:** Gareth Stedman Jones, *An End to Poverty? A Historical Debate*, New York 2004.
- STEDMAN JONES 2010:** Gareth Stedman Jones: *Religion and the Origins of Socialism*, in: Gareth Stedman Jones – Ira Katznelson (eds), *Religion and the Political Imagination*, Cambridge 2010, s. 171–189.

- STEGMANN 2005:** Annegret Stegmann, Intertextualität, Performativität und Transmedialität kollektiver Erinnerung. Die Rekonstruktion des Bildes von Charles I. im Wandel der Zeit, Trier 2005.
- STEINMETZ 1993:** Willibald Steinmetz, Das Sagbare und das Machbare. Zum Wandel politischer Handlungsspielräume, England 1780–1867, Stuttgart 1993.
- STEPAN 1982:** Nancy Leys Stepan, The Idea of Race in Science, Great Britain 1800–1960, London 1982.
- STEVENSON 2003:** Deborah Stevenson, Cities and Urban Cultures, Maidenhead – Philadelphia 2003.
- STOLER 1995:** Ann Laura Stoler, Race and Education of Desire: Foucault's "History of Sexuality" and the Colonial Order of Things, Durham 1995.
- STOLLBERG-RILINGER 1986:** Barbara Stollberg-Rilinger, Der Staat als Maschine. Zur politischen Metaphorik des absoluten Fürstenstaats, Berlin 1986.
- STONE 1979:** Lawrence Stone, The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History, Past and Present, November 1979, 85, s. 3–24.
- STONEMAN 2001:** Mark Stoneman, Bürgerliche und adlige Krieger: Zum Verhältnis zwischen sozialer Herkunft und Berufskultur im wilhelminischen Offizierkorps, in: Heinz Reif (Hrsg.), Adel und Bürgertum in Deutschland II: Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert, Berlin 2001, s. 25–63.
- STRAUB 1998:** Jürgen Straub (Hrsg.), Erzählung, Identität und historisches Bewußtsein. Die psychologische Konstruktion von Zeit und Geschichte, Frankfurt am Main 1998.
- STRAUSS 1974:** Anselm Strauss, Spiegel und Masken. Die Suche nach Identität [1959], Frankfurt am Main 1974.
- STRUCK 2006:** Bernhard Struck, Nicht West – nicht Ost. Frankreich und Polen in der Wahrnehmung deutscher Reisender zwischen 1750 und 1850, Göttingen 2006.
- SUNY 1983:** Ronald G. Suny, Toward a Social History of the October Revolution, American Historical Review 88, 1983, 1, s. 31–52.
- SVOBODOVÁ 1966a:** Jindřiška Svobodová, Metoda, in: Stručný filosofický slovník, Praha 1966, s. 276.
- SVOBODOVÁ 1966b:** Jindřiška Svobodová, Pojem, in: Filosofický slovník, Praha 1966, s. 340.
- ŠANDEROVÁ 1996:** Jadwiga Šanderová, Struktura, in: Hana Maříková – Miloslav Petrusek – Alena Vodáková a kol., Velký sociologický slovník, Praha 1996, s. 1239.
- ŠIMA 2009:** Karel Šima, Velké vyprávění o lingvistickém obratu v teorii dějin a malý příběh české historiografie, in: Jan Horský – Lucie Storchová a kol., Paralely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století, Ústí nad Labem 2009, s. 67–94.
- ŠPELDA 2009:** Daniel Špelda, Proměny historiografie vědy, Praha 2009.
- ŠTAIF 2005:** Jiří Štaif, Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851, Praha 2005.

- ŠTAIF 2006:** Jiří Štaif, Sociální a kulturní dějiny. Několik poznámek k postmoderní diskusi, in: Tomáš Borovský – Jiří Hanuš – Milan Řepa (eds), Kultura jako téma a problém dějepisců, Brno 2006, s. 35–47.
- ŠTEFEK 1998:** Karel Štefek, K problematice strukturalismu v Kutnarově díle, in: Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisců na formování obrazu české minulosti, Z Českého ráje a Podkrkonoší – Supplementum 4, Semily 1998, s. 184–191.
- ŠUBRT 2007:** Jiří Šubrt (ed.), Historická sociologie, Plzeň 2007.
- ŠUBRT 2008:** Jiří Šubrt, Coleman, Collins, Giddens: Odlišné přístupy k teorii jednání v soudobé sociologii, in: Jan Balon – Jiří Šubrt (eds), Teorie jednání. Jeden koncept, mnoho koncepcí, Praha 2008, s. 65–80.
- ŠUCH 2009:** Juraj Šuch, Historická narácia, in: Rastislav Kožiak – Juraj Šuch – Eugen Zeleňák (eds), Kapitoly zo súčasnej filozofie dejín, Bratislava 2009, s. 84–96.
- ŠUCH 2010:** Juraj Šuch, Naratívny konstruktivizmus Haydena Whita a Franka Ankersmita, Ostrava 2010.
- TABB 1999:** William K. Tabb, Reconstructing Political Economy: The Great Divide in Economic Thought, London 1999.
- TACKETT 2005:** Timothy Tackett, Piété Baroque et Déchristianisation: Thirty Years Later, French History 19, 2005, 2, s. 145–151.
- TALLON 2002:** Allain Tallon, Conscience nationale et sentiment religieux en France au XVIe siècle. Essai sur la vision gallicane du monde, Paris 2002.
- TALMON-HELLER 2007:** Daniella Talmon-Heller, Islamic Piety in Medieval Syria: Mosques, Cemeteries and Sermons under the Zangids and Ayyūbids (1146–1260), Leiden 2007.
- TAVÁREZ 2006:** David Tavárez, Autonomy, Honor, and the Ancestors: Native Local Religion in Seventeenth-Century Oaxaca, in: Martin Austin Nesvig (ed.), Local Religion in Colonial Mexico, Albuquerque 2006, s. 119–144.
- TAYLOR 2006:** William B. Taylor, Between Nativitas and Mexico City: An Eighteenth-Century Pastor's Local Religion, in: Martin Austin Nesvig (ed.), Local Religion in Colonial Mexico, Albuquerque 2006, s. 91–117.
- TEORELL 2010:** Jan Teorell, Determinants of Democratization: Explaining Regime Change in the World, 1972–2006, Cambridge 2010.
- TERRIER 2011:** Jean Terrier, Visions of the Social: Society as a Political Project in France, 1750–1950, Leiden – Boston 2011.
- TERNSTROM – SENNETT 1969:** Stephan Thernstrom – Richard Sennett (eds), The Nineteenth Century Cities: Essays in the New Urban History, New Haven – London 1969.
- THOMAS 1963:** Keith Thomas, History and Anthropology, Past and Present 24, 1963, s. 3–24.
- THOMAS 1971:** Keith Thomas, Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth- and Seventeenth-Century England, London 1971.
- THOMPSON 1963:** Edward P. Thompson, The Making of the English Working Class, London 1963.
- THOMPSON 2003:** Victoria E. Thompson, Telling "Spatial Stories": Urban Space and Bourgeois Identity in Early Nineteenth-Century Paris, The Journal of Modern History 75, 2003, s. 523–556.

- TILLEY 2008:** Christopher Tilley, *Body and Image: Explorations in Landscape Phenomenology 2*, Walnutcreek (Calif.) 2008.
- TILLY 1975:** Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975.
- TILLY 1996:** Charles Tilly, *What Good Is Urban History?*, *Journal of Urban History* 22, 1996, 6, s. 702–719.
- TILLY 2002:** Charles Tilly, *Neuere angloamerikanische Sozialgeschichte*, in: Joachim Eibach – Günther Lottes (Hrsg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2002, s. 38–52.
- TILLY 2003:** Charles Tilly, *The Politics of Collective Violence*, Cambridge 2003.
- TILLY 2005:** Charles Tilly, *Popular Contention in Great Britain, 1758–1834* [1995], Boulder – London 2005.
- TILLY 2008:** Charles Tilly, *Credit and Blame*, Princeton – Oxford 2008.
- TILLY – WOOD 2009:** Charles Tilly – Lesley J. Wood, *Social Movements, 1968–2008*, Boulder – London 2009.
- TODOROV 1996:** Tzvetan Todorov, *Dobytí Ameriky: problém druhého* [1982], Praha 1996.
- TODOROVA 1997:** Maria N. Todorova, *Imagining Balkans*, New York 1997.
- TOPOLSKI 1984:** Jerzy Topolski, *Metodologia historii* [1973], Warszawa 1984.
- TOPOLSKI 1988:** Jerzy Topolski, *Was ist historische Methode?*, in: Christian Meier – Jörn Rüsen (Hrsg.), *Historische Methode*, München 1988, s. 100–113.
- TOSH 2004:** John Tosh, *Hegemonic Masculinity an the History of Gender*, in: Stefan Dudink – Karen Hagemann – John Tosh (eds), *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History*, Manchester – New York 2004, s. 41–58.
- TOYNBEE 1960:** Arnold J. Toynbee, *A Study of History* [1934], Abridgment of Volumes I–VI by D. C. Sommervell, London 1960.
- TREML – WEIGEL – LADWIG 2010:** Martin Treml – Sigrid Weigel – Perdita Ladwig (Hrsg.), *Aby Warburg: Werke in einem Band*, Berlin 2010.
- TREVOR-ROPER 1965:** Hugh R. Trevor-Roper, *The Crisis of the Seventeenth Century* [1959], in: Trevor Henry Aston (ed.), *Crisis in Europe 1560–1660: Essays from Past and Present*, London 1965, s. 59–95.
- TROELTSCH 1994:** Ernst Troeltsch, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* [1912], Tübingen 1994.
- TROELTSCH 2008:** Ernst Troeltsch, *Der Historismus und seine Probleme. Erstes Buch: Das logische Problem der Geschichtsphilosophie* [1922], in: Ernst Troeltsch, *Kritische Gesamtausgabe*, Berlin – New York 2008.
- TŘEŠTÍK 1999:** Dušan Třeštík, *Myslití dějiny*, Praha – Litomyšl.
- TUAN 1979:** Yi-Fu Tuan, *Landscapes of Fear*, New York 1979.
- TUCKER 1961:** Tucker, Robert C. Tucker, *Towards a Comparative Politics of Movement-Regimes*, *The American Political Science Review* 55, 1961, 2, s. 281–289.
- TUCKER 2008:** Robert C. Tucker, *Stalin na vrcholu moci. Revoluce shora, 1928–1941* [1990], Brno 2008.
- TUCKER 2009:** Aviezer Tucker, *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Malden – Oxford – Chichester 2009.

- TUGENDHAT – WOLF 1997:** Ernst Tugendhat – Ursula Wolf, *Logicko-sémantická propedeutika* [1983], Praha 1997.
- TYLOR 1881:** Edward B. Tylor, *Anthropology*, London 1881.
- ULBRICH 1991:** Claudia Ulbrich, *Aufbruch ins Ungewisse. Feministische Frühneuzeitforschung*, in: Beate Fieseler – Birgit Schulze (Hrsg.), *Frauengeschichte gesucht – gefunden? Auskünfte zum Stand der Historischen Frauenforschung*, Köln – Weimar – Wien 1991, s. 4–21.
- ULBRICH 1994:** Claudia Ulbrich, *Literaturbericht. Frauen- und Geschlechtergeschichte. Teil 1: Renaissance, Humanismus und Reformation*, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 45, 1994, 2, s. 108–120.
- VALÉRY 1931:** Paul Valéry, *Regards sur le monde actuel*, Paris 1930.
- VAN DIJK 1997:** Theun van Dijk, *Discourse as a Structure and Process*, London 1997.
- VAŠÍČEK 2003:** Zdeněk Vašíček, *Podmínky volby*, Praha 2003.
- VAŠÍČEK 2006:** Zdeněk Vašíček, *Archeologie, historie, minulost*, Praha 2006.
- VAŠÍČEK – MAYER 2008:** Zdeněk Vašíček – Françoise Mayer, *Minulost a současnost, paměť a dějiny*, Brno – Praha 2008.
- VAUCHEZ 1975:** André Vauchez, *La spiritualité du moyen âge occidental, VIIIe–XIIe siècle*, Paris 1975.
- VERBA 1963:** Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Western Nations*, Princeton 1963.
- VERNON 1993:** James Vernon, *Politics and the People: A Study in English Political Culture, c. 1815–1867*, Cambridge 1993.
- VEYNE 2010:** Paul Veyne, *Jak se píšou dějiny* [1971], Červený Kostelec 2010.
- VILAR 1962:** Pierre Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne: recherches sur les fondements économiques des structures nationales*, Paris 1962.
- VILAR 1965:** Pierre Vilar, *Pour une meilleure compréhension entre économistes et historiens. „Histoire quantitative“ ou econometrie retrospective?*, *Revue historique* 233, 1965, s. 293–312.
- VILAR 1974:** Pierre Vilar, *Réflexions sur la „crise de l'ancien type“: „inegalité des récoltes“ et „sous-développement“*, in: Fernand Braudel et al. (eds), *Conjoncture économique, structures sociales. Hommages à Ernest Labrousse*, Paris 1974, s. 37–58.
- VOCELKA 2009:** Karl Vocelka, *Frömmigkeitsforschung Mittelalter und Frühe Neuzeit. Forschungsüberblick und bibliographische Einführung*, *Frühneuzeit-Info* 20, 2009, s. 15–52.
- VOGEL – WETTE 1995:** Detlef Vogel – Wolfram Wette (Hrsg.), *Andere Helme – andere Menschen? Heimaterfahrung und Frontalltag im Zweiten Weltkrieg. Ein internationaler Vergleich*, Essen 1995.
- VÖLKEL 2002:** Markus Völkel, *Methode, historische*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 211–215.
- VOVELLE 1978:** Michel Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Paris 1978.
- VRIES 2003:** Peer Vries, *Via Peking back to Manchester: Britain, the Industrial Revolution, and China*, Leiden 2003.

- WAGNER 1994:** Peter Wagner, *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*, London – New York 1994.
- WAGNER 2006:** Peter Wagner (ed.), *The Languages of Civil Society*, New York – Oxford 2006.
- WAGNER 2008:** Peter Wagner, *Modernity as Experience and Interpretation: New Sociology of Modernity*, Cambridge 2008.
- WAGNER – LAFERL 2002:** Birgit Wagner – Christopher F. Laferl, *Anspruch auf das Wort. Geschlecht, Wissen und Schreiben im 17. Jahrhundert: Suor Maria Celeste und Sor Juana Inés de la Cruz*, Wien 2002.
- WAHNICH 1997:** Sophie Wahnich, *L'impossible citoyen*, Paris 1997.
- WALLERSTEIN 2004:** Immanuel Maurice Wallerstein, *World-Systems Analysis: An Introduction*, Durham 2004.
- WALLERSTEIN 2011a:** Immanuel Maurice Wallerstein, *The Modern World-System, Vol. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* [1974], Berkeley 2011.
- WALLERSTEIN 2011b:** Immanuel Maurice Wallerstein, *The Modern World-System, Vol. 2: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750* [1980], Berkeley 2011.
- WALLERSTEIN 2011c:** Immanuel Maurice Wallerstein, *The Modern World-System, Vol. 3: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s* [1989], Berkeley 2011.
- WARNKE 2005:** Georgia Warnke, *Race, Gender and Antiessentialist Politics*, *Signs* 31, 2005, 1, s. 93–116.
- WARREN 2003:** Martin Warren, *Asceticism in the Christian Transformation of Self in Margery Kempe, William Thorpe, and John Rogers*, Lewiston 2003.
- WASHBURN 1963:** S. L. Washburn, *The Study of Race*, *American Anthropologist* 65, 1963, 3, s. 521–532.
- WATSON 2004:** J. S. K. Watson, *Fighting Different Wars: Experience, Memory and the First World War in Britain*, Cambridge 2004.
- WATTS 2013:** Michael Watts, *Silent Violence: Food, Famine, and Peasantry in Northern Nigeria: With a New Introduction* [1983], Athens 2013.
- WEBER 1904:** Max Weber, *Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis*, *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* 19, 1904, s. 22–87.
- WEBER 1922:** Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Bd. 1, Tübingen 1922.
- WEBER 1976:** Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*, Stanford 1976.
- WEBER 1980:** Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie* [1921–1922], Tübingen 1980.
- WEBER 1988:** Max Weber, *Politik als Beruf*, in: Max Weber, *Gesammelte politische Schriften*, Tübingen 1988.
- WEBER 1991:** Max Weber, *Schriften zur Wissenschaftslehre*, Michael Sukale (Hrsg.), Stuttgart 1991.
- WEBER 1996:** Max Weber, *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*, Klaus Lichtblau – Johannes Weiß (Hrsg.), Weinheim 1996.

- WEBER 1998a:** Max Weber, *Metodologie, sociologie a politika*, Miloš Havelka (ed.), Praha 1998.
- WEBER 1998b:** Max Weber, *Protestantská etika a duch kapitalismu*, in: Max Weber, *Metodologie, sociologie, politika* [1920], Praha 1998, s. 185–245.
- WEGNER 2000:** Bernd Wegner, *Wozu Operationsgeschichte*, in: Thomas Kühne – Benjamin Ziemann (Hrsg.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn 2000, s. 105–113.
- WEHLER 1969:** Hans-Ulrich Wehler, *Bismarck und der Imperialismus*, Köln – Berlin 1969.
- WEHLER 1973:** Hans-Ulrich Wehler, *Geschichte als historische Sozialwissenschaft*, Frankfurt am Main 1973.
- WEHLER 1975:** Hans-Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975.
- WEHLER 1979:** Hans-Ulrich Wehler, *Anwendung von Theorien in der Geschichtswissenschaft*, in: Jürgen Kocka – Thomas Nipperdey (Hrsg.), *Theorie und Erzählung in der Geschichte*, München 1979, s. 17–40.
- WEHLER 2000:** Hans-Ulrich Wehler, *Nationalstaat und Krieg*, in: Werner Röesener (Hrsg.), *Staat und Krieg, vom Mittelalter bis zur Moderne*, Göttingen 2000, s. 225–240.
- WEINRYB 2009:** Elazar Weinryb, *Historiographic Counterfactuals*, in: Aviezer Tucker (ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, Malden – Oxford – Chichester 2009, s. 109–119.
- WELSKOPP 1997:** Thomas Welskopp, *Der Mensch und die Verhältnisse. „Handeln“ und „Struktur“ bei Max Weber und Anthony Giddens*, in: Thomas Mergel – Thomas Welskopp (Hrsg.), *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*, München 1997, s. 39–70.
- WELSKOPP 2000:** Thomas Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz*, Bonn 2000.
- WELSKOPP 2002:** Thomas Welskopp, *Strukturgeschichte*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 270–273.
- WELSKOPP 2008a:** Thomas Welskopp, *Theorien in der Geschichtswissenschaft*, in: Gunilla Budde – Dagmar Freist – Hilke Günther-Arndt (Hrsg.), *Geschichte: Studium – Wissenschaft – Beruf*, Berlin 2008, s. 138–157.
- WELSKOPP 2008b:** Thomas Welskopp, *Historische Erkenntnis*, in: Gunilla Budde – Dagmar Freist – Hilke Günther-Arndt (Hrsg.), *Geschichte: Studium – Wissenschaft – Beruf*, Berlin 2008, s. 122–137.
- WENDE 2005:** Waltraud „Wara“ Wende (Hrsg.), *Krieg und Gedächtnis. Ein Ausnahmezustand im Spannungsfeld kultureller Sinnkonstruktionen*, Würzburg 2005.
- WENNERLIND 2011:** Carl Wennerlind, *Casualties of Credit: The English Financial Revolution, 1620–1720*, Cambridge 2011.
- WERNER – ZIMMERMANN 2002:** Michael Werner – Bénédicte Zimmermann, *Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen*, *Geschichte und Gesellschaft* 28, 2002, s. 607–636.

- WERNER – ZIMMERMANN 2006:** Michael Werner – Bénédicte Zimmermann, *Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity*, *History and Theory* 45, 2006, 1, s. 39–50.
- WETTE 1992:** Wolfram Wette (Hrsg.), *Der Krieg des Kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten*, München – Zürich 1992.
- WHEWELL 1837:** William Whewell, *History of the Inductive Sciences from the Earliest to the Present Times*, 3 vols, London 1837.
- WHITE 1987:** Hayden White, *The Content of the Form*, Baltimore 1987.
- WHITE 2011a:** Hayden White, *Tropika diskurzu* [1978], Praha 2011.
- WHITE 2011b:** Hayden White, *Metahistorie* [1973], Praha 2011.
- WHYTE 2002:** Ian D. Whyte, *Landscape and History since 1500*, London 2002.
- WIELAND 1998:** Wolfgang Wieland, *Entwicklung, Evolution*, in: Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd. 2, 1998, s. 199–228.
- WILLIAMS 1944:** Eric Williams, *Capitalism and Slavery*, Chapel Hill 1944.
- WINCKELMANN 1764:** Johann Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Alterthums*, Dresden 1764.
- WINDELBAND 1967:** Wilhelm Windelband, *Dejiny a prírodné vedy* (Štrasburský rektorský prejav, 1894), in: *Pozitivismus, voluntarizmus, novokantovstvo* (antológia z diel filozofov), Bratislava 1967, s. 524–537.
- WINKLER – DENGEL 2009:** Gabriele Winkler – Nina Dengele, *Intersektionalität. Zur Analyse sozialer Ungleichheit*, Bielefeld 2009.
- WINTER 1995:** Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge 1995.
- WITTKAU-HORGBY 2002:** Annette Wittkau-Horgby, *Evolution*, in: Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002, s. 88–90.
- WODAK – MEYER 2001:** Ruth Wodak – Michael Meyer (eds), *Methods of Critical Discourse Analysis*, London – Thousand Oaks – New Delhi 2001.
- WOLFF 1994:** Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994.
- WOOLGAR – LYNCH 1990:** Steve Woolgar – Michael Lynch (eds), *Representation in Scientific Practice*, Cambridge 1990.
- WUNDER 1992:** Heide Wunder, „Er ist die Sonn', sie ist der Mond“. *Frauen in der Frühen Neuzeit*, München 1992.
- WUNDER 1988:** Heide Wunder, *Von der Frumkeit zur Frömmigkeit. Ein Beitrag zur Genese bürgerlicher Weiblichkeit (15.–17. Jahrhundert)*, in: Ursula A. J. Becher – Jörn Rüsen (Hrsg.), *Weiblichkeit in geschichtlichen Perspektive*, Frankfurt am Main 1988, s. 174–188.
- WUNDER 1990:** Heide Wunder, *Kulturgeschichte, Mentalitätengeschichte, Historische Anthropologie*, in: Richard van Dülmen (Hrsg.), *Fischer Lexikon Geschichte*, Frankfurt am Main 1990, s. 65–85.
- WUNDER 1998:** Heide Wunder, *Normen und Institutionen der Geschlechterordnung am Beginn der Frühen Neuzeit*, in: Heide Wunder – Gisela Engel (Hrsg.), *Geschlechterperspektiven: Forschungen zur Frühen Neuzeit*, Königstein im Taunus 1998, s. 57–78.

- YERUSHALMI 1982:** Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, Seattle 1982.
- YOUNG 1995:** Robert J. C. Young, *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture and Race*, London 1995.
- YURCHAK 2006:** Alexei Yurchak, *Everything Was Forever until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton 2006.
- ZAPF 2006:** Wolfgang Zapf, *Modernisierungstheorie – und die nichtwestliche Welt*, in: Thomas Schwinn (Hrsg.), *Die Vielfalt und Einheit der Moderne. Kultur- und Struktur-vergleichende Analysen*, Wiesbaden 2006, s. 227–239.
- ZBÍRAL 2007:** David Zbírál, *Největší hereze. Dualismus, učenecká vyprávění o katarství a budování křesťanské Evropy*, Praha 2007.
- ZELEŇÁK 2010:** Eugen Zelenák, *O dvou pohľadoch na naratívnu explanáciu*, *Filozofia* 65, 2010, 8, s. 762–769.
- ZUKIN 1991:** Sharon Zukin, *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*, Berkeley 1991.
- ŽIŽEK 1989:** Slavoj Žižek, *The Sublime Object of Ideology*, London – New York 1989.

JMENNÝ REJSTŘÍK

- A**
 Abel, Wilhelm 158, 161
 Abu-Lughod, Janet 172
 Acemoglu, Darren 165
 Adorno, Theodor 241
 Agamben, Giorgio 102, 105, 299, 300
 Althusser, Louis 63, 70, 79, 80, 84, 85, 113, 115, 272
 Amin, Idi 296
 Amin, Samir 168, 170
 Anderson, Benedict 127, 211, 215, 218, 226, 349
 Angenendt, Arnold 322
 Ankersmit, Frank 18, 53, 55, 72, 93, 94
 Antonescu, Ion Victor 306
 sv. Antonín 335
 Arendt, Hannah 104, 108, 112, 298, 299, 306
 Aristotelés 155
 Aron, Raymond 106, 107
 Arrighi, Giovanni 168, 172
 Assmann, Aleida 245, 249, 251, 252, 254–256
 Assmann, Jan 244–246, 249, 251–254, 256, 319
 sv. Athanasius 334
 Augé, Marc 43
 sv. Augustin 32
 Austen, Jane 361
- B**
 Baartmann, Sarah 227, 228
 Badiou, Alain 29, 30, 107, 116
 von Baer, Karl Ernst 69
 Bachelard, Gaston 113, 271, 272, 273
 Bachmann-Medick, Doris 240
 Bachtin, Michail 36, 76, 147, 149
 Bairoch, Paul 169
 Balibar, Étienne 226
 Barnes, Bary 274
 Barthes, Roland 62, 76, 89, 90, 114
- Bastide, Roger 249
 Batista, Fulgencio 296
 Bayle, Pierre 259
 Beck, Ulrich 266, 267
 Bender, Barbara 361, 362
 Benjamin, Walter 36, 111, 117, 177, 348, 349, 351
 Benveniste, Émile 60, 76
 Berger, Peter L. 43, 253
 Berkhofer, Robert 18, 19
 Bernasconi, Robert 222
 Bernheim, Ernst 15, 22, 25, 88
 Berry, Brian 343
 Bhabha, Homi K. 243
 Biernacki, Richard 127, 128
 Billig, Michael 217
 Bin Wong, Roy 173, 175
 Black, Jeremy 315
 Black, Max 279
 Blackburn, David 362
 Blažek, Bohuslav 358
 Bloch, Marc 36, 123, 162, 359
 Bloor, David 274
 Boas, Franz 206, 221
 Bock, Gisela 197
 Boldizzoni, Francesco 167, 181
 Bokkassa, Jean-Bédél 296
 Bourdieu, Pierre 66, 101, 149, 240, 290, 328, 332
 Bournet, Thomas 259
 Boyle, Robert 276
 Brakke, David 334
 Braudel, Fernand 30–32, 34, 37, 40, 62–64, 107, 123, 169–173, 179, 181, 358, 359
 Brauer, James L. 319
 Brèmond, Henri 321
 Brendecke, Arndt 46, 48
 Brenner, Robert 158
 Breuilly, John 211, 213
 Broszat, Martin 287

- Browning, Christopher 292, 316–318
 Brubaker, Roger 216, 217, 241
 Brzezinsky, Zbigniew 284, 285, 306
 Buck-Morss, Suzanne 116, 117
 Budde, Gunilla 21, 24
 Budil, Ivo T. 61
 Bultmann, Rudolf 71, 112
 Burckhardt, Jacob 70, 147
 Burguière, André 147, 148
 Burke, Edmund 209
 Burke, Peter 59, 62, 66, 146, 148, 149, 245, 326
 Busch, Norbert 333
 Büsch, Otto 311
 Butler, Judith 84, 85, 200
 Bynum, Caroline Walker 319, 330–332
- C**
 Cabrera, Miguel A. 129
 Canguilhem, Georges 113, 272
 Canning, Kathleen 192
 Cardoso, Fernando Henrique 168
 Carter, Jimmy 296
 Cassirer, Ernst 17, 33, 56, 57, 96, 97, 100, 103, 104, 147
 Castelli, Elizabeth 334
 Ceaușescu, Nicolae 296
 de Certeau, Michel 81, 89, 90, 115, 329, 340, 346, 348, 349
 Clark, Gregory 166, 167
 Clark, Jeffrey 333
 Clark, Peter 339
 von Clausewitz, Carl 309
 Cohen, Gary B. 236
 Cohen, Gerald 113, 114
 Cohen, Robin 226
 Collingwood, Robin G. 28, 111, 112
 Comte, Auguste 260
 Connell, R. W. 314
 Conrad, Alfred H. 164
 Conze, Werner 64, 124, 134
 Cooper, Frederick 216, 241
 Coreth, Anna 320
 Corfield, Penelope 71
 Cosgrove, Denis 357, 361
- Č**
 Čajanov, Alexander V. 159
- D**
 Dagenais, Michèle 338, 350
 Daniels, Stephen 357, 361
 Danto, Arthur C. 89, 93, 114
 Darnton, Robert 149–153, 322
 Darwin, Charles 47, 69, 280, 333
 Davis, Mike 180, 181
 Davis, Natalie Zemon 196, 197, 323–325, 332, 335
 De Felice, Renzo 301
 De Landa, Manuel 108
 Degler, Carl 223
 Delbrück, Hans 309
 Deleuze, Gilles 39, 40, 84, 107, 113
 Derrida, Jacques 41, 82, 85
 Descartes, René 105
 Deutsch, Karl W. 210, 235, 237, 239
 Diem, Albrecht 335
 Dilthey, Wilhelm 17, 26, 106
 Dobb, Maurice 157
 Dolfuss, Engelbert 305
 Douglas, Mary 148, 323
 Dressel, Gert 99
 Droysen, Johann Gustav 15–17, 22, 25, 26, 54, 68, 69, 70, 71, 88, 108
 Duby, Georges 359
 van Dülmen, Richard 66, 98, 150, 151, 153, 198, 331
 Duncan, James 357
 Duncan, Nancy 357
 Durkheim, Émile 122, 123, 227, 234, 241, 259, 321, 323, 325, 328
 Duvalierovi (rodina) 296
- E**
 Eisenstadt, Shmuel Noah 263, 265, 266, 268
 Eley, Geoff 132
 Eliade, Mircea 103
 Elias, Norbert 73, 96, 98, 149
 Engels, Friedrich 157
 Engerman, Stanley L. 164
 Erikson, Erik H. 237, 238, 240
 Evagrius z Antiochie 335
 Evans-Pritchard, Edward 148, 323
- F**
 Faletto, Enzo 168
 Fätkenheuer, Frank 151, 328
 Fausto-Sterling, Anne 227, 277
 Febvre, Lucien 36, 162
 Ferguson, Priscilla 346
 Feyerabend, Paul K. 26, 48, 273, 274
 Fink, Roger 333
 Fitzpatrick, Sheila 289, 290
 Fleck, Ludwik 270

- Fogel, Robert W. 164
 de Fontenelle, Bernard le Bovier 259, 260
 Foucault, Michel 17, 18, 23, 37, 38, 39, 41, 43, 52, 58, 59, 60, 62, 66, 69, 70, 72, 76–86, 97, 108, 113, 140, 148, 149, 198, 224, 229, 241, 260, 269, 271, 273, 290, 298, 299, 320, 329, 334, 335, 348
 Fox Keller, Evelyn 277
 Fraenkel, Ernst 282, 283, 299
 Franco, Francisco 301
 Frank, Andre Gunder 168, 169, 172
 Frazer, James 323
 Frege, Gottlob 51
 Freist, Dagmar 21, 24
 Freud, Sigmund 227, 240, 243, 272
 Friedrich, Carl 284, 285, 287, 306
 Frye, Northrop 92
 Fuchs, Brigitte 229
 Fujimura, Joan 275
 Fukuyama, Francis 116
- G**
 Gadamer, Hans-Georg 17, 112, 117
 Gajda, Radola 302
 Galilei, Galileo 60
 Galini, Clara 325
 Galpern, Allan Neil 324
 Gause, Ute 333
 Geertz, Clifford 17, 23, 33, 97–100, 138, 147–150, 153, 240, 241, 322, 324, 329
 Geertz, Hildred 323
 Gehlen, Arnold 266
 Gellner, Ernest André 25, 207, 211–213, 218, 240, 256
 van Gennep, Arnold 323
 Genovese, Eugene 222
 Gentile, Emilio 302
 Gentile, Giovanni 302
 Gerschenkorn, Alexander 163
 Gerson, Elihu 275
 Giddens, Anthony 63, 64, 96, 265–267
 Gilbert, Nigel G. 275
 Gilfoyle, Timothy 341
 Gilman, Sander 226, 227, 228, 243
 Gilroy, Paul 225, 226
 Ginzburg, Carlo 18, 98, 138, 147, 148, 321, 323–326, 335
 Girard, René 243
 Gleason, Philip 240
 Gleixner, Ulrike 151, 332
 Glikl bas Judah Leib 196
 Gluckman, Max 323
 Goethe, Johann Wolfgang 49
 Goffman, Erwing 237, 241
 Gojda, Martin 360
 Goldman, Wendy 291, 292
 Goldstone, Jack 173
 Goll, Jaroslav 15, 95
 González Casanova, Pablo 168
 Gottdiener, Mark 346
 Goubert, Pierre 162
 Graeber, David 179
 Gramsci, Antonio 85, 109, 140, 325
 Graus, František 158
 Greif, Avner 165–167
 Griesebner, Andrea 202
 Griffin, Roger 303
 Gritschke, Caroline 328, 329, 336
 Guattari, Félix 107, 113
 Guerre, Martin 197
 Guilhaumou, Jacques 79, 80, 82
 Gunn, Simon 350, 351
 Gurevič, Aron J. 147
- H**
 Habermas, Jürgen 238, 290, 349
 Habermas, Rebekka 98, 332, 333
 Halbwachs, Maurice 37, 234, 240, 244, 245, 247–252, 255, 321
 Hamm, Berndt 319, 320
 Handlin, Mary 223
 Handlin, Oscar 223
 Haraway, Donna 227, 277
 Harding, Sandra 277
 Harpham, Geoffrey 334
 Harris, Zellig 76
 Hartog, François 245
 Harvey, David 39, 341, 348, 350, 351
 von Hayek, Friedrich 176
 Hayes, Carlton 209
 Hazard, Paul 265
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 57, 85, 104, 106, 109, 113, 116, 117, 221, 260
 Heidegger, Martin 112, 117, 262
 Heller, Agnes 105, 112, 115
 Hempel, Carl 88, 89
 Herder, Johann Gottfried 104, 105, 207, 209
 Hérodotos 90, 102, 205
 Herrnstein, Richard 221
 Hilton, Rodney 157, 158
 von Hindenburg, Paul 302
 Hintze, Otto 122
 Hitler, Adolf 283, 287, 300, 304–306, 310, 316
 Hobbes, Thomas 260, 261

- Hobsbawm, Eric 134, 157, 218, 333
 Hölscher, Lucian 27, 333
 Hoover, Dwight 344
 Horkheimer, Max 241
 Horthy, Miklós 305
 Hoskins, William G. 358–360, 363
 Hroch, Miroslav 207, 211–215, 235, 236
 Hugenberg, Alfred 302
 Huizinga, Johann 147, 321
 Hunt, Lynn 81, 149
 Huntington, Samuel 297, 243
 Hus, Jan 46–48
 Husajn, Saddám 296
 Husserl, Edmund 110
 Hutson, Scott R. 360
 Huxley, Aldous 240
- Ch**
 Chakrabarty, Dipesh 115, 143
 Chartier, Roger 32, 48, 66, 69, 72, 74, 149, 150, 152, 153
 Châtelet, François 104, 112
 Chaunu, Pierre 162, 322
 Chomsky, Noam 66
 Christaller, Walter 343
 Christian, William A. 324, 326–328
- I**
 Iggers, Georg G. 32, 74, 152
- J**
 Jäckel, Eberhardt 287
 Jaeger, Friedrich 95
 Jäger, Siegfried 83
 Jakobson, Roman 62
 Jansen, Harry 339, 343
 Jaspers, Karl 106, 107, 266
 Jenks, Chris 348
 Jerram, Leif 352, 353
 Jordan, Stefan 64, 66, 223
 Jordan, Winthrop 227
 Joyce, Patrick 189, 191
 Jung, Carl Gustav 240
- K**
 Kaddáfi, Muammar 296
 Kaelble, Hartmut 42
 Kalista, Zdeněk 15, 57
 Kallis, Aristotle 305, 306
 Kant, Immanuel 44, 106, 221, 263
 Kaufmann, Thomas 327
 Keegan, John 311, 312
 Kelly, Joan 195
- Kellner, Hans 19, 93, 94
 Kemal, Mustafa Atatürk 296
 Kepler, Johannes 55, 60, 274
 Kienitz, Sabine 317, 318
 King, Anthony D. 349
 Kirkpatrick, Jeane 296
 Knorr Cetina, Karin 274
 Kocka, Jürgen 28, 29, 55, 64–66, 68, 73, 74, 99, 124, 125, 135, 136, 188, 288, 332
 Kohn, Hans 209, 210
 Koch, Robert 279
 Kojève, Alexandre 113
 Korsch, Karl 109
 Koselleck, Reinhart 24, 27–29, 33, 34, 49, 54, 56–59, 71, 72, 81, 100, 108
 Kotkin, Stephen 293, 294
 Koyré, Alexandre 271
 Kramář, Karel 302
 Kuhn, Thomas S. 70, 149, 273–275
 Kühne, Thomas 315
 Kula, Witold 159–161, 174
 Kutnar, František 65
 Kuznets, Simon 163, 164
- L**
 Labriola, Antonio 109
 Labrousse, Ernest 63, 161, 162
 Lacan, Jacques 82, 85, 272
 LaCapra, Dominick 18
 Laclau, Ernesto 84, 85
 Lakatos, Imre 273, 274
 Lampard, Eric 342
 Lamprecht, Karl 308
 Landwehr, Achim 82
 Latour, Bruno 274
 Le Brase, Gabriela 321
 Le Goff, Jacques 148, 265
 Lees, Lynn H. 350
 Lefebvre, Henri 39, 340, 350–353
 Lenin, Vladimír Iljič 168, 296
 Leoussi, Athena 218
 Lerner, Gerda 196
 Lévi-Strauss, Claude 61–63, 105, 145, 222, 249, 325
 Lewin, Moshe 289
 Liddell Hart, Basil 310
 Lindenberger, Thomas 292, 293
 Linz, Juan J. 285, 295, 296, 307
 List, Friedrich 155
 Lorenz, Chris 25, 46–48, 71
 Lotman, Jurij M. 17, 40, 62, 147, 240
 Lovejoy, Arthur O. 270
 Löwith, Karl 108, 112

- Luckmann, Thomas 43, 253
 Lüdtke, Alf 138, 292, 293
 Luebbert, Gregory M. 304
 Luhmann, Niklas 259, 314
 Lukács, György 70, 109, 240
 Luther, Martin 237, 238
 Lutter, Christine 203
 Lutton, Robert 335
 Luxemburg, Rosa 168
 Lynch, Kevin 344, 349
- M**
 MacFarlane, Alan 323
 Macura, Vladimír 240
 Maines, Henry S. 259
 Maingueneau, Denis 75
 Maitland, Frederic William 360
 Maldidier, Denis 79
 Malinowski, Bronisław 176, 323, 328
 Mannheim, Karl 92
 Marat, Jean Paul 80
 Marczewski, Jean 164
 Marcos, Ferdinand 296
 Marcos, Imelda 296
 Marcus, Sharon 353
 Marcuse, Herbert 262
 Marek, Jaroslav 49
 Marie del'Incarnation 196, 197
 Marrou, Henri-Irénée 53, 103
 Martin, Jochen 148
 Marx, Karl 30, 70, 79, 92, 109, 110, 113, 114, 117, 157, 163, 185–187, 259, 260, 282
 Mason, Timothy 288
 Mauss, Marcel 148, 176, 329
 Mazzini, Giuseppe 209
 McClintock, Anne 228, 229
 McCullagh, C. Behan 55
 McLeod, Hugh 332
 Medick, Hans 99, 148, 152, 153, 198
 Mecham, June L. 327
 Meinecke, Friedrich 17
 Menger, Carl 156
 Meran, Josef 21–25
 Merian, Marie Sibylla 196, 197
 Merleau-Ponty, Maurice 113
 Meyer, John R. 164
 Michelet, Jules 358
 Mill, John Stuart 54, 55, 143, 155
 Miller, Patricia Cox 334
 Minkmar, Nils 98, 99
 Mitchell, W. J. T. 362
 Mobutu, Joseph-Désiré 296
- Mokyr, Joel 179, 180
 Mommertz, Monika 276
 Mommsen, Hans 287
 Moor, Wilbert E. 263
 Moore, Barrington 123, 304
 Möser, Just 69
 Mouffe, Chantal 84, 85
 Mousnier, Roland Émile 157
 Muldrew, Craig 177, 178
 Mulkay, Michael 275
 Mumford, Lewis 340
 Murray, Charles 221
- N**
 Namer, Gérard 247, 248
 Násir, Džamál 296
 Niethammer, Lutz 240
 Nietzsche, Friedrich 110
 Nijazov, Saparmurat Atajevič 296
 Nipperdey, Thomas 98
 Nolte, Ernst 287
 Nolte, Paul 73
 Nora, Pierre 43, 44, 245, 250, 251
 North, Douglass C. 165, 166, 173
- O**
 Obama, Barack 226
 O'Donnell, Guillermo 297
 O'Keefe, Tadhg 360
 Osterhammel, Jürgen 71
 Otter, Chris 350
- P**
 von Papen, Franz 302
 Paravicini, Werner 24
 Parker, Geoffrey 315
 Parsons, Talcott 264
 Patočka, Jan 104, 106
 Patterson, Orlando 224
 Paxton, Robert O. 303
 Payne, Stanley 302, 304
 Pêcheux, Michel 76, 78, 79, 81, 85, 86
 Pepper, Stephen C. 92
 Perrault, Charles 259
 Petráň, Josef 49, 65
 Petráňová, Lydia 65
 Peukert, Detlev 126, 288, 289
 Piłsudski, Józef 301, 305
 Pocock, John 57, 81
 Polanyi, Karl 156, 171, 176
 Pomeranz, Kenneth 173–175
 Poovey, Mary 185
 Postel-Vinay, Gilles 178, 179

Popper, Karl R. 52, 110, 273, 274
 Postan, Michael 158
 Prebisch, Raúl 168, 169
 Primo de Rivera, Miguel 306
 Propp, Vladimir 62
 Prüfer, Thomas 71

Q

Quine, Willard Van Orman 239

R

Rádl, Emanuel 55, 57, 58
 Rancière, Jacques 189
 Reagan, Ronald 296
 Redfield, Robert 326
 Redlich, Fritz 164, 181
 Reichardt, Sven 292
 Reinhard, Wolfgang 150, 327
 Renan, Ernst 208
 Rheinberger, Hans Jörg 278, 279
 Ricardo, David 155
 Ricoeur, Paul 27, 31–33, 53, 60, 66, 71,
 72, 74, 89, 90, 100, 114, 117, 152, 153
 Roberts, Michael 315
 Robin, Régine 79
 Robinson, James A. 165
 Roche, Daniel 322
 de Rols, Bertrande 197
 Rosenthal, Joel 329
 Rosenthal, Laurent 175
 Rostow, Walt W. 163
 Rousseau, Jean-Jacques 155, 209
 Le Roy Ladurie, Emmanuel 41
 Rüsen, Jörn 22, 24, 32, 34, 54–56, 71

S

Sahlins, Marshall 176, 177
 Said, Edward 141, 242, 361
 Salazar, António de Oliveira 301, 305,
 306
 von Saldern, Adelheid 339, 354
 dos Santos, Theotonio 168
 Sarasin, Philipp 76, 82, 278, 279
 Sartori, Giovanni 285
 Sartre, Jean-Paul 113
 de Saussure, Ferdinand 61, 75, 79
 von Savigny, Friedrich Carl 69
 Scott, Joan W. 81, 100, 126, 189, 198–
 200, 314
 Sennett, Richard 345
 Sewell, William 129, 189
 Shapin, Steven 274–276
 Sheldrake, Philip 319

Short, John 362
 Schalenberg, Marc 69, 70
 Schama, Simon 363
 Schiebinger, Londa 276, 278
 Schilling, Heinz 150, 327
 Schlögel, Rudolf 333
 Schmidt, Heinrich Richard 327, 328
 Schmitt, Carl 240, 262, 282, 299
 Schmitt, Jean-Claude 325
 Schmitter, Philippe 285
 Schmoller, Gustav 155, 156
 Schuschnigg, Kurt 305
 Sieyès, Emmanuel-Joseph 82
 Simiand, François 161
 Simmel, Georg 43, 72, 95, 259, 344, 350
 Singer, Hans 168
 Sjöberg, Gideon 343
 Skilling, Harold Gordon 285
 Skinner, Quentin 57, 81
 Slezkine, Yuri 290
 Smelser, Neil J. 263
 Smith, Adam 155, 176, 179
 Smith, Anthony 207, 208, 216–218
 Soja, Edward 38, 352
 Speerjens, Annemarie 321
 Spencer, Herbert 69, 259, 272
 Spengler, Oswald 106, 109
 Spivak, Gayatri 227
 Star, Susan 275
 Stark, Rodney 333
 Stedman Jones, Gareth 81, 126, 135, 136,
 139, 140, 190–192
 Stegmann, Annegret 256
 Steinmetz, Willibald 59
 Stepan, Alfred 285, 295
 Stepan, Nancy Leys 224
 Stoler, Ann 224, 225
 Stone, Lawrence 91
 Straub, Jürgen 235
 Strauss, Anselm 237
 Stříbrný, Jiří 302
 Sunkel, Osvaldo 168
 Sweet, Roey 342
 Swift, Jonathan 259

T

Talmon-Heller, Daniella 336
 Temples, William 259
 Thernstorm, Stephan 344
 Thomas, Keith 323–325, 335
 Thompson, Edward P. 98, 124, 147, 151,
 187, 188, 190
 Thompson, Victoria E. 348

Thúkydídés 102
 Tilly, Charles 130, 131, 212, 350, 354
 de Tilth, Arnauld 197
 de Tocqueville, Alexis 109
 Todorov, Tzvetan 81, 246
 Todorova, Maria 242
 Tönies, Ferdinand 259
 Toninato, Paola 226
 Topolski, Jerzy 22, 24, 49, 68
 Toussaert, Jacques 321
 Toynbee, Arnold J. 109
 Trevor-Roper, Hugh 157
 Trockij, Lev Davidovič 286
 Troeltsch, Ernst 110
 Trubeckoj, Nikolaj 61, 62
 Trujillo, Rafael Leonidas 296
 Tuan, Yi-Fu 356
 Tucker, Robert C. 285, 296

V

Valéry, Paul 260
 Vargas, Getúlio Dornelles 305
 Vašíček, Zdeněk 25, 49, 51, 60, 74
 Vauchez, André 325
 Venard, Marc 324
 Vernon, James 141
 Veyne, Paul 17, 53, 55, 72, 74, 91, 114,
 115
 Vico, Giambattista 105
 Vilar, Pierre 162
 Völkel, Markus 23, 24
 Vološinov, Valentin Nikolajevič 76
 Vovelle, Michel 321, 322, 325
 Vygotškij, Lev Semjonovič 51

W

Wagner, Peter 130
 Wahnich, Sophie 82
 Walker Bynum, Caroline *viz* Bynum, Ca-
 roline Walker
 Wallerstein, Immanuel 169–173, 181, 226

Warburg, Aby 147, 244
 Warnke, Georgia 225
 Warren, Martin 334
 Watts, Michael J. 180, 181
 Weber, Eugene 210, 211
 Weber, Max 32, 49, 50, 52–56, 63, 64,
 96–99, 110, 122, 150, 151, 177, 186,
 206, 208, 209, 259, 261, 262, 265, 282,
 323, 325, 328, 333, 335, 341
 Wehler, Hans-Ulrich 55, 64, 124, 264,
 288
 Welskopp, Thomas 25, 32, 33, 64, 72, 74,
 96, 128
 Welter, Barbara 332
 Wennerlind, Carl 178
 Whewell, William 54, 55
 White, Hayden 53, 72, 74, 91–93, 114
 Wieland, Wolfgang 69
 Williams, Eric 222
 Winckelmann, Johann Joachim 260
 Windelband, Wilhelm 26
 Wirth, Louis 341, 344
 Wittgenstein, Ludwig 52
 Wittkau-Horgby, Annette 69, 70
 Wolff, Larry 242
 Woolgar, Steve 274
 Wunder, Heide 198, 332, 333

Y

Yerushalmi, Yosef Haim 245
 Yurchak, Alexej 290, 294

Z

Zamecnik, Paul 278
 Zbiral, David 336
 Zemon Davis, Natalie *viz* Davis, Natalie
 Zemon
 Zukin, Sharon 361

Ž

Žižek, Slavoj 84, 85

VĚCNÝ REJSTŘÍK

A

abnormalita 227
 absolutismus 54, 122, 262, 281, 298
 absolutní duch 109
 afektivní pouto (*passionate attachment*) 85
 aktér, historický aktér 18, 24–28, 31–34, 46–48, 57, 58, 60, 64–66, 73, 83, 84, 95–101, 126–135, 137–139, 145, 147–154, 159, 165, 166, 177, 186, 187, 190–192, 194, 196, 198, 200, 202, 218, 227, 238, 239, 248, 249, 286–289, 291–294, 307–310, 314, 317, 325, 327, 331, 333, 346, 348, 352, 362
 aktérská svěhlavost (*Eigensinn*) 138, 292, 317
 aktérský pohled (*native's point of view*) 98, 147, 148
 aleatoričnost obrazu 60
 alterita 233–243, 328, 335, 337
 alternativní modernizace 268
 amorfni religiozita 319
 anarchismus 92, 274
 anatomie 227, 228, 278
 androcentrismus 195, 198
Annales ESC 36, 157
 antagonismus 85, 157
 antisemitismus 243, 284, 298, 316–318, 331
 antropologická konstanta 239
 antropologický obrat 175–181
 antropologie 17, 36, 40, 61, 63, 66, 85, 100, 138, 145, 147–149, 165, 175–177, 181, 205, 206, 215, 220–222, 229, 233, 236, 240, 242, 247, 260, 270, 271, 274, 275, 278, 279, 290, 311, 314, 316, 317, 320, 322, 323, 325, 327–329, 331, 363
anything goes 274
 archeologie 111, 146, 218, 356
 archeologie vědění 17, 23, 52, 55, 58, 60, 72, 76, 77, 79, 97, 108, 242, 273
 architektura 62, 140, 345, 351, 353

archiv 19, 115, 250, 255, 359, 360
 archiv (systém formování výpovědí) 77, 80
 armáda 138, 185, 210, 291, 297, 302, 304, 310–313, 315, 318
 artefakt 15, 43, 146
 artikulace 85, 121, 188, 201, 202, 317
 asimilace 234, 342
 askeze 109, 203, 330, 334, 335
 autobiografie 94, 99, 132, 151, 240, 246, 247, 250, 251, 289
 autoreferencialita 90
 autoritářský režim 125, 210, 262, 281–307
 autostereotyp 242, 289
 axiální dělba práce (*axial division of labor*) 171

B

bakteriologie 279
 balkanismus 242
 baroko 53, 321, 364
Begriffsgeschichte 56, 81, 108
 behavioralismus 342, 343
 bezdomovci 279
 bielefeldská škola 64, 72, 73, 82, 124, 264
 bikulturnost 148, 151
 biologie 34, 47, 63, 69, 77, 106, 107, 145, 194, 196, 198, 199, 201, 205–207, 218, 220–222, 224–229, 248, 272, 277, 298, 299, 304, 330, 355
 biopolitika 224, 277, 279, 298, 299
 bitva 47, 48, 309–312
 botanika 278
 byrokratické autoritářství 297, 305
 bytí 26, 66, 104, 112, 262

C

cambridgeská škola 56, 57, 81
 cena 127, 159, 168

- centrum 135, 142, 158, 168–174, 176, 188, 262, 265, 283, 285, 310, 328, 329
 církevní dějiny 203, 335
 církevní řády 319
 cit, pocity 98, 126, 187, 198, 208, 209, 211, 224, 289, 292, 312, 317, 321, 325, 333, 355, 363
 civilizace 30, 35, 53, 70, 81, 94–96, 102, 109, 116, 142, 143, 154, 179, 195, 206, 222, 243, 245, 249, 258, 259, 262, 265, 266, 281, 293, 309, 319, 340, 345, 353, 359
 civilizační proces 71, 73
 cooperative piety 327, 337
 cykličnost 108, 109, 141, 162, 208
- Č
- Čajanovovo pravidlo 159
 čarodějnictví 149, 196, 202, 323
 čas 23, 24, 29, 32–39, 47, 56, 61–63, 65, 68, 69, 71, 74, 89, 90, 92, 100, 104–106, 109, 111–114, 123, 152, 155, 161, 162, 170, 187, 189, 191, 215, 218, 247–250, 252, 253, 255, 256, 275, 281, 297, 300, 339, 343, 347, 357, 361
 časoprostor 36
- D
- dar 176, 329, 331, 336, 337
 dějiny idejí 52, 56, 64, 265, 269, 270, 274, 276, 280, 286, 344
 dějiny lidstva 74, 108, 113, 195, 358, 359
 dějiny operací 309, 310
 dějiny pojmů 56, 58, 59, 81, 108
 dějiny práva 15, 84, 122, 146, 281, 282, 299
 dějiny správy 15, 36, 42, 133, 138, 143, 155, 166, 311, 315
 dějiny umění 44, 53, 157, 226, 227, 244, 254, 260, 265, 345, 354
 dekolonizace 262
 dekonstrukce 37, 80, 82, 198, 240, 297, 298
 dělnictvo 98, 124–126, 128, 136, 139, 156, 186–192, 200, 223, 302, 304, 333, 345
 demografická událost 28, 74, 126, 162
 demografie 17, 24, 28, 34, 62, 65, 69, 71, 73, 74, 126, 131, 134, 135, 158, 162, 188, 339, 342
 demokracie 109, 116, 123, 125, 133, 209, 262, 283, 284, 286, 291, 292, 295, 304
 deteritorializace 44
 determinace 41, 48, 63, 70, 77, 78, 80, 85, 91, 96, 99, 113, 115, 122, 126, 128, 131, 136, 137, 186–191, 194, 198, 202, 206, 221, 292, 325, 359
 dezintegrace 266
 diachronie 23, 28, 33, 47, 58, 64, 73, 101, 105
 dialektika 21, 67, 84, 85, 98, 113, 241, 272, 274, 353
 dialog 75, 76, 133, 197, 363
 diaspora 43
 diference 100, 105, 116, 121, 143, 192, 194, 198–206, 222, 226, 228, 243, 248, 277–279, 314, 317
 diferenciacie 69, 178, 185, 188, 190, 192, 199, 200, 201, 203, 206, 211, 259, 263, 265, 266, 291
 diferencialismus 330, 334
 dichotomie 125, 145, 196, 198, 211, 226, 241, 266, 267, 299, 322, 324, 325, 335, 336, 339, 352
 dichotomizace 242
 diktatura 281–307
 disciplína 77, 78, 103, 124, 187, 311, 315
 disciplinace 115, 130, 148, 151, 327, 348
 diskontinuita 23, 72, 113, 116, 117, 173, 175, 191, 208, 266, 271, 273, 275, 334
 diskriminace 223
 diskurs 17, 19, 23, 24, 28, 30, 40, 42, 43, 52, 53, 58–60, 66, 67, 74, 75–88, 90–93, 97, 99–101, 113, 121, 126, 128–130, 139, 141, 142, 146, 152, 153, 175, 177, 178, 185, 190–192, 199–203, 206, 221–229, 234, 236, 238–243, 246, 254, 269, 272, 273, 275, 276–280, 288–292, 294, 295, 299, 302, 304, 308, 314, 315, 317, 318, 320, 329, 335, 336, 341, 346, 347, 349, 352–354, 361
 diskursivní figura 329
 diskursivní formace 52, 66, 77–80, 82–85, 273
 diskursivní materialita 77
 diskursivní praxe 52, 59, 67, 74, 81, 83, 87, 99, 149, 152, 153, 203, 222, 243
 diskursivní regularita 52, 58
 diskursivní režim 294
 diskursivní událost 82
 displacement 44
 dispozitiv 78, 83, 84, 260
 distribuce 76, 155, 157, 171, 176, 199, 202, 288, 304, 355, 358, 361
 distribuionalismus 75

- dlouhé trvání (*longue durée*) 30, 34, 63, 64, 160, 170, 359
 dogma 110, 320
 dokument 17–19, 80, 106, 210, 294, 359
 domácnost 62, 65, 99, 146, 151, 155, 159, 178, 188, 228, 276, 333
 domesticita 195, 196, 278, 354
 druhá světová válka 37, 40–42, 103, 110, 112, 123, 134, 139, 144, 156, 161, 176, 206, 221, 234, 262, 264, 269, 270, 309, 310, 317, 358
 duch 16, 17, 34, 57, 97, 104, 106, 108, 109, 132, 150, 157, 177, 272, 273
- E
- efekt skutečnosti (*effet de réel*) 76, 90, 242
 egodokument 20, 151, 241, 291, 313
 ekologie 174, 180, 197, 356
 ekonomická „zaostalost“ (*backwardness, underdevelopment, sous-développement*) 142, 143, 163, 164, 167, 169, 174, 181, 221, 259
 ekonomie 77, 124, 155, 156, 159, 164, 167, 168, 170, 172, 176, 177, 179, 180, 190, 264, 324, 359
 ekonomika 17, 30, 34, 38, 52, 56, 62–64, 67, 70, 79, 83, 89, 91, 96, 99, 101, 107, 113, 116, 121, 122, 125, 128, 130, 131, 134–140, 142, 143, 145–147, 149, 151, 152, 155–181, 185–191, 195, 200, 208, 212–214, 216–219, 221, 224, 226, 249, 258, 261, 262, 264, 265, 267, 274, 276, 277, 282, 284, 285, 293–295, 297, 298, 303, 308, 310, 311, 313, 315, 317, 329, 338, 339, 341–344, 347, 350, 351, 354, 356
 elita 59, 73, 97, 137, 141, 146, 148, 150, 163, 174, 203, 208, 212, 213, 215, 238, 254, 263, 270, 286–291, 301, 303–306, 308, 316–318, 322, 326, 328, 336, 337, 352, 358, 361–363
 elitní kultura 59, 73, 146, 148, 150
 El Niño efekt 181
 emancipace 100, 111, 115, 117, 123, 163, 192, 196, 205, 260, 261, 288, 298, 314
 emický popis 99, 147, 148, 150, 153
 emocionalita viz cit
 entangled history, histoire croisée 42
 environmentální historie 327, 350, 356
 epistémé 31, 57, 58, 77, 108, 273
 epistemická formace 77, 108, 273
 epistemologická překážka 272
 epistemologické dekorum 276
 epistemologický zlom 58, 69, 148
 epistemologie historických věd 27, 36–40, 42, 46, 72, 90, 91, 94, 103, 110, 112, 114, 151, 245, 248, 267, 271–274, 276, 277, 347–349, 352
 epistemologizace 58
 epocha 32, 33, 56, 69, 70, 108, 113, 148, 163, 173, 195, 197, 208, 210, 217, 219, 258, 262
 esencialismus 38, 54, 62, 64, 67, 81, 100, 201, 216, 220, 225, 227, 239, 241, 309
 eschatologie 104, 112
 estetika 37, 93, 114, 195, 301, 302, 357
 etický popis 99, 147, 150
 etika 40, 92, 97, 110, 163, 349
 etika sebe samého viz subjektivace
 etnicita 192, 196, 201, 202, 205–219, 229, 349, 350
 etnie 217, 219
 etnografie 206, 217, 275, 276, 322, 326
 etnografie laboratoří 275, 276
 etnosymbolismus 216–219
 evoluce 34, 47, 56, 68–71, 73, 74, 116, 166, 180, 205, 206, 220, 264, 272, 340
 evolucionismus 340
 evropocentrismus 172, 173, 222, 259, 308, 309
 exil 36, 43, 225
 experiment 181, 275, 276, 335, 352
 experimentální obrat 275
 experimentální systém 278, 279
 externalismus 270, 274
- F
- fakt 15, 16, 18, 19, 22, 28, 30, 46–50, 53, 55, 80, 81, 87–91, 93, 94, 103, 106, 111, 115, 156, 167, 211, 224, 227, 248, 253, 271, 275, 276, 286, 336
 fakticita 16, 28, 276
 falzifikace 55, 62, 273, 274
 fantazie 277
 fašismus 176, 209, 286–288, 292, 299, 300–306
 fašismus-hnutí 301–306
 fašismus-režim 301–306
 fašizace 304–306
 femininita 200, 228, 332
 feminismus 195, 277, 331
 feministická epistemologická teorie 277
 feudalismus 82, 123, 157–160, 163, 172, 174, 177, 178
 fidelismus 262
 fikce 24, 48, 49, 93, 94, 114

- filosofická antropologie 100
 filosofie 21, 24, 26, 27, 37, 46, 50–52, 60, 66, 69, 76, 82, 87–90, 92, 93, 100, 102–104, 106, 109–115, 121, 221, 233, 244, 247, 260, 270, 271, 273, 276, 298, 301, 340, 363
 filosofie dějin 24, 26, 27, 46, 51, 52, 60, 109, 111–115, 221, 260
 filosofie života 106
 flâneur 348, 354
 fordismus 39
 formismus 92
 francouzská epistemologická škola 113, 271–273
Friedensforschung 311
 funkcionalismus 51, 62, 114, 258, 259, 262, 264, 287, 291, 323, 328, 339, 342
 funkcionální ekvivalent 99, 148
 funkční paměť (*Funktionsgedächtnis*) 245, 254–256
 fyzika 27, 28, 261, 271, 272
 fyziokratismus 77
- G**
 gender 18, 25, 39, 40, 81, 85, 99–101, 137, 192, 194–204, 216, 222, 225–229, 238, 243, 277, 278, 312–315, 317, 318, 330–332, 334, 337, 350, 353–355, 358
 genderování (genderizace) 192, 194, 278, 314, 317, 354, 355
 genealogie 226
 genealogie (kritická) 112, 278, 279, 298
 generický fašismus 301, 304, 305
 geografie 36–42, 47, 62, 63, 170–174, 341–343, 351, 356, 363
 geohistorie 40, 41, 123, 170
 geopolitika 37, 40, 294
Geschichtliche Grundbegriffe 56, 58, 81
 globalizace 44, 131, 141, 217, 243, 265, 267, 349
 globální 41, 44, 131, 141, 143, 168, 173, 181, 215, 217, 243, 264, 265, 267, 295, 307, 340
 glocalizace 44
 grafematičnost 278, 279
- H**
 habitus 96, 101, 332
 haussmannizace 347, 351, 354
 hegemoniální maskulinita 314
 hegemonie 85, 140–143, 251, 297, 312, 326, 341, 346
 hereze 326, 328, 336
 hermeneutika 17, 26, 58, 64, 66, 67, 78, 81, 95, 99, 112, 117, 147, 242
 heterodoxie 175, 321, 334–336
 heteronormativita 211
 heterosexuality 201, 227, 278
 heterosexuální matrice 201
 heterostereotyp 242
 heterotopie 39, 43
 heuristika 15, 16, 19, 21, 22, 25, 53, 54, 64, 88, 110
histoire croisée viz entangled history
histoire sérielle viz seriální dějiny
histoire totale 67
 historicita, dějinnost 37, 65, 71, 74, 105, 106, 109, 112, 245
 historická antropologie 23, 60, 73, 98–101, 138, 147–150, 152, 153, 165, 198, 202, 317, 323, 327, 328, 331–333, 336
 historická demografie 17, 24, 28, 65, 73, 134, 162
 historická diskursivní analýza 17, 23, 58, 60, 75–86, 142, 275, 336
 historická geografie 24, 40, 63, 351, 356
 historická imaginace 91
 historická sociální věda (*historische Sozialwissenschaft*) 64, 72, 73, 82, 124, 264
 historické apriori 77, 108, 273
 historické myšlení 104
 historické povědomí 235
 historické vědomí 71, 104, 105, 108, 112, 117, 235
 historický knihopis 16
 historický materialismus 80, 109, 111, 113, 114, 210
 historie všedního dne *viz* každodennost
Historikerstreit 287
 historiosofie 37, 264, 265
 historismus 64, 109, 110, 115, 117
 hladomor 180, 181
 hmota 107
 hmotná kultura 15, 146, 170, 210
 hmotné prameny 16, 43, 140, 358
 hodnota 24, 48, 50, 52, 60, 61, 70, 75, 91, 99, 110, 128, 130, 137, 141, 146–148, 150, 157, 165–168, 177, 178, 185, 187, 189, 191–193, 197, 205, 207, 209–211, 215–219, 234, 247, 250, 254–256, 258–262, 265–267, 270, 271, 281, 286, 289, 292, 294, 296, 310, 317, 319, 329, 334
 holocaust 180, 245, 256, 316–318
 holý život 299

- homogenizace 211, 224, 242, 265, 266, 297
 homosexualita 228, 315, 348
 hospodářská krize 39, 116, 156–158, 161–163, 167, 174, 175, 178, 181
 hospodářský růst 136, 157, 160–167, 173–175, 178, 180, 186, 223, 259, 265, 297
 hospodářský svět (*économie-monde*) 170, 171
 hospodářství *viz* ekonomika
 hybridita 42, 243, 316, 123
 hybridní identita 243
 hybridní modernizace 268
 hybridní režim 295
 hypotéka 167, 178
- Ch**
 chartismus 126, 139, 141, 190, 200
 chemie 272, 279
 Chicagská urbánní sociologie 340, 342, 344, 350
 chování 63, 64, 95, 98, 123, 138, 146, 147, 159, 160, 165, 166, 176, 196, 198, 221, 237, 260, 266, 276, 284, 292, 295, 304, 305, 311, 312, 316, 317, 342, 345, 353
 chronologie 16, 23, 29, 32, 88, 104, 108, 310, 311, 320, 359
 chronotop 36
- I**
 ideál 58, 71, 92, 116, 130, 131, 150, 163, 227, 278, 283, 289, 301, 347, 350, 354
 idealismus 57, 93, 104, 110, 113, 302
 ideální pramen 15
 ideální typ 24, 52–56, 74, 83, 97, 110, 150, 179, 211, 212, 268, 301, 303, 340
 ideje 16, 18, 42, 43, 52, 54, 56–58, 64, 91, 97, 98, 146, 150, 188, 213, 261–263, 265, 267, 269–276, 280, 286, 289, 301–303, 330, 344, 351, 357, 358
 identita 16, 42–44, 70, 85, 94, 98, 100, 101, 116, 121, 127, 131, 138–141, 151, 185, 190–192, 196, 197, 200–202, 208, 211, 213, 216–218, 222, 223, 225, 233–256, 272, 295, 314, 328, 332, 333, 337, 345, 349, 353, 354, 362
 ideologie 19, 21, 26, 37, 40, 59, 62, 63, 69, 73, 75, 76, 78–80, 85, 91, 92, 94, 115, 116, 125, 128, 136, 165, 167, 168, 192, 195, 204, 206, 207, 212, 213, 215, 218, 223, 224, 229, 258, 262, 277–279, 282–285, 287–298, 301–303, 314, 316, 317, 319, 328, 340, 346, 354, 356, 357, 362
 ideologie vědeckého 272
 idiografické vědy 106, 108
 ilokuce 81
 imaginace 39, 40, 43, 91, 93, 127, 141, 196, 226, 227, 242, 252, 276, 279, 320, 331, 347, 349, 352–354
 Imaginárno 349
 imigrační legislativa 234
 imigrační politika 234
 imperialismus 135, 222, 224–229, 277, 284, 298, 299, 361
 indicie 18, 20, 74, 152, 330
 indikátor 18, 55, 57–59, 74
 individualismus 21, 26, 64, 96, 122, 129, 166, 167, 219, 239
 individualizace 70, 91, 259, 266, 267
 individuální paměť 94, 247, 249, 357
 individuum 16, 28, 33, 47, 64, 70, 71, 73, 79, 82, 85, 95–101, 106, 127, 129, 135, 137, 146, 150, 151, 153, 155, 156, 162, 165–167, 176, 200, 201, 203, 208, 210, 214, 215, 233, 234, 237, 239, 240, 244, 245, 247, 249, 254, 255, 260, 261, 294, 299, 300, 309, 310, 312, 315–317, 319, 329, 336, 338, 349, 354, 357
 industrializace 97, 124, 135, 163, 164, 168, 169, 174, 175, 189, 212, 226, 228, 259, 265, 272, 289, 310, 333, 343, 364
 instituce 16, 38, 43, 53, 62, 70, 80, 84, 90, 122, 128–130, 134, 137, 139, 140, 147, 156, 158, 159, 162–169, 171, 173, 174, 176, 181, 192, 195, 199, 201, 203, 213, 225, 234, 253–255, 258, 266, 269, 276, 277, 282, 283, 285, 295, 298, 300, 302, 304, 307, 308, 310–313, 316, 319, 328, 336, 338, 339, 345, 354
 institucionalismus 165, 166
 institucionalizace 39, 40, 147, 204, 222, 253, 263, 265–267, 277, 295, 319, 335
 institucionální ekonomie 156, 164–167
 integrace 24, 28, 49, 79, 85, 121, 176, 181, 235, 244, 259, 266
 intence, intencionalita 27, 28, 31, 48, 71, 81, 96, 97, 101, 111, 150, 241, 258, 259, 262, 263, 265, 287, 331
 interdisciplinarita 38, 81, 82, 124, 244, 252, 256, 338, 340, 363
 interdiskursivita 79, 256
 interkulturní hermeneutika 242
 internalismus 270
 interpretace druhého řádu 97, 147

- interpretace prvního řádu 97, 147
 interpretativní přístup 48, 52, 60, 66, 81, 82, 95, 129, 146, 153
 intersekcionalita 200–202
 intertextualita 60, 256, 346, 347
 ironie 92, 114, 275
 iterabilita 85, 86
- J**
 jazyk 19, 27, 29, 33, 41, 48, 50, 52–62, 66, 75–77, 79–82, 85, 87, 89, 92, 99, 107, 109, 126, 127, 129, 137–141, 149, 152–154, 189–192, 200, 201, 204, 205, 208, 210–215, 219, 236, 238, 239, 241, 247, 253, 274, 277, 279, 293, 294, 322, 329, 344, 346, 347, 352, 353
 jazykový obrat (*linguistic turn*) 18, 38, 58–60, 71, 73, 87, 94, 114, 129, 140, 152, 190–192, 194, 195, 198, 203, 224, 269, 270, 276–278, 280, 312, 320, 322, 341, 343–349, 357, 364
 jednostranný režim 295, 297
- K**
 kalifornská škola hospodářských dějin 173
 kapitál 39, 128, 131, 156, 163, 170, 172, 190, 191, 200, 265, 298, 301, 303, 350, 351
 kapitalismus 30, 39, 54, 124, 127, 150, 156–160, 163, 168–177, 186, 188, 210, 215, 222, 223, 262, 263, 297, 301, 303, 345, 359, 361, 362
 kapitalistické mechanismy 172
 kauzalita 22, 38, 50, 70, 72, 80, 89, 103, 104, 111, 113, 114, 123, 128, 140, 142, 164, 191, 214, 226, 242, 263, 279, 315, 328
 každodennost 30, 39, 42, 59, 98, 101, 122, 123, 126–129, 137, 138, 146, 148, 150, 151, 189, 196, 197, 201, 208, 215, 217, 226, 237, 251–253, 275, 286–289, 293, 294, 307, 311–314, 328, 332, 340, 345, 346, 348, 354, 357
 keynesiánství 156
 klasická politická ekonomie 155, 170, 176
 kliometrie (*cliometrics*) 164–167, 175, 177, 181
 kognice 38–40, 59, 92, 217, 240, 242, 243, 250, 256, 257, 344, 347, 349
 kognitivní mapa 40
 kognitivní psychologie 217
 kolektivismus 26, 64, 96, 166, 167, 298
 kolektivní aktér/subjekt 33, 95–98, 122, 127, 129, 130, 131, 133, 159, 214, 215, 217, 236, 238–240, 242, 260, 276, 277, 302, 308, 310, 312, 319, 322, 326, 345, 349
 kolektivní identita 94, 101, 121, 138–140, 238, 240, 244, 252, 254, 327, 354
 kolektivní paměť 37, 213, 244–256, 314, 317, 354, 357
 kolektivní vědomí 234–237
 kolektivní vina 234
 koligace 54, 55, 60
 kolonialismus 44, 115, 142, 180, 181, 185, 206, 222, 225, 227–229, 259, 277, 278, 315, 316
 kolonizace 185, 222, 226, 228, 229, 279, 353
 komemorace 251, 314
 komparace 21, 23, 42, 47, 99, 125, 127, 148, 168, 173–174, 213, 218, 235, 263, 290, 318, 324, 327, 333, 336, 337, 341–343, 350
 komparativní anatomie 227
 komparativní historie 42, 47, 213, 235, 243
 komparativní imagologie 242
 komparativní politologie 285, 307
 kompetitivní autoritářství 295
 komunikace 43, 51, 76, 77, 79, 131, 177, 188, 192, 198, 205, 210, 212, 213, 215, 235, 237, 239, 240, 246, 248, 249, 251, 253, 254, 267, 293, 311, 312, 317, 324, 331, 332, 334, 345, 349, 354
 komunikativní identita 240
 komunikativní paměť 252, 253
 komunismus 75, 116, 179, 245, 285, 287, 290, 296, 297, 302, 303
 koncentrační tábor 283, 284, 298, 299
 konceptualismus 51
 konfese 100, 125, 150, 236–238, 243, 327, 328
 konfesionalizace 150, 151, 238, 327–329, 332
 konflikt 73, 121, 123, 130, 133, 136, 157, 158, 178, 186–190, 214, 215, 218, 223, 225, 243, 246, 251, 265, 296, 306, 308–318, 340, 343, 346
 konjunktura 30, 34, 40, 80, 156–163, 170, 171, 173, 178, 240
 konjunkturální výkyv 159, 161, 162
 konkurence 159, 170, 305
 konsenzus 133, 188, 208, 216, 233, 242, 263, 269, 285, 293, 318

- konstruktivismus 27–29, 31, 39, 46, 54, 72, 81, 83, 93, 208, 215–217, 239, 241, 243, 246, 256, 258, 270, 274–276, 280, 336, 341, 347, 358, 362–363
 kontext 16, 22, 23, 32, 38, 42–44, 51, 53, 54, 59, 61, 62, 74, 76, 80, 81, 83, 87, 91, 98, 99, 100, 109, 127, 129, 130, 131, 135, 139, 147, 150, 151, 153, 155, 167, 178, 179, 197, 198, 202, 207, 212, 215, 216, 224, 228, 229, 233, 236, 237, 251, 258, 266, 269–271, 274, 276, 277, 279, 284, 287, 289, 295, 311, 313, 316, 317, 324, 326–328, 330, 332, 339–342, 350, 352, 354, 355, 359
 kontextualismus 92
 kontingence 34, 113
 kontinuum 340
 kontinuita 22–24, 29, 56, 58, 64, 68–74, 88, 92, 96, 106, 111, 113, 116, 148–153, 172, 180, 187, 191, 192, 207, 208, 246, 248, 251, 253, 254, 256, 263, 270, 272, 326, 334
 kontrafaktuál 164
 kontrafaktuální dějiny 50, 111
 kontrakultura 71, 148
 kontrola 19, 21, 23–25, 48, 51, 78, 96, 153, 165, 166, 170, 171, 189, 211, 226–229, 253, 272, 276, 279, 282–284, 287, 289, 294, 296, 297, 304, 305, 323, 329, 334, 353
 konzervativismus 116, 125, 134, 138, 140, 141, 144, 165, 188, 200, 209, 262, 287, 290, 301–303, 305, 306, 308–312, 318
 konzum, spotřeba 124, 160, 163, 170, 180, 290, 339, 345
 kosmologie 44, 178, 270, 271, 274
 krajina 38, 41, 42, 62, 277, 327, 346, 349, 356–364
 kredit 20, 42, 177, 178, 276
 kreolizace 42
 kritická diskursivní analýza 83, 86
 kritická teorie 238, 241, 290, 349, 351
 krize feudalismu 41, 157, 158
 krize identity 233, 237–239
 krize mapy 41
 krize paměti 245, 246
 krize z nadvýroby 161, 162
 krize z podvýroby 161, 162
 kronika 89, 91
 kultura 15–19, 22, 24, 25, 29, 30, 33, 34, 36, 38, 40–44, 48, 51, 52, 57–62, 65, 66, 70, 71, 73, 81, 87, 89, 93, 95, 97–101, 109, 113, 115–117, 121, 123–132, 137, 140–154, 156, 157, 162, 165, 167, 177–179, 185, 188–199, 205, 206, 208–224, 226, 233, 236, 238, 240, 242, 244, 249, 252–256, 258–261, 263–266, 270–272, 274–279, 288, 290, 293, 298, 299, 302, 309, 310, 315–339, 341–364
 kulturní dějiny války 308, 312–318
 kulturní historie 124, 129, 132, 140, 141, 153, 149–153, 286, 318, 334, 343
 kulturní hybridita 42, 243
 kulturní inteligibilita 241
 kulturní obrat, kulturalistický obrat 8, 59, 71, 73, 145–147, 149, 218, 323, 329, 334, 338, 341, 343, 344, 347, 350, 351, 364
 kulturní paměť 153, 245, 247–249, 251–257
 kulturní text 256, 346
 kumulativnost 112, 113, 117, 162, 270, 271, 273, 287
 kutilství (*bricolage*) 66, 249
 kvantifikace 91, 129, 137, 159, 161–167, 321, 322
 kvazi-postava 31, 60, 66, 95
 kvazi-vyprávění 31
 kvazi-zápletka 31, 60
 kyborgfeminismus 277
- L**
labour history 139, 345
 lexikometrie 79
 liberalismus 92, 136, 143, 176, 209, 225, 255, 302, 305
 lid 65, 97, 134, 135, 140, 141, 148, 282, 291, 300, 302, 303, 306, 322
 lidová kultura 73, 98, 147–150, 153, 187, 211, 215–217, 270, 272
 lidová zbožnost 18, 322–327, 336, 337
 lidská práva 268
 lidstvo 74, 105, 108, 113, 116, 117, 195, 208, 215, 358, 359
 lineární pojetí 34, 104, 107, 108, 111, 112, 115, 117, 128, 163, 211, 245, 269–271, 358
 lingvistická událost 82
 lingvistika 51, 62, 63, 75–77, 79, 80, 82, 83, 90, 107, 139, 329, 350, 363
 literární věda 60, 80, 87–94, 114, 201, 229, 239, 240, 244, 255, 257, 259, 321, 325, 334, 344, 346, 353
 loajalita 210, 234, 236, 288, 292, 293

- logika 26, 52, 57, 77, 123, 131, 152, 159, 160, 169, 172, 174, 233, 269, 270, 273, 274, 309, 312, 323, 343
lokální zbožnost 326–328
lokuce 81
- M**
magie 150, 323, 324
makroekonomie 156
makrostruktury 62, 65, 66, 71–73, 131, 151, 217, 275, 313, 322, 327, 333, 341, 343, 348, 355
malthusianismus 161, 166, 180
maoismus 262, 295
mapa 41, 310, 360
marginalismus 77, 156
marginalita 20, 44, 100, 200, 202, 242, 277, 311, 331
marxismus 21, 39, 54, 62, 63, 67, 70, 79, 80, 89, 96, 98, 109, 111, 113, 115, 134, 156–163, 168–170, 175, 177, 179, 186, 190, 191, 210, 215, 222, 272, 287, 290, 301, 325, 340, 342, 344, 346, 350, 351, 358, 361
maskulinita 197, 200, 225, 228, 278, 314, 318, 354
materialismus 80, 107, 109, 111, 113, 114, 148, 180, 210, 223
materialistický pragmatismus 180
materialita 43, 77–79, 81, 85, 90, 131, 142, 201, 202, 317, 344, 347, 350–359
materiální expanze 172
materiální život 64, 359
médiá 38, 39, 41, 194, 200, 251, 254, 256, 257, 261, 279, 314, 331, 344, 347
mechanicismus 92
mentalita 18, 23, 30, 31, 34, 42, 43, 57, 58, 97, 98, 128, 130, 147–149, 154, 211, 221, 260, 290, 296, 311, 319, 321–323, 325, 331, 344, 349, 350, 352
mentální nástroj (*ouillage mental*) 251
město 102, 108, 136, 138, 141, 168, 170, 172, 174, 175, 189, 210, 228, 235, 304, 316, 325–328, 338–355, 360, 362
měšťanstvo 43, 327, 332, 333
metafora 18, 19, 34, 40, 53, 55, 62, 92, 93, 114, 129, 152, 226, 246, 249, 266, 272, 277, 279, 295, 304, 348, 349, 355, 357, 360, 364
metaforická technologie 279
metafyzika 270, 271
metahistorie 91, 114
Methodenstreit 156
metoda 15, 16, 18, 20–26, 40–42, 44, 48, 49, 52, 54, 58, 66, 68–71, 76, 80–83, 88, 91, 97, 99, 100, 103, 106, 109, 129, 135, 147–149, 162–164, 167, 235, 240, 246, 262, 273, 321, 336, 340–343, 348
metodologie historických věd 22–26, 42, 43, 46, 51, 52, 60, 64, 71, 73, 74, 86, 87, 93, 100, 103, 110, 112, 142, 143, 144, 156, 160, 162, 164, 167, 181, 196, 210, 264, 290, 320, 324, 328, 336, 338, 344, 348, 355
metonymie 92, 114, 279
migrace 42, 131, 206, 226, 234, 238, 279, 342
mikrohistorie 42, 73, 99, 138, 148, 151, 154, 196, 197, 275, 291, 292, 313, 316, 327
militarismus 304, 311, 315, 316
militární kultura 316
mimesis 34, 41, 54, 88, 260
mimetická paměť 252, 253
mimetická teorie 243
místa paměti 43, 250–252, 256, 314, 354, 363
mnemotechnika 250, 254–256
mnohočetná identita (*multiple-identity*, *patchwork-identity*) 100, 238
mnohočetné modernity (*multiple modernities*) 266
množina 29, 30, 51, 61, 77, 107, 116, 217, 274
mobilita 44, 125, 188, 210, 212, 235, 258, 265, 318, 342
moc 19, 37, 39, 40, 59, 73, 77, 78, 81–86, 97, 100, 108, 115, 122, 124, 133, 134, 135, 140, 142, 143, 156, 158, 165, 176, 180, 194, 197–203, 213–215, 222–229, 252, 262, 267, 269, 271, 273, 277, 281–291, 293, 295, 296, 298, 300, 301, 304–306, 309–311, 313, 315, 326, 329, 330, 334, 335, 340, 345, 346, 351–353, 358, 361, 362, 364
model pěti stadií (*take-off model*) 163
modernistické pojetí národa 210–219, 235
modernizace 71, 97, 124, 163, 169, 210, 211, 213, 214, 224, 226, 233, 238, 240, 251, 258–268, 285, 289, 297, 301, 310, 327, 333, 342, 345, 352, 355
monument 17
morálka 17, 99, 110, 114, 124, 142, 165, 176, 179, 187, 190, 192, 208, 211, 227, 229, 276, 292, 297, 301, 318, 346

- muzeologie 16
myšlená společenství (*imagined communities*) 127, 211, 215, 226, 349
myšlenková syntéza 270, 271
mytémata 62
mytické myšlení 103–105
mýtus 19, 44, 61, 62, 90, 94, 102–106, 125, 178, 205, 210, 214, 216–218, 245, 252, 253, 272, 302, 303, 318, 342, 352, 362, 363
mzda 122, 159, 161, 162
- N**
náboženský materialismus 148
náboženství 15, 40, 58, 137, 148, 150, 151, 157, 186, 200–202, 205, 208, 209, 215, 216, 219, 237, 238, 244, 248, 249, 265, 266, 270, 272, 297, 301–303, 315, 319–337, 349
nacionalismus 130, 163, 169, 206–218, 225, 226, 235, 240, 251, 252, 255, 263, 296, 302–305, 309, 314
nacionalistické autoritářství 302
nacismus 38, 125, 126, 181, 206, 209, 281–289, 292, 295, 297, 299, 301–307, 317
nadindividuální 21, 33, 64, 95, 97, 101
nadpráce 157, 172
nadstavba 62, 63, 92, 113, 135, 137, 140, 145, 210, 259
náklady 159, 160, 165, 169, 180
námezdní práce 124, 126, 128, 178, 186–191
narace 23, 27–29, 31, 33, 34, 41, 48, 53, 60, 69, 71, 72, 87–95, 100, 104, 114, 115, 121, 197, 198, 200, 202, 204, 211, 222, 237, 240, 246, 250, 255, 256, 270, 271, 289, 309, 316, 325, 329, 346, 348, 349, 352, 357, 358, 363
narativismus, historický narativismus 19, 27, 31, 33, 34, 37, 38, 48, 53, 55, 60, 72–74, 80, 81, 89–94, 100, 114–116, 133, 246
narativní identita 240
narativní pojem 54
narativní psychologie 246
narativní substance 60
narativní věta 89
národ 29, 38, 40–42, 47, 65, 70, 82, 94, 95, 97, 100, 105, 115, 123, 127, 131, 142, 143, 163–165, 170, 205–219, 225–227, 229, 234–240, 242, 243, 250–252, 267, 277, 289, 295, 297, 299, 302, 303, 309, 310, 320, 321, 325, 327, 350, 358, 362
národní hnutí 47, 206, 207, 211–214, 217, 234, 235, 237, 238, 296
národní stát, nacionální stát 40, 41, 123, 142, 163, 171, 207, 209–217, 219, 251, 264
národní vědomí 210, 213, 215, 217, 218, 229, 234–239, 321
násilí 131, 138, 140, 157, 166, 179, 180, 282–286, 292, 293, 295, 298, 299, 302, 313, 315, 318
naturalizace 200, 242, 278, 355, 357
nedemokratický režim 294–296, 300, 306, 307
negativní tržní stimulace 160
ne-místo (*non-lieu*) 43
nemoc 181, 279, 323, 355
neoklasická ekonomie 156, 164, 165, 176
neokolonialismus 262
neoliberalismus 75, 116, 167, 168, 175
nepredikovatelnost 156, 164
nerovnost 115, 130, 134, 136, 138, 171, 189, 190, 192, 200, 202, 203, 221, 222, 224, 226, 277, 278
ne-rozum 113
neschopnost rozpoznání (*méconnaissance*) 272
neudálostní historie 30, 31
neurověda 244, 246
nevolnictví 158, 159, 174, 304
new economic history 164–167, 173, 175, 176, 177
new military history 311, 312
nezaměstnanost 160, 161
noetika 27, 46, 51, 94, 151, 243, 270
noetika historických věd viz epistemologie historických věd
nominalismus 51–53, 62, 64, 67, 72, 74, 110, 157
nomotetické vědy 106, 108
normální věda 273
normativní stát (*Normenstaat*) 283
nová kulturní historie 140, 149–153
nové dějiny spirituality 330–331
novokantovství 24, 96, 106, 108
nový historismus (*New Historicism*) 23, 59, 81
Nynějšík (*Jetztzeit*) 111
- O**
období poklesu cen (*baisse*) 161, 162
období vzestupu cen (*hausse*) 161

obrat k jazyku *viz* jazykový obrat
 obrat k prostoru *viz* prostorový obrat
 obrat ke kultuře *viz* kulturní obrat
 obraz „druhého“ 227, 229, 242, 279, 317
 obraz města 334, 346, 349
 občina 159
 odkouzlení světa (*Entzauberung der Welt*)
 71, 150, 151, 261
 ontologie 26, 27, 39, 43, 51, 57, 68, 103,
 110, 115, 242, 243, 271
oral history 15, 253, 291, 313
 organismus 92
 orientalismus 141, 242
 ortodoxie 323, 335, 336, 355
 osmyslování skutečnosti (*Sinnstiftung*)
 105, 246, 331–333
 osvícenství 15, 26, 38, 103, 109, 110, 117,
 188, 196, 208, 209, 212, 214, 222, 227,
 259–262, 265, 267, 278
 otroctví 164, 174, 222, 223, 249, 278
 otrokářství 164

P

paleografie 16
 paměť 15, 25, 33, 37, 43, 44, 56, 64, 87,
 94, 106, 131, 153, 205, 209, 213, 216–
 218, 234, 235, 244–257, 265, 312–314,
 317, 318, 339, 345, 354, 356–359, 363,
 364
 paměť-úložiště (*Speichergedächtnis*) 254–
 256
 paměť věcí 252, 253
 panoptismus 348
 paradigma 18, 27, 38, 44, 51, 57, 58,
 60–62, 69, 70, 72, 73, 88, 131, 135, 137,
 139, 148, 149, 153, 156, 167, 185, 192,
 196, 201, 244, 245, 273–275, 311, 322,
 327, 328, 342, 344, 345, 350, 352, 355,
 358
 paradigma indicií *viz* indicie
Past and Present 134, 157, 323
 patronát 131, 275, 322, 326, 327
 perenialismus 207, 208
 performativita 41, 57, 76, 82, 85, 86, 198,
 200–202, 225, 239, 241, 256, 329, 345
 performativita genderu 198, 200–202
 performativní akt 57, 85
 performativní obrat 345
 periferie 141, 142, 158, 168, 169, 171,
 172, 174, 310, 353
 perlokuce 81
 peronismus 301, 305
 počítání za jedno (*compte-pour-un*) 30

poezie 102
 pohlaví 151, 194–203, 228, 229, 314
 pohlavní řád 198, 332, 333
 pohlavní výběr 47
 pokrok 17, 22, 55, 56, 68, 69, 94, 108,
 109, 111, 112, 117, 121, 143, 179, 180,
 195, 208, 258–263, 265, 269–271, 273,
 275
 politická ekologie 180
 politická ekonomie 155, 159, 170, 175,
 264
 politická filosofie 84, 178
 politická kultura 137, 141, 298
 politické dějiny 30, 42, 97, 134, 144, 195,
 286, 290
 politika 15, 29, 56, 59, 60, 62–67, 77,
 80–84, 86, 91, 93, 104, 107, 111, 115,
 116, 121–123, 125, 126, 128, 133–136,
 138–142, 155, 159, 167, 175, 177, 185,
 186, 189, 190, 191, 195, 198, 199, 200,
 207, 210–215, 219, 220, 223, 224, 226,
 234, 236, 241, 252, 255, 256, 258, 261–
 267, 269, 278, 281–307, 310, 313–318,
 334, 339, 340, 341, 343, 351, 354, 356,
 357, 361
 politologie 83, 124, 137, 259, 281, 285,
 294–297, 300–307
 polysémie 48, 54, 78, 85, 244, 346
 pomocné vědy historické 16
 populační krize 174
 populační růst 129, 136, 166, 174
popular history 134
 postkeynesiánství 156
 postkoloniální studia 38–42, 114, 115,
 142–144, 227, 229, 243, 277, 308, 316,
 318, 331, 337, 358, 361
 postkomunita 43
 postkomunistické státy 218, 219, 290
 postmoderna 17–19, 37, 38, 89, 93, 94,
 114, 131, 216, 218, 239, 245, 250, 254,
 260, 265, 348, 351, 353
 poststrukturalismus 39, 40, 65, 90, 126,
 145, 203, 218, 239, 241, 246, 275, 276
 posttotalitní režim 285, 295
 potraviny 161, 169, 180
 pozitivismus 26–28, 52, 88, 90, 103, 111,
 122, 164, 269, 270, 276, 309, 336
 pozitivita 58
 pozitivní tržní stimulace 160
 práce 17, 19, 30, 49, 76, 88, 90, 93, 117,
 124–128, 135–137, 139, 153, 156–160,
 163, 164, 167, 168, 170–172, 174, 176,
 178, 185–192, 199, 200, 210, 212–214,

218, 222, 225, 226, 229, 261, 265, 267,
 276, 282, 283, 288, 292, 298, 304, 317,
 339, 360
 pracovní pár 198, 332, 333
 pracovní tábor 181, 283, 284, 298, 299
 praktický smysl 152
 pramen 15–20, 22, 27, 47–49, 52, 54, 55,
 74, 83, 87, 88, 90, 93, 115, 135, 139,
 140, 142, 146, 151, 152, 190, 229, 237,
 269, 286, 287, 289, 290, 313, 314, 316,
 325, 330, 336, 341, 344, 347, 348, 360
 pramenná kritika 16, 19, 21, 22, 25, 27,
 167
 pramenná stopa 18, 20, 27, 47, 48, 55, 74,
 152
 pravda 16, 46, 48, 55, 57, 60, 72, 78, 89,
 93, 100, 114, 116, 202, 270, 273, 275–
 279, 284, 335
 prázdno (*le vide*) 30
 preskriptivní znalost (*λ knowledge*) 180
 primordialismus 207–209, 217, 235, 236
 proces sémiotické schematizace 82
 produkce jinakosti (*othering*) 200, 201–
 203, 223, 225–228, 241–243, 278, 279,
 317, 318, 329
 promluva (*parole*) 75, 79
 propaganda 283, 284, 286, 314, 317
 propoziční znalost (*Ω knowledge*) 180
 prostor 24, 32, 36–45, 47, 59, 64, 81, 82,
 123, 138, 140–143, 152, 170, 177, 202,
 203, 205, 216, 218, 237, 247, 248–250,
 254, 258, 271, 278, 297, 299, 303, 310,
 312, 315, 318, 327, 328, 338–355, 357,
 359–362
 prostor zkušenosti 33, 34, 71
 prostorové příběhy 346, 348
 prostorový obrat (*spatial turn*) 338, 341,
 343, 344, 350–355
 protekcionistická politika 168
 protohistorie (*Vorgeschichte*) 106
 protonacionalismus 208
 první světová válka 109, 110, 124, 136,
 188, 210, 279, 284, 310, 314, 315, 317
 předdějinné myšlení 104
 předeterminace (*surdetermination*) 63, 80,
 85, 113
 předkapitalistická ekonomika 158, 159,
 172
 předkonstrukt (*préconstruit*) 79
 předmoderní 37, 39, 40, 151, 161, 163,
 207, 217, 237, 238, 250, 298, 339, 353
 příběh *viz* narace

příroda 98, 104, 107, 108, 112, 131, 145,
 153, 156, 170, 180, 186, 221, 228, 258,
 262, 267, 278, 299, 359, 362
 přírodní filozofie 178
 přírodní historie 78, 103, 105–108, 221
 přírodní věda 26, 41, 47, 55, 56, 57, 59,
 88, 89, 108, 111, 112, 196, 197, 220,
 269–278, 355, 356
 přirozená množina, stabilní množina 107
 přirozené právo 178
 přirozenost 100, 198, 206, 207, 227, 228,
 239, 242, 278
 psaní dějin 19, 87, 89–94, 103, 112, 114,
 115, 202, 340
 psychoanalýza 23, 82, 85, 96, 272, 329
 psychologie 16, 57, 94, 98, 121, 216, 217,
 223, 233–235, 237, 240, 244–252, 254,
 264, 274, 311, 316, 317, 321, 323

Q

queer studies 201

R

racionalita 19, 21, 24, 25, 38, 48, 49, 96,
 97, 106, 110, 112, 146, 156, 159, 160,
 175, 200, 208, 209, 221, 250, 258, 259,
 261, 265, 270–274, 277, 283, 295, 299,
 302, 303, 309, 324, 325, 333
 radikalismus 92, 124, 126, 187, 188, 190,
 191
 raný novověk 18, 43, 98, 151, 187, 196–
 198, 208, 219, 223, 224, 276, 315, 320,
 327, 328, 332, 334
 rasa 81, 125, 201, 205, 206, 220–229,
 277, 278, 304, 349
 Reálno 85
 reciprocita 171, 176, 179, 249
 redistribuce 171, 176, 304
 reference 36, 38, 41, 48, 53, 54, 74, 81, 90,
 138, 239, 247, 322, 328, 342
 relační, vztahový 67, 40, 72, 85, 194, 201,
 202, 207, 233, 245, 249, 256, 258, 362
 relativní autonomie 80
 renesance 53, 90, 147, 195, 265, 273
 represe 78, 86, 115, 138, 201, 282, 287,
 289, 291–293, 295, 299
 represivní hypotéza 78
 reprezentace 17, 33, 34, 41, 43, 44, 53, 66,
 71, 76, 77, 91, 94, 100, 101, 107, 108,
 113, 116, 126–129, 133, 136, 139–141,
 149, 152, 185, 189, 199, 200, 218, 222,
 225, 227–229, 233, 240, 245, 247, 248,

- 251, 256, 277, 280, 312–314, 317, 318, 344–349, 351–353, 355
 revizionismus 286–294
 revoluce 29, 30, 55, 56, 69, 70, 80, 82, 89, 107, 109, 123, 124, 128, 136, 138, 157, 161, 163, 166, 178–180, 212, 218, 260, 263, 264, 266, 273–275, 282, 285–287, 289, 290, 296–298, 301–303, 305, 306, 315, 316, 346, 347
 revoluční režimy masových hnutí (*revolutionary mass-movement regimes*) 296
 rituál 78, 97, 140, 146, 149, 150, 152, 210, 215, 217, 248, 249, 252, 254, 256, 290, 331, 345
 robota 160
 rodina 43, 62, 65, 67, 83, 99, 122, 126, 137, 146, 148, 149, 151, 156, 166, 188, 189, 197, 198, 200, 202, 213, 234, 237, 248, 249, 267, 276, 278, 296, 304, 326, 336
 rodové vazby 166
 rozum 78, 113, 115, 260, 262, 356, 363
- Ř**
 řečový akt 61, 77, 81, 201, 334
 řez 113, 271
- S**
 sebevykořisťování 159
 sebezachování 260, 261, 298
 sekularizace 71, 112, 200, 209, 258, 260, 261, 302, 303, 332, 333
 sémantika 17, 58, 59, 61, 71, 79, 212, 233, 240, 241, 318, 319, 332
 sémiotika 17, 18, 29, 39, 40, 49, 62, 65, 79, 82, 89, 126, 129, 145–148, 153, 154, 240, 322, 329, 345, 346, 352
 semiperiferie 171, 172
 seriální dějiny (*histoire sérielle*) 41, 159, 162, 164, 322
 sexualita 78, 82, 149, 151, 153, 195, 198, 201, 226–229, 246, 278, 334, 335, 349
 sexuální zneužívání 246
 shifter 76
 singularita 51, 53, 100, 107, 108, 198
 situované vědění 201, 277, 279
 situovanost 44, 76, 81, 130, 201, 263, 272, 277, 279, 336, 347
 skutečnost, realita 16–19, 22, 25, 26, 30, 32, 33, 43, 46–50, 52, 54, 55, 57, 58, 61–68, 70, 71, 73, 74, 76, 78, 79, 81–83, 85, 87–90, 93, 98, 104, 111, 115, 127, 129, 140, 149–153, 156, 160, 162, 164, 168, 177, 181, 190, 211, 226, 242, 253, 261, 264, 270, 277, 281, 282, 285, 316, 320, 331–333, 347, 359, 363
 směna 39, 42, 128, 142, 157, 170, 171, 176, 177, 179
 smysl 22, 28, 34, 51, 57, 59, 64, 75, 77, 78, 81, 87, 90, 92, 98, 101, 105, 108, 113, 152–154, 237, 246, 248, 249, 252–255, 285, 288, 293, 331, 357, 360, 363
 smyslová lidská aktivita 83
 smyslové vnímání 345, 363
 socialismus 107, 126, 142, 189, 192, 200, 209, 252, 262, 263, 285–287, 289, 290, 293, 294, 302–306, 362
 sociální čas 248, 249
 sociální dějiny 17, 47, 56, 59, 63–66, 73, 82, 97–99, 101, 121–127, 129, 131–139, 144, 162, 177, 181, 190, 263, 274–276, 286, 288, 310, 312, 331–336, 338, 341, 343
 sociální demokracie 128
 sociální figurace 96, 150
 sociální formace 30, 126, 167, 191, 346, 352
 sociální jednání 26, 28, 39, 66, 95, 96, 98, 150, 176, 202, 205, 233, 236, 237, 248, 253, 270, 276, 345, 351
 sociální koheze 34, 123, 251, 267
 sociální kontrola 227, 253, 329, 345
 sociální paměť 245, 247, 252
 sociální péče 137, 264, 353
 sociální prostor 24, 38, 42–44, 47, 202, 237, 249, 278, 297, 348, 350–355
 sociální rámce 234, 247–249, 252
 sociální síť 43, 203, 275
 sociální status 160, 177, 302
 sociální stratifikace 25, 47, 97, 123, 130, 136, 137, 148, 186, 196, 224, 235, 324–326, 343, 351
 sociální teorie 25, 95, 130
 sociální vědy 22, 36, 38, 47, 69, 115, 117, 122, 123, 129, 135, 168, 187, 194, 204–206, 211, 216, 221, 233, 234, 238, 242–244, 246, 247, 251, 257, 262–268, 280, 285, 294, 295, 297, 304, 338, 342, 344, 350, 355–358, 361, 364
 sociální vztahy 36, 40, 47, 51, 65, 68, 96, 122, 124, 140, 152, 177, 179, 180, 187, 193, 199, 222, 263, 275, 340, 352, 354, 357
 sociologie 32, 43, 58, 59, 64, 69, 73, 83, 90, 95, 96, 121–124, 130, 137, 150, 209, 220, 221, 234, 236, 239, 243, 244, 247,

- 249, 259, 261, 263, 264, 266, 267, 274, 275, 301, 313, 314, 319, 323–325, 329, 340, 344, 348, 350
 sociosémiotika 346
 sovětologie 286–288, 290
 spiritualita 150, 319–337
 společenství diskursu 78
 společenství paměti (*Erinnerungsgemeinschaft*) 256
 spotřeba 124, 160, 163, 170, 180, 290, 345
 spřízněnost volbou (*Wahlverwandschaft*) 58, 150
 stagnace 173
 stalinismus 283, 284, 286, 289, 291, 293, 295, 299, 300, 304, 307
 starověk 53, 167, 178, 217, 252, 254, 260, 265
 stát 15, 29, 36, 37, 40–42, 62, 70, 102, 105, 108, 122, 123, 125, 126, 130, 131, 134, 135, 137, 138, 142, 159, 162–166, 169–172, 175, 176, 178, 179, 188, 206–219, 224, 229, 234, 251, 256, 262–264, 267, 282–286, 293, 295, 297, 299, 300, 302, 304, 305, 308–310, 315–317, 327, 340, 352
 stát mimořádných opatření (*Maßnahmenstaat*) 283
 statistika 21, 47, 74, 136, 139, 140, 162, 164, 181, 321, 322, 348, 355
 státní národ 207, 212, 214
 stávka 136, 137, 139, 189
 stavovská společnost, stav 29, 40, 54, 56, 82, 97, 122, 123, 125, 141, 157, 158–160, 163, 172, 174, 177, 178, 185, 186, 202, 203, 237, 239, 276
 stereotyp 63, 229, 240, 242, 264, 289, 309, 335
 stochastický proces *viz* nepredikovatelnost
 strategická kultura 316
 strukturalismus 23, 40, 62, 65, 66, 75, 79, 89
 strukturalistická ekonomie 168
 strukturální dějiny 30, 31, 62, 64, 66, 126, 127, 138
 strukturální lingvistika 61, 75, 79, 130
 strukturálně-funkcionální teorie 342
 středověk 18, 41, 44, 52, 112, 123, 147, 166, 167, 171, 205, 208, 210, 212, 219, 224, 256, 260, 265, 298, 321, 323, 325, 329–331, 335, 336, 360
 styl argumentace 91
 styl ideologického zakotvení 91
 styl zápletky 91, 92
 subjekt 30, 33, 52, 57, 64, 70, 71, 79–82, 84–86, 95–97, 100, 108, 113, 121, 227, 239, 240, 242, 247, 260, 263, 267, 278, 331, 332
 subjektivace 85, 97, 334, 335
 subjektivita 34, 53, 60, 66, 82, 83, 96, 98, 100, 101, 138, 151, 153, 159, 191, 199, 208, 209, 213, 221, 225, 244, 246, 260, 291, 292, 331, 344, 347, 349, 354, 362
 subjektivní konstruktivismus 208
 subjektová pozice 79, 82, 202, 241
 subkultura 71, 148, 234
 sultanistický režim 295, 296
 suplement 41
 světová říše (*world-empire*) 171
 světové dějiny 108, 142, 222
 světové hospodářství (*world-economy*) 171
 světový systém (*world-system*) 168–175, 263
 svoboda 79, 84, 96, 105, 108, 112, 115, 276, 294, 298
 symbol 17, 25, 33, 39, 40, 43, 57, 65, 77, 85, 97, 99, 100, 106, 127, 130, 131, 138–141, 146–150, 152–154, 185, 191, 199, 200, 203, 205, 208, 210, 211, 216–219, 225, 240, 248–250, 252, 253, 256, 275, 306, 313, 314, 317, 318, 322, 323, 324, 330, 345, 351–353, 363
 symbolický systém 40, 97, 146, 148, 150, 152, 153, 199, 248, 256, 314, 352
 symptomální čtení 272
 symptomální dějiny 272
 synekdocha 92, 114
 synchronie 23, 28, 33, 47, 58, 64, 100, 105
 systém 21, 28, 29, 32, 44, 47, 55–58, 60–63, 66, 67, 69, 72, 74, 75, 77, 79, 80, 82, 84, 91, 95, 97, 99, 107, 108, 110, 124, 135, 137, 145–155, 157, 159–161, 164, 165, 168–176, 181, 189, 190, 197, 199, 220, 241, 244, 247, 249, 250, 253, 256, 258–264, 277–279, 282, 283, 286, 290, 293, 294, 304, 305, 309–311, 327, 339, 340, 342, 343, 346–348, 351, 352, 354, 355, 358, 360, 361
- Š**
 šílenství 78, 113
 škola Annales 36, 41, 63, 74, 89, 90, 92, 123, 159, 161, 162, 265, 321, 358, 359
 šlechtický velkostatek 160

T

tabulka reprezentace 108
 tartuská škola 17, 65, 147, 240
 technologie 16, 39, 44, 45, 99, 101, 115, 146, 158, 163, 165, 166, 174, 175, 178, 179, 180, 188, 265, 267, 277, 279, 289, 309, 315, 346, 354, 355
 tělesná odlišnost 201, 223, 226, 317, 318
 tělo 18, 97, 99, 148, 198, 201, 203, 223, 224, 226, 228, 242, 278, 279, 298, 312, 317, 318, 330, 334, 345, 355
 teologie 23, 104, 108, 112, 155, 262, 271, 319, 320, 324, 325, 330, 331
 teologie spásy 112
 teoretické vědomí 109
 teorie centrálních míst 343
 teorie možné historie 49, 55, 72
 teorie systémů 343
 teorie velkého rozkolu (*the great divergence theory*) 173
 teorie závislosti 169, 170, 172
 termodynamika 107
third space 243
 totalitarismus 283–296, 298–300, 304, 306, 307
 tradice 16, 104, 106, 171, 208, 217, 219, 252, 253, 254, 261, 264, 266, 285, 326
 tradiční společnost 122, 163, 180, 185, 213, 251, 285, 302, 325
 transcendence 153
 transcendentální filosofie dějin 24, 52
 transcendentální vědomí 52, 59, 96, 97, 153
 translokální 346
 transmedialita 256
 transnacionální dějiny 41, 42, 142, 243, 355
 trh 116, 128, 130, 135, 136, 157–160, 165–181, 210, 211, 213, 219, 221, 261, 262, 294, 309, 329, 333, 335, 340
 tropologie 80, 114
 tropy 92, 114
 „třetí svět“ 168, 169, 172, 174, 180, 181, 262, 264
 třída 66, 79, 81, 89, 97, 98, 109, 123, 126, 129, 135, 136, 158, 177, 185–193, 200, 201, 216, 223, 228, 229, 240, 263, 297, 302, 304, 326, 343, 346, 348, 358, 361
 třídní boj 89, 109, 158, 186, 304, 343, 346
 tvrdé jádro (*hard core*) 274
 typologie pramenů 16

U

událost 15–17, 27–31, 34, 46, 47, 50, 61, 64–67, 72, 80–83, 87–92, 102–114, 116, 122, 123, 137, 142, 147, 149, 160–162, 166, 217, 247, 248, 250, 261, 267, 313, 345, 347, 351
 událostní historie 15, 16, 30, 31, 97, 162
 univerzalizmus 35, 82, 89, 116, 117, 130, 192, 201, 250, 262, 271, 277
 univerzální dějiny 113, 116
 univerzální hypotéza 89
 urbanizace 71, 97, 122, 135, 136, 259, 263, 339, 340, 342–344, 351
 urbánní dějiny 38, 269, 333, 334, 338–355
 utilitarismus 77, 176, 283, 284
 uzlový bod (*nodal point*) 85

V

válka 160, 175, 179, 308–318, 363
 vědecká ideologie 272
 vědecká revoluce 69, 273–275
 vědecké myšlení 269–271
 vědeckost 60, 88, 90, 93, 94, 111, 114, 167
 vědecký duch 272, 273
 vědecký realismus 48
 vědecký výzkumný program (*scientific research programme*) 274
 vědění 17, 18, 21, 23, 24, 37, 52, 58, 59, 76, 78, 79, 83, 92, 104, 108, 132, 179, 194, 198, 199, 201, 203, 218, 226, 241, 249, 251, 253, 255, 256, 262, 267, 269–280, 329, 335, 340, 348, 349, 352–355
 vědy o člověku 221, 224, 226, 229
 velké vyprávění (*master narrative*) 41, 72, 80, 94, 114, 331, 349
 velkoměsto 339, 345, 346, 352, 353
 venkov 159, 168, 178, 179, 186, 210, 211, 213, 235, 297, 304, 325–328, 339, 343, 352, 353, 355, 357, 359, 362
 verifikace 49, 55, 62, 164, 255, 273
 veřejnost 20, 128, 130, 131, 133, 138, 140, 141, 143, 147, 152, 165, 213, 215, 217, 218, 228, 239, 241, 265, 267, 282, 283, 287, 288, 294, 309, 315, 318, 333, 335, 349, 352, 354, 355, 360
 veto pramenů 18, 20, 49, 88
 vícečetné modernity *viz* mnohočetné modernity
 viditelnost, vizibilita 19, 30, 84, 100, 107, 122, 137, 249, 279, 312, 318, 348, 352, 360

virtuální dějiny 111
 virtuální komunita 43
 vlastnická práva 165
 vojenské revoluce (*military revolutions*) 315, 316
 volný čas 155, 187, 189, 339, 345
 všední den *viz* každodennost
 výjimečný stav 282, 299, 300
 vykořisťování 116, 124, 126, 159, 187–190, 304
 vyloučení 189, 191, 203, 213, 224, 226, 227, 241, 276, 278, 282, 297, 298, 362
 výpověď 15, 18, 19, 46, 48, 56, 57, 75–84, 88–94, 100, 201, 202, 241, 276, 279, 289, 317, 336
 vypovídání (*énonciation*) 19, 60, 79, 153, 154, 190, 192, 202
 vyprávění *viz* narace
 výroba 125, 129, 156, 158, 160, 161, 163, 171, 174, 180, 187–189, 207, 212, 213, 292
 výrobní prostředky 39, 124, 128, 157, 186, 187, 191
 výrobní vztahy 79, 80, 186, 188, 210, 340
 výrobní způsob 70, 113, 157, 159, 259
 vývoj dějinný 22, 28, 34, 35, 41, 50, 51, 57, 63, 64, 67–74, 89, 95, 97, 105–110, 115, 121, 123, 131, 135, 137, 142, 143, 148, 166, 168, 172–174, 180, 186, 192, 193, 205–208, 211, 213, 214, 221, 222, 234, 258–260, 263, 264, 266, 270, 271, 281, 298, 340, 341, 354
 význam 23, 32, 33, 40, 50, 51, 54, 58–62, 65, 67, 76, 77, 83, 85, 89, 90, 92, 97, 100, 101, 104, 126–130, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 189–191, 194, 196, 199–203, 218, 219, 222, 237, 252, 261, 269, 278, 279, 280, 293, 294, 300, 317, 318, 322, 324, 330–332, 344–347, 349–354, 357, 358
 vzpomínání 244–257, 288, 314, 317
 vztahování k hodnotám (*Wertbeziehung*) 99

W
 Washingtonský konsenzus 175

Z
 záchranný pás (*protective belt*) 274
 zájem 60, 65, 121, 124–131, 133, 136, 139, 141, 166, 187–191, 195, 200, 208, 210, 213–215, 220, 224, 239, 265, 267, 282, 286, 289, 291, 294, 297, 301, 304, 306, 308, 309, 317, 318, 330, 338
 základna 62, 63, 92, 113, 145, 214, 353
 zákon 27, 67, 70, 88, 89, 92, 106, 108–110, 112, 117, 155, 161, 174, 178, 218, 274, 276, 283, 356
 zaměstnanost 124, 125, 136, 160, 161, 190, 303
 zápletky 28, 31, 60, 72, 74, 80, 91, 92, 100, 114, 115, 237
 zbožnost 18, 198, 319–337
 zcírkevnění (*Verkirklichung*) 151
 zdraví 137, 213, 278, 298, 303, 333
 zdvojený stát (*Doppelstaat*) 282, 299
 zhuštěný popis 23, 97–99, 143, 147, 148, 151
 zisk 127, 136, 157, 159, 160, 165, 167, 176, 262
 zkušenost 26, 32–34, 37, 60, 63, 65, 71, 89, 90, 94, 97–101, 106, 121, 123–128, 135, 137, 138, 147–154, 187–191, 194, 196–201, 242, 253, 260, 261, 272, 289, 292, 297, 311–315, 317, 323, 328–332, 341, 348–354, 361
 změna, historická změna 27, 29, 59, 68, 69, 71, 74, 84, 86, 92, 100, 101, 105, 123, 126–129, 135–139, 142, 163, 165, 168, 171, 178, 180, 187, 196, 199, 208, 210, 212, 213, 223, 238, 258–260, 263, 264, 266, 267, 271, 273–275, 285, 296, 310, 315, 332, 342, 345, 446, 356, 360
 znak 52, 62, 66, 67, 76, 84, 128, 147, 152, 189, 190, 206, 218, 220, 224, 227, 233–235, 278, 309, 346, 347
 zoologie 278
 zvláštní cesta (*Sonderweg*) 311

Ž
 ženské dějiny, dějiny žen (*women's history*) 195–198, 200, 225, 314, 330–334
 životní cyklus 99, 146, 148, 151
 životní prostor (*Lebensraum*) 37, 303, 309
 životní síla 57, 110
 životní svět (*Lebenswelt*) 66, 73, 99, 126, 146, 150, 151, 187, 198, 292, 327, 328, 331
 životní úroveň 130, 160, 186

SUMMARY

The present book is an attempt – rather rare within the current Czech historiography – to discuss the ways in which European research into history has been changing over the last three decades. The main goal of the team of authors, consisting of both early-stage and experienced researchers, was to conduct an interdisciplinary analysis of about 30 crucial critical concepts used by historians to conceptualize the past as well as the recent changes, be they conventional analytical tools, such as “gender”, “ethnicity” and “class”, or concepts used in a rather unreflected way, such as “society”, “identity”, “sources”, “time” or “space”. By doing so, the authors tried not only to bring a new perspective of modern historiography but also to stimulate more theoretically based approaches to historical research in the Czech academia. Special attention was paid to the level of both exact and user-friendly intellectual style which aspires to be accessible not only to specialists but also to students of the humanities.

Ústředni knihovna PedF UK v Praze

2592144932

Koncepty a dějiny

PROMĚNY POJMŮ V SOUČASNÉ
HISTORICKÉ VĚDĚ

Lucie Storchová a kol.

Jako svoji 192. samostatnou publikaci vydalo

SCRIPTORIUM

spolek pro nekomerční vydávání odborné literatury,

Nad Pazdernou 397, 252 41 Dolní Břežany,

v Praze roku 2014.

<http://www.scriptorium.cz>

Jazyková redakce Josef Šebek

Grafická úprava, předtisková příprava a obálka Tomáš Rataj.

Vytiskl PB tisk Příbram.

Vydání první, dotisk. Náklad 400 výtisků. Počet stran 452.

Doporučená cena 322 Kč.

ISBN 978-80-87271-87-2